

СВЯТЫЙ КОДИБУЧКО

Отте
КОДИСЬ

Буде...

Л

ЄВГЕН
КРАВЧЕНКО

Отте
КОЛИСЬ
було...
Лето

ГУМОРЕСКИ
ОПОВІДАННЯ
ПОВІСТЬ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1987

В книгу известного украинского советского писателя (1907—1975) вошла повесть «На рассвете», посвященная борьбе революционного крестьянства с деникинскими бандами в 1919 году на юге Украины. На фоне жестокой классово-борьбы писатель рисует правдивые образы сельских коммунистов — учителя Григория Сиваченко и председателя комбеда Петра Мережаного. Характеры раскрываются в активных действиях, в столкновениях с откровенными врагами и их замаскированными пособниками.

В книге помещены также рассказы и юморески, отличающиеся лиризмом, по-настоящему народным юмором.

Упорядник *Н. П. Кравченко*

Передмова *М. П. Стрельбицького*

Природа сміху ще не вивчена остаточно й не розгадана повністю. Одне ясно: він є одвічним супутником людини, починаючи з раннього дитинства. Сміх — це випробуваний засіб зменшення психічного напруження, ознака здорової, життєрадісної людини, а також шлях до хороших людських взаємин.

Евген Кравченко

Евген Сергійович Кравченко народився 25 грудня 1907 року в селі Володимирівка, Доманівського району, Одеської області, в сім'ї селянина. В 1918 році закінчив три класи Володимирівської початкової школи. Працюючи з 1927 року в колгоспі, весь час займався самоосвітою. З 1929 року — на учительській роботі. Був завідуючим шкіл хуторів Попівка і Заїківка, Білокуракинського району, Ворошиловградської області. Восени 1930 року вступив до Одеського інституту соціального виховання (пізніше — педагогічний інститут) на мовно-літературний факультет.

З 1933 по 1938 рік Є. Кравченко працював у школах Одеського приміського району, директором Овідіопольської зразкової середньої школи, інспектором шкіл. У 1938 році його призначено старшим викладачем української літератури Одеського педагогічного інституту.

Під час Великої Вітчизняної війни був на фронті. Усю війну письменник пройшов рядовим солдатом. Брав участь в обороні Сталінграда, боях за визволення Варшави, взятті Кенігсберга, Берліна. Нагороджений медалями «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною».

У червні 1944 року вступив до лав Комуністичної партії Радянського Союзу.

У серпні 1945 року Є. Кравченко демобілізується. Працює у редакції газети «Колгоспник України» на посаді завідуючого відділом пропаганди і агітації, з 1949 по 1952 рік — завідуючий відділом культури і водночас секретар парторганізації редакції газети «Колгоспне село».

З 1951 року — член Спілки письменників. У 1952 році Є. Кравченко — заступник відповідального секретаря Спілки письменників України, з 1958 по 1960 рік працює головним редактором

газети «Радянська культура» («Культура і життя»). По тому — на творчій роботі.

Про свою творчість письменник говорив: «Писати почав ще в дитинстві. Але літературну діяльність розпочав у 1928 році, надрукувавши в одеській обласній газеті «Трибуна робселькора», № 103, 7 листопада невеличку поему «Пісня про скрипку». До 1941 року надрукував у періодичній пресі (обласній і республіканській) кілька десятків віршів, три поеми, оповідання, а також одноактну п'єсу «Любов», яка в 1949 році була премійована на республіканському конкурсі...»

Євген Кравченко — автор численних збірок п'єс, оповідань, гуморесок, відомої повісті «На світанні».

Помер Євген Сергійович 28 червня 1975 року.

Так уже склалося, що для багатьох читачів доробок Євгена Кравченка — то передусім сміхотворчість. Не поспішатиму з такими до полеміки, бо й у цьому односторонньому гуморески не без підстав висунулись на чільне місце, склали герший розділ. Серед них — неодноразово випробувані друком, естрадою, включені до золотого літературного радіофонду — «Храм», «Сватання», «Одговілись», «От колись було...», «А почалося з крашанок», «Хіба тепер свята?», «Хіба тепер культура?». Є і менш відомі, але не менш великодушні і простодушні — «Перша вистава», «Чоботи з милом», «Ноти й оселедці», «Товариш Пардон», «Самородок», «При бубнових інтересах», «Ювілей відкладається», «Алло, дайте Хвепьку!», «Що ми мелем, товариші?» й ін.

Ні, я не обмовився, вдавшись до такого не зовсім звичного в критиці визначення — великодушний і простодушний гумор, вважаючи його як рису основоположну. Знаємо-бо й інші риси, інші відмінності, кожна по-своєму цікава (якщо цікава), знаємо і шануємо гумор іронічний, в'їдливо-сатиричний, так званий інтелектуальний, солопий, перчений, підсолоджений (останній навіть у трьох різних концентраціях: у вигляді підсолодженої пігулки; ложки дьогтю в бочці меду; ложки меду в бочці дьогтю), ушпетний, іскрометний, світлий, чорний і т. д. і т. ін. Багато що з того переліку як прийом, як нюанс не чуже й нашому авторові, але домінуючим, об'єднуючим є таки зичливо простодушний, великодушний сміх. Як вияв істинно народного, принципово оптимістичного погляду на життя. Як певність моральної сили позитивного героя — в самих низів народних, чесного, працьовитого, собі на умі, в чомусь наївного, в чомусь хитруватого навіть, але... не хитрого. Схожого на Івана Гнатовича — героя-оповідача багатьох гуморесок з дореволюційного, доколгоспного селянського життя, на численних інших, сказати б, епізодичних симпатичних оповідачів, серед яких люди

різного віку, найрізноманітнішого соціального досвіду — вчитель, прибиральниця, молодий робітник, сільська бабуся, лікар, шофер, ентузіастка сільської художньої самодіяльності, професійний журналіст чи й сам автор, якому захотілося розповісти про когось із своїх добрих знайомих та рідних, не домислюючи, не прикрашаючи й особливо не «згущуючи», не переборщуючи в смішному.

Справді, великодушна простодушність, простодушна великодушність Кравченкового гумору — народна риса сміхотворчості. Риса стародавня, іще з тих часів, коли смішне більше оповідалося, імпровізувалося, аніж записувалося, коли здатність сміху бути «засобом зменшення психічного напруження» відчувалася інтуїтивно. Риса ця, між іншим, полягає у негласній домовленості оповідача зі слухачем — з чого потішатися, а з чого ні — ґрунтується на природній потребі усміхненої сновіді: «І розповідати незручно, і втерпіти не можу», — каже з такого приводу шофер-оповідач у гуморесці «Артистка».

Характерно, що, по суті, той же мотив — «і розповідати незручно, і втерпіти не можу» — так або інакше варіюється на початку більшості гумористичних оповідань, розказаних бувалим Іваном Гнатовичем, якого щоразу лише настійливі просьби комсомольців, «молодих громадян» («як пристали — мусив погодитись») спонукають ворухити давномипуле, повертатися думкою на ключим терням посипаний життєвий шлях сипа багатодітної та малоземельної селянської родини. Цикл широковідомий, кращі його речі «Храм», «От колись було...», «Сватання», «Одговілись», «Вперше на трибуні» полонять багатством інтонацій, колоритністю змалювання соціальних типів і побутових сцен. Тут характерна пряמודушність і навіть простакуватість самого Івана Гнатовича безболісно уживається із відчутно літературним прийомом іронічного вихваляння минулого. При цьому прийом іронічного вихваляння, повторюючись, варіюючись, як не дивно, враження одноманітності не справляє і тим паче нікого, навіть недосвідченого читача, в оману не вводить. Додатковий естетичний ефект, вишикаючи з шаржованого перебільшення, доведення до абсурду звички літніх людей захвалювати, перехвалювати все колишнє, оповите серпанком власної молодості («А дьоготь тоді який був!.. Хоч хліб у нього вмочай! Тепер нема такого!...»), особливо посилюється у місцях розгорнутих зіставлень-протиставлень: «А грали тоді як!.. Хіба тепер грання? Ось, приміром, і в нашому клубі. Аж сімнадцять мідних труб і вісімнадцятий бубон. А почнуть грати — не те! Половина грає, половина — мовчить. Ноти якісь повигадували. У бубон б'є якомсь через ряд і тихо, ніби три дні не їв. Грицько посміхається!.. А не знає, що такий здоровий струмент у колишніх умілих руках громом гримів би!» («От колись було...»);

«А потім почалося ще всселіше. Жінки переодяглися в чоловічу одягу, чоловіки — в жіночу. А коли з дядька Дем'яна в танку злетіла спідниця — мало не полопали зо сміху. Справжній цирк був! Тепер такого й за гроші не побачите...» («Храм»); «У свята, як і належить, люди займалися художньою самодіяльністю. А репертуар був дуже серйозний, не такий, як тепер у нашому клубі. Дивився, крутять те кіно, аж у очах миготить, співають, танцюють або вистави показують. Та й збираються тут усі поголовно — від найменшого до найстарішого, аж незручно. А колись же була програма строго розподілена: для чоловіків, жінок, стариків, молоді й дітей. Так, наприклад, молодь веселилась на вулиці. Дівчата лузали насіння й співали. Парубки — боролися, сипали дотепами, жартами, делікатно зачіпали дівчат. Дівчата ж, розчервонівшись, тільки кидали застережні репліки: «А грім би тебе вбив, чортяко! І не соромно отаке язиком плескати?!» Або: «Куди ж лізеш, сатано?!» («Хіба тепер культура?»).

Однаке смисл оповідей Івана Гнатовича аж ніяк не зводиться до того тільки, щоб посміятися з колишніх звичаїв, грубуватих розваг. Пересміявшись разом з оповідачем, ми раптом ловимо себе... на почутті постальгії. Нам не хочеться з ним, Іваном Гнатовичем, розлучатися, нам прагнеться нових зустрічей з його героями. До того ж ідея чесної бідності — одна з великих певмируючих ідей світової літератури — вперто пробивається в цих сюжетах крізь комізм ситуацій, життєві незгоди й навіть перші вимушені (невдалі) спроби Івана криводушити. Свого найповнішого звучання сягає вона в гуморесці «Сватання», де брехати та перебільшувати парубка Івана навчає майстер цієї справи, неперевершений сватач-староста Максим, на прізвисько Волторник; ризикуючи накликати батьківський гнів, Іван, проте, зоставшись сам на сам з некрасивою куркулівною, всеяку правду викладає про свої «статки», навіть про калози, що їх позичено у Волторника на час сватівського візиту, не забуває признатись. Взагалі зі своєю правдою Іван вихоплюється дуже часто там, де, здавалось би, віковичним звичаєм брехню та підбріхування, вимисли і домисли дозволено й мало не освячено (ярмаркування, сватання, парубоцькі витівки). Конкретні мотиви щоразу бувають інші: страх, невміння обманювати, бунт проти цєлюбої пареченої, допірливість, та об'єднуючим, безперечно, є мотив бідняцького гонору, вельми любий серцю С. Кравченка. Той гонор озивається, бува, і в представниках старшого покоління, надто у хвилини гірких розчарувань, ударів долі, що ставлять під сумнів саму бідняцьку мрію — либитись у люди, порівнятися з хазяями. Окремі прояви того гонору здатні викликати добру усмішку. В інших — придивившись, можна розгледіти внутрішній драматизм конфлікт-

ності, можливість емоційного перехльосту. Наприклад, Петро Карпович Мережаний, обраний першим головою комітету сільських незаможників, бувши чоловіком від природи добрим і чесним, під тягарем незвичних нових обов'язків, великої відповідальності та не меншого гонору непомітно для самого себе починає набиратись апломбу: «І я, як голова комнезаму (виділ. наше — М. С.), чув, що людина пішла від мавпи. І це факт. А хто буде розводити антимонію про бога — посаджу!» («Вперше на трибуні»).

Оповідання, розказані Іваном Гнатовичем, хронологічно захоплюють й перші післявоєнні літа, юність комсомольську. Старе і нове зустрічаються в ній віч-на-віч, хоч і не завжди гаразд узізнають одне одного: «Що таке опіум, дурман, демонстрація і солідарність, ми ще добре не знали. Але коли Петро Карпович заявив, що будемо всім хутором по вулицях ходити, грати, співати і з трибуни промовляти, стало ясно». Старе і нове з'ясовують стосунки відносно конкретної, нестаріючої людяності — в цьому неафішований пафос розповідей Івана Гнатовича, як і всієї гумористики, та й, як побачимо далі, не тільки гумористики автора.

Підсумовуючи сказане, хочеться наголосити і на такій вартості розповідей, як широке пізнавальне значення. Побут, звичаї, характерні особливості етносу, і типи передреволюційного і перших повоєнних років українського села складаються у ньому в цілісну картину. Досягнення комічного ефекту не перетворюється на самоціль, не руйнує другого плану — соціальної обумовленості.

Соціальний тип, як тип поведінки, тип світовідчужання і ладу мовлення — відправний пункт і вища художня мета Кравченка-гумориста. Цієї мети він досягає не раз і при тому на вельми різномірному життєвому матеріалі, нерідко обходячись максимальним мінімумом (перефразовуючи назву однієї з гуморесок) засобів. Ось епізодичний «здоровенний дядько Ананій» («Храм»). Що довідуємося про нього? Достовірно, крім портрета і лаконічної характеристики, — «багач, насмішник і задавака» — небагато: пообіцявши поставити відро горілки тому, хто задом розіб'є великого гарбуза, а лобом десяток волоських горіхів, сам ті змагання в основному виді й виграв. Знав, що виграв, розраховував, що, завдяки великій власній вазі, принаймні по гарбузу буде поза конкуренцією. Це — інформація достовірна. З неперевіреної — чулки про підпалену Ананієм власну сяку-таку клуно: аби виручити страхову суму. Щоправда, у вірогідності чуток також можна не сумніватись, судячи з того, наскільки затято кидається в бійку дядько Ананій за свою версію погорільця. Всього кілька штрихів — і класичний український тип дукача-жмикрута ожив. Те ж саме можна сказати про Максима Волторника («Сватання»). Щоб

оживити в нашій уяві цей чудово знаний з дореволюційної класики тип «вченого» сільського крутія, достатньо було б, певне, однієї-єдиної фрази: про те, що Волторник — прізвисько і що причепилося воно до чоловіка тому, що, «коли Максим Редько повернувся з солдатів, говорив дуже вченою мовою... такою вченою, що навіть на вівторок казав волторник». Автор додає ще кілька фраз біографічно-характеристичних — «Він довго кіньми, бузівками баришував. Умів розписуватись. Був аж двічі в самій Одесі. Бачав море й великий базар», із яких остання, либонь, варта окремої новели, а по тому, показавши Максима «в ділі» як навчителя молодих недосвідчених женихів, зосереджується головним чином на обігруванні однієї комічної деталі: калоші. Калоші — Волторникова власність, яку сватач-професіонал мав звичай давати напрокат клієнтам для більшого успіху справи. Ці калоші завершують образ, роблять його незабутнім. У подібний спосіб відкарбовується і ряд менш традиційних постатей, за кожною з яких, проте, так само зримо вимальовується певна соціальна роль, а отже, прозирає епоха з її психологічною атмосферою, моральними акцентами.

Про Петра Карповича Мережаного, героя перехідної доби, вже частково йшла мова. Додати можна лише, що з'являється він крупним планом у двох гуморесках із симптоматично схожими назвами — «Перша вистава», «Вперше на трибуні» — і в своїй організаторській діяльності охоче вдається до слів «саботаж», «саботажник», «саботажниця». Так що й продовжувачі парубоцької традиції писання «дбо́тєм непристойних слів де треба й не треба», і сільська вродливиця Наталка, що всупереч ремарці п'єси не стала цілуватися на сцені, — всі потрапляють у розряд «саботажників». Про самозваного небезкорисливого культуртрегера — знавця «самих модних закордонних танків», непросипущого п'яничку на прізвисько Пардон («Товариш Пардон»), про сільського графомана-дописувача, приведеного в небувалу творчу активність першим гонораром, Харитона Івановича («Самородок»), про безпринципного критикана, шукача легкого хліба Конопа Полікарповича Рака («Максимальний мінімум»), про войовничо нецеремонну домробітницю Хвеньку («Алло, дайте Хвеньку!») хочеться говорити як про характерні, пам'ятні типи 50-х — початку 60-х років. Пам'ятні — не означає архаїчні. У кожному-бо авторові вдалось підмітити риси родові, основоположні, довготривалі. Вдалось, як то кажуть, заглянути в корінь настільки, що це дає змогу сьогодишню соціальну психологію щодо спекулянтів фальшивими культурними цінностями, напівграмотного напроломного графоманства, кон'юнктурного критиканства, невмирущого хамства зі сфери обслуговування краще бачити, краще розуміти і викривати.

Заглянути в корінь — означає розпізнати явище у найпершій, наймасовішій ланці лавцюга, у народному побуті. Цим талантом Є. Кравченко-гуморист володів не тільки тоді, коли старанно виписував, художньо укрупнював певний людський тип, а й тоді, коли основну увагу переносив на сам принцип функціонування, виправданні мотиви і спрямованість функціонування того чи іншого сумнозвісного соціального механізму: бюрократичного марнотратства («За трьома дверима»), бюрократичного, під псевдонауковим прикриттям облуптування і заплутування найпростіших речей («Таргани»), звітно-непідзвітної риторики («Що ми мелем, товариші?»), приватної індустрії відпочинку («Дикий відпочинок»). Іншого разу в сюжеті, здається, недвозначно зближує вістря сатиричне, з'являється навіть прийом гротеску («Дикий відпочинок»), але й у таких випадках найчастіше все розряджається тією такою великодушною усмішкою — замість того щоб розгніватись, позитивний Кравченків герой щиросердно дивується: гляди, мовляв, і таке буває, і такі бувають! Більше ж усього вітає його, позитивного героя, можливість побачити свого опонента в ситуації, коли саме життя, провчаючи, — навчає. І вже справжнім щастям є для нього до такої ситуації того опонента підвести («Символи», «Любов і кисле молоко»).

Звичайно, не всі гуморески Є. Кравченка рівноцінні за масштабною художнього узагальнення. Є в його доробку й такі собі смішинки з натури, є й не вельми оригінальні варіації на теми курортного кохання, домашнього виховання, посоромлення іноземного кореспондента в передовому колгоспі, атеїстичних прозрінь. Немає речей пустопорожніх. Трапляється й так, надто у творах портретного, живописного плану, що не сміх, а тільки усміх, ліричний, задумливий, озивається в слові, а тому непросто провести у доробку автора чітку грань між гуморесками й негуморесками, оповіданнями, малюнками.

Гуморески, як уже сказано, здобули широке визнання. Їх за життя Євгена Сергійовича високо оцінили й такі авторитети, як Остап Вишня, О. Довженко, М. Стельмах, С. Олійник. Іншим творам пощастило менше. Але якраз кращі оповідання, повість «На світанні» остаточно утверджують високу простоту літературного мистецтва автора — мистецтва оповідача. Мистецтва вельми рідкісного, як на сьогодні, й тому такого повчального для письменників молодих, такого любого читачеві, який звик цінувати в літературі лаконізм, достовірність, безпосередню присутність авторського «я».

Вражають зачини. Без будь-яких уступів, передісторій одною-двома короткими фразами читач вводиться в суть подій, в атмосферу епохи, і вже магнетична інтрига оповіді — за повної чи

майже повної відсутності інтриги фабульної — заволодіває ним. Зачин може мати характер хронологічного (хронологічно-автобіографічного) датування події: «Це було в 1916 році. Я вже умів читати. Не раз зверталися до мене солдатки, щоб я прочитав їм немудрого листа з фронту або страшне оповідання про загибель чоловіка» («Спасибі за добру науку»); його значення може зводитися до пейзажно-настроевого першого акорду, у якому, однак, настроєвість прямо чи опосередковано також конкретизується відповідно до епохи: «Стояла гаряча жнив'яна пора. Блакитне марево тріпотіло і хлюпалось над безмежним степом. Здавалося — і кукурудзів, і високі могили на обрії, і верби в яру над ставом плавають у теплій прозорій воді. Наш дід Максим, одвічний панський чабан, вдивляючись у сліпучо-бузкову далину, говорив: «Святий Петро вівці жепе... Та багато, і все білі-білі...» Важкими були жнива тисяча дев'яност шістнадцятого року» («Ідуть дівчата в поле жати»); інтонація зачину то певимушено настроюється на хвилю мемуарності — «З рядовим Павлом Кухтіним я познайомився в Сталінграді, коли в нашу частину прибуло поповнення з госпіталю» («А сміг іде?..»), то нагадує запрошення до мандрівки — «Надворі травень. Я — у відпустці. Куди ж поїхати, щоб і відпочити, і попрацювати добре? Вирішив податися на Одещину» («З книги життя»); але, власне, у кожному разі то є не тільки запрошення до мандрівки, настроювання на мандрівку, а вже й сам початок її. Початок мандрівки до любих авторському серцю місць і людей, у торішнє чи давноминуле літо, до життєвих джерел, до суті соціальної чи етичної проблеми, у країну нев'яжучих почуттів любові, товаришськості... В тій мандрівці автор уміє бути подутником надійним, гречним і ненав'язливим (за винятком хіба деяких відчутно моралізаторських підсумкових фраз), уміє бачити не тільки видиме, висловлювати не тільки мовлене. Як-от у побіжному зауваженні про все той же пам'ятний 1916 школярський рік: «Учителі тоді часто мінялися: їх забирали на фронт. А на нашу дитячу долю приїздили все інші і все гірші». Як у небагатослівному уточненні, що ж означає оте «все гірші»: «Один, пригадую, мав таку химерну вдачу. Підійде до учня і, не розібравшись, бах по обличчі або смик за чуба і на весь клас: «Ты что сделал, осел?..» А коли ображений учень доведе, плачучи, що в нього все правильно в зошиті, учитель відповідає: «Ладно, это тебе будет наперед.. Ведь ты же, болвап, все равно сделаешь ошибку!..» («Спасибі за добру науку»). Мовби просте собі спогадування, всього лиш свідчення провінційного школяра, а наскільки пронизливо доносить воно відчуття фізичного й морального виснаження величезної країни, загрозою в багні імперіалістичної війни, відчуття агонії (як

скаже згодом своїм фільмом режисер Елем Климов) антинародного царського режиму.

Подібних за силою ідейно-художнього впливу, зроблених наче б мимохідь людинознавчих та суспільствознавчих спостережень, проникнень в оповіданнях та повісті «На світанні» читач знайде багато. Знаходячи, радісно дивуючись, можливо, порівняє літературний метод автора із творчістю отих скульпторів-природників, що вміють розгледіти людську голову в могутньому плетиві дубового окоренка, а граційну сарну — в хитросплетінні закущавілого грабчака; побачити й кількома точними рухами гострого різця допомогти їм з природи визволитись, перед народом об'явитись. Справді, ряд кращих оповідань різьблений Є. Кравченком із подібних природних монолітів, і в тому їхня привабливість. (Літературознавцям, звісно, більш звичними будуть терміни автобіографізм, документальний характер сюжету.)

Документальний характер сюжетів, підкреслений аскетизм форми здатні несподіваним чином вияскравити момент творчої удачі, значного мистецького узагальнення. Так сталося у невеличкому оповіданні «Збірна базару», показовому ще й у плані невідповідності (на першій тільки погляд!) «легковажного» життєвого матеріалу, «легкого», позначеного щедрим вкрапленням «одеських виразів», стилю і вагомості неповторно втіленої соціальної ідеї — про необхідність довіряти молоді відповідальні справи, про те, що «молодь під досвідченим началом може чудеса творити». Свідками одного такого чуда й робить нас автор-очевидець: експромтом зібрана з глядачів-ентузіастів футбольна команда завдає нищівної поразки постійному складові команди місцевих портовиків. Експромт удався завдяки загальній настроєності очікування спортивного свята, яким обіцяв стати для жителів невеликого портового містечка матч їхніх земляків із футболістами однієї одеської фабрики. Та одесити через «барометральні» причини матч зірвали, й ось у цій ситуації, коли темна грозова хмара висить над необгородженим стадіончиком, експансивне вболівальницьке середовище, не бажаючи розходитись по домівках, кидає виклик своїм улюбленицям. Спершу самозванно об'являється галайковитий дідок-«тренер», який до цього мирно випасав неподалік «трибун» домашню козу, а невдовзі одинадцять пайдостойніших, найзапальніших, відібраних ним із кількох десятків хлопців-добровольців, у строкатих напівспортивних строях під гумористичною назвою «збірна базару» розпочинають матч. «Тренер» показує себе справжнім заводієм, веселим та дотепним диригентом дій своїх підопічних, а підопічні, витримавши перший навальний наступ монолітного суперника, налагоджують власні атакуючі маневри. І спалахує футбол-утіха, патхненна народна гра. Не спить й дощ,

Тільки густа грозова південна злива перервала захоплююче змагання вже при рахунку 5 : 0 на користь «збірної базару»... Найбільше ж подивуватися оповідачеві, давньому аматорові шкіряного м'яча, довелося по всьому, коли, повертаючи «тренерові» його козу, почув, що футболістом той ніколи не займався: рибалка, змалку на шаландах, от лиш вболіває за гру по-справжньому. Тут і звучать з уст старого слова про молодь, часто-густо недооцінювану, про енергійних талановитих юнаків, здатних під досвідченим началом творити чудеса. Звучать і не сприймають як занадто гучні стосовно ситуації: істина, а тим паче істина художня,— завжди конкретна.

Ту конкретність особливо надійно, витончено доносить автор в оповіданнях про далеку першу світову і ближчу, на просторах південної України відгрімилу, громадянську війну, у творах сімейної, шкільної тематики. Чимало літ віддавши школі, взаємини, порозуміння і непорозуміння вчителів та учнів прозаїк умів побачити, оцінити всебічно. Взагалі, педагогічне, у хорошому розумінні, вчительське начало постійно жило у прозі Є. Кравченка, і якби вдатися до спеціальних з'ясування історико-культурних її координат, найближчими орієнтирами, певне, виявились би класичні зразки Архипа Тесленка, Степана Васильченка. Одмітними особливостями «шкільних» оповідань є інтерес автора до самого навчального процесу, уроку. Стильовий ключ їх несе на собі знак суто «вчительської» мови. Інколи навіть здається, що оповідач звертається передусім до вихователів, з ними діляться досвідом, делікатно полемізує. Звичні професійні звороти, усталені вирази сусідять тут із яскравими описами природи, влучними побутовими деталями. Справжньою перлиною є оповідь про виховання художнім словом, піснюю — «Ой люлі, люлі». Постає шибеникуватого, але чулого серцем учня-сироти Хоми Фризана виїшла тим живішою, що до пори до часу нависав над нею рутинний шкільний стереотип строгого розподілу вихованців на встигаючих і невстигаючих, на хороших і поганих. Стереотип цей проник і в дитячі душі однокласників Хоми Фризана. Бо, коли новий учитель заступився перед класом за шибеника, спробував викликати співчуття до сироти, для більшої переконливості «нагадав навіть сирітські роки Тараса Шевченка», діти не забарились перебити: «Хіба можна порівнювати життя Тараса Шевченка з життям Хоми? Він же циган, а Шевченко був кріпак і великий письменник».

Жорстока наївність! Історія школяра Хоми Фризана — одне із переконливих художніх свідчень того, як в умовах шкільного колективу «ізгоями» нерідко стають діти, скривджені життям, неспокійні, широкі натури. Це історія також про те, як ми, бува,

перебільшуємо їх важковиховувачість, не закладаючи собі клопоту зрозуміти конкретну особистість, її емоційний склад.

Батьки і діти, вчителі і учні, спадковність духовна. По суті, весь тематично розмаїтий доробок письменника, весь ряд його героїв зводиться до цих відношень. Підтвердженням того є найбільший прозовий твір — повість про драматичний 1919 рік «На світанні». Головні сюжетну лінію тут ведуть народний учитель Григорій Трохимович Сіваченко, він же ватажок підпільної антибілогвардійської організації з поетичною назвою «Шумлять верби», та його учень, юний помічник Артемко Бунчужний. А що перший втратив сім'ю, а другий виховується без батька, то дружба їхня скоро переростає у щось більше, ніж дружба. Світлу пам'ять про свого «другого батька», героїчно загиблого у нерівній сутичці з підступним ворогом, Артем Іванович Бунчужний пронесе через усе життя.

Як то нерідко трапляється з новелістами, що приходять на рещі до ширшої епічної форми, Є. Кравченко-повістяр варіює, а подеколи й повторює окремі ранні мотиви, ситуації. Як то майже завжди буває із драматургами¹, що беруться за епічну героїку, він не уникає елементів театральності, місцями декларативної. І все ж головне достоїнство повісті постає як синтез усього попереднього пройденого митцем творчого шляху: щедро використовуючи ліричні і гумористичні барви, оповідальні і сценічні прийоми, автор відтворює уклад народного життя на зламі епох. Уклад народного життя, у якому постать учителя оточена особливим (і заслуженим!) пієтетом (з десятиліттями, на жаль, відчутно розтраченим).

Серед колоритних постатей другого плану (селяни Марфа Бунчужна, Трифон Буряк, крамар Мілісарат, староста Колошматенко, сільський панотець Онуфрій, денікінський офіцер Крикуновський) виділяється нам добрий знайомий, комнезамівський голова Петро Карпович Мережаний. Його у повісті наділено більше рисами героїчними, хоча не позбавлено й відомої прямолінійності, здатної заводити в ситуації трагікомічні. Як ота, приміром, коли він на сільських зборах намагається голосуванням вирішити питання так: «Товариші! У мене є пропозиція: записати в протоколі, що бога ніколи не було, нема і не буде! Хто за це?»

Різні за мірою соціального досвіду, політичної зрілості й методами політико-організаторської діяльності, Сіваченко і Мережаний представляють, проте, одне покоління, одну шеренгу лідарів революційної мрії.

¹ Доробок Є. Кравченка-драматурга тут, у передслові до вибраної прози, не розглядається.

Лицарем революційної мрії, носієм конкретної людяності постає зі своїх творів сам Євген Сергійович Кравченко. Таким запам'ятався він і тим, кому пощастило знати його особисто — дружити, приятелювати чи й просто, як-от авторові цієї передмови, принагідно розмовляти. Рідкісний випадок, коли те, що ми іменуємо образом автора, і реальний образ людини-митця збігаються. Душевна делікатність, рідкісна уважливність, щира, а не тільки етикетна зацікавленість вашими справами, глибока особиста скромність — риси, характерні Є. Кравченку. Все це він ніс до людей — творчих і не творчих. Розтрачав себе щедро, що далеко не завжди є звичним у побуті літературно-мистецькому. І недаремно М. Стельмах у своєму слові останнього прощання говорив про цю рису старшого побратима, наставника: «І не одному письменникові Євген Сергійович подарував свої веселі історії, бо щедрий був у всьому»¹.

З-поміж численних письменницьких спогадів про Є. С. Кравченка наведу лише два. Перше — поетичне, строфи із вірша однокашника і літературного побратима славнозвісного Степана Олійника. Друге — спомини відомого нині поета, лауреата Шевченківської премії, а на час знайомства з Євгеном Сергійовичем просто його сусіда по лікарняному ліжку Володимира Забаштанського.

С. Олійник не без усмішки карбує у віршованих рядках спільне творче і людське кредо — зневагу до суєтності, ґрунтовність опанування науки життя, бажання почуватися не у літературі, а для літератури.

Вперту маючи натуру,
Як оті воли,
Пішки йшли в літературу...
І, либонь, прийшли.

На шляху того походу,
Між густих пшепиць,
Пили воду-прохолоду
З багатьох криниць.

Добрели ми, хоч нерано,
В Київ, земляки,—
Син Сергія, син Івана,
Два степовики.

Ми не з тих, що з ходу, з маху
Рвуться до мети.
В нас, гай-гай, ще скільки шляху!..
Нам ще йти та йти!²

¹ Літ. Україна, 1975, 1 лип.

² Олійник С. Твори: В 2 т. Том I.— К., 1964.— С. 270—271.

В. Забаштанський розповідає про зустріч з Є. Кравченком як про щедрий дарунок долі. Старший підліковував старі фронтівні рани, молодого з тяжкою виробничою травмою доставили столичним медикам із Вінниччини. Перше слово підтримки, добрий жарт, перша серйозна увага до кострубатих паслідувальних рядків, рівність у стосунках — «Називайте мене просто Жєня, а я вас — Володя». По тому було й геть несподіване: «Через місяць, приблизно після Нового року, Євген Сергійович виписувався додому. Проводжали його всі, хто тільки міг ходити. Він розцілував нас, немов снів, і запрошував після лікування до себе в гості. Поволі минав час. Нарешті зацвіла моя двадцята весна. І зацвіла воша в прямому й переносному розумінні. У клініку якось подзвонив Євген Сергійович і повідомив, що група українських письменників звернулася до Київської міської Ради з клопотанням надати мені житло і дозволити прописку. Прохання задовольнили. «Отже, тепер, Володю,— підбадьорливо закінчив Євген Сергійович,— ви матимете змогу вчитися». Для мене ця новина була цілковитою несподіванкою. Я не знав, що робити. Радості моєї не було меж. Справді, після такого струсу, після суцільної непевності й невизначеності — раптом такий крутий поворот! Я знов і знов передумував усе і не міг повірити. Я й досі не можу пояснити, чим керувався тоді Євген Сергійович, піднімаючи на ноги стільки шанованих письменників, заклопотаних державними справами людей заради одного, пехай навіть скривдженого долею, але нікому не відомого, з семиріччою освітою, юнака, який не написав і не надрукував ще жодного путнього віршованого рядка... Що це було? Почуття жалю, бажання допомогти в скруті, переконлива віра в людські можливості, передбачення досвідченого педагога, письменника-психолога? Не знаю, але зрозумів я тоді одне: це — великий аванс, який відробляється усім життям. На тім стою й сьогодні»¹. Але на цьому приємні несподіванки для Володимира Забаштанського не закінчилися: «Восени 1960 року я вже навчався в школі. Одного разу товариш загадково викликав мене з уроку, і ми негайно поїхали додому. Там на мене чекав Євген Сергійович з дружиною Нілою Петрівлою (до речі, воша завжди так само щиро раділа найменшому мому успіхові). Виявилося, що Євген Сергійович запам'ятав і приїхав привітати мене з двадцятиліттям. Погодьмося, що ми не завжди пам'ятаємо про дні народження навіть близьких людей, а йому, відомому письменникові, головному редакторові республіканської газети, зрештою заклопотаному сім'янинові, не грішно було й забути про таку дату свого сусіди по лікарняному ліжку, тепер восьмикласника вечірньої школи. І чи варто багато говорити

¹ Дніпро.— 1977.— № 12.— С. 136—137.

про те, наскільки така тепла увага Євгена Сергійовича окрилювала мене й освячувала мої перші кроки у навчанні й роботі»¹. Приблизні несподіванки тривали. Їх виявом була постійна, підбадьорлива, та — що найголовніше! — аж ніяк не поблажлива увага до нових літературних спроб, перших публікацій молодого товариша: «А коли вийшла з друку перша збірка моїх поезій і мене прийняли до Співки письменників України, Євген Сергійович, вітаючи, сказав: «Пам'ятайте, Володю, це — перша велика ваша перемога, але тільки перша». І, як завжди, жартома додав: «Не забувайте ж тепер діда Євгена»².

Такий-от сюжет із письменникового життя. Він допомагає краще розуміти твори Євгена Кравченка, неафішований пафос його позитивного героя — пафос недремної совісливості.

Михайло СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ

¹ Дніпро.— 1977.— № 12.— С. 136—137.

² Там же.

ТУМОРЕСКИ

Давно відомо, що дитячі враження найживучіші. Людина, якій за п'ятдесят, легко забуває те, що вчора чула, читала. А що було в дитинстві — пам'ятає добре.

От, приміром, я... Тільки побачу бублика, зразу перелітаю думками в далеке дитинство. Бачу ще молодих батьків і тих людей, що мене оточували. І, звичайно, в'язку невеликих рожевих бубликів, маком посипаних...

Признаюся, змалечку я дуже любив бублики й халву. І не раз думав: «От щоб я став крамарем, їв би тільки бублики й халву». Бо колись на селі то були перші ласощі для дітей. Недаремно батьки, привозячи з базару гостинця, радили: «Та з хлібом їж! Бублика кусай потрошку, а хліба — побільше...» Ота любов до бубликів змушувала мене щовечора, коли йшов на вигін по корову, забігати у всі крамниці, щоб хоч подивитися на в'язки.

У нашому селі було аж чотири крамниці, і всі на центральній вулиці. І всі чотири крамарі були Івановичами, хоч і не родичі. І всі чотири один на одного не схожі, як і їхні крамниці.

Найближче від нас була крамничка Петра Івановича, або Петьки, як його звали на селі. Низенький, товстий, з великою лисиною і товстими губами. Колись він жив на Кавказі і довгими оповіданнями про горців приваблював покупців. Жінка його Одарка Іванівна — висока, худа, сердита — завжди спала. Петька не стільки поважав її, скільки боявся. Розказували, що вона не раз біла свого чоловіка за стойкою, в крамниці.

Любив Петро Іванович похвалитися, як він допомагає дружині: замітає, варить їсти, доїть корову. Дотепні дядьки кешкували, цитуючи такі слова його: «Даша спала, я порубав їй ноги, наварив холодцю чудесного...» (Звичайно, він порубав свинячі ноги!)

Крамниця в Петьки була маленька, наскрізь пропахла гасом і тюлькою. Та й асортимент краму в ній був надто обмежений: посторонки, мило, дьоготь, коломазь, діжечка іржавої тюльки, відро халви і кілька в'язок затверділих бубликів.

Аврам Іванович мав крамничку ще меншу, хоч сам був богатирського зросту. Весь крам його вичерпувався кількома десятками пачок махорки, курильного паперу, ящиком сірників, батогами і вшивальниками. Правда, в'язка бубликів і в нього завжди висіла на стіні.

Але торгував Аврам Іванович досить поважно й солідно. Він відпускав крам, а дружина сиділа за рахівницею в капелюшку з пером і приймала гроші. Не раз я, позираючи на в'язку бубликів, чув:

— Варваро Антонівно, — говорив крамар, — кинь, будь ласка, на рахівниці... Павлусь Житнюк — півкопійки... Марко Скибицький — копійку... Гнат Ясько — півтори копійки... Василь Семенович Майстренко — дві копійки... Ітого, скільки там вийшло?

Дружина називала суму, після чого Аврам Іванович поважно проказував:

— Одержуй, Варваро Антонівно, з них п'ять копійок.

Ларіон Іванович був крамарем ширшого масштабу. В нього можна було набрати на штани й на сорочку, купити плеті, вуздечки, лопату й косу. В нього завжди стояла в кутку діжка оселедців, а на стіні висіли кілька в'язок бубликів.

Цей, зламаний у крижах і зморщений на виду, чоловік заманював покупців старим грамофоном із великою сипною трубою. Мав він аж дві пластинки, і з дверей крамниці щодня лунало: «На сопках Маньчжурії» і «Боже, царя храни».

Найбагатшим крамарем був Федір Іванович. У нього був справжній універмаг. Тут вибирай, що душа забажає, — від різних сукон до солоного судака, бадяну, кориці й каші!.. Цей захочував покупців тим, що давав у борг і на відробіток. Правда, лупив і проценти добрячі. Троє старших його дітей учились в гімназії, а найменший ходив у сільську школу.

Магазин Федора Івановича стояв у центрі села, на вигоні, де завжди збиралось багато людей. Саме від цього крамаря у мене й почалась історія з бубликами.

А було це так. Щовечора ходив я на вигін по корову. Ця робота мені дуже подобалась. Бо ж пройти вулицею півсела, подражнити гарапником собак, зайти у всі чотири крамниці, чотири рази подивитись на бублики, — якої вам ще треба насолоди!

Виходив я з дому задалегідь. Зазірав у крамниці до трьох Івановичів, та найдовше зупинявся у Федора Івановича. Тут було на що подивитись, було що й почути.

Я скидав свого старенького брилика, ховав гарапника й роздивлявся полиці. Одного разу я й не помітив, що люди порозходились. Федір Іванович побачив мене й питає:

— Малий, що ти хотів?

— Та я той...— кажу,— нічого... Прийшов на вигін по корову,— признався щиросердно.

Він глянув на мене з-під кошлатих брів і сердито:

— Тут тобі не вигін і не череда! Забирайся, відкіля прийшов! — і так кладнув на рахівниці, наче з пістолета стрельнув.

Вискочив я вкрай зляканий і засоромлений. Однак навідувався до крамниці щовечора. Правда, всередину не заходив, боявся крамаря. З-за муру милувався бубликами...

І ось одного вечора, коли я саме через мур зазираю до крамниці, з'явився Федір Іванович. В одній руці він тримав книжки, а другою тяг за комір свого школяра. Побачив мене й гукає:

— Малий, а йди-но сюди!

— Чого? — питаю і зібравсь втікати.

— Та йди, не бійся!

Хоч і з острахом, але заходжу в ворота.

— Чий ти? — питає крамар.

Я сказав.

— Скільки тобі років?

— Вісім.

— А читати вмієш?

— Умію,— кажу. Я й справді навчився читати, ще коли мені було шість років. Учився на папірцях від цукерок, на шабатурках від махорки.

— Ану прочитай мені ось тут,— і Федір Іванович розгорнув книжку з великими буквами.

Я швидко проторохтів. Перевів дух і похвалився:

— Я можу й дрібніші букви читати!

Крамар розгорнув другу книжку, уже ніби маком зазіяну. І там я прочитав єдиним духом.

— Молодець! — похвалив Федір Іванович і до сина: — Чув, як мужицький хлопець читає?.. А ти, мурло!.. — та бах його по шиї!

Хлопець — у плач, а я — ходу! Коли чую, гукає мене:

— Малий, куди ж ти? Ходи сюди!

Стою за кам'яним муром: підійти боюся, щоб не дістати по шиї. Тим часом Федір Іванович відпустив сина. Зайшов до крамниці, виніс невелику в'язку рожевих бубликів, маком посипаних, і каже:

— На, за те, що гарно читаєш!

Вхопив я ту в'язку — і очам не вірю! Забув і про корову: щосили балкою помчав додому. Вулицею боявся йти, щоб собаки не вирвали премії... Показую матері ще здалеку.

— Де це ти стільки взяв? — здивувалась вона.

— Вичитав! — кажу.

— Як вичитав?

Я розповів про все і накинувся на бублики. А мати:

— Що ти допався, як дурний до мила? З хлібом їж, щоб надовше хватило!

— Еге, — кажу, — я завтра ще вичитаю!

Наступного дня я добре підготувався. Помив шию, вуха, ноги, позрізав нігті. Все це зробив сам, мати не примушувала... З нетерпінням чекаю вечора.

На цей раз пішов я на вигін дуже рано. Заглядав-заглядав через мур, аж набридло. А Федір Іванович щось важить, міряє аршином і не показується. Нарешті не витримую. Виждав, коли люди повиходили, скинув бриля і:

— Добрий вечір!

— Здоров, малий! Що скажеш? — басом запитав крамар.

— Хочу почитати, щоб іще дали бубликів, — признався.

— Що, що?

— Хочу почитати дрібну книжку, щоб дали бубликів. Дуже смачні. І мамі сподобались...

— Яких бубликів? — насупився крамар.

— Таких, як тоді ви дали, коли били свого хлопця...

— Ти дивись, який грамотій! — мовив Федір Іванович, стріляючи в мене сердитими очима. — Ану геть відсіля, бо як дам бублика! — і кляцнув на рахівниці.

Кулею вискочив я на вулицю. Став на вигоні й думаю: «Що ж тепер робити? Я ж мамі пообіцяв, що вичитаю ще в'язку...» І вирішив зайти до крамаря Ларіона.

Заходжу. В крамниці топчється гурт чоловіків і одна бабуся. Грамофон хрипить: «Боже, царя храни». Став біля порога, уважно слухаю пластинку і ніяк не збагну, як у такому маленькому ящикку вмістилося стільки людей, ще й співають...

Ларіон Іванович був суворий до дітей, усе боявся, щоб нічого не вкрали. Побачив мене й питає:

— А тобі чого тут?!

— Прийшов, — кажу, — почитати вам, щоб дали бубликів. Я добре читаю і дрібні букви...

— Що-о-о? — найжачив руді вуса крамар.— Вас багато знайдеться ласих на дурничку. Самі уміємо читати! — і вигнав мене.

Хоч і боляче було на серці, але надії не втрачаю. Забіжу, думаю, до Аврама Івановича.

Забіг. В крамниці — анікогісінько. Він щось проказував, а дружина повільно цокала на рахівниці.

— То скільки, Варваро Антоївна, ми сьогодні виторгували? — запитав.

Вона ще довгенько совала кісточками по дротинах, а потім так серйозно відповіла:

— Двадцять п'ять копійок з половиною...

А я стою і поїдаю очима бублики. Це помітив Аврам Іванович і питає:

— Малбій, ти що, бублика захотів?

— Вгадали, — кажу, а сам уже всміхаюсь.

— Скільки тобі, один, два? (Аврам Іванович весь час намагався говорити «по-вченому»).

— Цілу в'язку, — кажу.

— Плати гроші Варварі Антонівні.

— У мене нема грошей, я вам почитаю за бублики. Так, як читав Федору Івановичу.

Аврам Іванович витріщив на мене великі чорні очі й до дружини:

— Чула, Варваро Антонівно?.. Він почитає за бублики... Це ето какойсь ненормальний малбій... Поговори з ним, а я піду вип'ю холодного квасу.

Як почув я ті образливі слова — і дай, боже, ноги! Біжу додому і шечу:

— А щоб ви погоріли, чортові крамарі! І навіщо я вчора всі бублики поїв?..

До Петьки заходить вже не кортіло.

Отака в мене була історія з бубликами. І хоч минуло вже понад півстоліття з того часу, але я й досі пам'ятаю. Згадав, і захотілося написати про це...

ЯК МЕНЕ ЗБИРАЛИ ДО ШКОЛИ

Народився я давно, ще за царя. Але, повірте, ніяких стосунків з ним не мав, навіть не переписувався, бо знав, що його скоро повалять...

Коли мені минуло сім років, страшенно захотів учитися! Уже й читав по складах, бо старший брат ходив до

школи і мені показував «науки». Та й батьки не заперечували проти школи, особливо мама. Вона дуже наполягала, щоб я вчився.

От тільки одна затримка: не було ні чобіт, ні шапки. Свитину правда, пошили, хоч і не дуже модну: поли білі, рукави й спинка — чорні. Це тому, що шили з обрізків, які залишилися од свит діда й баби.

Радились-радились батьки й вирішили продати корову, обмундирувати мене, а на решту грошей купити теличку. Вона, мовляв, перезимує, піде навесні в пашу, а на осінь буде корова, як і треба. Може б, і не продавали корови, так вона була дуже невигідна в господарстві. Дві дійки в неї були зіпсовані, мало давала молока, і те треба було брати з босм, бо хвицалась, як жеребець. А до того всього ще й ялова була.

І повели ми з батьком восени свою корову на базар. В дорозі намучилися з нею. Раз налігача перервала, ледве ввіймали в полі. А коли тато прив'язав її ланцюжком, мало воза не перекинула...

З великими труднощами, а все ж довели її до базару. Посадив мене тато на возі, наказав нікуди не відлучатися, а сам пішов «прицінитись» до худоби.

Сиджу на возі, тільки голова виглядає з сіна. Слухаю базарний лемент, ревіння корів, іржання коней, вигуки баришників, рохкання свиней, пісні лірників. І розглядаюся навкруги. Так цікаво, адже я вперше в житті на такому великому базарі!

Аж підходять два здоровенних дядьки з батіжками. Один стьобнув корову, вона хвицнула ногою і войовниче наставила роги.

— Малий, скільки просить оця сердита? — запитав один.

Я не знав, що відповісти без батька, та й дядьків чужих злякався, й кажу:

— А ви її не купуйте...

— Чому? — питають.

— Тому, що в неї дві дійки зіпсовані, ялова, мало дає молока, і то, коли мама доїть, хвицається, як жеребець!..

— Відкіля ж ти знаєш? — питають покупці. — Такий малий...

— Еге, — кажу, — відкіля. Сам чув, як тато з мамою говорили. Коли б вона хороша, то не продавали б... А так купимо за неї теличку, а мені — чоботи й шапку...

— Молодець, що правду кажеш, — похвалив один із покупців.

Підійшов батько, вони до нього:

— Хазяїне, ваша корова?

— Раз біля мого воза, значить, моя.

— Скільки просить?

Батько погладив вуса і поважно, з гідністю промовив:

— Ви ж подивіться, що за корова!.. Такої пошукати треба...

— Та ми вже корову бачили, ви ціну кажіть!

Тато заправив таку ціну, що, мабуть, сам здивувався. А купці презирнулися і посміхнулись.

— Та ви не смійтеся,— мовив батько.— Такої корови на весь базар не знайдете. Молода, жирна, тільна, у травні місяці відро молока дає. І таке жирне, що коли встоїться, півгличка сметани виходить!.. А смирна, хоч до рани її прикладай... Її може навіть мала дитина видоїти. Он мій козак доїв... Правда ж, синку, доїв?

— Еге,— кажу,— доїв... Тільки присів з макітрою і взяв за дійку... А вона мене по коліні так трахнула, що цілий тиждень не міг ходити...

Покупці голосно засміялись. А батько насупився й до мене:

— Що ти верзеш, дурню? — І до покупців: — Та ви його не слухайте. Корова така породиста, що вік дякуватимете...

— Все це добре, хазяїн, що ви так хвалите свою худобу,— каже один покупець.— А чому ви не говорите, що вона ялова, дві дійки зіпсовані і хвидається, як жеребець?..

— Хто це вам наговорив на мою корову? Чи ви, може, прийшли пожартувати зі мною в базарний день?

— Не гнівайтесь, хазяїне, бо нам ваш син розказав усю правду.

Батько за батіг та до мене... А покупці його за руку:

— Е, ні, хазяїне!.. Мало не зобиджайте. Він молодець, що розказав правду. А корову ми купимо, бо нам не на молоко, а на м'ясо. А для цього діла вона підходить...

Вдарили по руках. Батько зрадив, бо дали набагато більше, ніж вони з матір'ю планували взяти. Передав корову в поли в полу й до мене:

— Що ж, синку, ходімо тепер базарювати!

Задоволений торгом, батько випив кухоль пива. Мені купив аж дві склянки газованої води, це вперше в житті! Купив пару червоненьких бубличків, твердих, як чер'яні, й каже:

— Та не їж зараз. Прийдемо до воза, то з хлібом їстимеш... А зараз підємо приміряємо чоботи й шапку.

Підійшли до великої крамниці, на вивісці якої було написано: «Суков, син і К^о». Запитав тата, що воно означає. Він і каже:

— Та це тут сукин син і компанія людей обдурюють...

Заходимо. Високий, плечистий крамар, з борідкою клинчиком, зразу ж кинувся до батька:

— Що хоче купити поважний хазяїн?

— Та хотілося чоботи й шапку малому,— відповів.

— Будь ласка, милості просимо,— швидко й привітно заговорив крамар.— На такого козака у нас є все, що треба! Який розмір чобіт?

— Та розмір такий, щоб чоботи в ногу не давили років чотири,— мовив батько.

Почали приміряти. Тато хотів купити мені побільші чоботи, на виріст, а я — навпаки, щоб при нозі були. Нарешті спритні крамарі Суков і син задовольнили і мене, і батька. Мені показали малий чобіт, татові більший і загорнули в папір.

Почали приміряти шапку. Подали таку велику, що мені налазила не тільки на очі, а й на плечі. Я скривився, а вони почали вихвалити:

— Беріть, хазяїне! Кращої шапки у всьому базарі не знайдете! Ви ж тільки гляньте на свого парубка... Орел! А що трохи завелика, то дрібниці. Це не на один рік. Голова підросте, а шапка намокне та збіжиться, і буде самий шик!

Уговорили-таки.

Приїхали додому.

— Продав корову? — запитала мати.

— Продав,— поважно відповів батько.

— За скільки?

Тато сказав.

— Слава богу! — мовила задоволена мати.— А чоботи синові купив?

— І шапку!

— Апу, показуй.

Розрізали шпагат, розгорнули цупкий папір. Мати глянула, аж у долоні сплеснула:

— Що ж це ти купив дитині?! Хай уже воно мале, дурне, а ти ж чоловік бувалий... Мало того, що один чобіт уполовину більший за другий, мало того, що обидва на

ліву ногу, ще й одна халява чорна, а друга жовта!.. Де ж твої очі були?

Батько посопів носом і сердито промовив:

— А що йому в них — танцювати?.. Не великий пан... Зате товар добрячий і підметки товсті... А жовту халяву змащу дьогтем, і будуть однакові. А що один трохи більший — теж не страшно. Намотає онуч і ходитиме, тепліше буде...

Приміряли шапку, знову мати насіла:

— Хіба ти не міг хоч шапку путящу купити дитині?.. Вона ж велика, як макітра!

Батько ще більше розгнівався і вже з криком:

— Перестань тарабанити, хоч ти не допікай! Не великий пан, щось підмотає на голову й носитиме! В людських дітей і таких нема, не повезу ж я міняти... З тими сукиними синами тільки зачепися, і не радий будеш...

...Отак мене батьки збирали до школи. Але я їм на все життя вдячний, що хоч так, а все-таки збирали!

БУВАЛЬЩИНА

Якось заходить до мене сусідка баба Пріська. Я щойно з роботи прийшов. Трохи затримався: саме в розпалі у нас переджовтнєве змагання.

А я такий чоловік, та й бригада вся теж, хоч і молодняк, коли вже той, то й того, а задніх не пасемо.

Так ото сидимо з онуком Степаном. Що бригадиром працює. Вечеряємо. Аж заходить баба Пріська.

— Добрий вечір.

— Доброго здоров'я. Просимо до вечері.

— Спасибі.

— Сідайте.

— Постояю.

Постояла біля столу і почала говорити. Ми з онуком їмо. А вона торохтить. Та так пвидко, що я й не второпав, про що йде мова. Ну, хоч перекладача бери. Недарма її джражуть «баба-автомат».

Уже й повечеряли, допалюємо цигарки, а вона говорять. Насилу вловив, що й до чого. Діло зводилось, бачите, до того, що її онука Марфа має виходити заміж за тракториста з сусідньої РТС.

Пріська закашлялась, я скористався моментом і кажу:

— Та й чого ви голосите, як над покійником? Треба радіти, що такого зятя матимете!

І онук, спасибі, підтримав мене.

Відкашлялась Пріська і знову:

— Чого ж мені радіти, Гнатовичу, коли вони вінчатися не хочуть! А що то за життя без вінця? На один день?

Я розкрив рота, хотів щось сказати. Куди тобі! Як засипала, як затарабанила, мов заведена. І лає, і плаче, і хреститься. Потім до мене так благально:

— Порадьте, Іване Гнатовичу, пособіть. Може, ви її вговорите?

Подумав я, подумав і розповів бабі таку бувальщину:

— Було це років сорок тому, а може, й цілих сорок п'ять. Я, як кажуть, ходив уже під вусом і служив у сільського куркуля Тимохи Ломаки.

Противний чоловік був. Усе зажирав, щоб із багатієм Цибульським порівнятися. Дружину роботою мучив. А про наймитів і говорити нічого. Іноді ще й не таке виробляв.

Якось, пам'ятаю, в молотьбу як задощило — на цілий тиждень!

Молотарка стоїть, хліб гниє, хазяїн біситься!

Коли це в суботу кличе мене.

«Іване, — каже, — запрягай жеребців у фургон, клади барана в сіно, поїдемо до церкви».

«Чого? — питаю. — Сьогодні ж не свято. Та й дощ...»

«Роби, що велять!» — гримнув на мене.

Запріг я жеребців. Хлопці кладуть барана і нишком сміються:

«Чи не задумав наш хазяїн барана охрестити?»

Поїхали.

Як зараз пам'ятаю, заїхали прямо у двір до отця Інокентія.

Вийшов він. Підставив хазяїнові руку для поцілунку. Саме в сіні озвався баран. Ломака щось попові шепнув. Той показав товстим пальцем на сарай, і пішли до хати. Я догадався, що барана треба спровадити в сарай.

За годину вийшли обидва веселі. Довго тисли один одному руки. А коли хазяїн уместився в фургоні, піп промовив: «Ідьте спокійно, Тимофію Юхимовичу. Бог та милостивий».

Поїхали ми. Ломака — веселий, навіть пісню почав мугикати.

Минув день, другий. А дощ періщить! Уже з другого кінця зайшов. Ломака як звір. Лає дружину, б'є наймитів.

Наказав, щоб годували нас раз на день. А дощ шпарить, аж бульки схоплюються.

Ех, Тимоха як ухопить батога, та до ікон. А в нього їх повна хата була. І почав:

«Сидите в сухому, сякі-такі! А в мене хліб гніє! Навіщо ж я вас купляв? Навіщо свічки ставлю та оливу переводжу? За що ж я барана попові віддав?»

Та пужалном по іконах. Ану, в цури побив усіх святих і лампадку викинув.

А в Ломаки та був син, Павло. Теж недалеко від батька втік. Хоч і возив його старий по гімназіях, та син довго піде не затримувався. Ото місяць-два пробуде, гроші переведе, і додому.

Робити його не примушували. Де ж пак, «учений син»! — хвастався Тимоха.

А той «учений син» тільки й знав, що собаками бавиться. Ходить па полювання, бігає з ними наввипередки. А було в нього два хорти і аж п'ятеро кудлатих собак.

І от напосівся батько, щоб Павло оженився. Заслали старостів до багатія Цибульського. Потягли гарбуза.

Посилає його хазяїн свататися в інше село. Мовляв, тут нема для «вченого сина» пари.

Узяв Павло найкращого свата на селі, Харламція Крикуна. А в нього був такий сильний голос, що, бувало, як гукне сп'яну, — по всьому селу собаки загавкають.

Поїхали. Посватали багату дівчину. Десь кілометрів за п'ятдесят, аж за Бугом.

Приїхали свати на оглядини. Випили, закусили. Похвалялися приданим і вирішили через тиждень і весілля справити.

П'ять днів Павло ходив з обв'язаною рушником головою. У нього, бачите, волосся на голові було, як у їжака. Так він ото намочить голову в сироватці, зачешеться і — рушником обв'яже. Висохне — знову. Одним словом, наводив красу.

Ось і день весілля настав. Було це ранньої осені. Гостей наїхало! У дворі справжнісінький ярмарок.

Запріг і я гнідих жеребців. Прикрасили дівчата їх паперовими стрічками. Сів жених. Почали виїжджати до молодої.

Тільки до воріт, аж за фургонем — усі собаки. Побачив Павло — і до старого:

«Тату, зачиніть собак, поки хоч за село виїду. А потім впустите».

Зачинили собак, і ми поїхали. Проїхали кілометрів з п'ятнадцять, коли це Харлампій гукає і показує батогом назад. Дивимосся — летять за нами всі п'ятеро собак.

Зупинив я коней. Жених за батіг та за собаками. Харлампій побіг на допомогу. Гнали, гнали, кричали, кричали — ні до чого.

Поїхали, щоб не запізнитися. А собаки слідом.

«Нічого, — каже Харлампій, — на поромі відстануть».

Почали переправлятися через Буг. Дивимосся: собаки — бух у воду — і попливли на той бік.

Жених аж за голову взявся: що робити?

А хтось із гостей гукає:

«Так що, поїдемо? Чи, може, почекаємо, поки собаки обсохнуть?»

...Приїхали до молодії, потім — до вінця. Церква була в тому ж селі, близенько.

Почалося вінчання. Пішов і я побачити, хоч мені й наказано було не відлучатися від жеребців.

Зайшов. Слухаю, як співає дяк. Коли дивлюся: один за одним заходять собаки і прямо до молодого.

А вінчання йде. І от тільки піп запитав молоду, чи по согласію вона виходить, аж собака як вересне! На всю церкву. Мабуть, хтось на хвоста або на лапу наступив.

Тут і почалося...

Піп і дяк — хода! Молодий кинув молоду — та за собаками! Харлампій ухопив великого підсвічника — і на допомогу.

Ганялись, ганялись, а вигнати не можуть. Людей багато, і двері хтось причинив.

Бачу, молода починає сміятись. А Харлампій на всю церкву:

«Пішли геть, виздыхали б ви, грім би вас побив!..»

І згарячу таке слово одпалив, що молода аж голову опустила.

Коли вигнали собак, зайшов піп і дяк. Сердиті, бліді. От піп і питає:

«Який дурень у церкву собак привів?»

«Це мої, отче, — обзивався Павло. — Мисливські, звикли зі мною».

Піп зам'явся і знову:

«А хто це божу твар неподобними словами обзивав?»

Харлампій опустив голову і тихо пробасив:

«Я, отче... Допекли... Каюсь...»

Піп грізно подививсь на нього і почав читати молитву.

Повінчалися й поїхали. А в дорозі тільки й мови було, що про женихових собак.

Гуляли до вечора. Гуляли всю ніч. Другого дня приїхали свати. Знову — горілка, пісні, музики.

Коли це надвечір чуємо: в хаті страшенний галас. Потім вискакує Тимоха. П'яний, червоний — і на весь двір:

«Брехуни! Золоті гори обіцяли, а де вони? Замість трьох корів — одну? З трьох пар волів на дві з'їхали? А де ресорник?! У мене син учений!.. Забирайтеся к бісовій матері! Тільки до втрат довели!»

А батько молоді до нього:

«А ви не брехун? Де дві тисячі карбованців? Де гніді жеребці? Пообіцяли й назад? Голодранець! Крутій!»

Ех, Тимоха як повернеться та свата у вуха! А сват його — в зуби! І пішло... Крик, лайка! Собаки гавкають, кури кричать! Ну, чисто вам собаче весілля!

Ледве розчепили сватів. А Ломака репетує:

«Музики, грайте марш оцим злидням! Павле, нацькуй собаками».

Майже непритомну посадили молоду в фургон. Музики заграли марш. Свати поїхали. А Тимоха вслід їм тиче дулі.

Аж тут Харлампій, який саме розгулявся, підскакує до хазяїна.

«Тимофію Юхимовичу, — благає, — як же це так? Що ж тепер буде?.. Адже діти святій вінець прийняли».

«Начхати мені на вінець! — відрубав хазяїн. — Весілля закінчено!»

Баба Пріська аж за голову взялася. А Степан засміявся й каже:

— Це, дідусю, стара бувальщина. Он у Новоселівці недавно трапилось таке. Приїхав у село якийсь прибудний женишок. У зеленому капелюсі, окулярах і з гітарою. Видав себе за командированого артиста. Познайомився з хорошою дівчиною. А на третій день повінчалися.

Три дні весілля справляли. Навіть попа й дяка запросили. Три дні музики грали! Батько молоді заколов кабана, мати порізала всіх курей і качок. Одна ж дочка в батьків! А на сьомий день після вінчання... той командирований жених утік.

— Як утік?! — аж у долоні сплеснула баба Пріська.

— А так, — відповів Степан, — забрав найкращу одежу в свої вінчаної жінки, а в тестя гроші — і втік.

А баба:

— Коли ж це було, що я не чула?

— Минулого місяця,— відповів онук.

А я й кажу:

— Видно, Прісько Микитівно, справа не у вінчанні.

Вона більше нічого не питала й не говорила. Щось думала, ворушила губами. Потім похитала головою і пішла.

...А незабаром я почув, що онука її вийшла заміж. Живуть гарненько, хоч і невінчані. Кажуть, що й баба Пріська примирилась. Не бурчить. Хто зна, може, оце ота бувальщина допомогла?

ХРАМ

Біда мені з нашими комсомольцями, та й годі! Вчора знову прибігли і в один голос:

— Іване Гнатовичу, дідусю! Розкажіть нашій молоді про храм.

— Про який? — питаю.

— Про той,— кажуть,— що святом релігійним зветься. Як пристали — мусив погодитись. Сам колись храмував.

Так ото, молоді громадяни, що таке храм? Це святом колись вважалося. На Миколу, на Дмитра, на пречисту, на покрову чи на Кузьму-Дем'яна... збиралися родичі. Їли, пили, веселилися.

А повеселитися колись уміли! Тепер не те, що й говорити... Приміром, і в нашому колгоспі збираються люди: на Перше травня, на Свято врожаю, на Жовтневе чи під Новий рік. Але що то за гуляння? Послухають доповідь, одержать премії кому положено. Подивляться якесь кіно, потанцюють, поспівають та й розходяться.

Що й говорити, не те, що раніше було. Не те. От, приміром, я. Як гульнув з батьком на храму ще до революції, то й досі пам'ятаю.

Було це саме на Кузьму-Дем'яна. Батьків запросили родичі на храм у село Кавуни. Там жили два брати батькові — Кузьма і Дем'ян. І материн двоюрідний брат Апаній. Та й сватів різних чимало було.

Мати щось занедужала. От батько й каже мені:

— Іване, поїдемо вдвох на храм. Ти ще ж і між людьми не був. Побачиш дядьків. І може, яка дівка на тебе оком кине чи ти на неї... Та й наїмося, нап'ємося. У дядьків більші достатки, ніж у нас.

А батько мій дуже любив випити й поїсти. Але не за свої гроші. Може, тому, що в нас усе життя були нестатки?

Як їхати, то й їхати. Запрягли ми свою Рябу у візок. Поклали мішок з соломою, щоб м'яко було сидіти, причепили старе відро й поїхали.

Правда, батько взяв з собою ще й бубона. Він чоловік був розсудливий. Каже:

— Наїмося, нап'ємося в родичів. Погупаю в бубон при нагоді. Саме ж люди гуляють. І, гляди, якась копійчина перешаде.

Ідемо помаленьку. Навмисне не поспішаємо, щоб у село в'їхати поночі. Це щоб люди не сміялися з нашого виїзду. Почало смеркати. Пішов невеликий сніжок. Батько й каже мені:

— На, Іване, віжки, а я трохи постукаю в бубон. Чи не забув грати? Вже півроку не тримав його в руках.

Узяв я віжки. Батько — бубон. І як ударив зненацька! Наша Ряба — стриб! А батько з бубоном — мельк догори ногами!

Я за віжки — шарп, шарп. Еге, Рябій ніби хто мотора вставив. Підняла хвоста ломакою. Хропе, мов сатана. І несе мене, як змій, через межі, борозни, канали! Тільки відро тарабанить.

Раптом — гець... дзінь... бах! Аж у очах засвітилось. Підводжусь. Розплющую очі. Ряба стоїть, опустивши хвоста, і боками водить. А праве колесо лежить у глибокій борозні.

Почав я лагодити воза, не чекаючи батька. Бо він завжди говорив: «Коли віз ламається, людина розуму набирається. А коли коняка пристає, в людини розуму нестає».

Надів я колесо. Вирівняв сплющене відро. Чую: десь на горі, в темряві, гупає бубон. Значить, тато живий. Сигнали мені подає.

Одним словом, доїхали ми благополучно. Переночували в дядька Дем'яна ще краще. А вранці запросили нас до столу.

Заходимо до другої половини. На столах повно. І за столами повно: дядьки, тітки, свати, брати... Товсті й тонкі. Високі й низенькі. Лисі й чубаті. Тут же дядько Кузьма, що на скрипку грає. Маленький, худенький. І говорить якось так, ніби йому хусткою рота зав'язали.

А на самому чільному місці — дядько Ананій. Здоровий, обличчя червоне, ніби начищене. І чорний чуб оливою намазаний. Батько дуже не любив його. За те, що багач, насмішник і задавака.

Дядько Дем'ян підвівся. Поздоровив усіх із святом. Перехрестився і запросив приступати до діла.

Випили по чарці, по другій, по третій. Почалися розмови про погоду, про коней, про ціни. Якась із жінок завела пісню:

І пить будем, і гулять будем,
А смерть прийде, помирать будем...

І затягла вся дружна компанія. Загудів навіть і тато. І я підспівую. Стало весело й радісно на душі й на серці.

Випили ще по одній. Батько не пропускав жодної чарки. Я, правда, пив через ряд.

Дивлюся, дядько Кузьма ухопив скрипку, батькові хтось дав бубона. Почалися музики й танці... Грала на совість. Батько так гупав у бубон, ніби хотів його розбити. Танцювали теж на совість. І навприсядки, і сидячи, і догори ногами, і на животі. А дядько Дем'ян як ударив ногами об долівку, так чоботи й розлізлися. Тепер так не танцюють...

А потім почалося ще веселіше. Жінки переодяглися в чоловічу одягу, чоловіки — в жіночу. А коли з дядька Дем'яна в танку злетіла спідниця — мало не полопали зо сміху. Справжній цирк був! Тепер такого й за гроші не побачите.

Після танців знову почали пити й їсти. А коли чарка обійшла стіл кільканадцять разів, перейшли до спорту й фізкультури. Тоді фізкультура не така була, як зараз. Дивився: от і наші хлопці ганяють того футболу, перекидаються на перекладах, піднімають якісь коліщата, — і все. От колись була фізкультура!..

Приміром, дядько Ананій запропонував: хто розіб'є лобом десяток волоських горіхів, а задом — великого гарбуза, тому ставить відро горілки.

Дядько Дем'ян пообіцяв квартиру тому, хто перекине саж із кабаном. А дядько Кузьма пообіцяв поставити піввідра тому, хто стрибне з хати і перевернеться в повітрі.

І почалися спортивні змагання. По горіхах перший приз узяв батько. Хоч і лоб був у синяках і гулях, але розбив цілий десяток. Дядько Кузьма розбив одного, загнав скалку і кинув.

Уперта боротьба за першість розгорілась на гарбузах. Підійде дядько чи сват, гепнеться на гарбуз, покрутить головою і відходить. Рекорд побив здоровенний дядько Ананій.

Сажа з кабаном ніхто не перекинув. З хати стрибнув лише один дядько Кузьма. І то не зовсім вдало. Упав на

купу гною і наколов чимось таке місце, що ні самому побачити, як він казав, ні людям показати.

Після «змагань» знову сіли за стіл. Полилася горілка, закружляли чарки.

От Апаній і каже до батька:

— Гнате, де ти дістав такого хургона? — Це він на наш візок.

Батько мовчить, сопє та їсть. Це в нього такий характер був. Чим більше сердиться, тим більше їсть.

Дядько Апаній знову:

— Чуєш, Гнате?

Батько доїв дев'ятнадцятого пиріжка з капустою і каже:

— Зробив своїми чесними руками. Не так, як ти...

— Що я? — так і кинувся Ананій.

— Запалив клуню, одержав штрафовку — купив хургона.

А про дядька Ананія говорили, що він зліпив сяку-таку клуню, застрахував і потім підпалив.

— А ти докажеш, голодранцю? — крикнув він до батька і пожбурив у нього череп'яною мискою.

Дядько Кузьма і дядько Дем'ян кинулися до Ананія. Той їх скородою по головах. І, мов скажений, кинувся до батька.

...Покотилися столи... Задзвеніли миски й пляшки. Затріщали ослони. Заголосили жінки. Заверещали діти.

Чоловіки розбилися на дві групи: одна — за батька, друга — за дядька Ананія. І почалося храмне сраженіє.

Я був злякався. А коли побачив, що Ананій розбив дядькові Кузьмі голову і товкмачить батька головою в щекер з помиями, кинувся на допомогу.

Раптом мені хтось надів мищину на голову і викинув надвір. А там уже дзвеніли сапи, вила, лопати, граблі — весь сільськогосподарський реманент!

Храм був у повному розпалі! Я втік у садок. Лежу в кущах і тремчу. Тільки чую лайку і погрози:

— Підпалю, голодранцю!..

— Не підходь, заріжу!..

— Уб'ю, проклятого дуку!..

Уже пізенько бій затих. Обережно зайшов я до хати. Гостей уже не було. Лише дядько Дем'ян з тіткою Ликерою підіймали столи й збирали черепки. Обое — сердиті, в синцях. Не було десь і тата, і дядька Кузьми.

Пізніше прийшли й вони. Батько з вилами, а дядько —

з сокирою. Батько майже без штанів, а дядько — без сорочки.

Повмивалися, попригладжували чуби. Сіли мовчки за стіл. Випили по чарці. Батько випив, але їсти не захотів. Мабуть, тому, що вибили аж чотири передніх зуби.

Дядько Кузьма випив, пообіцяв обов'язково зарубати багача Ананія і заснув за столом.

А коли почало на світ благословлятися — ми з батьком запрягли Рябу, взяли бубона й втекли додому.

От що таке храм, молоді громадяни. От як колись гуляли! Хіба тепер уміють так повеселитися?..

ХІБА ТЕПЕР СВЯТА?

Наближаються свята, і закортіло мені розказати нашій молоді, як то колись гуляли, колядували, Новий рік зустрічали. Вона ж темна у цьому ділі.

Правда, і тепер гуляють, і Новий рік зустрічають. Але що то за гуляння?.. Наб'ється до того Палацу культури душ до тисячі: старих і молодих. Пісні й музика вуха тобі забивають. Молодь соромиться дорослих і не може як слід повеселитися. І виходить — не свято, а будень...

А колись же було... Ой було! Носиш вечерю, колядуєш, щедруєш, з Новим роком поздоровляєш!.. От послушайте, молоді громадяни, як ми святкували.

Отож настане святій вечір. Це перед різдвом. Піднімешся вдосвіта і просиш у матері їсти. А вона.

— Іване, і не вигадуй, бо нічого не дам. Гріх! Понесеш вечерю — налопасися по саму зав'язку!

Порядок був...

З великим нетерпінням чекаєш вечора. У порожньому животі гуркотить, а в голові перспективні плани: «Понесу вечерю, наїмся куті й узвару, зберу грошей, куплю карти або пару голубів...»

Тільки почне примеркати, вузлик з двома чорними калачами в руки — пішов поїд хати... Я був наймолодший і, як ви знаєте, аж тринадцятий у батьків. Отож доводилось носити вечерю і за старших братів і сестер, аж у двадцять шість хат! Розкіш!..

Спершу йду прямо до своєї матері хресної. «Добрий вечір, з святим вечором будьте здорові. Прислали тато й мама вечерю», — рапортую.

Мати дякує, садить за стіл як самого дорогого гостя. А на столі — дві здоровенних череп'яних миски: одна з кутею,

друга з узваром. А поруч — пироги з капустою. Їм, аж давлюся. А спідлоба поглядаю: чи не шукає мати грошей?..

Умолів куті миску, п'ять пирогів, запив узваром, а грошей усе не дають. Так і пішов без копійки, прямо до батька хресного.

І там посадили за стіл. І там з'їв миску куті, запив узваром і чекаю грошей, а їх не дають. Розібрала мене злість від такої невдачі. Взяв я вузлик з калачами, став біля порога і не йду. Батько хресний питає:

— Іване, ти вже всім вечерю відніс?

— Та ні,— кажу,— ще двадцять чотири хати лишилось...

— Чом же ти не поспішаєш? — питає.

А я так сердито:

— Бо ви мені грошей забули дати, от і чекаю...

Батько почухав потилицю й до матері:

— Ганно, у тебе там нічого такого немає?..

Вона дістала з-за пазухи вузлик. Довго дзвеніла мідяками і каже:

— Нема дрібних, самі по копійці... Бережу на Новий рік...

Розсердився дуже і пішов без грошей.

...Двадцять шість хат обійшов тоді. Двадцять шість разів сідав за стіл, їв кутю й узвар... Живіт — ось-ось трісне, а в кишенях — порожньо... Всього півтори копійки виходив... Вертаюсь додому і мало не плачу. В животі ріже, а тут ще й голубів не буде за що купити...

...Після святого вечора починалися нові радощі — колядування. Тепер наші діти й не бачать такого... Перевелось... А було ж... Зберемося кілька хлопчаків. Палиці — в руки, вірówki для кренделів — через плечі,— і попід хати з самого рання до пізньої ночі. А батьки, було, наказують:

— Ти ж не лінуйся, Іване, колядуй голосно, щоб побільше кренделів приніс. Усе якийсь тиждень переб'ємося ними. Та до багатіїв заходь, гляди, білого калача дадуть або й бублика...

Ідемо вулицею. Всюди колядники співають, собаки валують — красота!

Пам'ятаю, уже примеркло. За плечима в нас були добрі в'язки чорних кренделів. Згадав я батьківські слова й кажу до товаришів:

— Хлопці, ходімо до крамаря Ларіона, може, бубликами почастує або калачами білими.

— Та в нього ж собаки злі, — відповідають друзі.

— А в нас палиці добрі, — кажу.

Пішли. Пробрались у двір, огорожений високим кам'яним муром. Тихенько підкрались до вікна і, як положено, запитали: «Дозвольте колядувати?» Крамариха схвально махнула головою, і ми возгаркнули на всі легені:

Пресвята Варвара
Церкву змурувала,
Радуйся,
Ой радуйся, земле,
Син божий наро-ди-гив-ся...

Господи, як налетіло аж три здоровенних собацюри!.. Гавкають, смикають за поли, за литки, рвуть прямо з віршовками кренделі!.. Що тут робити?.. Треба і колядувати, щоб заробити бублика, і з собаками воювати, бо загризуть. Пустили в хід палиці, пси ще завзятіше насідають. З переляку почали ми святі слова змішувати з грішними. І виходив, мимоволі, такий суржик: «Син божий народився... Пішли геть, чортяки лахматі!», «Анголи літають і на трубах грають... а виздыхали б ви ще маленькими!», «Пресвята Варвара, ой, рятуйте!» — заволав я, коли пес одірвав мені полу від свитки, перервав в'язку кренделів і вкусив за ногу. В цю мить один із молядників таке слово однавив на адресу собак, що в жодній книжці не знайдете... І так потяг палицею пса, що той почав перекидатися на снігу і жалібно скиглити: «Кавун, кавун, кавун...»

Одним словом, клятві собаки перетворили святу колядку на запеклу сварку. Невідомо, чим би воно скінчилось, коли б не вискочив крамар з рушницею. Вискочив злий, як собака, і до нас:

— Геть, богохульники сопливі, бо застрелю!

Ми — хода, собаки — за нами. А він ще й нацькував.

Невесело було повертатись додому. Нога болить, але то ще півбіді, загоїться. А от пола в свитині відірвана і — жодного кренделя, навіть чорного. Усі лишилися під вікном у чортового крамаря.

...Після колядки починалися нові веселощі — Новий рік... Пригадую, був я вже парубком. І могорича поставив старшим за перший вихід на вулицю. Перед Новим роком зібралися втрюх і почали радитись, як будемо поздоровляти, щоб побільше грошей заробити. Чи просто посипати, чи з рушниці стріляти, чи вводити в хату худобу? Зупинилися на вогнестрільному поздоровленні.

У мого батька з давніх-давен валялась серед залізьяк поіржавіла рушниця, з розбитим прикладом. Я почистив її, змазав усередині дьогтем. Парубки принесли пороху й пістонів.

Рівно опівночі пішли поздоровляти з Новим роком. Для проби вирішили зайти до солдата Миши Миновича. Він хоч і бідно жив, на гроші пічого було розраховувати, але самогонкою, мовляв, почаствує. Сам робив її і любив випити.

Підійшли до замерзлого вікна, що світилося, й гукаємо:
— Мишо Миновичу! Поздоровляємо вас з Новим роком!

Підняв я вгору рушницю, заплющив очі, клацнув курком. Не стріляє. Клацнув ще й ще раз — мовчить вогне-стрільна зброя. Почали пробувати мої товариші — не стріляє. А тут мороз аж зубами клацає!.. Вийшов Миша Минович, уже випивши, і до нас:

— Значиться, не того... не клює? Та воно й краще. Бо моя Сашка страшенно боїться пострілів. Ото як побачить рушницю — зразу голову в рядю закутує. Що то не солдат. Та й діти малі жахаються. Ходімо до хати без бою.

Зайшли. Сіли за стіл. Миша Минович налив нам по добрій склянці вонючого самогону. Випив з нами. Худа, як веретено, тітка Сашка поставила на стіл миску з квашеною капустою. Сидимо, їмо, говоримо. Так весело стало від самогонки!

Дядько Миша питає:

— Що ж це ваша пухкалка не того, не бахнула? Може, щось не справне?

Я взяв рушницю, звів курок, шукаю дефекту. Ненароком шаринув за собачку. І, чортове ружко, чи то обігрілось у хаті, чи що... Як шарахнуло! Каганець погас, тітка Сашка верещить, а ми — хода. Я так налякався, що й хміль вискочив з голови. Хотів, було, тікати додому та парубки заспокоїли:

— Та й чого злякався, дурню? — кажуть. — Нікого ж не вбив, бо там дробу не було. Кидай рушницю через тин і підемо без неї поздоровляти!

Так і зробили. Ідемо вулицею, радимось: до кого йти? Вирішили поздоровити багатія Цибульського. Ми чули, що він частував вином посівальників, навіть грошей давав, особливо коли вводили в хату телицю або бичка. Вирішили й ми так зробити. Зайшли в корівник, присвітили. Вибрали здорового лисого бика. Пригостили його присоленим пиріжком з капустою, взяли за налігач і повели до хати.

Хазяї зраділи, побачивши бика. Посипаємо їх пшеницею й кукурудзою, вони ласкаво дякують. А тим часом бик панюхав на покуті сіно, на якому стояли горшки з кутею й узваром. Смикнув — і торохнули череп'я по підлозі.

Хазяйка — в крик, я бика за налигача — смик!.. Він повернувся, побачив себе у великому дзеркалі і як зареве, як бахне рогами! Так і посипалось скло прямо в кутю й узвар, що розтеклись по підлозі. Хазяїн мене — по пиці, а хлопців — в потилицю! Вихором винесло нас із світлиці! Тільки бик залишився...

Так і пішли ми ні з чим. Було обидно. Бо на столі такі пахучі страви стояли, так красиво виблискувала пляшка вина з червоною голівкою... Але нічого не зробиш. Порадилися і пішли з досади до знаменитої на всю околицю самогонщиці Єльки. Зайшли, посипали зерном. Налила вона по добрій склянці жовто-зеленого самогону, випили, і потягло на самодіяльність.

Ідемо вулицею, обнявшись, і співаємо. До нас присднаналось ще п'ять парубків, уже добре п'яних. Один з них і каже:

— Хлопці, давайте знімемо ворота у крамаря Ларіона і переставимо Хведькові Чумаченкові. У нього зроду не було таких!

Компанія в нас була дружна. За кілька хвилини ковані ворота уже стояли біля Хведькового поламаного тину. Перший успіх окрилив нас. Захотілося продовжити самодіяльність, щоб на ранок люди мали про що говорити. На те ж і Новий рік!

У п'яних головах визрівали найсмілівші плани, які зразу ж реалізувались. Так, наприклад, за якусь годину ми висадили на хату тітки Насті козу і прив'язали її до димаря. У Митрофана Будурацького вивесли на вулицю кіш з качапами кукурудзи. У діда Русляка перекинули стіжок сіна, у Петра Терземана зняли дах на курнику, порозганяли курей, індиків. А в Івана Марченка випустили з кошари овець. Багато ми тоді померів виконали! І всі складні, сурйозні! А хто пробував відмовлятися, тому старші по пиці давали. Порядок був!..

Знову зайшли до тітки Єльки. Ще випили, хоч і в борг. Заграла кров молода, готові на самі відчайдушні «подвиги»! Один із старших парубків запропонував прокатати на саях пастуха діда Харитона.

План усім сподобався. Зачепили в якомусь дворі сани.

Під'їхали до діда, зайшли у хату. Старші парубки й кажуть:

— Діду Харитоне, одягайся і ходімо! Ти заарештований! — навели на старого рушницю.

Дід перехрестився і почав одягатись. Вийшли, посадили його на сани. Привезли на вигін до ковзанки, яка спускалась аж на став. Один парубок і каже:

— Діду, коли хочеш жити, співай на повний голос «Достойно»!

Дід переляканим голосом затяг молитву, хлопці розігнали сани й пустили з крутої гори... З молитви дід перейшов на: «Рятуйте-е-е, хто в бога вірус-е-е!» Сани перелетіли через увесь став. Вдарились у берег. Старий кілька разів перекинувся. А парубки регочуть!..

...Що й говорити, весело було, не те, що тепер... Оце ж і в нашому Палаці культури зустрічатимуть Новий рік, усім колгоспом. І мене запросили, як старійшого, і треба йти. Але що там побачу й почую?.. Голова колгоспу зачитає довгеленний список премійованих і нагороджених. Поздоровить з Новим роком. І на столах буде всяких страв, а от куті не буде! Гримітимуть усі тридцять три труби нашого оркестру і бубон. На сцені самодіяльники співатимуть, танцюватимуть, різні коники викидатимуть... Може, й кіно показуватимуть. Знаю, що молоді й старі гукатимуть до мене:

— Іване Гнатовичу, з Новим роком і з премією вас!..

— Дідусю Іване, біля нас, комсомольців, сідайте!

І таке інше. Але все це не те, що й говорити. Обидно, що ніхто тебе рушницею не налякає, на санках не покатає, як діда Харитона. Ніхто бугая в хату не введе, курника не розвалить, воріт не поламає, не стрельне в хаті. Ніякої вам парубочої самодіяльності... Ех, не так ми колись Новий рік зустрічали... Не так, що й говорити...

ЩО ТАКЕ ГОВІННЯ

Оце недавно комсомольці наші влаштували вечір запитань і відповідей. Людей набилося повнісінький клуб: і старі й малі, і літні й підстаркуваті. Прийшов навіть євангеліст Петро Маляренко. Йшлося, бачите, про науку й релігію!

Спочатку були звичайні, легенькі питання: задавала їх молодь. Так, наприклад: як виникло життя на землі? Що

таке атомна енергія? Як побудований штучний супутник? Чи скоро наші люди полетять на Місяць?

Далі пішли вже серйозні запитання, бо задавали їх бабусі і старий євангеліст Петро Маляренко. Приміром, такі: чому звірі не літають, а раки задки лазять? Де і в якій сохранихості знаходиться зараз Ноїв ковчег? Хто із святих покарав собаку, яка посміла вилетіти на небо? І ще багато подібних.

На всі запитання комсомольці й учителі дали, по-моєму, правильні відповіді. Пропустили чомусь лише про говіння. Уже вечір мав закінчуватися, коли підводиться Маляренко й каже:

— А чом же ви про говіння наукою нічого не сказали? На язык, послухаєш, розумні, а от в цьому питанні тьомні! Що, безсила тут ваша наука?

Комсомольський секретар, що головував, звернувся до присутніх:

— Товариші колгоспники, може, з вас хто бажав відповісти?

Не витримав я і говорю до комсомольського секретаря:

— А мені можна?

— Прощу, Іване Гнатовичу! — відповів.

— Так от що, молоді громадяни, і ти, старий євангелісте, — кажу. — Може, це не зовсім по-науковому буде — звиняйте. Кажуть, що наука й практика рідні сестри, а тому почну з практики...

Було це давненько, ще до революції. Забувся, якого саме року... Але, як зараз пам'ятаю, в кінці великого посту. Саме тоді, коли багач Грицько Цибульський купив парову молотарку. Мені вже було років з десяток, а старшому братові Сашкові — дванадцять. Якось мати покликала нас і каже:

«Хлопці, я нагріла води... Мийте шиї, вуха, парте ноги».

«Навіщо? — питаємо. — Ще ж до великодня далеко?»

«Завтра підете до церкви».

«Чого?» — питаємо.

«Говіти. Такі здорові лобуряки, а ще жодного разу не говіли. Гріх від бога!..»

Ми й справді з братом жодного разу не були в церкві. Чи тому, що вона була від нас далеко, кілометрів за п'ять? Чи тому, що не було в що ні взутися, ні одягнутися? Батькам видніше... Але звістка, що підемо до церкви, не порадувала, а засмутила нас. Адже краще в неділю пограти з хлопцями в м'яча, в піжмурки.

«А хто нас поведе?» — невдоволено запитав Сашко.

«Самі підете,— відповіла мати.— Батько на поденщині, а мені треба в хаті побілити».

«Мамо,— питаю,— а що ж нам робити в тій церкві?»
«Говіти!»

«Як же його говіти?» — знову питаю.

А мати:

«Так, як люди,— і почала давати нам інструктаж.— Встанете завтра вранці, підете разом з людьми. Зайдете в церковні ворота — поскидасте картузи, перехреститесь...»

«У мене ж нема картуза, що я скидатиму?» — питаю.

«Натягнеш дідову шапку!»

«Вона ж велика!» — говорю.

«Щось підмотаємо, не великий пан.— І продовжувала: — А зайдете в церкву — тихенько стійте: не вертійся, не говоріть, не швендяйте сюди-туди. Гріх! Будуть люди хреститися — і ви хрестіться. Будуть ставати навколішки, поклони бити — і ви так робіть. Почне піп меду давати — і ви підходьте за людьми, та не лізьте попереду старших!..»

При слові «мед» похмуре обличчя брата прояснилось. А в мене в роті ніби солодко стало. А мати продовжувала: «Дам вам грошей на свічки. Ліпитимуть люди — і ви приліпите».

«А куди ж їх ліпити?» — запитав Сашко.

«Там побачите...»

Ще довго мати навчала нас. А коли пообіцяла дати грошей і на бублики, ми охоче взялися шкребти ноги, шиї, вуха.

Почало темніти. Ми попросили в матері вечеряти.

«Е, ні,— каже,— коли йдуть говіти, їсти гріх! Треба постити, аж поки люди не вийдуть із церкви...»

Після цих слів ми з братом почали позирати на мисник. Мати зразу ж розгадала наші наміри і заявила:

«І не думайте! Я хліб заховала. Лягайте спати! Он Ісус Христос не їв сорок днів і сорок ночей — і не вмер!..»

«Може, в нього апетиту не було»,— огризнувся брат і зразу ж одержав ляпаса по митій шиї. Так і полягали на вечерявши.

...Ще тільки почало на світ благословлятися — розбудила нас мати. Біля порога пахли свіжим дьогтем старі батькові чоботи-втяжки і материні ботинки. Одягли ми чисті сорочки, взулися: брат у чоботи, я в ботинки. Мені на голову мати приправила велику й важку, як кацап,

дідову шапку. Дала грошей на свічки і окремо — на бублики. Перехрестила обох, сказала: «З богом, дітки... Ідьте он прямо за бабою Карпихою...» І ми пішли.

До села Новоселівки, де була церква, дійшли швидко. Йти було весело: всю дорогу борюкалися з хлопчачками, рвали молоду траву, шукали ранніх квітів.

Підійшли до церковної огради. Зайшли у ворота, а там циган, жебраків, що й пройти не можна. І всі простягають руки. Обійшли ми жебраків і попали прямо в бублиєйні ряди. Як глянув я на гори бубликів, аж слина покотилась. Із вчорашнього вечора нічого ж не їв, а вони такі красиві!.. Сашко не розгубився, підходить до однієї бабусі й питає:

«Скільки коштує оця в'язка бубликів?»

Вона сказала. Брат дістав гроші — і ті, що на бублики, і ті, що на свічки. Якраз вистачило. Трохи відійшли, я й шепчу йому:

«Дай хоч одного, бо помру...»

Сашко був розумніший за мене і богобоязливіший.

«Мовчи, дурню... Он бачиш?» — І показав на величезного бородатого святого, намальованого на церковній стіпі, який тримав у руках довгу палицю. Потім узяв мене за руку і повів аж у кінець церковної огради. Присіли в бузкових кущах. Взяли по бублику, озирнулись, чи ніхто не дивиться, — і з'їли. Озирнулись ще раз — з'їли по чотири зразу. А коли озирнулись втретє — від в'язки бубликів лише мотузок лишився. Згадав я мамині слова, що гріх їсти, поки не попробували меду, злякався й питаю Санка:

«А нічого нам не буде?»

«Не бійся, — заспокоїв брат. — Ми так заховались, що не тільки бог, а й чорт не бачив!» — І пішли в церкву.

Тільки зайшли всередину, як мене спіткала неприсмвність. Я забувся не лише перехреститись, як мати наказувала, а й шапку зняти. І якийсь бородатий дід, що напівлежав на долівці, довгою палицею скинув з мене шапку і показав на картину, на якій було зображено пекло. Я злякався і діда, й картини. Вхопив брата за руку і показав на пекло. Він довгенько розглядав, а потім як гукне:

«А хвостяри в чортів, як у бугаїв!..» — За це його той самий дід і штурхнув палицею в спину.

Протислись уперед. Стоїмо. Парко, тісно, нічого не видно, крім стелі. Лише чути, десь далеко-далеко співають

півчі. Приглядаємось, що люди роблять. Вони хрестяться, і ми теж... Стають навколішки, поклони б'ють — і ми це робимо. Одним словом, говіємо.

Довго ми так говіли, аж ноги заболіли і в спині в мене почало штрикати. І в Сашка, мабуть, теж, бо кивнув, щоб виходити. Аж тут почалось саме цікаве: вдарить чоловік переднього свічкою по плечу, щось шепче і передає. Сашко довго дивився, потім щось згадав, взяв мене за руку і шепче:

«Ходімо...»

Вийшли на повітря, він і каже:

«А свічок ми й не купили?.. А мати ж наказували...»

«Так давай купимо», — кажу.

«Грошей нема», — зітхнув Сашко.

Стоїмо і журимось. На наше щастя, проходив багатій Цибульський, той, що в нього тато й мама поденно роблять. Сашко до нього:

«Дядьку Грицько, позичте нам грошей, батьки віддадуть або відроблять».

«А навіщо вам гроші?» — питає.

«Хочемо свічок накупити».

«Молодці», — похвалив Цибульський і дав нам срібного полтинника. Ми зраділи, подякували і побігли прямо до рундука, де продавались свічки.

«Дядьку, продайте нам свічок», — звернувся брат до здорового чоловіка з розкішною, як у святого, бородою.

«На скільки тобі?» — запитав.

«На всі оці гроші». — І дав полтинника. Бородач уважно подивився на нас і дав цілий спіч тоненьких і довгих свічок. Ми поділили їх пополам і почали просуватися вперед. Уперлись у міцну стіну чоловіків, зупинились і почали передавати свічки. Так цікаво!.. Вдарив чоловіка по плечу, він оглянеться, візьме і передає передньому. Попереду мене стояв товстий чоловік у рябому піджаку. Мокрий від поту, шия червона... Брав-брав від мене свічки, та, мабуть, і набридло. Повернувся до мене, витріщив очі — й крізь зуби:

— Де ти, совляк, їх стільки набрав?!

Видно, й братові щось таке сказали, і ми змушені були переходити на інше місце. Довго ми били по плечах свічками, аж поки братові хтось присмалив свічкою волосся на голові, а мені припік вухо. Вийшли надвір. Брат мацав посмалену голову, а я припечене вухо. От він і каже:

«Клади свічки в кишеню, підемо додому. Все одно меду не дають».

Аж тут задзвонили. Дивимось, підводяться якісь бабусі й, чути, гомонять:

«Ходімо, сестро, до причастя...»

Знову зайшли ми в церкву. Там метушня. Люди товпляться вперед. Мене так затисли, що коли впустив дідову шапку — не міг пригнутися, щоб підняти. Довго нас крутили, м'яли. Нарешті я побачив попа з великою чашею в руці. Стало веселіше на серці: адже скоро наїмося меду! Навіть і про шапку забув. Підсунулись ще ближче. Дивимось, підходять і підходять пани, розкішно одягнені багачі. А таких, як ми, усе відсувають назад. Нарешті дорвались і ми до попа. Я підійшов першим, брат за мною.

«Як звуть?» — питає піп.

«Іваном,— кажу,— а брата Сашком...»

«Відкрий рота!»

Я й роззявив рота, думав, що піп з чаші литиме мед. А він дав лише ложечку облизати.

Вийшли з церкви. Брат і каже:

«З таким говінням... Коли б знав, що так мало меду дасть, і не йшов би!»

Сердиті, голодні, стомлені, пішли додому. Прийшли — мати й питає:

«Одговілись, дітки?»

«Одговілись»,— буркнув Сашко.

«І мед їли?..»

«З таким медом»,— обіззався я.

«А свічок купували?»

«Купували, ліпили ще й залишились»,— відповів я і дістав з кишені пучок поламаних свічок. Мати аж у долоні сплеснула:

«А де ж ви стільки грошей узяли?!»

«У Цибульського позичили»,— пробубонів брат. Мати за віник. Сашко — хода, а я в плач:

«Сашкові чуба посмалили, мені вухо свічкою припекли, шапку дідову загубив, ноги болять, їсти хочеться, а ви ще й битися!»

Мати кинула віника. Похитала головою, зітхнула і чомусь промовила:

«Не ходив, не ходив батько до церкви, раз його чорт як поніс, то й двері на плечах приніс... Отак і ви...»

Оце, молоді громадяни, розказав спеціально для вас, що таке говіння. Щоб це були, як Петро Маляренко каже, «тьомшими» в цьому питанні.

А ПОЧАЛОСЯ З КРАШАНОК

Може, дехто здивується: чому це старого винесли на оцю високу трибуну? Так знайте, молоді громадяни, що це я не сам, а по запрошенню...

А діло було ось як. Саме на другий день зелених свят заходять у майстерню комсомольці. Вся наша бригада була при ділі. Я граблі ремонтував, Терентій Сидорович стругав чопа до діжки. А молоді теслярі воза лагодили.

Правда, одного теслі не було. І скажу прямо кого: Никодима Кониці. Прийшов уранці, заявив мені, як бригадирові, що в нього всередині крутить. Обіцяв навіть довідку принести від лікаря. Коли чую: на хрестинах гуляє.

Мовчи, Никодиме, та червоній! Бо я такий чоловік, що люблю правду казати. І люди бачили, як ти п'яним викормарював з кумою по подвір'ю! Бачили, як ти й хліва геть з кабаном перекидав у нетверезому состоянні!.. І знову будеш скаржитися, що всередині крутить.

...Так ото, кажу, зайшли комсомольці.

— Здрастуйте!

— Здрастуйте.

Сюди-туди подивилися. От один з них, здається, Грицько Марченків, і каже:

— Іване Ігнатовичу, а сьогодні ж зелені свята, а ви працюєте. Гріх!

А сам, бачу, морг до своїх.

— Гріх, кажу, красти, людей обдурювати. Гріх лежати неробою та в стелю плювати. А працювати, кажу, ніколи не гріх.

Розговорилися. Бачу, починають комсомольці ніби випитувати мене. То про се, то про те... Чи вірю в забобони, чи боюся відьом, чортів та іншої нечисті. Це, признатися, почало мене дратувати. Я й кажу:

— Коли ви, хлопці, надумали читати мені безвірницьку лекцію, то, звиняйте, дуже запізнилися. Так-таки років на шістьдесят запізнилися. Бо я, кажу, ще з дитинства став безвірником.

Вони так і кинулись до мене:

— Пробачте, Іване Гнатовичу. Ми прийшли не вам лекцію читати, а навпаки. Прийшли просити, щоб ви нам прочитали в клубі лекцію.

— Яку лекцію? — здивувався я.

— Розповісте молоді, як стали безвірником. Адже в нас є ще люди, та не тільки старі, а й молоді, які вірять у різні пережитки.

Ану як пристали, бісові діти, не міг відмовитись: побіцяв. А я такий чоловік, що як уже той, то й того... А коли не той, то й не того...

Отак я понав на цю трибуну. А раз уже той,— треба говорити.

Так от, як я став безвірником. Правда, це сталося не зразу... Але, як тепер пам'ятаю, почалося це діло з крашанок.

Покійні батьки мої, царство їм небесне, як кажуть, були страшенно богомольні. Щоб ото вони свято яке пропустили або скоромини з'їли в піст — боронь боже! І нас, дітей, так навчали.

Так ото вірели батьки в бога, і бог їх не залишив. Хоч хліба ніколи до весни не вистачало, зате дітей було, як того пасльону...

Дванадцятро старших ходили з батьком по паймах. А я — тринадцятий, як найменший, господарював з матір'ю. Вона пряла, ходила хати мазати багачам. А я бігав слідом і чекав, поки хто нагодує кислим молоком.

Пам'ятаю, саме у великий піст це було. Батько наш ледве причвалав додому від поміщика Ерделі. Худий, жовтий, хворий...

— Поклич бабу Мовчанючку,— промовив до матері, вправ на лежанку і закрив очі.

А бабу Мовчанючку, по яку мати пішла, вважали на селі знахаркою. Розказували навіть, що до неї колись ангел з'явився, після чого баба помила ноги, мабуть, уперше в житті, засвітила свічку, лягла на ліжку і заявила, що вона свята.

Цілий тиждень ходила Мовчанючка до батька. Щось шептала. Запалювала ганчірку і кадила нею біля батькового носа. Плювала через ліве, через праве плече, потім через голову. Присідала, розмахувала руками, тупотіла ногами. Кропила через коромисло свяченою водою... Чого вона тільки не витворяла!

А батько, бідний, уже й не стогне.

— На нього паслано... Треба негайно попа, щоб за- причастив,— заявила нарешті баба і чкурнула з хати.

Мати плаче:

— Де ж того попа взяти, коли церква за п'ять кіло- метрів і надворі багнюка, що й ноги не витягнеш?

Покликала другого знахаря, Яшка Голобородька. То- го самого, що жив біля Уласа Ковтуна і Гната Шапо- вала.

Прийшов той, перехрестився і почав... М'яв, м'яв тата в усіх боків, аж кістки в нього, бідного, тріщали. Потім відпочув і почав страшенно стрибати. Ану, як жеребець. Я думаю: от-от заірже.

Ні, не заіржав. Вгомонився, взяв старе відро, надів татові на голову... Сім разів ударив по відру макогоном, потім зняв, плюнув у нього, відкинув і каже до матері:

— Оце вже як не допоможе,— посилайте за попом...

Взяв карбованця за «труди» і пішов:

Дивлюся, а батько вже й очі під лоба підкочув.

І послала мене мати по третього знахаря, аж на хутір.

Іду я вулицею й плачу. Коли назустріч — учителька. Я хоч і не ходив до школи, але знав, як її звати.

— Чого ти плачеш, хлопчику? — запитує.

— Татко помирають, Гапю Іванівно,— відповідаю я кризь сльози.

— І куди ж ти оце, босий, по такій грязюці?

— По знахаря,— кажу.

Взяла учителька мене за руку і каже:

— Веди до батька.

...Довго сиділа в нас учителька. Розглядала батька, за- питувала, що болить. А потім до матері:

— Скажіть, а чим ви годуєте хворого?

А мати:

— Він уже сім днів нічого в рот не бере. Та й нічого дати, крім, хіба, мамалиги...

— Так він же захляв! Ви б молока дали, яєць звари- ли б. Може, нема у вас, так я принесу.

А мати:

— Спасябі... Є в мене кілька яєчок. І зварила б йому, та боюся казан поскоромити. А іншого посуду немає.

Учителька вийшла з матір'ю надвір. Довго про щось говорила й пішла.

А мати так і не зварила яєць. Побоялася гріха і кари господньої.

Ото саме тоді, молоді громадяни, я задумався над тим,

що таке гріх і як господь карає за нього. І вирішив перевірити все це. А я ще з дитинства такий. Як уже той, то й того... А коли не той, то й не того...

За тижнів два підвівся батько. Ходить з ціпком. Худий, як жердипа, од вітру валиться.

Наближалася паска. Мати заробила трохи борошна, м'яса, ковбаси, яєць. Приготувала, що слід, і почала красити в цибулінні крашанки. А я, як тепер пам'ятаю, стою і заглядаю в казан.

Коли бачу — одна крашанка розварилася. І, вірите, так апетитно запахла, що в мене аж слина потекла. Візьми я та й скажи:

— Мамо, дайте з'їм, щоб ніхто не бачив, оту, що луснула...

Ех, як лусне мене мати по лобі дерев'яною ложкою! Аж іскри з очей посипались.

— Завтра паска, гріховоднику! Перехрестись і геть від казана! — вигукнула.

Я — тікати. Заліз у повітку. Сиджу, мацаю гулю на лобі і думаю: «Оце б з'їсти крашанку і вмерти...»

До самого вечора просидів у повітці. Аж чую — гукає мати.

Пішов я. От вона й каже:

— Іване, ми з батьком понесемо паски святити, а ти залишишся вдома. Тільки гляди: я нічого не замикаю, все на столі... Пам'ятай, візьмеш скоромного в рот — помреш!

Засвітила лампадку і пішла. Я замкнув двері, сів біля столу і задумався.

Паски пахнуть, від ковбаси дух аж у носі лоскоче... А я все думаю.

І надумав: а що, коли б попробувати? Чи справді помру, як мати каже?

Глянув на ікони — страшно стало. Заліз під стіл, а там — солом'яник з крашанками.

Посидів трохи, подумав. Та й сам незчувся, як обчистив крашанку і всунув у рот...

«Що ж я зробив?» — думаю. І з переляку — прямо на піч.

Ліг. Укрився рядниною. Склав руки на животі й чекаю, що далі буде.

Чекав, чекав — не бере... Навпаки, так присмно стало і на серці і в животі. Дуже смачною здалася мені крашанка.

Ще полежав — не бере. І думаю собі: дай іще спробую. Все одно согрішив.

Знову стрибнув під стіл. Обчистив одну, другу, п'яту, десяту крашанку. Ім, аж давлюся. На закуску відломив ковбаси — з'їв. Потім укинув у рот шматок сала — ковтув. Випив цілий кухоль води і глянув у куток, на ікони.

І здалося мені, що один святий ворухнув вусом, суворо глянув на мене, от-от вріже ковпінкою.

Аж тут мене жах охопив. Стрибнув на піч, уткнувся в рядяння. Лежу і чекаю смерті.

Чекав, чекав — не бере. Почав уже навіть дрімати — не бере.

Коли раптом у животі як занявчить! А потім як шпигоне, як крутоне, як різоне! Мене аж у піт кицуло від болю й переляку. «Аж ось, — думаю, — коли прийшла моя погибель...»

Качаюся на черені та кричу, а воно бере... Почав якусь молитву читати — бере ще гірше! У животі — то ніби їжак пролізе, то наче хто рашпілем прощурує.

І, вірите, як узяло, так я аж у смородині за хатою опинився! І пішло...

Врапці повернулися з церкви батьки. Я саме лежав на печі й стогнав. Підходить мати:

— Синку, Христос воскрес!

А я, як тепер пам'ятаю, відповів їй, а сам собі думаю: «Він воскрес, а я, мабуть, не витримаю...»

Батько розговлятися кличе — не йду. Коли це мати як гукне:

— Ах ти, гріховоднику... Таки не витримав, розговівся!..

Правда, не біла: батько заступився.

А я так «розговівся», що на перший і другий день паски навіть на гойдалку не ходив. Боявся далеко від смородини забиватися...

А все-таки не вмер! Скажу більше: перевірів на собі, що можна і в піст їсти скоромину. Тільки, правда, не дуже багато, і з хлібом, щоб часом не завадило...

...Це, молоді громадяни, лише початок моєї лекції. Якщо ваша ласка, приходьте в суботу, ще поговоримо. Бо я такий чоловік, якщо вже пообіцяв, то й той... А коли не той, то й не того...

ОДГОВІЛИСЬ

Воно, може, й незручно, молоді громадяни, про рідного батька той... Але минулого разу я пообіцяв розповісти про те, як він змінив свою церковну лінію. А я такий чоловік, як уже пообіцяв, то й того...

Значить, почалося це діло з кобили. Так, так, з кобили. Що кажете? Яке відношення має кобила до церкви? Має, має. Ось послушайте.

Було мені років сімнадцять, а може, й більше. Одним словом, уже й на вулицю кортіло, і на дівчат через тин поглядав. Чому через тин? Штанів і чобіт не було. Бо жили ми злиденно, хай люди скажуть.

Рвався в найми, щоб на одежину заробити. Але батько не пустив.

— Не ходи,— каже,— все одно толку чортма. Я все життя — по наймах, але бачиш, як розбагатів?

Мушу сказати, що батько весь час мріяв розбагатіти. До чого він тільки не брався! Копав льохи й колодязі багачам. Мурував хати, бив камінь. Заводив кролів, ловив рибу. Сварився з матір'ю. Але... тільки й того, що позбувся здоров'я. А про багатство не покидав мріяти.

Якось на різдвяні свята зібралася вся наша родина. От батько й каже:

— Діти, набридло мені слухати від багачів: «Чого Гнат бідний? Бо дурний. А чого дурний? Бо бідний...» Надумав я таке, що й ми забагатіємо.

І почав викладати свій план. А план зводився до того, щоб купити хоч поганеньку кобилу. За чотири роки, мовляв, вона приведе четверо лошат. Двоє можна продати — купити корову. А здохне кобила — чоботи всім будуть із шкіри.

Мати, як завжди, виступала проти:

— А чим годуватимеш своїх жеребців, коли маєш десятину землі?

— Куплю кобилу,— каже батько,— візьму землі в багачів хоч за половину, а хоч — в оренду. А появиться копійка — прикуплю.

— А в що запрягатимеш? — знову мати. — Адже в дворі навіть поламаного колеса нема.

А батько відповідає:

— Шлея в мене є... Орчика й батога зроблю. А там, гляди, й возика змайструємо.

Довго сперечалися. Брати підтримали батька. А коли проспівали треті півні — немов погодилась і мати, додавши: «Дурень думкою багатіє...»

Десь аж на весні зібрали трохи грошенят. Пішли ми з батьком у Вознесенське на базар.

До самого вечора проблукали — нема коника на наші гроші. Правда, одну кобилу приторгували. Півдня батько бив циганам долоні, а вони йому. Але не підвезло. Шкапина була така немічна, що не витримала довгих торгів. Лягла й не могла підвестися.

Разів чотири ходили на базар — нема на наші гроші. Аж на п'ятий, коли батько позичив ще десь грошенят, купили.

Кобила мені зразу ж не сподобалася. Стара, худюща, висока, як журавель. А фігурою — на верблюда скидалася.

А батько навідає:

— Купимо, сину... Що, нам з неї стріляти? Ноги, очі є, навіть хвіст і грива ще тримаються. А що в неї фігура не той — байдуже. Поправимо — вирівняється.

Що кажете?.. Коли про церкву?.. Зараз, молоді громадяни, доходжу... Не заважайте, бо зіб'юся.

Значить, купили ми кобилу. Назвали її Стрілою і взяли до господарства. Зашкрябали свій клопоть землі. Розохотився батько і взяв смужку за половину в куркуля Цибульського. Багатій був на все село. Табун коней мав, вісім корів, вітряк і тринадцять чабанських собак...

З тієї смужки землі й почалося... Бо вона якраз межувала з землею сусіднього села Новоселівки.

Наші селяни страшенно ворогували з новоселівцями. Часто до таких сутичок доходило, що, як кажуть, хай бог одводить. А все через межу. То вриветься хтось у чужу ниву. То снопа потягне. То худоба в царину вскочить, потопче...

Я вам кажу, такі сутички були, як на кордоні.

Отож і ми з батьком потрапили в ту «прикордонну» смугу.

Посіяли ми на тій смужці овес. Сяк-так загорнули його бороною. Дивимось, під'їжджає фургон. Коні як ті змії. Злізли два чоловіки і почали міряти ниву впоперек. Один — сажнем, другий ногами.

Поміряли, підходить один до батька.

— Ти що, злидень, чужого захотів? На цілих дві чверті в мов вліз. Гляди мені!.. — насварився пужалном і пішов.

Через кілька днів навідались у поле. Уже овес почав витикатись. Саме новоселівські сусіди кукурудзу садили.

Ми — до межі. Переміряли свою смужку. Еге, а вони, куркуляки, врізалися в наш овес на цілого півсажня!

Тут і почалось... Батько до них з проханням, а вони до нього — з лайкою. Батько — з лайкою, а вони його пужалом. Батько одного — за петельки, а другий батька — істиком по спині.

Я кинувся на допомогу. Повалив одного на землю, вкусив за вухо... Бо я такий чоловік: як уже хто допече, то можу й того...

Дивлюся, а другий батька звалив і молотить щосили. Не знаю, чим би воно скінчилося, коли б не підскочили наші односельці.

І думаєте, на цьому окошилося?.. Еге, коли б не так...

Якось перед паскою батько й каже мені:

— Слава богу, обсіялись. Підемо, сину, до церкви та одговіємось.

Одяглися і пішли в Новоселівку. У нашому селі, бачите, не було церкви, хоч і збирали щороку гроші на будівництво.

Вийшли в поле: розкіш!.. Ниви зеленіють, пахнуть трави, співають жайворонки. А церковний дзвін до вечірні кличе...

Батько й каже:

— Яка велика сила господня!.. Ще тільки йдемо до церкви, а вже така радість на душі...

Уже вечоріло, коли ми добралися до села. Прямуємо до церкви.

Дивимось: біля шинку стоять двоє. Здорові, вдягнуті по-святковому. Батько притишив крок і — штовх мене:

— Бачиш?

— Бачу,— кажу.

— Ті, що нас били,— і швидко взяв цабе. Я за ним.

Аж біля церковної брами озирнулися. А вони стоять і кулаки нам показують.

— Швидше — до церкви,— каже батько.— У святому храмі не посміють зачепити. А назад — з своїми людьми пройдемо.

Зайшли в церкву. І хоч людей було повно, але ми протислися аж на середину.

Стоїмо годину, другу. Батько молитву шепоче, а я слід-лоба на дівчат позираю.

Співають півчі, пахне свічками, ладаном. Духота, ноги терпнуть. Дивлюся, батько аж зблід і за поперек тримається.

Аж ось, віби по команді, всі стали навколішки. Ми з батьком теж. Стоймо, поклони б'ємо.

Тільки я втретє торкнувся лобом холодної підлоги, а хтось як шпигоне мене!.. Чи то шплом, чи то швайкою.

Хотів крикнути, але в церкві не дозволено. Дивлюся: батько теж стрепенувся і за штани вхопився.

Знову: тільки вклонився, як шпигоне!.. І батька — теж. От він і шепоче до мене:

— Іване, переповзаймо тихенько на інше місце. Знайшли й тут...

Переповзли. Тільки до поклонів — як кольне!

Переповзли на третє місце — шпигають. На четверте — ще гірше!

Батько знову шепоче:

— Тікаймо з церкви, бо я не витримаю. Та й з штанів решета пороблять, бузувіри.

Так і зробили. Задки, задки — та до дверей. Тільки вибрались на сходи, — нас так і вхопили, як гріхи душу. Позатуляли роти, затягли в бузок і давай сповідати.

Б'ють та примовляють:

— А не лізьте, злидні, на чужу ниву!

...Я перший підвівся. Очумався й батько на сирій землі. Глянув, а в нього від штанів тільки очкурня лишилася. А в мене — одна штанина і та розідрана.

Похитав батько головою і мовить:

— Господи наш праведний, як же нам показатись у церкві? Не дали й одговітись, бузувіри.

А я й кажу:

— Не знаю, тату, як ви, а я вже одговівся і висповідався. Краще тікаймо додому, бо ще й запричастять...

Батько подумав, подумав і погодився. Городами, садками вибрались із села.

Уже розвиднялося, коли допленталися додому. Як глянула мати на нас, так і крикнула:

— Ой господи, що з вами?!

— Одговілися, — сердито відповів батько.

Дивлюся, а в нього замість двох очей — лишилось одне: друге запухло. Глянув у дзеркальце... А в мене замість двох губ — аж чотири... А на голові така гуля набігла, що й кашкет не налазить. Одним словом, так од-

говілися, що я два тижні не міг сісти, а батько підвестися. А тут ще й на штани треба заробляти.

Пройшло з місяць-два після цього. Мати збиралася до церкви і каже батькові:

— Ходімо, старий зі мною.

А він їй:

— Ні, Параско, годі. Раз господь допустив, щоб у його храмі так мене понівечили, — не піду!..

Я теж підтримав батька. Так він і не пішов з матір'ю.

Правда, згодом і мати перейшла на нашу стежку... А трапилося це після того, як вона побачила п'яного сатану...

Та про це іншим разом, коли забажаєте.

ОТ КОЛИСЬ БУЛО...

Вчора прибігає до мене в майстерню комсомольський секретар. І як Пилип з конопель:

— Іване Гнатовичу... Розкажіть нашій молоді в клубі, як ви парубкували.

Я й очі витріщив. А він просить, а він молить! Ану як пристав, мусив погодитися. Бо я такий чоловік, коли вже той... не можу відмовити. А до того... приємно згадати молоді літа!

З чого ж його почати? Ага, згадав... Недавно я був у Києві. У своєї дочки Марини. Жаль, онуки не побачив. Понесло її десь аж на цілинці землі учителювати. Ніби в Києві шкіл нема чи дітей мало.

Ох і надивився я всячини!.. І наслухався!.. Саме тоді наїхало до Києва молоді зі всього світу. Ану як на храм!

Пам'ятаю, сиджу я на лавці в парку. А поруч — справжнє весілля. Парубки, дівчата... Грають, співають, танцюють, обнімаються, цілуються! Єй-богу, правду кажу! А біля мене сиділо дві жінки. Правда, вже підгоптаніх. Одна сива, з червоними губами й нігтями. А друга... і не розбереш якої масті. Клапоть кіс булавий, клапоть — мишакуватий, клапоть — ніби зелений... А вусики під носом чорні. Одним словом, не знаю, що воно за масть нова появилася. Чую — шепче до сивої:

— Гляньте, гляньте, яке витворяють! Хіба тепер молодь? Звиніть за слово, тьху!

А та їй:

— Правда ваша. От колись була молодь, господи боже мій! А культура яка була!..

Думаєте, молоді громадяни, що ті жінки брешуть? Істинну правду говорять. І я подумав тоді: хіба тепер молодь? Батьків не слухають. Їдуть на якісь шахти, на якісь цілинні землі, в університети... або й за границю... А що дівчина без матері або парубок без батька? Живуть без ніякої настрашки. Ось тому-то воно й той... І цілуються серед білого дня. Ех, не ті тепер дівчата, не ті й парубки. Колись було глянеш — парубок так парубок. Здоровий, в літах, під вусом. І батьків слухає.

А тепер подивися... Не встигне вбратися в пищики — подай йому галстука, подай костюма, калоші! Подай ботинки на таких рипах, щоб аж собаки гавкали, коли йде вулицею! І зразу — до клубу, до кіна, до театру... На танці несе його!

Та й на роботі розбалували їх. Що зробив — не зробив, а йому премію, а його на Дошку пошани... У нього — гроші, лісапед або й ціла машина. Куди там слухати батьків?..

А колись хлопці й дівчата сиділи дома. Нікуди, крім млина й базару, не рипались. Була настрашка, а значить, був порядок і повна культура!

От, приміром, я. Лише в двадцять років вийшов на вулицю! І то, сказати б, випадково. Якось побачив у дзеркальце, вмазане в стіну, що в мене під носом щось зачорніло. Ага, думаю, вуса... Значить, можна починати й парубкувати.

Заявив батькам. Вони погодились. Тоді все робилося з дозволу батьків. Не так, як зараз! Пошила мати штани. А крам був добрячий, що й зубами не порвеш. Вишила сорочку. Батько пообіцяв для такого діла дати свої солдатські чоботи. Ще добрі чоботи! Бо він взував їх лише тричі на рік: на різдво, на великдень і на зелені свята.

Приготувався — чекаю неділі. Нарешті дочекався. Одягнувся хантом. Намастив чоботи дьогтем. А дьоготь тоді який був!.. Хоч хліб у нього вмочай! Тепер нема такого!.. Та що й говорити...

Так ото причепурився. Надів батькового, ще солдатського, картуза. Почепив до нього аж два чорнобривці. Набрав повні кишені гарбузового насіння.

Глянув батько й каже:

— А може б, для проби старі штани одяг?

— Та що ви! — кажу. І пішов.

Уже смеркло. Худоба йшла з череди. Іду балкою. В грудях повно щастя, а в кишенях — гарбузового насіння.

Спробував ухнути. Вийшло. Аж корови полякалися. Колись же не так було, як тепер. Хто не вмів ухкати, той і не парубок!

Почув, десь грають музики. Прямую туди. Підходжу. А скрипка й дудка — прямо вимовляють!

А грали тоді як!.. Хіба тепер грання? Ось, приміром, і в нашому клубі. Аж сімнадцять мідних труб і вісімнадцятий бубон. А почнуть грати — не те! Половина грає, половина — мовчить. Ноти якісь повигадували. У бубон б'є якомсь через ряд і тихо, ніби три дні не їв. Грицько посміхається!.. А не знає, що такий здоровий струмент у колишніх умілих руках громом гримів би!

...Підійшов я до гурту. Послухав музику, аж затрясся. Постояв, злускав жменю насіння, думаю: «Пора й себе показати. А то засміють». А на селі було так, як уже візьмуть на зуби — до смерті не випустять. Порядок був!

Польку я вже танцював. Правда, не з дівчатами, а з вилами або сапою. Граю на язик і танцюю. Виходило добре, аж курява здіймалась.

Кинув оком, кого ж узяти на тапець? Дивлюся — стоїть Векла Мережкова. Дівка вже, як кажуть, зі стажем і боса. Мабуть, через це і в танок не брали її. Поправив картуза, підійшов до неї.

— Векло, — кажу, — ходімо стопчемо польку. Що ми, гірші за всіх?

— А ти ж умієш? — питає.

— Коли б не вмів, — кажу, — і не йшов би.

Узяв її за руку. Повів у коло. Аж тут — маленька нев'язка: не знаю, як брати дівку! Чи на оберемонок, чи так, як сапу або вила? Якомсь приладнався, і пішли.

Музики грають. Векла почала підстрибувати. А я чи алякався, чи не звик: не знаю, що з ногами робити. Ніби зайві.

А тут Векла:

— Чого ж ноги тягнеш? Танцюй!

«Ну, — думаю, — що бог дасть». І як пригнувся, як підскочив! Векла в крик:

— Ти що, п'яний чи скажений? На обидві ноги зразу наступив! — І хотіла втікати. Ледве вблагав: хоч трошки покрутитись.

Прицілився я так, щоб знову па ноги їй не наступити — і закрутились. Господи, твоя воля! Пішло все

обертом... Ні землі під ногами, ні музиків не чую! Думаю лише про те, щоб не впасти і не потоптати Веклі ноги. Злякався. Хотів зупинитися — не можу! Векла, нівроку, була вище середньої вгодваності. А я навпаки: довгий і тонкий, як палигач.

Раптом біля самих музик зупинились. Вірніше, мене хтось зупинив за комір.

Дивлюся: стоїть Титко Шкільнюк, що вибивав у бубон. Тримас мене за комір, а рукою показує на дударя, що лежав долі й випльовував кров.

— Ти що наробив, голодранцю?! — гримнув на мене Титко. — Мало не всю дудку загнав спиною чоловікові в рот! — Та бах балабайкою по голові, як у бубон.

На галас позбігались парубки. Один з них здоровий, лахматий, як чабаський собака... Яшка, син куркуля Ломаки, кпнувся зухвало до мене:

— А що це за парубок об'явився на нашій вулиці? Скільки вас таких парубків па хвунт іде?

Потім — хвать мене за петельки і потяг у акації. Підбігли ще хлопці й почали вимагати могорича. А тоді був такий звичай. Коли молодий парубчак виходить уперше на вулицю — ставить старшим могорича. І, так би мовити, після цього він уже одержує атестат зрілості. Хороший звичай!

Так ото вони вимагають могорича, а я не даю й не обіцяю. Бо де тих грошей узяти?

Ех, як ухопили мене за штани! Як шарпонули в різні кінці! Тільки насіння з кишень торохнуло...

Підвівся, дивлюсь... З вишитої сорочки — піджака двобортного зробили. А з нових штанів — кучу лахміття. Ухопив ті штани в руки — і поза городами додому. Біжу та лаю себе: «От дурний, не послухав батька. Адже він попереджав, щоб пробний вихід у парубки зробити в старих штанях».

...Після того довго не показувався на вулиці. Уже мати й штани відремонтувала. Уже й гуля на голові сховалася. А я не йду. Боюся. Нема грошей на могорич.

І вирішив попросити Яшку Ломаку, щоб за мене почастивав парубків. А я відроблю за це. Він, спасибі, погодився.

Цілою ватагою пішли в неділю до крамаря Ларіона. Того вечора, вперше в житті, випив і я. А горілка ж була тоді! Миколаївська! Як зараз пам'ятаю, чашку випив, а вискочило з мене ціле відро...

Три дні після того лежав у хліві. До хати батько не пускав. Нарешті підвівся. Ходжу, ніби після черевного тифу. Зате одержав, так би мовити, атестата зрілості. Став парубком!

Зневу проти неділі пішов на вулицю. Парубки прийняли, як рівного. Навіть горілкою частували. Але я відмовився.

Того ж вечора хлопці мали добре погуляти. А гуляли ж тоді хіба так?.. Тепер тільки галасують: «Самодіяльність, самодіяльність!..» Ет, що їй говорити... От колись була «самодіяльність»!.. Так, наприклад... За одну ніч нам треба було обірвати яблука й сливи в Гната Яська. Щоб не був скупий. Сергієві Мокроснопу — витягти на хату плуга, борошу й сани. Чому не пускає на вулицю Машку? Солдатці Насті Ковтуці — прив'язати корову хвостом до дверей. Хай посмикає. Бо двері всередину відчинялись. Це за те, що не дала хати під вечорниці. Катерині Житній — обмазати дьогтем ворота й причілок. Щоб не задирала носа. А крамареві Ларіону — вкинути в димар собаку, щоб не обмірював на горілці!..

Програма, як бачите, була широка й складна. Почали розподіляти обов'язки. Мені припали ворота й причілок. Я подякував за довір'я і кажу:

— Я їй не від того... Але біда, що темний. І дьоготь у мене є... Але ж мало тільки поляпати ворота й причілок... Треба й написати щось... А я неписьменний.

Парубки погодились. І дали інше, не менш «почесне» доручення: вкинути собаку в димар.

Пішов я. Відмовлятися тоді було бороши боже! Умри, а виконай, коли хочеш парубкувати!

На мос щастя, Німий (так звався Ларіонів собака) був і не великий, і не клятий. Підкрався... Погладив його, дав шматок мамалиги. Накшпув торбинку на морду — і на хату. Хата була під околотом. Лізу по драбині — собака пручається. Лізу вище — він дужче. А біля димаря чортів Німий такий галас здійняв, ніби його ріжуть!

Піднімаю свою жертву над широким цегляним димарем... Ех, він як завис, як заскавчить!..

Кидаю Німого в димар — і хода! Тільки намірився стрибнути за хату, чую: ба-бах! І мов вітром здуло мене в дерезу. Схопився й тікати. Біжу. Чую, ззаду так пече, ніби штани горять! Помацав. Штани холодні, а тіло пече.

Прибіг додому. Зробив аналіз... Штани — посічені, немов міль побила. «Значить, сіллю стрельнув, чортів крамар!..» — догадався я.

До самого ранку просидів у ночвах з холодною водою. Сіль вимочував... А вранці прийшли поняті й забрали до старости.

Вісім діб просидів у холодній. Вірніше, простояв. Бо сидіти не міг від тієї солі. Як виявилось пізніше, старші парубки видали мене. Заявили старості, що всю оту програму виконував я один...

Трохи не вмер від сорому. На вулицю більше не показувався, бо дражнили Іваном Солоним.

Отак ми парубкували, тепер так не вміють. Що й говорити! От колись було!..

СВАТАННЯ *

Оце недавно іду я з роботи. Уже вечоріло. Дивлюся: біля молочарні — жінок, як на весіллі! Підходжу, слухаю. Ораторствує баба Ольга. Ну як на мітингу виступає!

— Хіба тепер, — каже, — порядки? Хіба тепер старших чи бога слухають? Не встигла онука на шахту поїхати... Не встигла й року побути — уже й заміж вийшла! Ні старостів, ні сватання не було. Ні батьківського благословення не одержала... І не бачили ми того зятя. І не знаємо, який він на фігуру й на масть! А може, він нам не сподобається? А воно, дурне, взяло й заміж вийшло. Мабуть, ото бог карає за ту атомну бомбу! Господи, хіба тепер правильно жепяться?.. Так, якби поженитися. — І аж сплюнула.

Послухав її та й подумав: «А й справді, хіба тепер такі закони, як колись?.. Молодь живе своїм зеленим розумом. До старших не прислухається. Тому-то й виходить, як з бабиною онукою. Хіба ж можна без поради батьків когось покохати або дівчину засватати?»

Ні, не так було раніше. Недарма баба Ольга й скаржиться. Та навіщо далеко ходити? Візьму, приміром, себе. І я колись був парубком, і свататись їздив. Та й оженився, хвалити бога.

Оце ж і хочу, молоді громадяни, ніби досвідом поділитися. Воно вам згодиться.

Значить, так... Після отієї оказії з собакою, якого я вкинув у димар, мабуть, з рік я на вулиці не показувався. Соромно було. Старе й мале дражнило Іваном Солоним.

Якось під осінь батько й каже мені:

— Сину, пора женитися. Бо так і посивієш Іваном Солоним. Та й мати нездужає. Треба молодих рук і на дворі, і в хаті. Може, дасть бог, і худобину яку притягнеш за жінкою. Іди до Максима Волторника. Вклонися в ноги. Я вже йому патякав. І хай бог помагає...

Я, признатися, ні сивіти, ні женитися ще й не думав. Але раз батько сказав — значить, треба. Колись порядок був!..

Узяв пляшку горілки, причепурився — і до Максима Волторника. Це його дражнили так. Коли Максим Редько повернувся з солдатів, говорив дуже вченою мовою. Такою вченою, що навіть на вівторок казав волторник. Так і прилипло до нього те слово.

Максима вважали чоловіком бувалим. Він довго кіними, бузівками баришував. Умів розписуватись. Був аж двічі в самій Одесі. Бачив море й великий базар. Навіть один раз поїздом їхав. Правда, перелякався на смерть. Баба Мовчанючка, розказували, три сотні яєць побила йому на голові, поки переляк вилила.

Умів Волторник добре випити, добре з людьми поговорити. А що вже староста був — незамінний! Він міг, як казали, не лише парубка, а й пенька оженити. Тепер нема таких людей. Перевелися...

Так ото зайшов я до Волторника. Низько вклонився. Пляшку — на стіл. Він і питає:

— Значить, куницю шукатимем?

— Та ну да, — кажу. — Тато просили.

— А яку масть любиш: ворону, булану чи гніду?

— Та хто зна, — кажу. — Це таке діло...

Він знову :

— Чи, може, мавш на думці яку?

Я признався, що подобається мені одна дівчина. Сашка Пшенична. Тільки ж вона дуже бідна, а батьки хочуть, щоб з худобою була.

Максим випив добру чарку. Квашеним огірком закусив і каже:

— Ех, Іване... Ти ще кабак зельоний у любовних ділах, — і постукав пальцем об стіл. — Треба учитися в старших. От, приміром, що таке любов? Ану рапортуй! Мовчиш? А я все повністю знаю і, обратно ж, розумію.

Любов — це не чорні брови й біле личко. Любов — це рябі корови, круторогі воли, килими і прочая птиця. Зрозумів, Іване Гнатовичу?

Він ще випив і продовжував:

— Сашку свою викинь з голови. Злидня і, обратно ж, гола як бубон. Ми тобі такої товар дістанемо, що держись! І недалеко, у Малаховій. Четверо волів, три корови. Хата під зеленою бляхою. Повпі скрині ряден, килимів. Дівка як грім, і одна в батьків. Та й батьки, обратно ж, на ладан дихають. Залишишся сам хазяїном. Житимеш як сир у маслі. Як цар, у перинах валятимешся! — І знову налив чарку.

— А яка вона з себе? — запитав я.

— Дівка як дівка. З ногами, руками, косами. При здоров'ї і в тілі. Я не раз бував у старого Гупала. Хазяїн на все село! А які в нього коні!.. Не коні, а натуральні змії!

— А коли вона не схоче за мене? — питаю. — Така багачка...

— Як, то єсть, не схоче? У мене ще таких конфузій не було. Раз Максим сказав — умре, а зробить! Сідай, пострижу, як жениха, і підемо до батьків.

Волторник ще випив і почав стригти. Довго він скуб мене. Одщипнув ножицями шматочок вуха.

— Нічого, — каже, — доки сватання скоїться, вухо загоїться. Зате ж зачіска вийшла, хоч до самої цариці їдь!

Максим допив горілку. Дістав із скрині велетенські глибокі калоші. Загорнув у ганчірку, і ми пішли. Де він дістав ті калоші — ніхто не знав. Сам жодного разу не взував. А коли віз кого свататись — давав напрокат. Тоді калоші носили тільки багачі. У нашому селі, наприклад, один крамар Ларіон мав калоші. І то взував їх тільки на зелені свята, коли їхав до церкви.

Прийшли ми до наших. Максим поклав калоші на покутті і почав говорити з батьками про моє сватання. Як розповів про багача Гупала, маті аж сльозу пустила. А тато з радості послав мене за горілкою.

...Приніс я пляшку. Випили вони по чарці, батько й каже:

— Так от, сину... Ми з Максимом Полікарповичем про все порадилися. Ліпшої дівки, як у Гупала, тобі не знайти. Завтра їдьте. І не думай крутити носом. Про Сашку щоб я більше не чув. А не послухаєш батькової ради — прожену з дому. Ти мій характер знаєш?

Я нічого не відповів. Знав!

...Настала педіля. Батько вимостив сіном Максимового воза. Заслав картоятою рядниною. Поклав у задок мішок з половою й вівсом. Мати загорнула хлібину у вишитий рушник. Волторник прихватив за наші гроші пляшку горілки. Приніс котелок гарячої печеної картоплі (ліки для його поровнистого коня).

Я одягнувся в що мав. Поверх батькових чобіт натяг глибокі калоші. А щоб не спадали — підмостив житньої сетоми. Тато й мама перехрестили мене, побажали удачі, і ми поїхали.

До Малахової було верстов сім. Їхали помаленьку, щоб не зморити коней. Я тримаю віжки, а Волторник попиває горілку і повчає мене мудрості: як дівці руку подавати, як на неї дивитися, що треба говорити. А коли допив пляшку — почав навчати, як і коли саме треба моргати.

Вірите, такого наговорив за дорогу, аж страшно стало. І подумав я собі:

«Як важко бути женихом... Важче піж льох викопати або десятину сіна за день скосити».

У долині показалась Малахова. Максим узяв віжки і скомандував:

— Ану, Іване Гнатовичу, рівняйсь, як положено женихові! Поправ амуніцію. Картуза збий набакир. Задери голову. Калоші вистав на передок! І держи картуза, щоб не злетів. Селом треба промчати, як архангели на вогненній колісниці! — і почав розлікати коней.

І наша малецька Ряба, і його здоровенний Буян були дуже ледачі. Волторник бив їх і по ногах, і під черево. Усе шукав дошкульних місць. Нарешті допік: потюпали з гори, потім побігли.

Тільки ми вскочили в село — назустріч ціла череда собак! Копі раз — і стали. Максим — батогом. Ряба рушає, а Буян стоїть і хвостом крутить. Максим його пужалном, а він ліг і ноги відкинув.

— Заряджай ідола печеною картоплею! — командує Волторник.

Я «зарядив». Сів на воза. Буян полежав, а потім як схепиться, як рвоне!.. І Рябу потяг уперед.

У відчинені ворота Гупала ми влетіли, як на зміях! Перекинули діжку з водою, переїхали гусака, аж тоді зупинились.

Вийшов і сам хазяїн. Здоровенний вусатий дідуган. Волторник шепнув, щоб я випрягав, а сам пішов до

хазяїна. Одійшли вбік. Про щось поговорили. Потім до мене підійшли. Старий подав руку й промовив:

— Коли таке діло, то милості прошу до хати.

Взяли ми хліб. Зайшли у велику, обвішану килимами й рушниками світлицю. Старий вийшов, а Волторнк почав мені п'яно нашіптувати:

— Бачиш гори подушок? А килими? А кованих скринь аж дві? А біля ясел круторогих бачив? А коні он які стоять біля хургона? Ну чим не коні? І це все добро її! Слухай мене, і ми дівку виторгуємо. Та калоші, обратно ж, виставляй!

Зайшли старі. Ми познайомилися з господинею. Почалася розмова про погоду, про посів. Раптом ні з сього ні з того Волторник почав мене хвалити. І що я один син у батька. І розумний, і працьовитий. І що то віз і коні мої. Сказав, що й грошенят є чимало, щоб прикупити земельки. Потім ухопив мене за ногу і до старих:

— І обратно ж, наш жених у калошах ходить. Сам йому в Одесі купив.

Як почав брехати, мені аж моторошно стало. Бо я ще з дитинства не люблю неправди.

Стара вийшла і повернулася з дочкою.

— А це наша донечка, Варвара. Теж одна в батьків. І теж, хвалити бога, є і на дворі, і в оборі, і в скринях...

Глянув я на Варвару... Господи, воля твоя! Не те що сім, а тридцять сім раз некрасива! Тільки й того, що сильно здорова.

Волторник підвівся, кивнув до старих. Всі троє вийшли. Варвара стоїть біля печі і носком великого чобота колупає долівку. А я дивлюся на калоші. Вона мовчить, і я мовчу. Нарешті, згадав науку Волторника й питаю:

— Варваро, а як вас зовуть?

Вона посміхнулася і каже:

— Та Варварою ж...

І знову обоє замовкли. Згодом уже вона запитала:

— А чим у вас хата вкрита: черепицею чи залізом?

І вирішив я розказати всю правду.

— Є,— кажу,— й залізяки на хаті. Накидали, щоб вітер соломи не зірвав.

— А хіба ви бідні?

— Як блохи восени,— відповідаю.— Хатина під соломою, одна стара шкапина, от і все багатство.

— А калоші де ви взяли?

— Позичив у старости, поки посватаюсь. А потім — поверну.

Вона гордо підвела голову. Єкоса зиркнула на мене і вийшла.

Вийшов і я. Став біля воза і думаю: «Що ж далі робити? Невже мене Волторник таки посватає?»

Коли бачу — вибігає він з хати з хлібиною під пахвою. Сердитий, аж пашисть!

— Запрягай! — гукає.

Запрягли. Виїхали за село. Господи, як почав мене сповідати Максим!..

— Що ти наробив, дурню єрусалимський?! Хто тебе просив базікати, що ти бідний? Весь базар зіпсував, кабак зельоний! А я ж пообіцяв батькам!..

— Та вона ж погана, — кажу.

— А що тобі з нею, цілуватись? Скидай калоші, пришепелуватий!

...Надвечір приїхали додому. Волторник усе чисто розказав батькам. Ще й прибрехав. Мати — в сльози. Батько — за ломаку. А я — з дому...

Отак ми колись сваталися. Не те, що зараз. Любов якусь вигадали. Женяться хто з ким хоче. Батьків не слухають, з дідами не радяться. Недарма ж ото баба Ольга й скаржиться.

ПЕРША ВИСТАВА

І не думав про це розказувати, а довелось. Комсомольці наші випувати. Якось запросили мене на своє свято сорокаріччя. А я такий чоловік: коли просять — не можу відмовитись. Пішов до клубу.

Мене посадили на першому місці. Незабаром почався вечір. Сиджу, слухаю доповідь. Любуюсь молоддю, світлим клубом, залитим електрикою, прикрашеним картинами, квітами, і думаю про своє. Раптом зразу ж після доповіді дівчина, яка головувала, підводиться й каже:

— Слово надається одному з перших комсомольців нашого села Івану Гнатовичу!

В залі оплески. Я аж здригнувся від несподіванки й думаю:

«І відкіля вони, вражі діти, дізналися, що я був комсомольцем?» Пішов на сцену. Бо в мене такий характер: дають слово — беру. Стою біля високої трибуни, п'ю воду

й думаю: «Що ж їм говорити? Хоч би попередили». А вони, ніби вгадали мої думки, й кажуть:

— Дідусю, розкажіть, як ви культуру, художню самодіяльність колись підносили.

— Та нічим,— кажу,— особливим похвалитися. Бо за сорок років і клуби не ті, і люди не ті, і культура не та. Розкажу, мабуть, про нашу першу виставу на селі, щоб ви відчули, як усе змінилося.

Знову оплески.

— Було це років сорок тому. Ще громадянська війна палахкотіла. Пам'ятаю, скликав нас голова комнезаму Петро Карпович Мережаний. Славний чоловік був. Все ходив у військовому і з величезним револьвером у дерев'яній кобурі. Скликав і каже:

«Так от що, хлопці й дівчата... Коли подивитися навкруги, то яку ми культуру побачимо на сьогоднішній день у нашому селі? Ніякої! А в сусідніх селах є й культура своя, і клуби, і бібліотеки, і навіть песи (це на п'єси він так) показують людям. А в Заблоцькому чорного роя (це рояль) притягнули хлопці від поміщика. День і ніч грають. А що маємо в нас? Різні саботажники пишуть дьогтем непристойні слова де треба й де не треба. Зносять людям баштани й сади, коли б хоч їли, хай би їх порозривало, а то тільки шкоду роблять! — І він постукав об стіл колодочкою здорового револьвера.— І знову ж таки, до церкви ходять, опіумом і дурманом релігійним заражаються...»

«Що ж нам робити, Петре Карповичу?» — питаємо.

«Культуру! — каже.— Щоб і пєски ставити, і стижки читати, і співати, як люди роблять. Буржуазія своє одспівала, досить. Пора нам своїх пісень починати!» — І покотив барабан револьвера.

«А як ту культуру робити?» — питаємо.

«Дуже просто. Не святі ж горшки ліплять! Ви ж комсомольці — передовий авангард!»

«А клуб де взяти?»

Голова відповів:

«Ларіон-крамар утік з білими? Втік. Сарай і конюшню залишив? Залишив. Пробийте стіну в конюшні, з'єднайте з сараєм, і кращого клубу й не треба тим часом».

«Там же брудно,— кажемо.— Свині, вівці, худоба стояла».

«Що ж ви за передовий авангард, коли бруду боїтеся? — Петро Карпович подумав. Покрутив барабан револьвера

і продовжував: — Так от... Сьогодні, акурат, понеділок. І щоб мені на неділю клуб воздвигли і оцю песу поставили! — І витяг з-за халяви товстий поймаканий рукопис. — Мені вже очі вилазять перед продармійцями. Питають про культуру, а її нема».

Другого дня взялися ми до роботи. Вичистили, вимели коношню. Пробили стіну, познімали з бантин якісь собачі й котячі шкури. Поставили сцену. Учитель Макар Григорович намалював на ній хату, соняшники й вітряка. Дівчата побілили стіни, пошили з мішковини завісу. Усе йде як слід.

Зайшов голова. Подивився, похвалив і мовить:

«А тепер приступайте до пєси. Та попросіть учителя. Бо вона так переписана, що й чорт не розбере. Може, Макар Григорович виручить».

Так і зробили. Учитель прочитав п'єсу. Дуже сподобалось нам. Там було і про любов, і про боротьбу з білогвардійцями. Особливо багато було стрілянини.

Почали ролі розподіляти. Тут, правда, у нас вийшла заманика. Справа в тому, що в п'єсі було двоє революціонерів: красива дівчина і її наречений. Там писалося, що в другій дії його розстрілюють білогвардійці. Наречена падає йому на груди, плаче, цілує і промовляє: «За що вони тебе вбили?»

Роль дівчини-революціонерки припала найкращій дівчині нашого села, Наталці Стойченко. Почали добирати їй нареченого. Охочих на цю роль було дуже багато. Ніде правди діти, кожен хотів поцілуватися з Наталкою, та ще й на сцені... Одна лише біда, що вона ні з ким не хотіла. Як уперлась, мало не дійшло до бійки.

Помирив нас, як завжди, Петро Карпович. Розповіли ми йому, він і питає Наталку:

«З ким би ти, дівко, хотіла виступати?»

«Ні з ким!» — відрубала Наталка.

«Чому?»

«Там цілуватися треба, а від них усіх часником і цибулею тхне».

Петро Карпович почервонів, підвівся й до неї:

«Дивись ти, інтелігенція... Може, тобі нареченого з Одеси виписати?»

Наталка почервоніла й замовкла, а голова продовжував:

«А ти знаєш, дівчино, що люди кров на фронтах проливають? А ти мені в тилу саботаж розводиш!» — І кивнув мені пальцем. Я підійшов.

«Оце твій і наречений, і революціонер! — твердо промовив голова до Наталки і поклав мені руку на плече.— Бідняк із бідняків. Старші брати в бригаді товариша Котовського панів луплять. Пойняла? І щоб цілуватись, як там написано, без ніякого саботажу. Сам перевірю. А ти, Іване, щоб до неділі ні часнику, ні цибулі і в рот не брав. Потерпи!» — З тим і пішов.

Я зрадів такому щастю. Наталка надула красиві губи і мовчить. А хлопці заздрісно дивляться на мене.

Двічі провели ми репетицію. І хоч я не брав у рот ні часника, ні цибулі — Наталка не хотіла цілуватись. Каже:

«Хай уже тоді, коли буде справжня вистава».

Я переживав, а хлопці сміялись.

Порозвішували ми скрізь об'яви, що в неділю відбудеться перша в селі вистава і що безплатно.

У неділю ввечері зійшлись до клубу. Вчитель почав гримувати нас: того сажею, того охрою, того крейдою. Дехто почепив собі вуса з вовни. Так цікаво!

Почала сходитися публіка: діти, молодь і продармійці, що стояли в нашому селі. А ми все гримуємось, одягаємось, кагацці налагоджуємо. Чуємо, публіка починає кричати:

«Починайте, а то пізно вже!»

Зайшов Петро Карлович.

«Пора, — каже, — уже одинадцять годин».

Тричі вдарили в якусь залізяку, і я почав піднімати завісу. Шарпнув за мотузок раз, другий — не піднімається. Покликав свого друга, шарпнули вдвох. Мотузок тріснув, ми перекинулись, а завіса й не думає підніматись. Хтось догадався, виліз за бантину, підняв завісу, і вистава почалась.

Перша дія пройшла нормально. Макар Григорович нам підказував. Ми навмисне стояли біля самої халабуди, щоб усе було чути. В одного артиста, правда, вуса впали, але так, що ніхто й не помітив.

У другій дії вийшов конфуз. І таки з Наталкою. Мене, як було сказано в п'єсі, білі розстріляли. Я так добросовісно впав, мало сцени не завалив. Наталка повинна була падати мені на груди, обнімати й цілувати, промовляючи: «За що вони тебе вбили?»

А вона стоїть, ще й сміється. Уже вчитель кілька разів гукнув:

«Падай і цілуй!»

І я шепчу.

А вона регоче, як маленька. Почали й люди сміятися. Я не втерпів, схопився й до публіки:

«Чого ви смістесь? Тут плакати треба, а вони...»

В залі піднявся регіт. А Макар Григорович крикнув, щоб опускали завісу.

Сердитий і схвильований зайшов я за лаштунки. А хлопці:

«А що, Іване, націлувався?»

«І чого ти, дурню, розстріляний схопився? Всю виставу зіпсував!» — сміються.

Я ж мало не плачу. Ладен Наталку на шматки розірвати, хоч вона й красива.

Убіг Петро Карпович і каже:

«Нічого, хлопці. Продовжуйте, поки каганці ще горять. А з цією саботажницею я завтра поговорю», — і кивнув на Наталку.

Дівчина в плач, а ми почали третю дію. Все йшло як слід. Коли прибігає хлопець Митрофана Качковського, того, що мав грати денкінського солдата, і каже:

«Тато не прийде сьогодні. Мати не пускають його на це чортове збіговисько!» — І побіг.

Що тут робити? Ми до Петра Карповича.

«Беріть, — каже, — сторожа, діда Самійла. Він справиться: член комнезаму».

Покликали діда. Голова — до нього:

«Діду, допоможіть комсомольцям. У вас все одно робота не бий лежачого».

«Що, може, водички свіженької принести?» — запитав дід.

А голова:

«Ви в солдатах були?»

«Ого-го, — каже дід. — І в солдатах був, і на війнах — на японській, германській...»

«Так от, — мовив Петро Карпович, — вам доведеться грати солдата».

«Як же його грати, коли я зроду ні на чому не грав? На бубоні колись молодим балувався...»

«Хлопці вам усе розкажуть», — закінчив голова.

Одягли ми діда Самійла в мундир білогвардійського солдата. Дали гвинтівку. Він як глянув ненароком у дзеркало, побілів з переляку й шепоче:

«Ой боже мій... А яка ж тепер влада на селі?..»

«Радянська, діду», — промовив голова і допоміг нам випхати старого на сцену. І якраз своєчасно. Саме чер-

воноармійці розмахували гранатами і вигукували до білогвардійців:

«Здавайте зброю!»

Тут і почалось... Дід глянув на продармійців, що сиділи в перших рядах, і перелякався. Адже він одягнутий у форму білогвардійця. Стоїть, витріщивши очі, і не хоче віддавати зброю.

В залі піднявся регіт і вигуки:

«Віддайте, діду, вона все одно без затвора!»

«Ні, не віддавай, Самійле, бо клопоту не обберешся!»

Знову червоноармійці гукають, щоб здав зброю. А старий і не думас віддавати. Чуємо, учитель гукає:

«Та заберіть у нього силою!»

Хлюпці повалили діда. Забрали зброю. Старий схопився, заїхав одного артиста в вухо, кинув картуза з кокардою і стрибнув прямо в публіку.

В залі регіт. А вчитель гукає:

«Опускайте мерщій завісу!»

Обустили. Зібрались за лаштунками. Прийшов і Петро Карпович.

«От чортів дід,— каже,— підвів...» — І запитав, чи нам ще багато лишилося.

«Дві дії»,— відповідаємо.

«На сьогоднішній день досить,— каже він.— Ми не старці, щоб виводити кінці. Хай люди трохи потанцюють».

Риннула гармошка, почалися танці.

А дід Самійло після тієї вистави десь забіг, цілий тиждень не показувався. Боявся, щоб не арештували його як денікінського солдата.

Отак, молоді громадяни, ми поставили першу виставу, так піднімали культуру. Далі, правда, наловчились. І кіно в нас було. Та про це іншим разом розкажу, коли забажаєте.

ЖИВІ КАРТИНИ

Недавно побудували в нашому селі великий Палац культури. Відкриття було урочистим. Виступали промовці, наші самодіяльники, грав духовий оркестр. Потім показали картину «Шлях до зірок».

Все це бачив і чув. Бо мене комсомольці, спасибі, завжди запрешують на вечори. Навіть на мотоциклеті за

мною приїжджають. Та воно, сказати б, і не дивно. Я чоловік уже із стажем. Багато бачив доброго й лихого... Тому й можу їм про щось розказати. А молоді, звісно, усім цікавляться, особливо тим, чого не бачили. Отож і тоді на вечорі, після обговорення фільму, підішли до мене комсомольці й просять:

— Іване Гнатовичу, розкажіть, як ви вперше в житті бачили кіно?

Раз просять — треба. А тим більше, що маю про що розповісти.

І пригадав я таку бувальщину. Пам'ятаю, якось навесні приїхав із повітового містечка, що над Бугом, наш чоловік Захар Мамчур. І почав розповідати, які він бачив живі картини. А розказувати вмів! Два тижні ходили за ним люди. Пригощали, частували горілкою, аби тільки розказував. Слухав і я його кілька разів. І закралася думка поїхати в повіт і обов'язково поглянути на ті дива. А десь під осінь — випала така нагода. Приїшов до нас сусід Явтух Зубатешко й каже до матері:

— Кумо, а що я надумав?

— А що?

— У мене є візок і шкапина, і у вас є копячина. Давайте спряжемося та махнемо в повіт на базар!

— Що ж ми там і за що купуватимем?

— Спершу продаватимемо, потім купуватимемо, — впевнено промовив дядько Явтух. — Он розказують, що там віники в ціні, квасоля набагато дорожча, ніж у нас. І можна мила й сірників поцінно купити. Отож прикиньте, і ми з вашим парубком рискнемо.

Мати погодилась. Я зрадів, що побачу живі картини. За кілька днів нав'язав з проса десятків два віників. Мати навіяла добрий оклунок квасолі. Такого ж товару набрав і Явтух. Зібралися й удосвіта вирушили.

До містечка було кілометрів сорок. Прибули ми аж увечері. Я вперше за своїх двадцять три роки побачив таке місто: з вогнями, вивісками, візниками, двоповерховими будинками.

Переночували в заїзді. Поснідали, дядько й каже:

— Ти, Іване, посидь біля воза, а я мотнусь рознюхаю, що воно й до чого... А потім поїдемо базарувати.

Сиджу на возі, а з голови не виходять живі картини. Коли це підходить дядько Явтух, а з ним двоє страшено засмальцьованих і шустрих чоловічків.

— Привів я, Іване, оптових покушців,— промовив дядько й показав на чоловічків, які вже оглядали, щупали вініки, шухали, брали на зуб квасолю.

— Одним словом, згода,— промовив один і вдарив Явтуха по широкій долоні.— Одержуйте гроші й одвезіть нам товар сюди, недалеко, зразу за заїздом.

Перелічили гроші, відвезли товар і знову повернулися в заїзд. Дядько Явтух скинув шапку, широко перехрестився й промовив:

— Ну, слава богу... І поцінно, і швидко продали, і ніхто не пограбував. Бо на базарі того жулика аж кишать! З зубів виривають! Тепер можна й по чарчині, а потім підемо базарювати.— І палив собі в мідну кружку уже припасеного самогону. Впив раз, другий. А чарчину таки любляв.— Та що, ми не маємо права пропити одного вініка? — ніби виправдувався, витираючи кудлатою шапкою з кожуха розчервоніле обличчя.— О, а тепер — з богом, базарювати... Та дивись за кишеними, бо можуть гроші свиснути,— попередив мене.

Пішли на базар. Купили по кілька шматків мила, по п'ять коробочок сірників, напилися газованої води — і майже по грошак. А тут же так хочеться побачити живі картини! Натякнув дядькові.

— Це ті, про які так багато розказував Захар Мамчур? А чому ж?.. Хіба ми не маємо права подивитись? Мамчурові можна? А ми що, гірші за нього? Ходімо! Тільки де їх шукати?..

Пішли. Напитали швидко. Недалеко від базару стояв чорний дощаний балаган, схожий на кошару. На дверях стояв розкарячившись ще молодий, а вже добре п'яний чоловік у синьому галіфе, парусинових туфлях і старому матроському бушлаті. Чорний чуб його кошлатився з-під старої кепки аж на самі плечі.

— Бистрей! Бистрей, товариші громадяни, беріть квитки, бо починаємо крутити! — гукнув він до нас.

— Де ж їх брати? — запитав дядько.

— Он каса, ясно написано! — і показав праворуч.

Підійшли до якоїсь нори в стіні, над якою було написано чорнилом «Каса». Відтіля, як миша, виглядала сильно обскубана й дуже нафарбована жіночка.

— Які вам місця: перші, середні чи задні? — запитала.

— А які дешевші? — подікавився Явтух.

— Самі перші,— почувлась відповідь.

— От і давайте нам самі перші,— попросив дядько.

Зайшли до напівосвітленого приміщення, схожого на штольню і на олійницю. Дим стояв хмарою. Десь у сутінках балалайка витринькувала: «Розлука ти, розлука...» Людей — повно. Примостились ми так близько до клаптя полотна, що майже носами в нього впирались. Дядько Явтух скинув шапку, почепив її за замашне пужално (він завжди ходив з батогом) і задоволено промовив:

— І тут нам пощастило...

— Вніманіє і увага! — почувся знайомий голос п'яного чоловіка в бушлаті й галіфе. — Товариші громадяни, прошу без паніки, не хвилюватися! Зараз ми повинні були починати, але попередили, що на кілька хвилин погасне освітлення. Отож і чекайте, і ждiть нормально, без паніки!

В цю мить в залі погасла остання лампочка. Стало темно, як у ляху. Піднявся шум, регiт, затріщали ослони, затихла балалайка. Дядько Явтух підсунувся до мене й шепче:

— Іване, а може, це навмисно зроблено, щоб нас пограбувати? Держи кишені, бо останню копійку витягнуть. Бачив отого п'яного біля дверей? Чистий Соловей Розбійник!

З годину ми сиділи в темряві. Нарешті на білому клапті полотна, під самими нашими носами, щось блиснуло, заіскрилось, замиготіло й погасло.

— Увага і вніманіє! — почувся той самий голос. — Зараз починаємо! Прошу не спати, не дрімати і ослонів не ламати!

Знову наче блискавка освітила те полотно.

— Не згоримо тут? — злякано запитав дядько Явтух і відсахнувся.

Я не знав, що відповісти, бо й сам добре злякався. Почалися живі картини. Сидимо й дивимось. Видно ліс, річка тече, птахи літають, метушаться люди. Десь далеко пройшов поїзд.

— А господи, — шепоче дядько. — Йй же богу, все як живе... Чи не бісівщина тут якась?

Аж ось край лісу показалися окопи. В них лежать солдати й стріляють з гвинтівок. Пострілів не чути, а дим вискакує. У мене аж мороз пішов по тілу. «Хоч би, — думаю, — в наш бік не пальнули. Сидимо ж під самими гвинтівками». Дядько теж, мабуть, добре злякався, бо притулювався до мене, труситься, гикає і все частіше озирається. Потім питає тремтячим голосом:

— Іване, ти не пам'ятаєш, де тут двері?

Раптом на полотні показалися махновці з оголеними шаблями, перекривленими обличчями, із страшними очима, і мчать прямо на нас! Ще хвилинка, і ми попадемо прямо під ноги коням.

— Ой мамо! — дико зойкнула якась жінка недалеко від нас.

Я вчепився за дядька і почав з переляку пищати. А він як схопитися — і через ослони, через людей рветься до виходу та репетує:

— Рятуйте, люди добрі! Бандити-я! Махновці!!

В залі зчинилась паніка, почулися голоси:

— Світло давай! Світло!

— Когось грабують!

Блимнула лампочка. Дядько шкрябався на стіну, шукаючи дверей, а я міцно тримався йому за свиту. До нас підскочив той самий, в галіфе й бушлаті, і до дядька:

— Що за паніка? Кого тут ріжуть? Старик, што з тобой? Ти що, ненормальною, малахольною чи гроші витягли?

Пополотнів дядько Явтух. Оглянувся, закліпав очима і, заїкаючись, промовив:

— Бан... бан... бандити. Мах.. мах... новці! Я зразу впізнав, будь вони про... прокляті. Випустіть нас бога ради...

І пішли ми під загальний сміх і світ глядачів. Аж у заїзді дядько Явтух очумався й промовив:

— З такими живими картинами... Чуть життя не збулися... Ще й бабога там загубив...

Після тих живих картин я щось із рік жахався вночі, кричав, бігав по хаті. А дядько Явтух перестав вимовляти букву «р».

ЗАМРИ Й НЕ ДИХАЙ!

Якось прибігає зі школи мій наймолодший онук Андрійко, який закінчує четвертий клас. Червоний, збуджений і ще з порога почав:

— Дідусю! Дідусю Іване, а знаєте що?

— А що? — питаю. — Може, півчетвірки приніс? (Це він так на двійку говорить).

— Та ні, — каже. — У нас у школі до п'ятдесятиріччя Жовтня готується виставка найстаріших дідусів і бабусь нашого села. І треба, щоб учні принесли їх!

— Стривай, стривай, — кажу. — У нас стільки тих бабів і дідів, що, коли поносите всіх, ніде буде й виставляти!

Андрійко засміявся:

— Не живих зносити, дідусю, а тільки їхні портрети! І коротенько написати: рік народження, де працювали, воювали. Які мають нагороди.

— А де ж ви портретів наберете? — питаю.

— Учителька Віра Павлівна сказала, щоб намалювали! — він швидко роздягся і почав робити уроки.

А ввечері їй почалось... Посадив мене онук на кріслі біля телевізора. Дав у руки kota Македона й книжку. Розіслав на столі великий аркуш цупкого паперу і почав малювати. Креслить олівцем, тре гумкою і задоволено примовляє:

— Намалюю так, щоб мій дідусь був найкращим!

За вікнами висвистує вітер. На колінах у мене хурчить, як трієр, рябий кіт. А я сиджу й дивлюся в одну точку, як наказав Андрійко.

Уже дочка з чоловіком прийшли з наради. Повечеряли, почитали газети й пішли спочивать до другої кімнати. Уже й Македон стомився хурчати, тільки лапами дригає сонний. А я все сиджу, воюючи з важким сном.

Прокинувся в кріслі далеко за північ. Дивлюся: світло горить, Андрійко спить. А на стіні приліплено мого портрета. Приглядаюся, надівши окуляри. Кіт, в основному, вийшов добре. А я... схожий на якогось п'яного хулігана. Ніс червоний. Одне око здорове, як у вола, друге запухло. Ще й вуса, як у нашого Македона...

Не сподобався їй онукові цей портрет. Вечорів з п'ять перемальовував, потім заплакав і покинув. Жаль мені стало малого й почав утішати:

— Не плач, синку, ти ж не винуватий, а моя лика. Вона вже така стара й бучава, що олівцем і фарбами нічого не зробиш. До неї треба «Замри й не дихай!».

— А що воно таке? — питає.

— Фотоапарат. То — надійна штука. Навів, скомандував: «Замри й не дихай!» Клацнув — і готовий портрет.

— Ой дідусю, коли б мені фотоапарат, я б з вас п'ятдесят портретів зробив! — і очі його засяяли зірочками.

А вранці зайшов я в сільмаг і купив онукові фотоапарат, геть зі всіма причандалами. Зрадив він і почав ходити в шкільний фотогурток. І що ви думаєте? Незабаром почав і фотографувати. Сфотографував kota, собаку, півня, кабана. Радості й рваного паперу — повна хата! Наловчився на тваринах і взявся до мене. Двічі зіпсував, а на третій раз такий портрет вийшов, що я ніколи не чекав

від малого. Я, правда, зайвого хвалити побоювся, тільки сказав: «Нічогоенька робота... А була б ще кращою, коли б ти, як мав мене знімати, сказав: «Замри й не дихай!»

— А навіщо це дідусю?

— Еге,— кажу,— так говорив знаменитий майстер, коли мене ще малим фотографував.

— А є у вас та карточка? — так і кинувся онук.

— Є.

— Покажіть! Я перезніму, збільшу і підпишу: «Це мій дідусь ще маленьким».

Дістаю з скрині ще батьків гамач, пошитий з дореволюційної старої халяви. Серед старих квитанцій і документів знайшов уже пожовклу фотокартку. Показав Андрійкові. Він довго уважно розглядав і питає:

— Дідусю, а що воно за люди?

— Дивись,— кажу.

— Наче схожі на тих, що живуть на інших планетах, як ото в журналі ми бачили. Оце ліворуч схоже на перелякану жінку, бо в хустині... Але чому вона з бородою і рогом на голові? А біля неї неначе чоловік, бо в чоботях. Тільки чомусь страшенно роззявив рота, ніби кричить: «Ря-гуй-те!» А за плечима в них примостився кіт: очі круглі, як у нашого Македона. І лапи є. Тільки чомусь кіт без вусів і вух. Дідусю, та хто ж це, розкажіть?

— Оце,— кажу,— сидять моя баба Уляна і дід Максим. А за плечима в них не кіт, а твій дід Іван...

— Хіба це ви? — аж почервонів Андрійко.— Хто ж це й коли вас так зіпсував?

— Один «знаменитий» фотограф, ще до революції, на базарі. І зовсім випадково. Бо колись у селах рідко хто витрачав гроші на таку розкіш, як фотографування.

А було це так. Якось улітку їхали дід і баба в Доманівку на базар. І я малий упросився.

Приїхали. Продав дід мішок зерна, а баба кошик яєць. Купили мені медяника і череп'яну курочку, що свищить.

Сиджу з бабусею на возі. Їм медяника й висвистую. Так весело! Аж підходить дід, такий засмучений, і каже:

«Оце, Уляно, ходив по базарі і такого наслухався, що не приведи господи... Прямо голова колесом іде».

«А що там?» — злякано запитала баба.

«Кажуть люди, що скоро германець з яропланів скидає бомби на наші села».

А тоді саме в розпалі була війна з Німеччиною.

«З яропланів... бомби? — тихо перепитала баба і перехрестилась.— Так мерщій запрягай коней, і тікаймо додому!»

«Додому встигнемо,— каже дід.— У мене є інша думка: зайти до фотографчика... Може, й справді шарахне яроплан, хоч пам'ятка залишиться дітям і онукам. Так і наші сусіди Ратушенки зробили».

Бабуся довго дивилась у чисте небо. Потім взяла мене за руку, й пішли. Серед гамірливого базару стояла халабуда, схожа на саж для свиней. На зеленій вивісці дід прочитав уголос:

«Фотографчик, будь здоров.
Заснімаєть всіх полов!»

Прочитав і каже:

«Оце, мабуть, воно і є...»

На тій халабуді висіли дві картини, намальовані на рваному полотні. На одній — вершник на вороному коні. З шаблею, списом, гвинтівкою за плечима. Лівою рукою тримає поводи, а правою стріляє з револьвера. Видно сірий дим і навіть чорні кулі. Тільки обличчя немає у вершника. Під картузом з кучерями — сама дірка.

На другій картині стояв чоловік, поклавши руку на здоровенний кинджал. Другою — тримав револьвер. Все на ньому було: гарний одяг, блискучі чоботи, волохата шапка. Тільки замість обличчя — дірка.

Не встиг я запитати, в діда, що воно за картини, як з халабуди викотився круглий чоловігя, з червоним, неголеним обличчям, в засмальцьованій жилетці і в синій хустці, намотаній на голові. Він приніс якусь скриньку на тринюгах, зашпунту чорним. Поставив. Витер товсті червоні губи і каже:

«Здрасті, дорогі папашо й мамашо! Привіт! Я фотографчик, будь здоров, заснімаю всіх полов! Чоловіків, дідів, парубків, тіток, бабів і просто жєнщин! Як накажете вас іздєлать? Папашу можна на вороному... Будє герой, як донський козак Кузьма Крючков! — і кинувся за полотно. Просунув свою пику в дірку під картузом з кучерями.— Полюбуйтеся! Шик, блєск, крик моди! Всі пани офіцєри так заснімаютьєя, потому — війна! А можна й кавказьким Хазбулатом!» — і стромив голову в дірку під волохатою шапкою.

«Ні,— несміливо озвався дід.— Ви нас так зробіть, щоб усі купую...»

«Можна й купую. Один момент...— і він швидко підсунув дідові рогозяного стільця, а бабі — ящика з-під мила. Посадив. Мене поставив ззаду, а руки поклав їм на плечі.— Шик! — захоплено промовив. Потім підійшов до ящика на триногах. Навів на нас коротеньке чорне дуло, схоже на гарматне. Покрутив ним і каже: «Один момент! Зараз заряджу!» — і заліз у якийсь чорний рукав.

Баба Уляна аж затряслася з переляку і шепче до діда: «Ой господи, а воно не стрельне?..»

Дід не встиг відновісти, бо в цю мить вискочив фотографчик і щосили гукнув:

«А тепер замри й не дихай!»

Ми завмерли й не дихасмо. А він знову заліз у той чорний рукав — і нема та й псама... Дивлюся: баба почала хилитатися й обома руками вхопилась за голову. Дід так крутив головою, наче на нього напали бджоли. Та й мені було важко без дихання. Почуваю, що вже очі ось-ось вилізуть, але терплю, не дихаю. Аж вискакує з рукава фотографчик. Зняв з того дула чорну кришечку і знову надів.

«Готово! — гукнув, показуючи довгі жовті зуби.— Шик з малиною! Тільки карточки — за годину, а гроші — зараз, щоб не втекли. Бо різні бувають клієнти...»

Дід розраховався, й ми пішли.

А за годину дід припіс пакуночок, загорнутий у сірий папір і шпагатом зав'язаний. Розмотав. Як глянули... Я — засміявся, баба перехрестилась і лише промовила: «Пропала сотня ясць... Ще й «клієнтами» обізвав!» А дід: «От тобі: «Замри й не дихай!» Бодай тобі дихати не дало!» — сплюнув і почав запрягати коней.

Після того дід і баба десятою дорогою обминали халабуду фотографчика. А коли ненароком натрапляли на неї, баба мовчки спльовувала, а дід буркотів: «Замри й не дихай! Бодай тобі дихати не дало!»

ХІБА ТЕПЕР КУЛЬТУРА?

Оце знову звернулися до мене комсомольці з проханням:

— Дідусю Іване, Іване Гнатовичу, розкажіть нам про колишню культуру. Зокрема, як молодь проводила своє дозвілля?

Я охоче погодився бо, признатись, це питання й самого мене цікавить...

От, приміром, узяти наше село. Тут за царя Миколки не витрачалось жодної копійки ні на газети, ні на журнали, ні на радіо, ні на книжки. Не морочились і з телевізорами. Все це було безплатно і, головним чином, на вигоні, коли жінки виганяли худобу в череду. Там завжди були свіжі врайшні вісті як міжнародного, так і внутрішнього характеру. Про війну, хто що варив, почім на базарі яйця, кури, масло, сметана, в кого відьма подоїла корову, де оновила ікона, в кого буде весілля, хрестини тощо. Там можна було довідатись, коли точно буде всесвітній потоп і кінець світу... Навіть телевизор можна було побачити на вигоні — і широко- і вузькоекранний. Це коли жіпки посваряться і вже не можуть донекти одна одній словами чи дулями та, пригнувшись, показують всілякі неподобні види...

У свята, як і належить, люди займались художньою самодіяльністю. А репертуар був дуже серйозний, не такий, як тепер у нашому клубі. Дивишся, крутять те кіно, аж у очах миготить, співають, танцюють, або вистави показують. Та й збираються тут усі поголовно — від найменшого до найстарішого, аж незручно. А колись же була програма строго розподілена: для чоловіків, жінок, стариків, молоді, й дітвори.

Так, наприклад, молодь веселилась на вулиці. Дівчата лузали насіння й співали. Парубки — боролися, сипали дотепами, жартами, делікатно зачіпали дівчат. Дівчата ж, розчервонівшись, тільки кидали застережливі репліки: «А грім би тебе вбив, чортяко! І не соромно отаке язиком плескати?!» Або: «Куди ж лізеш, сатано?!»

Парубки закінчували свою програму пізньої ночі і своїм «коронним» номером. Брала «автоквач» — це вроді теперішньої авторучки... Заправляли його добрячим дьогтем і ставили вибірково «автографи» на воротах чи причілках хат непокірних красунь.

У чоловіків була своя незмінна програма. У свята — з ранку і до пізньої ночі — різали в підкидного або «хвільки». Грали так натхненно і з таким спортивним завзяттям, що часто доходило до чубів і до зубів... Тепер так не грають. розучились.

Цікавий репертуар був у жінок, хоч у ньому був лише один номер — це полювання... Ото щонеділі, щосвята збирались вони гуртками в когось під хатою і цілими днями одна одній шукали в голові... А тепер ці заняття перевелися: ні на кого полювати. Нудно стало жінкам, і вони

з нудьги ходять у свята в кіно, на спектаклі чи концерти, слухають радіо чи дивляться телевізори. Тільки, звичайно, не на вигоні, а вдома.

І діди колись не плентались до тих клубів, яких і не було. Вони спокійно сиділи купками на призьбах і слухали жалібні псалми мандрівних «святих людей». А псалми були дуже змістовні й повчальні, мали велике виховне значення. Приміром, такого змісту:

Ба-га-чить ще й видить бог,
Що мв-гир — по-ги-ба-гас.
Архан-гела Гаври-їгі-гіла
В Назарет посила-га-є...

Діти проводили дозвілля по-своєму. Вони не їздили до якогось там піонерських таборів чи на екскурсії. Ні. Найменші гралися в попелі, в пилюці на дорозі або гасали верхи на конях-сосяшниках. Трохи старші перебували в «дідсадках»: крали в дідів груші, яблука, сливи. І так ловко лазили по деревах, що їх старикам важко було й уїмати.

А було, що дітлахи на селі бачили й справжнє диво — «лісапет», на якому інколи проїздив синок сусіднього поміщика Луцця. Ото було радощів!.. І діти, й собаки проводжали того їздуна далеко-далеко за село. Усе чекали, що перекинеться, адже їде лише на двох колесах! А він, чортяка, й не думає перекидатись, тільки й того, що дітей і собак заморить.

А тепер дітей не тільки велосипедом, а й космічним кораблем не здивуєш. От у мене є онук. Почнеш йому про бога, про святих розповідати. Він, вроді, слухає, а потім так лукаво каже: «І таке ви, діду, говорите, аж смішно стає... Коли б на небі сидів бог, то Юрій Гагарін його першим побачив би!»

От і поговори з таким... А ще ж тільки в другий клас ходить. А все робить ота суцільна грамотність. Колись же домашні бібліотеки в нашому селі комплектувались виключно із святих книг: псалтирі, біблій, євангелії, молитовники. І читали їх тільки добре грамотні й культурні люди. Їх слухали, їм вірили дорослі, і малі. А тепер прийде листоноша, принесе цілу торбу газет, журналів, книжок, не знаєш за що й братися.

А яка раніше культурна торгівля була! Як делікатно обслуговували покупців у магазинах і на базарах. Не те, що тепер... Ніколи не забуду, як я ще зовсім малим поїхав з

бабою на базар аж у саму Одесу. Баба повезла курей, яець, оклунок квасолі. А дід — кілька мішків ячменю. Бо, казали люди, в місті ячмінь на кошійку дорожче і можна дістати поцінно добрі чоботи.

Приїхали. Продали ячмінь, курей, яйця. Залишилась тільки квасоля. Дід глянув на сонце й каже: «Ти, стара, продавай квасолю, а я піду пошукаю чобіт. Бо вже й осінь не за горами, а я босий. Та, гляди, гав не лови. Це тобі одеський базар, різними волоцюгами — аж кишить!»

Сіла баба на оклунок з квасолею, щоб ніхто не потяг. Я сів на полудрабок воза і оглядаю величезний гамірливий базар. Слухаю вигуки циган, пісні сліпих лірників, слухаю різні старцівські псалми. Так цікаво!..

Аж ось підходить якийсь чолов'яга в опорках на погах і до баби: «Що продаєш, мамашо?» — «Квасолю», — відповіла й показала оклунок. «Скільки просиш, щоб оптом забрати?» Баба сказала. А він: «Ти што, старуха, малахольна?» — чвіркнув крізь зуби й пішов.

Незабаром підійшов другий покупець, у капелосі й калосах на босу ногу. Він тримав у руках кілька шматків сірого мила й вигукував: «Тьоті, мамі, баби й жінщини! Кому мило, кому мило? Мило — люкс! Миє всі частини тіла, вся фігура буде біла! Віддаю по дішовці! По дішовці продаю, а добрим людям для початку і безплатно віддаю! На тобі, старушко божа!» — і простяг бабі шматок мила. Вона підвелася, взяла мило, подякувала й сіла. Вірніше не сіла, а гешнулась на саме дно воза, бо мішка з квасолею вже не було: хтось невидимий потяг...

Баба — в плач. Аж підходить дід, з чобітьми в руках.

— Чого речетуєш, стара? — запитав.

— Та ква... ква... квасолю поцупили...

— От іще дурепа! Казав же не лови гав! — сердито буркнув дід і сплюнув. — А я ось добрі витяжки дістав і не дорого. На, подивись.

Почали розглядати чоботи. А в них, виявилось, підошви з картону тільки смолою замазані. Жбурнув дід чоботи в сіно й почав тремтячими пальцями обмацувать кишені. Довгенько обмацував кишені, пазуху, навіть шапку, аж зблід. Потім таким тремтячим голосом:

— Господи... Ще й гроші витягли, чортові жульмани...

Мовчазними й зажуреними покидали старі одеський базар. Баба весь час плакала, а дід соїв та оглядався, наче боявся переслідування.

Виїхали ген за місто і в лісопосадці зупинились.

— Горе — горем, а поїсти треба,— промовив дід.— Там у халяві в папері загорнута ковбаса й оселедець. Діставай, хоч посолонцюємо.

Розгорнула баба цупкий синій папір. А там... Замість ковбаси — скручена ломака, а замість оселедця — звичайна тріска...

Викинув дід свій «крам», з'їли по шматку сухого хліба й поїхали.

Всю дорогу мовчали. Аж перед самим селом дід гірко промовив:

— Оце так побазарювали... За три мішки ячменю, два пуди квасолі купили паперові чоботи й шматок смердючого мила... Ти, стара, хоч нікому не розкажуй, бо засміють...

...Та що й говорити, молоді люди... Висока була культура за царського режиму... А тепер — не те, що не те, то не те... Навіть у такому делікатному ділі, як кохання, ніякого прогресу немає, а навіть навпаки... Раніше для цього були всі умови, особливо довгими осінніми й зимовими вечорами. Гасу — нема, сірників — теж. Темно, аж душа радується! А тепер... Куди не кинуться закохані — скрізь електрика, навіть на вулиці горить. Ніяк і дівчину пригорнути посправжньому... Отакі діла...

ЯК Я ВЧИВСЯ

Якось сидимо з онуком Васильком біля ялинки, він і питає:

— Дідусю Іване, а ви малим ходили до школи?

— Ходив,— кажу.

— І довго ходили?

— Поки не закінчив усі науки.

— А які ви науки вивчали? Розкажіть!

— Навіщо тобі знати? — питаю.

— Це нам учителька дала таке завдання, розпитати у дідусів і бабусь, як вони вчилися. Потім розповісти про це в класі.

— Що ж,— кажу,— коли вчителька просила, доведеться згадати школу, дитячі роки... Давненько було це, років за п'ятдесят тому...

— Ще до Жовтневої революції? — запитує онук.

— Звичайно.

— А ви вже й тоді були дідом?

— Ні,— кажу,— бо мав лише вісім років.

Онук хитрувато посміхнувся й каже:

— А я думав, що ви завжди були дідом... Ну розкажуйте, як ви училися!

— Учився так, як тоді на селі вчили... Пригадую, я дуже хотів навчитися писати, читати, щоб батькові на фронт листи писати. Сказав про це матері. Вона погодилась віддати мене до школи, промовивши: «Іди, синку, вчися. Хай хоч один у нашій родині буде грамотним. А там, гляди, може, й до писарчука довчишся...»

Пізньої осені купила мені мати велику торбину з двома кольоровими півнями й повела до школи записатися.

А школа була не така, як оце тепер у нас: двоповерхова, з великим садом, спортивним майданчиком тощо. Ні, тоді шкільне приміщення являло собою звичайнісіньку селянську хату-землянку, під глиняним дахом. На невеличкому подвір'ї не було жодного деревця, жодного кущика. Не було й ніякої огорожі. Стояла школа на белебепі, як хата-пустка.

У маленькій напівтемній катразі сидів учитель і щось писав. Був він у старенькому картатому пальті, а шия обмотана рушником. Було вогко й холодно.

— Що скажете? — запитав на привітання матері, підсунувши окуляри поверх посивілих брів, і закашлявся.

Мати пизенько вклонилась і тремтячим голосом промовила:

— Прошу вашої милості записати в школярі мого малого. Дуже хоче вчитися... І такий пам'яткий... Уже знає деякі букви і рахувати вмів. У мене є двадцять одна курка. І він завжди правильно перелічить, ніколи не зіб'ється!

— Як звати? — запитав учитель і якимось сердито глянув на мене з-під окулярів.

Я злякався й мовчав.

— Ну, синку, скажи, як я тебе кличу? — підказала мати.

Це мене підбадьорило і я сміливо маминим голосом гукнув:

— Іване, ти чуєш? Чи тобі позакладало? Іди забав дитину!..

Мати почервоніла, а вчитель ледь посміхнувся й каже:

— Значить, Іван... Так і запишемо. А батька як звати?

— Ніяк,— кажу.

— Чому, піяк? — здивувався учитель.

— Тому, що тата немає вдома, на війні,— пояснив я.

Тут уже мати виручила мене. Сказала, як звати батька, як моє прізвище, скільки років. Учитель щось записав і каже:

— Все. В понеділок уранці приводьте свого Івана.

Мати сердечно подякувала. Обережно поклала на стіл вузлик із салом і крашанками. Низько вклонилась учителеві, і ми пішли.

А в понеділок рано мати розбудила мене. Помила теплою водою шию, вуха, руки. Напхала в торбину з півниками харчів і повела до школи.

Довгенько ми місiali грязюку на подвір'ї, поки баба не відчинила шкільні двері й не задзвонила.

Зайшов я в клас, схожий на конюшню. Низенька вигнута стеля, сволок підпертий двома стовпами, земляна долівка й облуплені стіни. А парти такі старі й скрипучі, що коли почали діти сідати, таке почалося, наче заграв якийсь дикий оркестр... Тільки бубона не вистачало. Ти смішся, Васильку, бо не бачив такого. А я бачив. Так, так... Оглянув я маленькі підсліпуваті вікна, стіни. Жодної картинки, тільки портрет царя на повний зріст!

Незабаром зайшов учитель із здоровою жовтою лінійкою. Учні недружно встали. А ще недружніше привіталися: кожен по-своєму.

— Сідайте! — мовив учитель і звернувся до нас із такою промовою:

— Діти, з сьогоднішнього дня ви вже учні першого класу і повинні поводити себе так, як належить учням. У класі — сидіти тихо, не розмовляти, не оглядатись, не дрімати. Коли хтось захоче щось запитати, треба підвести руку і встати. А проходите вулицею — здоровкайтесь зі старшими. У школі ви будете навчатись писати, читати, рахувати і молитви вивчатимемо. Звати мене Леонід Петрович. А тепер усі покладіть руки на парти!

Ми поклали. Учитель проходив поміж рядами й сердито робив зауваження:

— Пострижись... Завів патли, як у розбійника! А ти нігті, нігті позрубуй! Бачиш, повиростали, як копита! О, а в тебе у вухах скоро гречка виросте, такі брудні. Помий вуха і добре шию пошкреби!

Нас було мало, і Леонід Петрович швидко всіх обійшов і зробив кожному зауваження. Потім показав на портрет царя й запитав:

— Діти, хто знає, хто це такий, піднесіть руку!

Піднялось кілька рук.

— Ну, скажи ти,— звернувся до одного хлопчика.

— Цар! — вигукнув той, схопившись.

— Молодець! — похвалив учитель.— А як його звати?

Учень скрипів партою, кліпав очима й мовчав.

— Сідай. Діти, хто скаже, як звати нашого царя?

— Государ! — відповів другий хлопець.

Підняв і я руку й поправив:

— Не государ,— кажу,— а імператор!

— Сідай і ти! — замахав руками невдоволений учитель.— Слухайте мене уважно... Звати нашого царя-батька Миколай Олександрович. Скоро ви одержите книжки, де буде змальована вся царська сім'я. І ви повинні обов'язково вивчити, як звати царя, царицю і всіх їхніх дітей!

В коридорчику пролунав дзвінок. Учитель відкашлявся й промовив:

— А тепер можете йти додому. Та не забудьте, що ми сьогодні вивчали!..

За кілька днів учитель видав нам зошити, ручки й пера. І суворо наказав, щоб берегли, бо більше не дасть. Я так зрадив, що зошита й ручку ніс у руках, щоб люди знали, що я школяр.

Більше тижня ходив я до школи з порожньою торбиною, а книжок учитель не дає й не дає. І стало соромно: мовляв, який же я учень, коли жодної книжки! І пішов на хитрощі. Відпиляв дошку розміром з книжку. Обклеїв її папером і ходив, наче з товстою книжкою. Бо вдома, крім дідової свангелії, яку він ховав у скриню, ніяких книжок не було.

Нарешті одержали ми довгождані книжки. Леонід Петрович перегорнув сторінки новенької книжки й строго заговорив:

— Діти, дивіться сюди! Дивіться й уважно слухайте! Ось тут зображена вся світла родина нашого імператора Миколая Олександровича... Бережіть усю книжку, а цю сторінку — особливо! Буду щоденно перевіряти. І не дай бог побачу, що в когось царська сім'я буде в щось заляпана, жорстоко покараю і прожену зі школи!

Того дня я повертався додому, як на крилах! Бо ніс у руках не тільки ручку й зошит, а й новеньку книжку.

Та радість моя була передчасною. Відбиваючись па вулиці від собак, я загубив ручку. А вдома чекав на мене ще важчий удар. Я виліз па піч і почав уважно розглядати малюнки в новій книжці. Аж тут проснулась мала сест-

ричка й почала плакати. Беру її на руки й продовжую перергортати сторінки. Дійшов до царської родини й почав уважно її розглядати. Та в цю мить сестричка блискавично вхопила листок і перервала навпіл усю царську сім'ю!

...До самого ранку я плакав, аж захворів. І мати не могла заспокоїти. До школи більше не пішов: боявся учителевої қари. На тому й закінчив я всі науки...

Онук сміявся. А по хитрих оченятах я бачив, що не вірить дідові. Та хіба наші теперішні діти можуть уявити дореволюційне дитинство, життя й навчання своїх дідів та бабусь?..

ЧОБОТИ З МИЛОМ

Наприкінці вересня я знову побував у селі. Мій давній знайомий Федір Іванович Деркач запросив на гриби.

Ось ми в чарівному лісі. Палахкотять на сонці жовті куцєрі берізок, червоними намистинками вабять глід, пахне осіннім листом, грибами. А навколо — первозданна тиша. Лиш інколи трісне суха гілка, зачеплена білочкою, свисне синичка та стукне долотом тєслєр-дєтел...

Збираючи гриби, говорили про колгоспні справи, міжнародну політику, згадували фронтіві дороги. Якось мимоволі зайшла мова про дітей, про їхні смаки, уподобання і, непароком, дійшло до одягу і взуття.

— От ви скажіть, — почав якомсь здалеку Федір Іванович, — чому воно так?.. Хай уже в місті, там зовсім інше... А це ж у селі і отак... Та я ось уже на підступах до шістдесяти, а такого не чув і не бачив...

— А що таке? — цікавлюсь.

Він акуратно підрізав товстоногого боровика й вів далі:

— Та це я про сучасну молодь і сучасні моди... Є в мене п'ять синів. Троє старших поженились. Залишилось два парубчаки. Обидва закінчили технікум механізації і обидва навчаються заочно. Здавалося б, повинні вже бути з понятієм, а виходить — навпаки...

— А в чому річ, Федоре Івановичу? — запитую, нічого не зрозумівши.

— Та страшенні модники! — підвищив голос Деркач. — Такі вже модники, що, як кажуть, не приведи господи!.. Ще з одягом більш-менш благополучно. У нас у селі хоро-

па кравецька майстерня. А от із взуттям — ціле нещастя. Я завжди ходжу в синами по магазинах, щоб часом не проморгали. Адже обидва зовсім молоді. І ото добереш по носі, і товар такий, що зносу йому не буде... А вони — ні... То колір не той, то носки або ж дуже загострені, або ж дуже затуплені, то колодка не така, фасон не той... Не подумайте, що грошей жалію. Ні. Я — ковалюю, дружица — на фермі. Та й самі добре заробляють. Є за що купити. Але ж, бісові діти, піяк моди не доберуть! Вірите, інколи така злість візьме... Не знають у яких фасонах та модах їхні батьки ходили, — і, сердито зафутболивши червоно-кранчасту шавку мухомора, продовжував: — А в мого кума Данила Бараболі двоє дівчат на виданні. Недавно скаржився, що зовсім закрутили йому голову тими модами. Раніше, каже, підрізали плаття по саме нікуди, а тепер почали доточувати, а воно немає чим і треба нові справляти... Та й з туфлями, каже, хоч з дому тікай... Ви б прописали десь у газеті чи в журналі отаких несознательних модників!

Я почав делікатно переконувати заклопотаного батька, що тепер, мов, зовсім інше життя, інші достатки, а значить, і нові вимоги до культури одягу і взуття.

Федір Іванович мовчки слухав, збиваючи мухомори й погавки. А коли я закінчив, твердо промовив:

— Ні, ви таки подумайте і напишіть... Хай трохи закрутить у носях отих модників!

...Скарга Федора Івановича воскресила в моїй пам'яті давній спогад із власного юнацького життя, про що й вирішив розповісти.

Було це після громадянської війни. Скрізь розруха, лежати. Ні краму, ні взуття немає, ні навіть сірників і мила. Ми з братом були вже парубчачками. Влітку ходили в саморобних дерев'яних сандалях. Було, підеш у тавець, та як наступиш дерев'яною дівчині на босу ногу — то не своїм голосом вересне, а то й по пиці зацідить!.. Доводилось заради збереження дівочих ніг босому танцювати.

А настане осінь — холодно в сандалях, надіваеш постолі. Та соромно було ходити на вечорниці в постолах чи вмержаних латками шкарбанах. Яюсь восени упростили ми батька, щоб купив нам хоч одну пару чобіт на двох. Він довго вагався, відбрикувався. Нарешті поїхав у Вознесенськ і привіз чоботи.

— Оце, хлопці, — каже, — радійте! Продав пшеницю й насилу нанитав... Хоч і дорого, але чоботи попались

добрячі. Халяви довгі, спереду з козирками. Колись тільки царі такі носили. Підметки — солдатські, не скоро зітруться. І, головне, жодної латочки нема! Купував з-під поли, мабуть, крадені. Бо продавець так озирався й поспішав, що не дав наміряти. Так я прикинув на око й купив. — І першим озвучоботи. Пройшовся по хаті й каже: — На мене трохи великуваті. Та нічого. У вас лапи більші від моїх, будуть те, що треба. Але ж чоботи!.. Тільки дай остроги і — куди твоє діло!..

Почали ми з братом міряти: він правий чобіт, я — лівий. Еге, халяви хоч і довгі, але такі вузькі й цупкі, як самоварні труби! Ледве я пропхав ногу в ліву трубу, аж тут нова перешкода. Чобіт хоч і надміру довгий, але такий низький у підйомі, що ніяк нога не проходить.

Бачу: і в брата така сама картина... Довго ми мучились, сопіли, потіли, крєктали, гунали об долівку. Та все було марно. Ні я, ні брат не могли натягнути чобіт. Недавня наша радість почала затьмарюватись. Батько дивився-дивився, кивав головою, щось підказував, потім каже:

— Годі, хлопці, не мучтеся. Я знаю, що з ними робити. Наквацюємо дьогтєм, ніч постоять. А вранці розібью на колодці й налізуть! У мене була вже така історія, ще коли парубкував...

Так і зробили. Намастили так щиро, що дьоготь аж чвиркав з передків! Брат ще й уночі вставав та підмащував. Старався, бо наступного дня у друга весілля.

Рано-вранці батько настругав якихось клиночків і почав дерев'яним молотком розбивати чоботи. Повставали й ми і теж почали гатити чурбаком по халявах і передках.

— Ну, — каже батько, — тепер підуть... Халяви пом'якшали. А передки, навіть на око видно, що подались... Давай, сину, озуйся, щоб не запізнився на весілля. Бо вже, бачив, музиканти пішли.

Брат одягнувся в що мав. Замотав ногу онучею й почав з правого чобота. Довго мучився, лаявся, а нога не йде: підйом не пускає. Уже й музики в жениха заграли. Батько й каже:

— Скидай, сину. Пробуй лівого, а я цього ще потовчу... Та бери тоншу онучу. Не піде — озуй на босу ногу! — і почав гатити дерев'яним молотком по чоботу, у такт бубону, що вистукував на весіллі.

Після нелюдських зусиль брат натягнув таки лівого чобота. Батько так зрадів, що аж в долоні заплескав:

— Я ж казав, що піде!.. А чобіт, як у царя, тільки дай остроги! Бери правого.

І почалося під звуки музики у жениховому дворі. Брат скоротив онучу. Пробиував на босу ногу, пообривав вухка в халявах, а нога в підйомі не проходить.

— Царські чоботи, бодай воши були погоріли! — лаявся брат.

Батько нервує, переживає і тільки руками розводить: що робити?.. Надійшла мати, подивилась на ті муки й каже:

— Сину, а спробуй натерти всередині милом. У мене десь був у запічку шматочок.

Принесла мати змилок. Брат пошуривав у халявах, передках і, хоч і з великими потугами, але чобіт наліз!

— Ну, тепер усе! — зрадів батько.— А там розносяться, в танцях розіб'ються і все буде гаразд! У мене теж так було ще за парубоцтва...

Брат причесався, причепурився, відсапнувся, витер пилюку, що поналипала на свіжий дьоготь, і пішов на весілля. Я з заздрістю дивився йому вслід і з нетерпінням чекав, коли надійде моя черга пошуківати в чоботях.

А коли стемніло, пішов і я на музики в постолах. Ще з більшою заздрістю дивився на брата, який витанцюював у «царських», як батько казав, чоботях.

Пізненько поверталися додому разом. Я помітив, що брат шкандибає, ніби на обидві ноги...

— Що в тебе з ногами? — питаю.— Натанцюювався та болять?

— Та ні,— каже,— печуть... Так у підйомах печуть, наче хто жару насипав!

До хати ледве дійшов. Ліг на лаві, як непритомний, і до мене:

— Ой, роззувай мерщій!

Почав я з правого чобота. Тягнув-тягнув — не піддається! Взявся до лівого — те ж саме. Покликав батька. Тягнемо за чоботи вдвох. Лава їздить по хаті, брат стогне, а чоботи, як приварені до ніг. Надійшла мати.

— Що це ви тягасте його по хаті? — питає.

— Та не можемо чобіт зняти,— відповів батько.— Ноги, видно, набрякли, от воно й той... У мене теж так було замолоду...

— А що ти робив? — запитала мати.

— Лягав озутий спати догори ногами... А на ранок кров стікала і роззувався...

І поклали ми брата спать у «царських» чоботях, високо задертих догори. Спав він добре, тільки страшенно стогнав сонний і дригав ногами...

А вранці чоботи здалися, хоч і з великим боем... Роззули гуртом.

— Я ж казав, що так було й зі мною,— мовив полегшено батько.

А брат так уїдливо:

— Купили царські чоботи... Хіба й царі озувалися з милом і спали догори халявами?..

— Нічого, синку,— втішала мати.— Ото милом їх, милом, і розтягнуться. Я вже той шматочок прибережу для вас...

Так ми з братом і шикували по черзі в чоботях з милом... І не вередували, і не вибирали якогось нового фасону.

А тепер, як скаржився Федір Іванович, молодь стала вєдто вибагливою: подавай їй нові й нові моди! І що на це сказати молодим модникам? Мабуть, скажу так: одягайтеся, озуйтеся, молоді друзі, модно, красиво, зі смаком! Нічого на минуле оглядатися!

НОТИ Й ОСЕЛЕДЦІ

Чи ви чули, громадяни, як виступав наш хор? Із села Вишеньки? По радіо передавали. Прямо з Києва! Може, хто не чув — почитайте в газеті. Там усе сказано. І про те, що співали ми краще за всіх. І що керує тим хором Уляна Семєпівна Серєда, тобто — я.

Так ото розкажу вам, як я організувала хор. А щоб не збитися, почну з початку.

Наші Вишеньки — дуже велике й красиве село. А що дівчата й молодиці в ньому! І не говоріть. Роботящі, гарні та голосисті! Не вірите? От приїздіть, побачите!

Є в нашому селі й клуб. Три роки, як поставили його. Прямо проти церкви, через вулицю стоїть. Не клуб, а палац! Ми будували його не сяк-так, а за проектом.

І сільмаг у нас є. Завідує ним Хома Карась. Той, що його Об'єктивним дращнять. Мабуть, за те, що дуже часто говорить слово «об'єктивно». Дуже противний чоловік отой Хома. Ну, я вам кажу, такий противний, що не дай бог! Із нього ж усе й почалось. Так-так, з Хоми.

Тьху, що ж це я? Почала про клуб, а звела на Хому, щоб він сказився. Признаюсь по секрету — така вже звичка виробилась. Ото про що б не говорила: чи про врожай, чи про культуру, — спершу вилаю Хому, а потім уже переходжу до діла. Дуже допік він мені.

Про що я, пак, почала? Ага, про клуб. Так ото побудували ми й відкрили клуб. А на відкритті таке робилеся, що й не розказати. Сам голова колгоспу, Сидір Петрович, аж із райцентру музик привіз. Грало сімнадцять мідних труб і в отакенний, як діжка з огірками, барабан вибивали. Говорили, грали. Потім знову грали й говорили. А як почали танцювати... Ну, я вам кажу, як на весіллі!

Відкрили ми клуб. Мене прибральничею поставили.

Так ото в педілю ми відкрили клуб, а невдовзі уже й зачинили. І надовго зачинили. Чому так трапилось? Не було керівника.

Прислали, пам'ятаю, першого з райцентру. Дали йому хату, усе чисто. А він — ні в тин ні в ворота. Ото вип'є добре, відчинить клуб, накрутить патефона — танцює з дівчатами! А більше — ці за холодну воду! Потанцював він щось із місяць, та й прогнали.

Надіслали другого керівника. На прізвище Печериця. Цей, правда, і не пив, і не танцював. Але мав іншу, ще гіршу хворобу — спав. Ну, я вам кажу, так спав, що коли б не будила (а він у мене квартирував), тиждень спав би! На селі сміялися, що Печериця міг би поставити світовий рекорд по снанию.

Ото прийде було Сидір Петрович, розбудить, накрутить йому хвоста. Чи то йому від природи так, чи досада якась була в чоловіка? Правда, раз Печериця таки організував лекцію. Привіз якогось чоловічка. Такого маленького, миршавого, з великим портфелем. Так він як розказав про атомну бомбу, господи!.. Геть людей поперелякував!

Побув у нас Печериця два місяці — і теж прогнали. Розказували, що він і в машині спав, коли до райцентру везли.

Поставили третього, уже з наших, Кліма Закаблука, того, що держить сестру отого Хоми Об'єктивного. Він — чоботар. Цей, правда, не спав, не пив і не танцював. Організував чоботарський гурток при клубі. Ото збере було увечері хлопчаків. Лагодять людям чоботи, черевики, валянки підшивають. Воно, звичайно, і це треба. Але ніякої культурної роботи не проводилось!

Скликав голова колгоспу збори. Почали сповідати Клима. І я тоді виступила. Сполоскала й викрутила того Закаблука.

— Де це видано,— кажу,— щоб вогнище культури перетворити на майстерню ремонту взуття? Та ми колись, ще на початку Радянської влади, в якихось курниках та клунях культуру підіймали. А ти,— кажу,— в такому паляці не можеш!

Він почав огризатись. Накинувся на мене.

— Коли баба Уляна така розумна, ставте її завклубом,— каже.— У неї й чоботарського гуртка не буде!

Я не стрималась і кажу:

— Дурний ти, Климе! Ти ще в поросі грався, коли я хором керувала.

Тільки сказала це — почав голова умовляти, щоб я організувала хор. Ну, я вам кажу, як пристав! Я й сюди, я й туди, а він свої, та й годі.

Аж підводиться Хома Карась. Він також був на зборах.

— Я,— каже,— протестую проти баби Уляни. Вона колись, об'єктивно, співала в церкві!

Господи, як почувла я таку образу, та до нього:

— А ти докажеш, що я об'єктивно співала? Сам ти Об'єктивний,— кажу.— А я співала чесно й по нотах. І співала тому, що люблю пісню і голос маю. За голос мене ще з дитинства взяли в церковний хор!

У залі — сміх! А Хома знову:

— Чого ви, бабо, кип'ятитесь? Ви, мабуть, так розбіраєтесь у нотах, як вівця в оселедцях!

...Ледве нас розвели.

Тоді керувати клубом призначили десятикласницю Зіну Моторну. А я взялася організувати хор. Вирішила доказати тому чортовому Хомі. Склікала дівчат, молодичь голосистих. Розучили ми кілька пісень народних. Але так, по пам'яті, без нот.

Наближався травень. І вирішили ми на свято підготувати щось новеньке. Кинулися шукати... Нових нот не знайшли у всьому селі! Що тут робити?

Пішла просто до голови колгоспу і кажу:

— Давай, Петровичу, ноти, коли не хочеш, щоб я осоромилась перед Хомою й Закаблуком!

Він розвів руками.

— Нема в мене жодної ноти, Уляно Семенівно. Ідіть до кооперативу. Коли нема — замовте, Хома привезе.

Гірко не хотілося мені зустрічатися з тим осоружним Хомою! Але що поробиш? Ось-ось Травневі свята.

Заходжу до крамниці. Сидить він за прилавком і оселедцем запихається. Ну, як той кіт. Я зразу до нього: — Кидай оселедця! Ще нажерешся. Давай мені ноти!

Він проковтнув і каже:

— Ноти? Які ноти? Чи ви, бабо, часом не того?.. — і покрутив пальцем біля лоба. — Мабуть, оселедців захотіли? Беріть, учора тільки привіз, — і показав на почату діжечку.

У мене, признатися, аж слина покотилася. Бо сильно люблю оселедці! Але виду не подаю.

— Подавись, — кажу, — своїми оселедцями! Ти мені ноти давай до свята!

Він почав глузувати з мене.

— Об'єктивно, бабо, найкращі ноти для вас — це оселедці. Не хочете — беріть посторонки. Добрячі ноти! Тягніть хоч і зубами — не порвуться.

Я кулаком по прилавку:

— Давай ноти, сякий-такий!

А він знову:

— Я ж вам об'єктивно пропоную. Не хочете посторонків і оселедців — беріть наритники. Якраз на вас! — і шкірить зуби.

Ех, як розібрала мене злість! Як почала його сповідати!

— Ах ти, — кажу, — Об'єктивний Хома! Де твій культурний крам? Де ноти, книжки, балалайки, гармонії? Я буду скаржитись у саму область!..

А він:

— Знаєте що, бабо? Скажу об'єктивно: у мене тут не театр, щоб нотами займатись. А коли вам так дуже закортіло співати — ідіть до попа чи до дяка. Вони вам дадуть хороші пісні з нотами: «Царю небесний», «Со святами упокой». Це саме для вас. Адже, об'єктивно, співали в церкві?

Господи, як почула я це, так і затіпало мною. Вірите, слова не могла вимовити від образи.

Знову побігла до Сидора Петровича. Розказала все чисто. Він, спасибі, заспокоїв.

— Завтра, — каже, — разом поїдемо до райцентру і закупимо ноти.

Поїхали. Зайшла я в магазин культурного краму. Дивлюся — книжок чимало. Приглядаюся, нот не видно. За прилавком стояла дівчина. Розмовляла з парубком і голосно сміялася. Кинула мені через плече:

— Що вас цікавить, бабусю?

— Ноти,— кажу.

— Нот у нас нема,— відрубала дівчина, навіть не повернувшись до мене.

— Як то нема? — кажу.— У вас же магазин культурного краму. А як же співати на Перше травня? — почала вичитувати їй.

А дівчина сердито:

— Я вам сказала, що нема, значить — нема! Ясно?

А парубок до мене:

— Бабо, не морочте дівчині голови. Хочете заспівати на свято — візьміть півлітра горілки, кіло оселедців на закуску. І вийде краще, ніж по нотах.

Вони обоє засміялись. А я пішла. Іду і думаю: «Чи вони змовились з отим Хомою?..»

Довго я ходила по крамницях: і сама, і з головою колгоспу. Всього повно, а нот нема таких, як треба!

Накупила я з досади оселедців. Кілограмів п'ять узяла. Щоб Хомі не кланятися. І поїхала додому.

Після цього надіслали ми листа аж у область. До Будинку народної творчості. Відтіля, спасибі, прислали. І багато, і хороших пісень прислали, і безкоштовно.

Зраділа я. Скликала своїх дівчат, молодиць і бабусь. Вибрали пісні, почали розучувати. Як виступили на Перше травня... Куди там! Краще церковного хору! І досі тих пісень співаємо...

А що вже Хомі Об'єктивному доказала! Ох і доказала! Знаєте, що ми зробили? Самі склали пісню про нього і проспівали:

Є в нас гарний магазин
Кооперативний.
І керує здавна ним
Хома Об'єктивний.
На словах він: «Я» та «я!..»
Майте на увазі:
Як попросите баян —
Дас коломазі.
А спитайте в Хоми нот —
Ну його до греця!..—
Об'єктивно, без турбот
Дас оселедця...

Як проспівали ми цієї пісні — господи! — Хома вискочив із клубу як ошпарений.

А через тиждень привіз-таки ноти. Пудів два, мабуть. Пішла я, переглянула. А вони геть усі однакові. І такі

якісь, що й не добереш, що воно: і не танок, і не пісня, і не церковне... Я й кажу Хомі:

— Привезеш мені пісні ось за цим списком. А цими встами можеш оселедці загортати. Вони такі, що тільки риби по них співати.

Покрутив він носом і нічого не сказав.

Після цього привіз Хома повпу машину книжок, балалайок, гармоній, велосипедів і нот. Тепер у нашій крамниці не лише оселедці, коломазь і паритники... І культурного краму повно!

Отак, громадяни, створювався наш хор. Сидір Петрович тільки зустрине мене, питає:

— Як там ноти й оселедці, Уляно Семенівно?

Це він жартома, звичайно. А Хома Об'єктивний і досі не здоровкається і дражнить мене «керівником церковно-колгоспного хору». Це тому, що в мене співають майже всі ті, що в церкві співали.

Та хай не здоровкається. Хай дражнить! А хор є, і кращий, ніж у інших селах. Бо в мене така вдача: як за щось візьмуся — обов'язково докажу!

ТОВАРИШ ПАРДОН

Чи ви бачили коли-небудь товариша Пардона? Ні? А я бачила, бодай він сказився. На власні очі бачила.

Було це так. Недавно комсомольці наші поставили новий клуб. Обладнали та оздобили його краще, ніж церкву колись. Там — і піаніно, і різні гармошки, і двадцять сім мідних блискучих труб, і щось таке велике, схоже на скрипку, що й назви йому не знаю. А картин яких навезли нам шефи-художники з міста!

І лекції в клубі гарні читаються. І пісні різні співаються. І вистави виставляються... Я, як прибиральниця, усе бачу і все чую. Через наш клуб і піп утік. Так, так, зачинив церкву, здав ключі голові сільради і втік.

Одне лише у нас не ладиться — з танцями. Нема кому навчити молодь, хоч криком кричи! Після того як до нас приїздили аж із Києва співаки і танцюристи, Яшка Перепічка — завідуючий клубом — сказав:

— Отак треба танцювати! — І почав шукати вчителя.

З місяць він їздив до району, писав у область — нема. Аж оце недавно прибігає до мене, радий такий! А з ним

якийсь чоловік, ще молодий. У чорному плащі, у шляпі, ніби охрою пофарбованій, і з отакеним довгим чубиськом на голові! Здавалось, що від народження він жодного разу не стригся. І приніс із собою скриньку, схожу на патефон.

— Тітко Параско! — гукнув Яшка. — Приймайте на квартиру дорогого гостя. А завтра все оформимо.

— А чому ж? — кажу. — Хата у мене велика.

Яшка побіг, навіть не позпайомив мене з квартирантом. Подивилась я на довгий плащ, на чубисько і ні з сього ні з того запитала:

— Ви, мабуть, піп новий, еге?

Він здивовано глянув на мене і каже:

— Ні, я учитель танців.

Мені аж соромно стало за свою необачність.

Покрутився квартирант по хаті. Оглянув стіни, стелю. Потяг kota за хвіст, зиркнув у вікно й питає:

— Тітко, буфет у вас роботає?

— Працює, — кажу.

— А не знаєте, «Шумел камыш» там є?

— Ні, — кажу, — цього не продають. Доведеться вам аж на річку йти по комиш...

Він посміхнувся, назвав мене «провінцією» і мовить:

— Я питаю, чи сто грамів в буфеті можна врізати?

— І за це не скажу, — відповіла я.

Він поправив шляпу й пішов.

...Повернувся не скоро. П'яний, ледве поріг переліз, хоч він у мене й низенький. Шляпа зім'ята і в грязюці, ніби він догори ногами ходив. Одна пола плаща вимазана в білу глину, друга в жовту... Прийшов і до мене:

— Мадам... Я трохи подрімаю... А ви... викиньте афішу! — і дістав із скриньки складений увосьмеро папір. Я запитала, як його звати. Він ледве промимрив «пардон» і впав на ліжко, навіть не роззувшись.

Похитала я головою, зняла з Пардона ботинки. Розгорнула той папір, що він просив «викинути». Прочитала на ньому таке: «Сьогодні в клубі роз-у-че-ніє закардонних танців».

Подивилась я: написано гарно, хоч і від руки. І папір хороший. Жаль було викидати. Взяла та й віднесла в сарай. Повернулась, поставила біля сонного Пардона глечок з кислим молоком, чашку, хліба і пішла до клубу. Позамітала, навідалась додому. Спить! Натерла підлогу в клубі, принесла свіжої води. Знову навідалась. Спить!

Настав вечір. Прибіг Яшка до клубу. Навідались удвох. Спить!

Вірите, аж у сніданок другого дня прокинувся. Протер кулаками запухлі очі. Випив три чашки кислого молока, позіхнув і до мене:

— Мадам, афішу викинули?

— Та ні,— кажу,— пожаліла викидати. Надворі дощить. Хай буде в сараї, там сухо...

Він схопився, забігав. Знову назвав мене «провінцією» і почав кадити. Я не витримала й кажу:

— Товаришу Пардон... Мене зовуть не Провінцією, а Параскою Іванівною!

Він посміхнувся. Попросив забрати в сараї той папір і почепити біля клубу.

Я пішла на роботу, а квартирант до буфету. Повернулася додому аж надвечір. Заходжу до хати, чую: хропе мій Пардон, як сатана. Аж на котів шерсть найжачилась.

Вирішила не будити,— хай він сказиться!

Увечері зійшлися до клубу хлопці, дівчата, жінки, чоловіки. Голова колгоспу з дружиною. Він завжди з нею до клубу ходить. Почалися пісні. У нас дуже гарно співають. Учителька Ніна Миколаївна хоч і молоденька, а такий хор організувала!..

Оркестр загравав нашу польку. Почалися танці. Дивлюся: заходить товариш Пардон із своєю скринькою. Сів біля мене. Дивиться на танцюристів і невдоволено крутить носом.

Аж підходить Яшка Перепічка і до нього:

— Ну, як вам наші танці?

— Дикунство,— каже.— Давай мені слово, почнемо все це ламати.

Вийшли вони на сцену. Про щось пошептались. Підвівся Пардон і каже:

— Товариші! Я учитель танців. Пардон, але скажіть мені, куди я понав?

— До клубу села Зелені Гаї! — хтось гукнув із молоді.

— Хвилинку! — продовжував Пардон. — Я об'їздив усю Європу і половину Парижа. У кращих ресторанах бував, а такої відсталості не бачив! Скажу конкретно і серйозно. Ви відстали від Європи й Америки не менш як на сто десять років!

В залі загуло. А хтось питає:

— У чому це ми так відстали?

— Хвилинку! — підвищив голос учитель танців. — Я вам доведу! Учені двох супутників запустили в небо. Собака облетіла навколо Землі! А ви що робите на сьогоднішній день? Танцюєте допотопну польку і співаєте пісень, яких ще Адам і Єва співали!

Люди почали сміятися. А він:

— Пардон, я докажу вам на фактах! — І завів того патефона.

Господи, як загарчало, як занявчало, як засвистіло з того патефона! Немов у тій коробці зібралися свині, коти, собаки, бугаї...

Пардон потер задоволено руки і почав танцювати. Як глянула я, аж за голову схопилася. Думала, що збожеволів мій квартирант. То дригає ногами, ніби від собак відбивається. То стрибає так, ніби на гарячу сковороду став. А потім очі вирячив і почав так трясти колінами, що моя сваха Марфа перехрестилась і сплюнула через ліве плече.

А в залі такий регіт піднявся!

Зупинився він і до присутніх:

— Це такий танець, що його тільки удвох танцювати. Баринні, хто з вас хоч трохи в культурі петрає?

Всі притихли. Коли вискакує на сцену Варка Лоботрясова. Та, що не захотіла в колгоспі працювати і вже другий рік десь їздить, теплого місця шукає.

— Самий модний закордонний танок! — оголосив Пардон. І назвав його чи то «фуги-муги», чи то «центрифуги». Ухопив Варку за руки — і почалося... Таке почалося, що не приведи господи!.. Вірите, я і родилася, і хрестилася, і віспу прищеплювала, і семеро дітей вигодувала, і п'ятдесят років на світі прожила, а такої «центрифуги» не бачила...

Молоденькі дівчатка почали од сорому вискакувати з клубу. А сваха Марфа дивилася-дивилася і питає мене:

— Параско, та хіба Варка Лоботрясіха вже розписалась із отим кудлатим?

В залі піднявся регіт. Вигуки:

— Варко, он мати йде!

— Перепічко, в якому це ти музеї дістав такого вчителя?

Пардон кинув Варку і почав щось кричати, розмахувати руками, бити кулаками себе в груди. Варка втекла...

Аж ось підійшов до нього наш голова колгоспу. В залі притихли. Підійшов голова й суворо каже:

— Громадянине, забирай оцей собачо-котячий ящик (це на патефон) і йди, звідки прибув!

Той найжачився:

— Я... пардон! Це образа!

А голова:

— Хоч ти й Пардон, але я не дозволю розбещувати нашу молодь!

— Правильно! Правильно, Іване Сидоровичу! — закричали в залі.

Пардон ухопив свою скриньку й зник. І ночувати не приходив.

Може, у вас, люди добрі, з'явиться він? Так женіть під три чорти! Бо то не Пардон, а ціле нещастя з собачим ящиком!

«САМОРОДОК»

Оце взяла слово та й не знаю сама, що воно вийде: чи слово, чи запитання? Знаю одне, що далі терпіти не можу. Повірте, люди добрі, таке на серці робиться, таке робиться... Може, полегшав, як розкажу.

Що трапилось, питаєте? Чоловік збожеволів. Місяців п'ять находило на нього. А позавчора найшло остаточно.

Розкажу вам усе чисто, може, чим допоможете могому горю.

Уже скоро вісім років, як ми побралися. Не прожила я з Харитоном, а промучилася. Років шість усе шукав легкого хліба. Де він тільки не працював! І все на мою голову.

Чому на мою голову? А ось чому. Влаштувався на овочевій базі — втік. Бив у бубон в районному оркестрі — прогнали за пияцтво. Став заготовлювачем ховрашиних шкур — теж прогорів. Почав яйцями та віниками спекулювати — ледве з боргів вилізла.

Після тих яець та віників наче вгомонився. Почав у колгоспі працювати. Ну, думаю, взявся мій Харитон за розум.

А оце торік приїхали до нашого колгоспу кореспонденти з газети. Писали вони, доярок фотографували. Другого дня зайшли до нашої хати. Я накрила стіл.

Харитон мій почав розпитувати кореспондентів про їхню роботу. А один з них і каже:

— Харитоне Івановичу, а ви напишіть у нашу газету. Розкажіть, як працюєте, які зобов'язання взяли.

Він подумав, подумав та й каже:

— А що ви думаєте, напишу. Не святі ж горшки ліплять!

Цілу ніч писав Харитон. А вранці передав свою писанину кореспондентам. Вони подякували і поїхали.

Коли це днів за п'ять після цього одержуємо газету. У ній написано про наш колгосп, про тваринницькі ферми. А в самім низу в куточку — замітка... Завбільшки, як коробочка від сірників. А під нею підпис мого Харитона.

Вірите, ми так зраділи обоє! А мій по всьому селу ходив з газетою і говорив:

— Читали мою статтю? От урізав, правда?

Через тиждень присилають і гроші з редакції. Як зараз пам'ятаю: вісімдесят один карбованець і тринадцять копійок.

Харитон так зрадів, аж поцілував мене! Потім надів кашкета, взяв гроші і кудись побіг.

Чекаю, чекаю — нема. Уже й ніч надворі — нема. Коли це заходить. Не заходить, а залазить у хату. Розпатланий, очі червоні, як у кроля... Ще й пляшка горілки в кишені.

Ой, що було тоді, аж соромно згадати. Цілу ніч тарабанив на балалайці і співав:

Гопорар мій, гопорар,
Гопорарчику...

Ну таке виробляв, що всі сусіди позбігалися, як на пожежу. Благала, благала, щоб угамувався, — і слухати не хоче.

— Горшино, — каже, — не займай мене, а краще поцілуй! Ти знаєш, хто я такий? Я — талант, самородок!

Другого дня пішов до крамниці. Купив дві пляшки зеленого чорнила, третю — червоного, накупив паперу і засів писати.

З того часу знову почався розлад у нашій сім'ї.

Почав Харитон ходити на роботу з перебоями. Терпіла, терпіла я і давай соромити. А він:

— Горшино, і не агітуй, на чорну роботу більше не іду. У мене, — каже, — золота голова. Я таке тепер відчуваю всередині, що тобі ніколи й не снилося!

Після цього відокремився він у другій кімнаті. Пере-

став говорити зі мною. Захоче їсти, пише записку: «Приготуй попоїсти!»

А я йому відповідаю, також у письмі: «А сказився б ти, чортів самородок, із своїми витівками! Іди, бери борщ і їж...»

Ну ціла комедія!

Покинув-таки роботу в колгоспі. Три тижні писав щось та в редакцію посилав.

Аж, бачу, почав одержувати листи. Що йому там одписували, не знаю, мені не показував. Тільки помічала, що після кожного листа брови його все більше насуплювались.

А то якось у неділю листоноша приніс величезного конверта. З марками, печатками.

Дивлюся, розписується Харитон. Обличчя проясніло, руки аж тремтять з радості. Обережно розпечатав. Дістав папірця, надрукованого на машинці. Прочитав і як ударить тим пакетом об стіл!

— Позасідали там усякі елементи! Тільки себе друкують!.. А колгоспному талантові не дають ходу, хоч пропадай! Я вам покажу!..

Репетував, репетував, поки й не заснув.

Коли захріп, я взяла пакета. А там сама його писанина. Прислали назад. І листа прочитала. Там було сказано таке:

«Шановний Харитоне Івановичу! Нашу редакцію мало цікавить, як ви малим задивлялись на місяць, чи плакали, коли мати різала курку. Ви напишіть нам, як колгоспники вашої артілі борються за виконання взятих зобов'язань. Напишіть, зокрема, як ви працюєте».

...Другого дня зайшов бригадир. Почав дорікати, що не виходить на роботу. Харитон слухав, слухав і каже:

— Передай голові, що мені треба писати. Як письменник, я доб'юся, щоб мені гонорар трудоднями виплачували...

Так і не пішов на роботу. Знову засів за писанину.

Запустив собі волосся на голові, як у попа. Завів вуса, точнісінько такі, як у шпигунів, що в кіно показують. Зайдеш — сидить, як сатана, і на стелю дивиться, як собака на місяць.

Терпіла, терпіла я і попросила комсомольців, щоб написали його в нашій гумористичній газеті «Макогін».

Хлопці написали. І так розписали! Ще й портрета його намалювали.

Взяла я газету, принесла додому і показую Харитонові. Глянув він, зблід і ні слова. Потім написав мені записку: «Начхав я на «Макогін». Геть з очей моїх ясных!»

А то якось підходить до мене дід Терентій, отой, що його Директивою дражнять, і каже:

— Чув я, дочко, що в тебе з чоловіком нещастя.

Я розповіла все чисто. Вислухав дід і каже:

— А не пробувала його чорним платком накривати? У нашому полку, під Порт-Артуром, теж таке було з одним...

Я усміхнулась, а він далі говорить:

— А хвороба в нього дуже серйозна. Він кілька разів заходив до мене, просив позичити грошей, мовляв, у нього швидко почнеться гонорар... Видно, було в чоловіка передчуття... Так що ти, Горпино Степанівно, обережно з ним...

«Ах,— думаю,— ледацюго, то ти вже позичаєш гроші в рахунок того гонорару!»

Іду додому, аж киплю. «Ну,— думаю,— зараз я покажу тобі гонорар!..»

Коли заходжу в двір, дивлюся — порається мій Харитон у садку. Вірите, у мене зразу відлягло від серця. Де той і гнів подівся. А другого дня пішов у колгосп на роботу.

Якось приходять Харитон з роботи. Пострижений, поголений і каже:

— А ти знаєш, Горпино, що скоро твій день народження?

— То й що? — питаю.

— Як то що? Треба якось відзначити. Був би в мене гонорар, поїхав би до міста, набрав би тобі крепдешину на плаття та, може, й ще щось...

Ви вірите, я так зраділа, мало не заплакала. Дала йому грошей, дала кошик яєць, масла, щоб продав і собі дещо купив. Поїхав він.

Чекаю день, чекаю другий — нема Харитона. Аж на четвертий прибігає на ферму дід Терентій. Такий сумний і каже:

— Біда, Горпино... Оце бачив твого... Не допомогло, бідоласі. Мабуть, знову гонорар найшов на нього.

Побігла додому. Заходжу в хату, дивлюся... Матінко моя! Стоїть перед дзеркалом, у зеленому плащі, у білих рукавичках. На ногах — рябі черевики з довгими й го-

стрими, як швайки, носками. На голові — чорний капелюх, через плече на ремінці — фотоапарат.

Вірите, я ніби остовпіла. А він скинув капелюха, чомпо вклонився мені й каже:

— В ознаменування твого дня народження я вирішив справити собі форму. Без цього, — каже, — в редакцію не пролізеш. А фотоапарат — це жива копія. Він себе за тиждень виручить.

— А де ж мої подарунки? — питаю.

— Не турбуйся, Горпиночко! Я здав до редакції всі свої твори. Надрукують, вишлють гонорар, і я тобі поверну з процентом усі гроші.

Тільки хотіла накинутись на нього, як заходять люди. І той же дід Терентій з ними. Відкликає він мене й шепоче:

— Боронь боже займати його зараз. У нього саме вища точка...

Заплакала я і пішла на роботу. Пораюсь на фермі, скаржуся дівчатам та молодицям. Одні співчують, інші сміються нишком.

Коли це під обід, саме почали ми корів доїти, приходить. У повному обмундируванні, в руці фотоапарат.

Підійшов, привітався. Дівчата глянули — так і пирснули. А він:

— Ну, доярочки, дозвольте сфотографувати вас для республіканської газети!

І почав... То одне око заплющить, то друге. Клацав, клацав, присідав, присідав з тим апаратом. А видно ж — не тямить!

А Гафійка Черноус і каже:

— Дядьку Харитоне, ідіть звідсіль. У вас такий одяг, що корови бояться і молока не дають!

Задер він голову, процідив крізь зуби: «Темнота некультурна» — і пішов.

Цілу ніч робив він фотокартки. Глянула вранці, а там тільки чорні та білі плями. Правда, на одній вийшли роги й хвіст. А я візьми й скажи:

— Мабуть, Харитоне, як не піп, то й у рясі не лізь...

Ех, він як скочить цапа! Як розкричиться! Як ударить тим апаратом об долівку. Тільки ремінець у руці лишився.

На крик збіглися сусіди. Прийшов і дід Терентій. Побачив Харитона і шепче мені:

— Швидше чорним платком його зверху!
А хтось із жінок:
— Не чорним платком, а білою ломакою зверху!..
Люди добрі, порадьте, що мені робити з моїм «само-
родком»? Підкажіть, бо далі не можу терпіти!

МАКСИМАЛЬНИЙ МІНІМУМ

Біля контори колгоспу — об'ява, яка сповіщала, що завтра загальні колгоспні збори, на яких звітуватимуть голова артiлі і ревізійна комісія.

Заходжу до приміщення. Біля телефону сидить чоло-
в'яга середніх літ. Шия в нього у таких складках, наче
шпагатами перев'язана. Я назвався, привітавшись.

— Конон Полікарпович Рак, — поважно мовив чоло-
в'яга, і очі його забігали. — Так ви аж із самого Києва?

— Так.

— Це дуже, дуже приємно! Радий хоч мінімально з
вами познайомитись. А в якій справі приїхали? Щось
маєте писати?

— Думаю.

— Максимальне чи мінімальне? — і його глибокі очі
стали лагідними й настороженими.

— Тобто? — не зрозумів я.

— Ну, щось негативне чи гативне? Я читав ваші фей-
летончики: добре дасте перцю різним бюрократам, за-
знайкам, чинушам! О, в нас матеріалу для вас вдосталь!
Я сам можу передати стільки фактів, що вистачить міні-
мально на десяток фейлетонів і гуморесок! А з гонора-
ром... якось помиримось...

— А що ви робите в колгоспі? — цікавлюся.

— Зараз майже нічого... Знаєте, така максимально
напружена обстановка, що руки не здіймаються навіть
мінімально працювати.

— А що таке?

— Та недарма ж наш голова третій день гостює в рай-
комі. — Він злорадно посміхнувся. — Є чутка, що зніма-
ють...

— Не може бути, — кажу. — Адже про нього слава йде
по всій області!

— Недаремно вчора й сьогодні дзвонив, щоб назавтра
скликали загальні збори. Звітуватиме!..

— Ну й що?

— Що? Хіба не догадуєтесь, яким тут мінімумом пахне?

— Ні, не догадуюсь.

— Кажу ж вам, що зніматимуть!

— Що, хіба за ним грішки водились?

— Почуйте завтра на зборах, я там усе викладу. Я людина пряма і відверта! А втім, коли бажаєте, розкажу й зараз хоч мінімум. Бо, підкреслюю, я людина принципова і люблю говорити правду, якою б вона не була! Перш за все, наш голова забюрократився, зазнався, корчить із себе чорти батька зна що. Затискує критику, зажимає ініціативу. От скажу про себе. Я вже пережив не одного голову колгоспу. Працював і обліковцем, і експедитором, і клубом керував, перемальовував картини, різні дорожні знаки, навіть навчав молодь танцювати...

— Ви що, художник чи артист?

— Ні, все це в мене природні таланти. Я й музику люблю, і співати можу басом і тенором. Одне слово, я людина максимально всебічно розвинена! І оцей наш голова, що його знімають, весь час жучить, щоб я працював нарівні з жінками! Де ж справедливість? Де, я вас питаю?

Я ледве втримався, щоб не розсміятися, і вирішив піти в поле до буряководів. Конон Полікарпович провів мене і ще раз нагадав:

— Так не забудьте, що я вам зможу передати такі максимальні факти, що вистачить на п'ятдесят фейлетонів! У мене все записано.

— Що ж, — кажу, — давайте. Почитаю.

— Поки ви з поля повернетесь, я все приготую. Для деяких фейлетонів уже й заголовки придумав. І хороші заголовки, жаль, що не вмію сам написати. Ось, наприклад, такий заголовок: «Сімейственість».

— У колгоспі?

— А то ж де? Факти самі за те свідчать. Ось візьміть такий мінімальний приклад...— І він насторожено озирнувся й перейшов на шепіт: — Голову артілі звати Василь. Більшість членів правління, комірник, бригадир тракторної бригади, завідуючий свинофермою — всі Василі... Нащо вже бухгалтер, жінка — і та Василина! Хіба це не сімейственість? Майже всі керівні кадри добрано за таким сімейним принципом!

— А вони що, родичі?

— Хай і не родичі, так звуться ж однаково!

На дорозі показалась «Побєда».

— О, машина голови... І порожня,— мовив Рак, махаючи водівві, щоб зупинився.

«Побєда» загалмувала.

— Ну, як там наш Василь Корнійович? — запитав Рак.

— Увечері приїде автобусом і завтра на загальних зборах усе розкаже! — відповів водій і дав газ.

Обличчя Конона Полікарповича засяло злою радістю:

— А що, не говорив я? Уже й з машини зсадили! Доїздився!.. Ну, я йому завтра викладу... Вєсь максимальний мінімум викладу! — і зайшов у якийсь двір.

Уже зовсім стемніло, коли прибув голова артілі з представником райкому. Я натякнув про мету свого приїзду.

— Прошу пробачити,— заговорив Василь Корнійович,— що я не можу вам зараз приділити уваги. Завтра мій звіт, і ви на зборах зможете одержати вичерпні відомості і про людей, і про господарство.

— А чому це ви раптом звітуєте? — цікавлюся.

— Василь Корнійович іде працювати в райком,— мовив представник.

— Оц як! Що ж, вітаю, вітаю.

— До завтра,— мовив голова, тиснучи мені руку.

Наступного дня була неділя. Всі колгоспники зібрались до просторого клубу. Не видно було тільки Конона Полікарповича. І з'явився чомусь аж тоді, коли голова закінчував звіт, зупиняючись на недоліках. Він оглянув зал, постояв у дверях і першим попросив слова. Вийшов на трибуну. Якось зверхньо глянув на Василя Корнійовича і почав:

— Товариші, от до чого призводять близорукість і байдужість.

У залі — тиша. А Рак продовжував:

— Ось до чого призводять зазнайство і бюрократизм керівництва... До якого мінімуму дійшло наше колгоспне господарство!..

Збори загули. Хтось кинув репліку:

— Кононе, переключайся на іншу програму, поки не пізно!

— На яку таку іншу програму? — сердито відповів Рак.— Я людина принципова і люблю говорити правду, яка б вона не була!

Той самий голос знову:

— Ти, мабуть, думаєш, що Василя Корнійовича знімають, а його забирають у райком!

Зал вибухнув реготом. Спонтелічений Конон Полікарпович опам'ятався, підняв руку й гукнув:

— Хвилинку уваги! Я ще не закінчив! Звичайно, хоч і були недоліки в роботі нашого шановного Василя Корнійовича, але він їх своєчасно усвідомив... І тепер приємно, що наш голова працюватиме в самому райкомі партії! Я максимально рекомендую й радію персонально!..

Залупали сміх і вигуки. Рак змушений був утекти не тільки з трибуни, а й зі зборів.

ПРИНЦИП У БУЗИНІ

Мандруючи широкими степами України, я завітав у село Олександрівку. Вирішив провідати свого давнього знайомого Пилипа Максимовича Шпильку.

Зайшов у двір — нікогісінько. «На полі,— подумав я.— Адже саме жнива почалися». Уже хотів іти. Чую: зашелестів бузиновий кущ. Я насторожився: чи не собака? Ще, чого доброго, накинеться. Постояв — не кидається. «Мабуть, свиня», — подумав і вирішив іти.

Раптом з бузини почувся звук, схожий чи то на гарчання собаки, чи то на зіпсований сигнал вантажної автомашини.

Це мене зацікавило. Підходжу. Бачу: дивляться на мене з бузинового куща, як совині очі, дві латки на чийсь штанях. Приглядаюся. Знайшов і голову. Правда, вона була накрита шкіряним картузом, що нагадував потерту покришку футбольного м'яча. По картузу я зразу пізнав Шпильку.

— Добрий день, Пилипе Максимовичу!

Він схопився й сів.

— Що, не пізнаєте?

Пилип Максимович тернув кулаками по очах і глянув, кліпаючи, на мене.

— А-а-а! — протяг хрипувато.— Якими принципами занесло до мене? — І подав велику спітнілу руку.

Я пригадав, що його на селі дражнили Принципом, і засміявся.

Пилип Максимович позіхнув з такою силою, що сон з його очей як рукою зняло. Умостився зручніше.

Поклав свою велику руку мені на ногу. Це в нього така звичка. З ким би не говорив, обов'язково тримав за гудзик, за полу або й за ногу.

— Як добре, що ви нагодилися, — почав він. — У мене стільки назбиралось принципових питань. Просто — голова тріщить. — І він провів долонею по низенькому, в краплинах поту лобі, по шорсткому покрученому волоссю. — Скажіть, будь ласка, а якого принципу там, у Києві, з приводу отаких дощів? — І, не чекаючи мові відповіді, продовжував: — Говорять, що цього року обов'язково буде всесвітній потоп. І ніби ще більший, ніж був за часів Ноя. Кажуть, що все це оті атоми нарobili.

— Хто ж це говорить? — запитав я.

— Люди.

— Які люди?

— Еге, є такі люди, що всі принципи знають. Є, є, ви мені не кажіть. Адже при покійному Ної був потоп? Був.

— По-вашому, виходить, що Ной також займався атомними ядрами? — відповів я жартома.

— Не Ной, так інші займалися. А бог — і линув на них.

— Та що ви, Пилипе Максимовичу! — вкрай здивувався я і, як міг, почав розповідати про атомну енергію, про історію дослідження і розщеплення атомного ядра.

Довго я розповідав, а Шпилька тільки скептично посміхався. А потім стис мою ногу і каже:

— Не говоріть. Я знаю один принцип, що ніхто нічого не знає. Тільки й того, що пишуть у газетах та в радіо кричать. От ви кажете — сучасна техніка, наука... А я вам доведу, що раніше і техніка, і наука були дай боже! Тільки ніхто нічого не знає. От, наприклад, що ви скажете на такий принцип? Чув я, що десь під час розкопок могили знайшли старовинного мотора. І, кажуть, такого мотора, що наші вчені тільки ахнули. І нічого в ньому не розуміють.

— Де, якого мотора? Відкіля ви взяли? — уже роздратовано запитав я.

— Люди говорять, — спокійно відповів Шпилька і посміхнувся.

Сонце пекло. Ми міняли свої позиції в бузині: пересувалися в тінь. І говорили.

Від всесвітнього потоцу, Ісуса Христа, Ноя, атомного ядра і чудернацького мотора ми перейшли до колгоспу. На цей раз питання ставив уже я.

— Скажіть, Пилипе Максимовичу, який урожай цього року?

— Говорять, озимина нічогенька,— поволі відповів Шпилька і, якось насторожено зиркнувши на мене, зняв руку з моєї ноги.

— А ярина?

— І ярина нічогенька.

— А городина?

— І городина... У принципі, кажуть, усе непогане. Але...— він подумав і тихо продовжував:— Це ще ніякого принципу не дає для колгоспників.

— Тобто?..

Він замислився, а я запитав:

— Трудоднів багато маєте?

— Разом з дружиною понад чотириста.

— А без дружини?..

Пилип Максимович глянув угору. Впіймав на бузині сонечко. Поклав його на широку долоню і почав уважно розглядати. Я чекав, що він ось-ось скаже: «Говорять, що колись і сонечка були більшими...»

Та я помилився. Він хитрувато підморгнув і філософськи промовив:

— У мене такий принцип: курчат восени рахують. А до осені ще далеченько.

— А до чого тут курчата? — запитав я.

— А ось до чого... Хай у моєї Палажки буде не чотириста, а ціла тисяча трудоднів. А в мене тільки нуль. Але ще нічого невідомо. Ніхто нічого не знає...

— А що ж тут знати? Урожай — на славу. А в кого більше трудоднів, більше й одержить. Звичайно,— кажу,— в кого нуль трудоднів, то буде ще один нуль— на трудодні.

— Ех, не знаєте ви наших порядочків! — На слові «порядочків» він зробив неприємний наголос.

— А чому? — здивувався я.— У вас новий дбайливий голова. Колгоспники не нахваляться. І артіль виходить у передові.

Пилип Максимович викинув сонечко, вдарив картузом об землю, апетитно сплюнув і мовив:

— Нічого ви не знаєте. У нашій артілі такі принципи творяться... Ще гірші, ніж при старому голові.

— Тобто? — зацікавився я.

Шпилька знову захопив мене за ногу і гаряче заговорив:

— Не було в нас, нема і не буде порядку. Точно вам кажу. А чому? Нема кому вдарити наших керівників по всіх принципах! Бояться...

Я попросив розповісти мені деякі факти.

— Ну, візьмемо такий принцип, як кукурудза. Говорять, що з бур'яну й не видно.

— Та що ви, Пилипе Максимовичу? Та я сьогодні об'їхав увесь масив. Чиста, висока, як ліс!

— Мабуть, почули, що хтось над'їде, і пропололи. У нас завжди так робиться. Візьмімо другий принцип. Ви бачили біля сільради кучі пиляного каменю?

— Бачив. Клуб будуватимуть?

— Клуб? Тільки говорять, що клуб, поки навозять каменю.— І багатозначно свиснув.— Адже було так позаторік?

— Та що ви? Новий голова — хороший керівник і господар. Має диплом за вищу освіту.

— А ви бачили того диплома? — перебив мене Шпилька.

— Не бачив, але знаю, що є.

— Отож-то й воно, що не бачили. А говорять, що в нього ніякого диплома нема. Зате блат є і, головне, скрізь — і в області, і в самій столиці. Ви ж не знаєте, що він тут виробляє?.. Поналіплював подяк бригадирам, ланковим, колгоспникам. А за що? Тому — за горілку, тому — за підлабузництво. А чесним людям — догани паяє. А свата мого, Митрофана Горяка, що комірником був, під суд віддав.

— А може, слід було?

— Знаємо, за якими принципами все це робиться. А приїде хто — чи з області, чи з району, чи з газети, — задобрить. Тому, говорять, масла, тому — сала, тому — кабанчика пообіцяє.

Він так стис мою ногу, що я мало не крикнув. Гаряче продовжував:

— І колгоспників уміє купити. Того на посаді підвищить, тому — подяку запише. От і вихваляють його і місцеві, і приїжджі. Ех, нема кому шарахнути по тій шарашкиній конторі. Ніхто не наслідиться через газету протягти і голову, і його спільників. Бояться. У нього ж кругом — друзі! Може, хоч ви напишете про нього? Га?.. Чи теж боїтеся?

— Та ні,— кажу,— не боюся. Але мені потрібні ґрунтовніші факти.

— От бачите... А те, що я розповів,— не факти? Е-хе-хе... Все воно так робиться.

— Стривайте,— перебив я з обуренням.— А чому колгоспники, і навіть ваша дружина, задоволені новим головою?

— А що ви з дурної хочете? Поставив її ланковою, уписав подяку — і купив. А тепер вона ладна рідньому чоловікові горло перегризти. Усе в нас так робиться.

— А на якій роботі ви тепер?— запитав я.

Він випустив мою ногу. Довго оглядав свого кашкета. А потім:

— Я, сказати б, в основному, майже ніде не працюю.

— Чому?

— Не зійшовся принципами з новим головою.

— А з чого ж ви живете?

— Проживу... У мене такі руки, що куди не повернуся — і копейка. Он з РТС запрошують грубки ставити. На станцію — коші для кукурудзи робити. І піду! А кланятися голові не буду!

Пилип Максимович своїм безпринциповими принципами викрив себе повністю. Набридло мені його слухати.

Шпилька теж підвівсь і мовить:

— Може, почекаєте? Скоро Палажка на обід прийде. Півлітру роздавимо... Я б і зараз той, та гроші замкнуті. А щоб не скучно,— в дурачка вріжемо.— І він дістав із кишені товсту, засмальцьовану колоду карт.

Я за все подякував і пішов.

Пилип Максимович провів аж до воріт і неголосно гукнув:

— Подумайте! Може, таки дасте статейку в газету?

Я мовчки пішов прямо в поле.

Іду. Праворуч, скільки око бачить, шумить пшениця. Ліворуч, як масив молоденьких ялинок,— кукурудза. І ніби шепоче мені широким листом: «Напиши, напиши... напиши...»

І вирішив я про все побачене й почуте написати. І написати не в газету, як радив Пилип Максимович, а прямо в «Перець».

ХИТРИЙ ІМЕНИННИК

Купріян Купріянович Круглик працює в солідній установі. Не тільки начальство, а й увесь колектив поважає його за сумлінність у праці, за чуйність, інтелігентність. Він не пропускає жодної нагоди, щоб не поздоровити з свя-

том, днем народження всіх — від найвищого начальника до прибиральниці. Тож недарма всі співробітники запрошували його на новосілля, іменини, хрестини, весілля тощо.

В гостях товариш Круглик був незамінним тамадою. А які проголошував тости! Як гарно вмів похвалити подарунок дому за смачні страви! Недарма один із підплих гостей якось пожартував: «Купріян Купріянович так уміє сказати й приказати, що після його тосту, мабуть, і їжачка з'їв би як делікатес!»

Сам він був середнього зросту, кругленький, з привітним рожевим обличчям. А очі такі солодкі, наче він тільки й думав, щоб когось привітати.

Єдиною негативною рисою в характері Круглика (її помічали тільки чоловіки) була скупість. Зайде було з друзями в буфет (а вино сухе полюбляв!) і скаржиться: «У мене не дружина, баба-яга... Ледве виклянчив на тролейбус десять копійок...» Хоч насправді він після кожного базару чи магазину змушував дружину звітувати до копійки.

Так і викручувався Купріян Купріянович. А його все запрошували й запрошували. Він ніколи не відмовлявся. І за кожним гостинним столом урочисто проголошував: «Дорогі друзі! Скоро і в мене кругленька дата — п'ятдесят! Зразу ж після Нового року. Всіх сердечно запрошую!»

Аж ось і настав день кругленької дати товариша Круглика. Саме була неділя. З раннього ранку різноколірними голубами полетіли поздоровчі телеграми. І все одна одної тепліша та сердечніша. А якийсь дідок приніс від заступника начальника велику корзину живих квітів.

Дружина так зраділа, аж сльозу пустила. А Купріян Купріянович — навпаки. Мовчки реєстрував телеграми, і обличчя його ставало все суворішим.

— Що з тобою, Купріяничку? Ти такий засмучений, — зауважила лагідна дружина.

— Так, засмучений, — відповів по паузі.

— Чому?

— Минулої ночі бачив поганий сон.

— Який?

— Приснилось... приснилось, що десь у нас зібралась повна квартира гостей... Вітали мене, обнімали, цілували, за вуха тягали... Потім сіли за стіл і все поїли й повипивали. Ех, кум Боніфатій як ухопить нашого здорового ножа!.. Одрізав мені одне, друге вухо... Кинув на стіл і до гостей: «Їжте хоч вуха, коли нічого іншого не приготував іменинник!» Я — в крик. Аж тут начальник. Ухопив мене

за комір і як гукне: «Пиши, чортяко, заяву про звільнення за власним бажанням! Будеш знати, як гостей зустрічати!» Я й прокинувся...

— Дивний сон,— похитала головою дружина.— Проти чого ж це може бути?..

Круглик з дружиною рідко про що говорив, як і рідко брав її з собою в гості, вважаючи «не досить інтелектуальною». Та на цей раз повів скупу розмову:

— Питасш, проти чого цей сон?.. Ось проти чого...— і показав на стосик телеграм.— Уявляєш, коли всі оці гості прийдуть... Справді вуха пообгризають...

— А ти не журись, Купріячку,— втішала Варвара.— Не всіх же й запрошувати. А то ще, може, не всі й прийдуть...

— Легко сказати: не всіх запрошувати... А я ж у них гуляв та й не раз. Не запросиш когось — образа на все життя...

А телеграми все йшли та й ішли. А Круглик все хмурився й хмурився, реєструючи їх.

Варвара одяглась і взяла кошика:

— Купріячку, дай мені грошей, збігаю до гастроному.

Він старанно відрахував гроші і з притиском промовив:

— Оце щоб вистачило... Випивки ніякої не бери. Хтось із гостей принесе...

Дружина пішла. А Круглик сів до столу, склав список гостей і за голову взявся. Потім почав скорочувати за принципом: в кого нижча посада і в кого найменше гуляв.

Ось надійшла тепла, щира телеграма від начальника Макара Макаровича. У Купріяна Купріяновича аж руки затремтіли від хвилювання й радості. Зразу ж набрав номер домашнього телефону. Трубку взяла дружина начальника.

— Моє шануваннячко, дорога Валентино Іванівно! Як ви там, що ви там?.. Щойно одержав вашу телеграмочку... Не знаю, як і дякувати... А Макар Макарович дома?.. Жаль, жаль... Тоді я сердечно запрошую вас обох сьогодні на дружню вечерю. Уклінно прошу не відмовити.— «А хто у вас буде?» — подікавилась дружина начальника.— Ви... Заступник Макара Макаровича з дружиною. І...— Та в трубці почулося: «Спасибі, Купріяне Купріяновичу... Але я щось вездужаю... Може, Макар Макарович?» — і поклатла трубку.

«Мабуть, не прийдуть», — подумав Круглик і подзвонив заступникові начальника. Трубку зняла дружина. Він подякував за квіти і запросив у гості. «А хто у вас буде?» — запитала жінка. «Звичайно, ви, Макар Макарович з дружиною». Після деякої паузи почулося: «Спасибі, Купріяне Купріяновичу. Але... така погода, що в мене ноги викручує...» — і поклатла трубку.

«Що це значить?» — задумався іменинник. Нарешті згадав, що дружини начальників ось уже рік не розмовляють. І в голові блиснула світла думка: «А що, коли лякати гостей тими людьми, з якими вони не хочуть зустрітись?» Аж у долоні заплескав від такої знахідки.

Прийшла дружина, заходилась поратись на кухні. А Круглик почав запрошувати гостей по телефону.

План його блискуче втілювався в життя. Бо запрошені виставляли всілякі причини: в того радикуліт, в іншого нема на кого дітей залишити, а хто виїхав у відрядження або збирається та інші.

— Ну, Купріяничку, кого запросив і хто прийде? — поцікавилась дружина.

— Та вирішив усіх обдзвонити, щоб не було нарікань...

— Правильно зробив. А прийдуть?

— Щось не дуже... Різні причини виставляють... Може, дехто...

— Не везе тобі, — співчутливо промовила Варвара.

А іменинник тільки посміхався.

Отак подружжя Кругликів досиділось до пізнього вечора, а з гостей ніхто не прийшов. Нарешті Круглик промовив:

— Не йдуть, то їй не треба! Усі носи позадирали!.. Давай хоч ми повечеряємо. У тебе є щось зуби прополоскати?..

— Нема, — винувато промовила дружина. — Ти ж казав — гості принесуть.

— Угу... — сердито протят господар і глянув на годинник. От чорт, магазини вже закриті...

— Так обидно, — жалілась дружина. — Накупила, наготувала... Сидимо не як па іменинах, а як на похороні...

— Позадирали носи! — удавано сердито буркнув Круглик. Повечеряв і пішов спати.

...А вранці ображено говорив співробітникам:

— Що ж ви не прийшли? Позазнавалися?..

...Тепер Купріян Круглик більше не тамадує, бо ніхто не запрошує його в гості...

БЛОНДИНКА НА СИНІЙ «ВОЛГІ»

— Ні, що не кажіть, а всі жінки лукаві, усі до єдиної! Особливо красиві жінки,— твердо заявив мій співбесідник, з яким я познайомився на рибальстві.— Тільки ви, письменники, їх ідеалізуєте.

— А ви доведіть,— кажу,— переконайте мене!

— Еге, почни переконувати, ще в фейлетон попадеш... Знаємо ми вашого брата,— і він задивився на поплавець. По ледь усміхнених устах я догадувався, що він хоче щось цікаве розповісти, але не наважується.

— Що ж ви мовчите? — питаю.

— Дайте слово, що не назвете мого прізвища, коли писатимете,— і подивився на мене чорними хитруватими очима.

Я пообіцяв. Вмостившись зручніше на крутому березі річки, він почав:

— Зараз мені під сорок. А тоді було тридцять три... Був хлопець хоч куди козак... І робота авторитетна. В кінці літа поїхав я відпочивати до Чорного моря. Людей — мало і то майже всі архівного віку. Пройшли дощі. Купатися холодно. За два тижні я награвся в більярд, шахи, доміно, навіть у карти і заскучав. І так заскучав, що навіть написав дружині, щоб приїхала навідати.

А знаєте, коли в санаторії скучно, люди починають виходити за ворота... Почав і я. Вийду, вип'ю сто грамів, стану біля зупинки і дивлюся, як люди входять і виходять з трамвая. Спостерігаю за автобусами, автомобілями, щоб тільки час убити.

Одного разу стою отак біля зупинки. Бачу: під'їжджає новісінька синя «Волга». А за кермом така симпатична блондиночка, що їй очей відірвати не можна! Золотий віночок локонів, кирпатий носик, виточені засмагли руки... Я, звичайно, не втримавсь, посміхнувся. Вона відповіла такою чарівною посмішкою, що в мене аж мурашки забігали по спині...

Рушив трамвай, а за ним і «Волга». Я помахав рукою блондинці, і вона відповіла ніжним помахом красивої руки. Ходжу біля воріт, як сторож. А перед очима так і стоїть синя «Волга» з чарівною блондинкою за кермом. Чомусь перейшов на протилежний бік дороги, де росла чиясь кукурдза. Блакитною хворостиною з петрового батого збиваю в будяків малинові кубанки цвіту. І все позираю на дорогу.

Коли бачу: яка радість!.. Іде синя «Волга» з тими ж самими номерними знаками. Стою і посміхаюсь. У відповідь одержую знайому посмішку блондинки і лебединий помах руки!

Повечеряв. Рано ліг спати. Всю ніч снілась блондинка на синій «Волзі».

Насушного дня після обіду одягнувся якнайкраще,— і за ворота санаторію. Дзеленчать трамваї, гудуть автобуси, хурчать автомобілі вантажні й легкові. Ходжу і весь час поглядаю на годинник, наче справді вийшов на побачення. Коли дивлюся — мчить синя «Волга», а за кермом та сама принадна блондиночка. Махнув чомусь рукою, машина круто загальмувала. З вікна дверцят, як із срібної рами, виглянула голівка в золотому віночку локонів і почувся голос, як музика:

— Ви щось хотіли?

Глянув у її бірюзові очі з довгими темними повіками і кажу:

— Чи не можна з вами під'їхати до міста? Трамваями довго, та й переповнені...

— Чому не можна? Адже машина порожня,— і звично відчинила дверцята.

Сідаю поруч, і машина легко рушила. Мовчимо. І хочеться заговорити з чарівною незнайомкою, і не знаю з чого почати. Лише скоса позираю на її ідеальний профіль, на красиві засмаглі руки. То переводжу погляд на якогось плюшевого чортика, прив'язаного за шийку біля вітрового скла. Він, здавалось, танцював і сміявся.

— Ви добре машину ведете,— кажу нарешті.

— За сім років навчилася,— і посміхнулася.— А ви, напевне, відпочиваєте?

— Відпочиваю,— кажу,— але страшенна нудота...

— В санаторії і нудота? — і її тонкі брови здивовано піднялися вгору.

— Уявіть собі, що так... Людей мало і то самі старі. Ні з ким ні потанцювати, ні поспівати, ні поговорити. Я вже не кажу хоч про легесенький флірт...

Вона ледь посміхнулася. Ось і центральна вулиця.

— Вам куди? — запитує.

Я не знав, що й відповісти, бо їхав до міста без ніякої потреби. І, замість відповіді, запитав:

— А вам куди?

— До центральної аптеки.

— І мені до центральної,— кажу.

Блондинка дала лівий поворот. Помахала рукою молодому сержанту міліції. Той відповів широкою білозубою посмішкою і віртуозно махнув смугастим жезлом, мовляв, проїжджай, красуне!

«Волга» покірно зупинилась біля центральної аптеки. Блондинка взяла ключі, легко вистрибнула з машини і до мене:

— Теж зайдете?..

— Ні,— кажу,— постережу машину.

Вона посміхнулась. Взяла в багажнику дві пляшки від лимонаду і зникла в дверях аптеки. Повернулася швидко.

— Спирт? — питаю, показуючи на пляшки.

— Коли б спирт, а то звичайна дистиліровка для акумулятора,— і сіла за кермо.— Тепер куди вам? — запитую.

— З вами,— кажу,— хоч і на край світу!..

Вона показала черешневі пелюстки зубів і мовила:

— На край світу — то далеко... А на край міста — можна. Ви добре знаєте наше місто?

— На жаль, зовсім не знаю,— збрехав я.

— А що скаже ваша дружина, коли ми вдвох кататимось? — і в бірюзових очах загадкові вогники.

— Та її тут немає,— кажу,— а сам зиркаю на гастронном праворуч.— З вашого дозволу,— запитую,— можна щось прихопити в дорогу?..

— Справа ваша.

Як вітром винесло мене з машини! Взяв пляшку кращого коньяку, портвейну, шампанського. Бо не знав, що вона питиме. Набрив відповідної закуски ще й коробку дорогого шоколаду. Сідаю в машину:

— Поїхали! — командую, як хазяїн.

Машинна м'яко рушила. А блондинка:

— І вам не жаль грошей на такі витрати?

— Іхати в такій машині,— кажу,— і з таким чарівним шофером — і життя можна не пожаліти!

Вона загадково посміхнулась переспілими устами-вишпями і дала газ. Ось і мальовничі околиці міста. Нові чепурні будинки під шифером і черепицею. Молоді сади, виноградники. Показує мені нові корпуси заводів, розказує, коли побудовані. Відчувається, що блондиночка добре знає і любить своє місто. Я ж не стільки слухаю, скільки дивлюся на її тугу постать і думаю про своє... Нарешті кажу:

— Все це дуже цікаво... Але я страшенно люблю степ, люблю слухати, як перешіптується кукурудза з головати-ми соняшниками...

— Хотите в степ? — питає.

— Дуже, коли ви, звичайно, маєте час.

— Зміну я вже закінчила, — мовить. — Машина заправлена, так що — будь ласка! — і повела м'яко «Волгу» по сірому асфальту, як по воді.

Вірите, у мене ніби крила вирости від знайомства з таким божеством. Але послухайте, що це «божество» мені зробило... ЖАх!..

Від'їхали далеченько. Уже сховалось не тільки місто, а й високі заводські димарі. І я запропонував таке:

— Давайте звернемо ліворуч... Тут — машина за машиною... Та й немає такого затишного куточка, де б можна відпочити, перекусити, поговорити...

— Будь ласка! — і повернула ліворуч через білий кам'яний місток.

Я помітив на обрїю лісок, над яким здіймались дощові хмари.

— От би, — кажу, — туди доскочити...

— Можна й туди, — каже блондинка. — Там справді дуже хороше, я не раз бувала...

Вірите, зо мною творилось щось неймовірне! Молодість, красуня, степи, природа... Згадав, що має над'їхати дружина, яку я викликав. А нишком подумав: «Ех, як уже падати, то з доброго коня. А припізнюся, скажу їй, що був у театрі і довго добирався двома трамваями...»

Люся, так звали блондинку, ніби вгадала мої думки й запитусь:

— Ваша дружина не ревнива?

— Не знаю, — кажу.

— А ви?..

— Не відчував цього. Дружина — учителька, завжди в школі, серед дітей.

— А ви, мабуть, роз'їжджаєте?

— Весь час у командировках, — признався я. — Така служба.

Вона загадково посміхнулась:

— Усі ви, чоловіки, однакові... Обманюєте нашу сестру... Мій теж... часто їздив у командировки. В останню як поїхав, та й не повернувся... — і її обличчя стало суворим.

— Знаєте, Люся, — почав я. — Життя є життя... Інколи людина потрапить у такі обставини, що мимоволі втрачає над собою контроль... І йде проти совісті, проти узаконеної сімейної моралі... Примірно, як і я сьогодні...

Вона мовчала, лише загадково посміхнулась.

Кілометрів двадцять від'їхали ми від центральної дороги. Показався затишний лісок, а поруч нього — густі зарості кукурудзи.

— Може, тут і отаборимось? — делікатно запитую.

— Давайте й тут! — зупинила машину. Відчинила дверці. Дивилась, наче вибирала, де б краще стати. Потім до мене: — Вийдіть, будь ласка, і показуватимете мені, як краще здати машину назад, щоб не пошкрябати. Я хочу розвернутися.

Я вискочив. Люся розвернулась і почала здавати машину назад. Я дирижую руками й командую:

— Право руля! Ліво руля! Хорош!..

«Волга» зупинилась у зеленому тунелі. Блондинка подякувала і дала знак, щоб я відійшов убік. Я послухав. Раптом машина рвонула вперед і зникла за поворотом у кукурудзі...

«Невже покинула?» — пропизало мозок. Вибігаю на дорогу... Еге, тільки сірий парус пилюки здіймається... Що тут робити? Їсти хочеться, вечір наближається, гроза насувається і курити нічого. А до центральної дороги кілометрів двадцять...

— А де ж ваша випивка й закуска були? — питаю.

— У тому-то й річ, що все в машині лишилось! Навіть цигарки там zostались. Жах! — і очі мого співбесідника зробились такими, наче вимагали співчуття.

Мені хотілося засміятися, але стримався. Чекаю, що ж буде далі.

— Так слухайте... Не йду я, а лечу до центральної дороги. Раптом як зашумить моя любима кукурудза, як тарарахне грім, як зашумить дощ з градом! Жах!! І сховатися ніде: ні дерев, ні куреня, ні копиць... Біжу! Мої модельні черевики повні грязюки. Дорогий костюм і нейлонова сорочка — пробиті навиліт дощем. А тут ще й град січе, як батогом по вухах... Жах!

Десь за північ добрався я до асфальту. Мокрий, голодний, холодний і курити нічого. І хоч би тобі воли поцалися, а то ніякого транспорту!

Аж на світанні йшла вантажна машина з свиньми. Ледве впросив хлопців, щоб підкинули хоч у кузові до міста. Доїхав у свинячій компанії... У місті сів на перший трамвай — і до санаторію. Приїхав. Глянув на свої штани, черевики — жах!!

Крадзькома, щоб ніхто не помітив, пробираюсь до свого корпусу. А сам думаю: «Добре, що я хоч один в палаті». До дверей — відчинені. Заходжу, а на ліжку — о жах!.. Моя дружина...

Він помовчав, закурив і закінчив так:

— Отаку свиню підставила мені блондинка на синій «Волзі». І за що?.. Що я їй поганого зробив?..

Довга пауза. Тишу порушив я:

— І хто ж все-таки винуватий?.. Блондинка чи ви? — запитую.

Співбесідник суворо глянув на мене, нічого не відповів і почав наживлювати черв'яка. Та це й не обов'язково. Сподіваюсь, що читачі, особливо жінки, самі зроблять правильний висновок...

БЕЗПЛАТНА КОМАНДИРОВКА

У статистика Івана Івановича Паперного сьогодні велика радість. Одержав на роботі грошову премію і командировку до Москви. Він давно мріяв побувати у столиці, подивитися древній Кремль і вклонитися Мавзолею. Та все якось не випадало. І раптом така нагода, та ще й перед самим Новим роком.

Не менше зраділа і його дружина Вікторія. Їй дуже хотілось, щоб чоловік привіз червону шерстяну кофту і чорні чобітки на білому цигейковому хутрі. Такі, як у її співробітниці, друкарки Зої.

Статечний тесть-пенсіонер, погладжуючи пишні вуса, говорив:

— Їдь, Ванюшо... Це ж таке щастя випало... Думаю, що па radoцax не відмовиш купити мені складаного ножика. Такого, щоб були два леза, штопор, шило, швайка, ножиці і те, що відкривати консерви. Хороша річ такий ніжик у кишені!

— Куплю, тату, куплю, — відповідав зять.

Теща замовила апельсинів. А два сини — учні молодших класів — попросили купити іграшок, таких, щоб заводились, бігали, пищали й стріляли...

Катаючись у дворі на санчатах, діти хвалилися своїм друзям-ровесникам:

— Ага, а наш тато їде до Москви! І купить нам, знаєте що? — і навперербій перераховували іграшки.

Теща Івана Івановича зустріла в дворі дружину слюса-ря Коваленка і не без гордоців похвалилась:

— Іде наш зятьок аж до Москви. Удостоївся по роботі. Дали не тільки премію, а й безплатну командировку до столиці. Хай поїде, побачить світа. Він цього заслужив.

Навіть серйозний тесть Паперного зайшов того вечора до своїх друзів-пенсіонерів пограти в доміно і, поважно виставляючи дубль-шість, промовив:

— Щастя випало нашому зятеві... Така поїздка і перед самим Новим роком... Я стільки прожив, а в Москві не довелось побувати.

Наступного ранку Іван Іванович поголився, поснідав і почав збиратися. Перш за все приготував потрібні документи. Потім узяв блокнота і каліграфічним почерком записав усе, що треба купити домочадцям. Тесть, погладжуючи вуса, ще раз нагадав:

— Ти ж, Ванюшо, вже того, постарайся. Я й грошей дам. Тільки щоб ножик був повністю укомплектований...

— Дістану, тату, обов'язково дістану! — відповів Паперний і почав щось наспівувати.

Зайшли три сусіди-пенсіонери, друзі тестеві, й почали по черзі:

— Прочув я, Іване Івановичу, що їдеш до Москви. У мене є невелике прохання. Купи мені атласні карти й біле доміно. У нас на масиві я щось такого не помічаю...

А другий:

— А мені, синку, за всяку ціну дістань настінний годинник із зозулею. Там, кажуть, на товкучці можна наптити. Дуже люблю, коли зозулька повідомляє, котра година. У мене сорок років кукав такий годинник, аж поки онуки зозулю не витягли...

Найстаріший дід Лукаш попросив:

— А мені, дорогий сусіда, привези «Оракуль» чи як він там зветься... Та в Москві знають... Той, що сні відгадає. Знавш, літа старі, здоров'я ще міцне, а ночі довгі... Інколи як наснитися, аж голова тріщить! А не знаєш, що воно означає... Так ти, будь ласка, постарайся для мене, старого.

Іван Іванович акуратно записав усі замовлення. Пообіцяв виконати прохання пенсіонерів. Діди чемно подякували, дали гроші й пішли.

Незабаром їм на зміну прийшли дві статечних жінки, подруги тепці, і принесли по здоровенному баняку.

— Іване Івановичу, — швидко заговорила перша. — Прошу вас, передайте моїм онукам оцю баночку варення.

Вони ж так люблять вишневе, що ложками їдять! Тут на банячку й адреса наклеєна. Їх легко буде в Москві знайти.

— А мої обожнюють сливове,— мовила друга.— Так люблять, так уже люблять, що я не можу не передати!..

Паперний нічого не сказав, тільки наліплені адреси переписав у блокнот. Жінки щиро подякували й пішли. Він напився холодної води. Підійшов до баняків, підняв одного, другого й глухо промовив:

— Ого... Мабуть, більше пуда в обох...

— Нічого, любий,— мовила теща,— потерпи уже. Це ж мої давні друзі, до них часто доводиться звертатись по се, по те...

І Вікторія підтримала матір:

— Зроби, Ванюшо, для них таку приємність. Як не кажи, сусіди і хороші сусіди!

Поки Паперний складав у чемодан речі, зайшла дружина слюсаря Коваленка і ще з порога:

— Ху, слава богу, що ще не поїхали! А я так боялась запізнитися. Знаєте, поки насмажила, а сковорідка одна...

— А що таке? — запитав Паперний і глянув скося на якусь величезну торбу, перев'язану посередині.

— Хочу просити вас, щоб передали дочці насіння. Оце вгорі соняшникове, а внизу — гарбузове. Я навмисне не змішувала, бо дочка любить соняшникове, а зять — гарбузове. А в Москві ж його не завжди дістанеш.— Вона кинула на підлогу торбу, ткнула папірець з адресою й пішла.

Дружина натякнула, що вже час збиратися. Та тільки Іван Іванович почепив на шию кашне, як зайшла дружина кербуда з великим ящиком, обплетеним мотуззям.

— Дорогий сусіда,— почала солоденько,— я прошу, і мій муж просить: передайте нашим приятелям Козельцям оцю коробочку з яблучками. Вони так просили, так просили... Та все не було ким передати. Ось тут адреса...— І, поклавши важкий ящик на підлогу, вийшла.

Паперний сів на тахту і взявся за голову. Дружина почала заспокоювати:

— Не журися, любий. Ми допоможемо гуртом винести до тролейбуса і посадити в поїзд. А в Москві уже якось विकрутишся: візьмеш таксі,— і подала йому пальто.

Та не встиг він натягнути другого рукава, як убігла подруга дружини Зоя.

— Голубчику, Іване Івановичу! Одержите мільйон подяк, тільки купіть мені в Москві друкарську машинку й блакитного плаща, як ото в Каті Верещагіної! І з десяти-

ток модних пластинок, ось за цим списком! — Вона залишила гроші, список і побігла на роботу.

Іван Іванович стояв посеред хати блідий, розгублений, мовчазний. Дружина натягувала на нього пальто, як на манекен...

В цей час на порозі з'явилися рідні тітки: Марина і Ярина. Перша тримала в руках клітку з морськими свинками, а друга — сіреньке пухнасте кошени і чотири добротних віники.

— Ванюшо, — почала Марина, — тут я приладнала в клітці морських свинок... Дуже прошу, завези моїм онукам. Вони ще клітку просили, і я пообіцяла. Там зможеш і переночувати. Тільки пам'ятай, любий, що свинки дуже тендітні: не стукай у дорозі. Оце в пакуночку їхня їжа: морква, капусточка...

— А я прошу, — перебила Марину старша тітка Ярина, — передай моїй невістці Полі оце кошени сибірської породи. Покладеш у якусь коробку од взуття, і воно доїде. Тільки не забудь попробувати в коробці дірки, щоб часом не задушилось. А тітці Марфі, сестрі моїй, передай віники. І скажи обом: хай дістануть мені хоч поганеньку біблію. У нас же чортма святих книг. А там, кажуть, можна знайти.

І обидві пішли.

Обличчя Івана Івановича засмикалось, очі стали скляними, як у п'яниці. Він ухопив клітку з морськими свинками, віники, сіре кошени. Зробив ногами кілька кренделів, зачепився за ящик з яблуками і впав на підлогу. Перелякана дружина подала води, але він не пив. Страшенно крутив головою, пацав ногами й вигукував:

— Зозуля з картами!.. Морські свинки з варенням!.. Кіт з біблією!.. Оракул з віниками!..

Перелякані тесть, теща й дружина покляли його на тахту, роздягли й укрили ковдрою.

Аж тут зайшла сусідка, що живе через дорогу, Олімпіада Самсонівна, з маленьким цуценям у руках.

— Що це з Іваном Івановичем? — запитала співчутливо.

— Захворів, — сердито відповів тесть.

— А як же з поїздкою до Москви? — пошепки запитала сусідка.

— Куди там йому до Москви, — схвильовано озвалась дружина.

— Як жаль, як жаль, — співчутливо заговорила Олімпіада Самсонівна. — А я хотіла передати знайомому

професору шотландського тер'єра. Чудовий песик! У мене аж три таких...

Іван Іванович глянув на шотландського тер'єра і так заскреготів зубами, аж цудик заскімлив...

Тесть швидко прикрив зятя і з сумом промовив:

— Почалося з зозулі, а закінчилося собакою й котом, бодай вони були виздыхали.

...До Москви Паперний не поїхав. Лікарі приписали йому суворий постільний режим. Дорого обійшлася йому ота, як казала теща, безплатна командировка...

ВИГРАЛИ БАБУ

Мабуть, люди добрі, зразу ж здивовано запитасте: «Хто, кого, коли і як виграв?»

Відповідаю: виграла мене, бабу Варку... І виграла не в карти, не в речову лотерею і не в футбол, як ото кубок... Ні, виграла мене... Та щоб ясніше було, розкажу все по порядку.

Є в мене єдиний син Сава. Хороший син! Закінчив десятирічку з золотою медаллю, а потім Одеський інститут. Там і залишили його на роботі, як дуже пам'яткового... Незабаром після цього приписав мені таке: «Дорога мамо! Я вже одружився. Весілля ніякого не справляли, бо дуже маленька кімната і грошей зайвих не було. Приїжджайте, побачите свою невістку».

Вірите, я так зраділа, що зразу ж і поїхала. Корів на фермі доручила своїм дівчатам.

Діти зустріли мене дуже радо. Невістка Зіна така ж гарненька, як і мій Сава. Ще вчилася тоді на артистку, ту, що співає.

Погостювала в них. Обое пообіцяли: тільки дістануть більшу кімнату — зразу ж заберуть мене. Я сказала: «Не турбуйтеся, думайте про себе», — і поїхала.

А далі, як це водиться, пішли в них дітки. Я радію та поздоровляю.

Швидко збігли роки. Не зогляділась, як підросли онуки і пішли до школи. А я постаріла і вийшла на пенсію.

Аж ось у середині квітня минулого року прислав мій Сава листа. Приписав, щоб я продавала своє рухоме й нерухоме майно і рухалась до них. Вони, мовляв, до Першого травня одержать велику квартиру, і на мою долю припадає.

Що тут робити?.. І до дітей та онуків хочеться, і жаль розлучатися з рідною хатою, колгоспом, людьми. Аж тут телеграма-блискавка: «Мамо, негайно спродуйтеся і приїжджайте!»

Тут я вже здалася... Корову завела в артіль. Хату й город продала сусідам-молодцям. Навіть грошей від них не чекала. Лише взяла завдаток і поїхала.

Наступного ранку зустріли мене діти й онуки на вокзалі. Зустріли з квітами, обіймами, поцілунками. Вірите, я аж заплакала.

Того ж дня Сава мене прописав. А за кілька днів до Першого травня ми вже переїхали в нову квартиру. Як глянула я — розкіш! Та колись навіть у поміщиків не було таких покоїв. Чотири світлих кімнати з величезними, як двері, вікнами. П'ята — комірчина, теж з вікном. Кухня, ванна, два великих балкони: один виходить у парк, а з другого — усе місто як на долоні. Та ще й на другому поверсі, і є та машина, що людей угору витягує!..

Онуки бігають по кімнатах, сміються, радіють. Навіть собака Бас почав гратися з рибим котом Буяном...

А на Травневі свята так гуляли, аж стіни двигтіли! Навіть не прибирали в кімнатах, лише меблі порозставляли. Кого тільки у нас не було!.. Приїшли Савині професори, ті, що вчили його. Друзі по роботі і той, що будинками керує. Був навіть і той чоловік, що в дворі підмітає. Єй-богу, правда. Та найбільше було з театру, де Зіна співає. Вірите, так гарно грали, що навіть я не втрималася і пішла танцювати з одним професором!

Після свят почали розподіляти кімнати: хто де розміститься. Найбільшу одвели під їдальню. Трохи меншу — під спальню. Третю — дітям. Четверту — Саві під кабінет, бібліотеку і телевизор.

— А ви, мамо, де захочете, там і будете спати,— каже Сава.

— Про мене,— говорю,— не клопочіться. Весну й літо спатиму на балконі. Я звикла в селі спати надворі. А похолодає, десь поставимо розкладушку, і все.— На тому й покінчили розподіл кімнат.

Незабаром в онуків почалися канікули. Сава відправив обох десь у піонерський табір. Дома тиша. Тільки Зіна виспіває та радіо виграє.

А влітку поїхали відпочивати десь на море всією родиною. Залишилась тільки я з котом і собакою. Скучаю так, що й сказати не можна!

Ось наприкінці літа повернулись мої. Зразу ж квартира ожила: заговорило радіо, блиснув телевізор, заспівала Зіна, защебетали онуки. Ожила і я, вже не скучаю.

Незабаром онуки пішли до школи. Сава й Зіна почали радитись: на чому б дітей учити грати. Нарешті вирішили: онучці Наді купили скрипку, а онукові Юрці — дудку, схожу на сопілку. Тільки чорну і зветься вона якось... чи флейтух, чи як... Ну, оту, що страшенно свистить, аж у вухах шшигає!..

Як накупили тої музики, полетів мій спокій шкереберть... Ёй-богу, правду кажу. А чому? Онука весь час пилочить на скрипці, а онук висвистує на тому чортячому флейтусі. А Сава в своєму кабінеті дивиться по телевізору футбол і так вигукує, аж собака гавкає! Зіпа не терпить футболу і вмикає радіо, щоб заглушить телевізор...

І щодня такий у нас галас до пізньої ночі. А закінчать свої, починають верхні сусіди грати, співати, танцювати. Було, як розійдуться, аж люстра хилитається!

Той балкон, признатися, тільки й рятував мене від музики. І то не зовсім. Через вулицю од нас зводили новий будинок. І там на височенному стовпі висів здоровенний, як паровозна труба, репродуктор. І ото тільки заснеш перед досвітком, як загарчить та труба і починається: «Доброго ранку!» І — пішло... Останні вісті, фізкультура, веселі пісні, музика... Я вже й вуха ватою затуляла — нічого не допомагає. Спочатку думала так: візьму собаку Баса, піду з ним у парк на прогулянку і трохи спочину від того репродуктора. Еге, і там така ж погибель висить, тільки трохи пижче, а кричить ще голосніше... Ёй-богу, правду кажу.

Не подумайте, люди добрі, що я не люблю радіо, пісень послухати чи телевізор подивитися. Навпаки, дуже люблю, але щоб воно було в якусь міру, щоб і нерви могли спочити, й голова.

Аж ось надійшла осінь, а з нею — дощі й тумани. На балконі стало холоднувато. Сава й Зіна почали мене влаштовувати, як кажуть, на зимову квартиру. Запропонували поставити розкладушку в їдальні. Я відмовилась. Бо там Зіна співає і радіо грає до пізньої ночі. А коли радіо стомиється, вона ставить пластинки. Побоялась і до Сави, бо там репетує телевізор. Не захотіла й до онуків, бо там скрипка й флейтух життя не дають. Ледве впросилась, щоб помістили мене в комірчині. Була думка, що хоч там, за ванпою й кухнею, спочину від музики...

Думаєте, сховалась? До години ночі в нас розлягається музика, а після першої — в сусідів. Хтось щонаочі так скажено грав на трубу, ніби там, за стіною, тирлувалися породисті бугаї. Єй-богу, правда.

Вірите, за якийсь місяць я так схудла, що не тільки одяг, а й черевики стали завеликі. Їсти нічого не можу, тільки й того, що ковтаю різні таблетки від голови... А руки почали так тремтіти, що посуду не могла перемивати! Помітив це Сава й питає:

— Мамо, що це з вами? Чи занедужали?

— Зуби болять,— збрехала я. Правди не хотіла казати, подумала: вони молоді, хай собі грають, співають.

А коли в мене вже почало відбирати пам'ять від того галасу, таки не витримала і запитала сина: чи не можна, щоб усі грали, співали, свистіли одночасно? Знизав Сава плечима і якимось винувато промовив:

— Бачите, мамо, так не виходить... Ми вже радились із Зіною. Їй треба співать, бо така ж робота... Діти повинні грати по черзі, щоб не заважати одне одному... Ну, а я, як болільник, не можу пропустити футболу. Адже саме йдуть гарячі баталії за кубок, за золоті медалі!

Я погодилась і терплю, хоч уже й заїкатись почала від тої музики. Навіть кіт з Басом почали втікати до мене в комірчину від тої музики. Єй-богу, правда! Може б, і до весни дотягла в них, коли б не одна okazія. Онуки чомусь захотіли грати тільки в моїй комірчині. Чи їм сподобалось, як гарчить собака Бас, слухаючи скрипку, чи те, як жахається кіт, коли Юрко засвище йому зненацька флейтухом на вухо...

Одне слово, онуки догрались до того, що кіт забіг з дому, а собака боявся заходити в квартиру... Єй-богу, правда!

І подумала я нишком: «Коли вже звірина не витримує такого галасу, то мені, старій, нічого й дивуватись...» Якимось і кажу Саві:

— Мабуть, синку, бери мені на поїзд квиток. Поїду в село. Навідаю земляків своїх і спродаю те, що не встигла.

Сава так і кинувся:

— Та що ви, мамо?.. Скоро Новий рік! Надійка з Юрком складатимуть екзамени з музики. Поведемо й вас, послухаєте...

Вірите, мене аж у жар кинуло від тих слів, але виду не подаю.

— Мені самій жаль, що не почую, як грають онуки,— кажу і в душі засміялась.

...І оце я вже місяць у селі. Зупинилась таки ж у тих молодят, яким продала хату. Прийняли мене, спасибі, як рідну. Гостюю в своїх односельців. А з Одеси — лист за листом, щоб швидше приїжджала, бо дуже за мною скучають онуки. В одному листі Сава навіть таке приписав: «Приїжджайте, мамо! В нас уже немає собаки, не треба водити на прогулянку. І ми виграли по лотереї автомобіля, навіть радіо є всередині!»

Прочитала я й подумала: «Мабуть, собака не витримав музики і втік, як кіт, або сказився...» Вірите, люди добрі, так скучаю за дітьми й онуками, що десь би на крилах полетіла. Але, як згадаю той галас, в голові так і загуде, як у полив'яному глечикові. Сій-богу, правду кажу!

Ні, мабуть, таки поїду. Не можу без них. Але вже туди, під весну, коли можна буде спати на балконі. Щоб знову не виграли мене діти й онуки..

ЖІНКИ МОЖУТЬ ПТИ...

Зразу скажу, що не нарікатиму ні на голову колгоспу, ні на членів правління, як безгосподарників. Ні, про це гріх казати. Артіль наша — передова в районі. І врожай добрий збираємо, і тваринництво йде вгору. А от ставлення до жінок у нас на мертвій точці стоїть. Я вже вісім років як заміжжю за своїм Явтухом, п'ятнадцять працюю в колгоспі. Багато змінилося на краще і в селі, і в колгоспі, і в житті. Точно вам кажу. Лише ставлення до жінок залишається незмінним.

У нас так заведено здавна, що чоловіки, здебільшого, виконують багато легшу роботу, ніж жінки. Вони і в конторі позасідали, і в торговельних лотках, і обліковцями працюють, і в пожежній охороні або сплять, або в підкидного змагаються... І сторожами їх настановляють...

Та що й говорити...

Почну з свого Явтуха, щоб не подумали, що я лише про чужих чоловіків говорю. Я працюю дояркою. Робота важкенька, хоч і почесна. А мій Явтух усе щось вигадує, щоб не працювати. То пошту доставляє, то молоко возить, то біля сенаратора крутиться, а зараз у пожежній охороні хропе... Чим він так прислужився начальству, особливо заступникові голови правління товаришеві Ракові? Мабуть, тим, що копас черв'яки, коли той іде на рибальство. І таких Явтухів, як мій, у нашій артілі чимало...

Наведу такі приклади. Якось уранці попід вікнами забігали велосипеди, мотоцикли. «Жінки й дівчата, беріть лопати — і на ремонт дороги!» — вигукували чоловіки, осідлавши техніку.

Я й кажу Явтухові:

— Бери лопату та йди, трохи розімнеш спину, а я щось удома зроблю. Адже неділя, треба й попрацювати, й зварити, й пошити.

І, думаєте, послухав? Поснідав, одяг свою пожежну каску, поначіплював до пояса молотків, сокир і пішов, заявивши: «У мене є більш серйозне діло, ніж ремонт дороги. Начальство знає про це...»

Кинула я домашні справи, взяла лопату — і на дорогу. Дивлюся: працюють самі жінки та дівчата. Копають, б'ють ломами, молотами, носять носилками камінь, пісок. А чоловіки, як ті півні, ходять поміж ними і лише командують. Навіть мій Явтух став командиром. Підходжу до нього, тичу в руки лопату й кажу:

— На, ти ж здоровий, як слон, більше зробиш за мене!

Він козирнув і насмішкувато каже:

— Ні, то не моє діло. Дорогу — жінщинам! Адже жінка має право працювати нарівні з чоловіком. Пойняла?

Я до товариша Рака, а той:

— Знаєте, Варваро Максимівно... У пожежників свої діла... Всього може бути... Так що даремно нарікаєте на свого чоловіка.

— Та що тут, камінь чи пісок загориться? — кажу сердито.

Так нічого й не вийшло з тієї розмови. Зранку й до пізнього вечора працювали жінки, дівчата, допомагали й учні. Дорога стала як лялечка.

А ввечері влаштували в клубі мітинг, присвячений космонавтам. Після закінчення товариш Рак оголосив:

— Жінки можуть іти... А нижчепоіменовані чоловіки залишіться, — і зачитав невеликий список, до якого входили члени правління, голова сільради, агроном, завмаг, комірник і мій Явтух.

Пішла додому. Чекаю-чекаю свого активіста — немає. Аж перед ранком з'явився. П'яний як ніч! І ще з порога гукає:

— Варко! Відчиняй усі вікна й двері, бо в хаті страшенно сперта атмосфера!..

— Де це ти набрався? — насила на нього.

— Від... відз... відзначали космонавтів,— ледве вимовив і вправ на ліжко.

Як виявилось, після мітингу зібралися чоловіки й загуляли, як це в нас завжди робиться. Точно вам говорю!

А то якось, теж у неділю. Об'явили жінкам, щоб увечері всі до клубу з'явилися, буде цікава лекція. З самого райцентру приїхав представник. Я її кажу Явтухові:

— Ходімо, чоловіче, послухаємо. Та й охотніше вдвох іти.

— То бабське діло,— каже,— відсиджуватись на різних зборах, доповідях, лекціях...

Пішла сама. В клубі повно жінок, дівчат, дітей. Лекція була справді дуже цікава: про чужине ставлення до людей, зокрема до жінок-трудівниць. Оглянулась — хоч би тобі один чоловік прийшов. Навіть з керівництва артілі нікого не було. Об'явили, скликали жінок і поховались... Отак у нас робиться, точно вам говорю.

А буває й таке: Чи іноземна делегація над'їде, чи хтось прибуде з області чи району. Викликають нас, жінок, щоб приготували обід чи вечерю. Варимо, смажимо, шкваримо, печемо. А коли все готове, нам так делікатно кажуть: «Спасибі вам, товариші жінки. Тепер можете йти спочивати... Ми вже й самі тут розберемося...» Точно вам говорю! І так обидно стає... Коли працювати — жінка рівноправна. А коли десь посидіти в компанії — жінок відправляють.

А оце недавно трапилась у нас така подія, про яку не можу не розказати. Приїхав у наше село професор. У клубі великий вечір. Прийшли старі й малі. Все керівництво села й колгоспу з'явилося. Чоловіки, звичайно, зайняли перші місця, щоб краще було чути.

Дуже хороший вечір був. Професор багато цікавого розповідав про міжнародне становище, відповідав на численні запитання. Жаль, що мені не довелось усього послухати. Товариш Рак покликав мене й мою сусідку Марфу готувати вечерю. Поки приготували — в клубі майже все закінчилось. Лише почули слова товариша Рака: «Жінки можуть йти. А чоловіки, яких я назву, хай залишаться», — і зачитав коротенький список.

Ми з Марфою пішли до їдальні й чекаємо дорогого гостя. Думаємо, аж тут надивимось на професора, поговоримо з ним. Пораємось біля столів.

Незабаром заходять: професор, голова сільради, члени правління, завмаг і мій Явтух. Професор потис нам руки,

довідався, як нас звати й по батькові. Потім глянув на столи й до чоловіків:

— Товариші, а це що таке?.. Навіщо?

— Це ми, професоре, склалися, приготувалися, щоб хоч скромно відзначити приїзд нашого дорогого гостя, — мовив товариш Рак. — Так, пробачте, трошки підвечеряємо, — і кивнув до нас, щоб підійшли.

Підходимо, він і каже тихенько:

— Ну, дівчата, спасибі за труд... Тепер можете йти спочивати. Ми вже й без вас тут... Знаєте, незручно, щоб зайві були... Так що, звиняйте...

Гірко не хотілося нам йти, а все ж прямуємо до дверей. Професор помітив і до нас:

— Барваро Максимівно, Марфо Свиридівно, а ви ж це куди?..

— У них діти малі, — кинув товариш Рак.

Я не витримала й кажу:

— Діти в нас уже дорослі, можуть і самі побути. Є інші причини...

А професор:

— Ніяких інших причин не може бути! А то виходить, що одні готували, інші поїдали... Це не годиться. Сідайте! — посадив нас поруч себе й до мужчин: — До речі, щось я не бачу ваших жінок, товариші. Хіба тут усі холостки? Може б, запросили своїх подруг життя?

— Та... вже пізнувато, — озвався голова сільради.

— А їм же завтра вранці на роботу, — підтримав його Рак.

— Хіба чоловікам не вставати вранці на роботу? — запитав, посміхнувшись, професор.

Мужчини якось ніяково принишкли, повішали голови. Першим підвівся комірник і до Рака:

— І вашу прихопити разом?..

— Давайте, якщо вже таке діло, — неохоче озвався той.

Незабаром усі чоловіки поприходили з жінками. Посідали за стіл. Жінки жартували, сміялися, дякували професорові... Чоловіки — навпаки, були сумні, пригнічені. Майже нічого не пили, бо й професор не пив. Я чула, як мій Явтух шептав Ракові:

— І де він взявся цей безалкогольний професор?.. Весь намір зіпсував.. Може, вийдемо, вроді покурити, і роздавимо цівлітра? У мене прихована.

— Сиди, — відповів той. — Петернимо, поки піде...

Розійшлися пізенько. Бо ми, жінки, багато пісень про-співали, на прохання професора. Він усе щось записував. А тверезі чоловіки наші так неохоче гули, наче три дні не їли.

На прощання задоволені жінки заявили професорові:

— Приїжджайте, будь ласка, частіше, може, чоловіки більш поважатимуть нас...

ПРИ БУБНОВИХ ІНТЕРЕСАХ

Питаєте, молоді громадяни, чи вірю я в різні забобони?.. Відповідаю: ні чортів, ні відьом, ні вовкулаків, ні іншої нечисті не визнаю. А от у ворожок і знахарок — вірю! Так, так... А чому? Бо переконався на батьковому досвіді. І добре переконався, хоч і давненько це було, ще до Жовтневої революції. От послушайте, розкажу.

Батько мій жив дуже бідно, проте не кидав надії забагатіти. До чого він тільки не брався... Ходив аж у Таврію на заробітки, копав багачам колодязі, полював на зайців, торгував тюлькою та іншим. Та, крім боргів і злиднів, нічого більше не мав.

Якось надумав він в'їхати в багатство на козі. Каже матері, дідові й мені:

— А знаєте, що я падував, щоб забагатіти?..

— А що? — запитує мати.

— Давайте купимо козу. Коза за кілька років наведе нам череду козенят. Продамо їх, купимо корову. А корова приведе двох телят, виростимо їх і за два-три роки матимемо власний бичачий виїзд.— Він так гарно говорив, що й мати погодилась.

Через тиждень батько привів з базару козу. Мати зраділа. А дід глянув і каже:

— Хіба не було світлішої масті? Гляньте, вона ж на чортяку схожа, — і широко перехрестився.

Дід був страшенно забобонний і вважав, що чорна коза — це бісівська тварина. А наша коза була й справді чорна, як наваксована, з великими рогами, з довгою чорною бородою і з жовтими очима, — справжнісінький чорт, тільки хвіст коротший.

Та що нам дідові забобони, коли треба розбагатіти!

Перезимувала вона добре. Поправилась. А навесні побіцяла порадувати нас козенятами. Ми радіємо, навіть у

отару не пускаємо, щоб усе обійшлося благополучно. Щопочі навідуємось у повітку: чи не окотилась наша рогата коза? Одної ночі батько швидко повернувся з повітки, аж тут мати запитала:

— Що, Гнате, нема ще приплоду?

— Нема,— озвався батько тремтячим голосом.— Нема не тільки козенят, а й самої кози... Двері в повітці — навістіж, а її нема...

Мати в плач. А дід:

— Я ж казав, що то бісівська тварина і не варто було з нею зв'язуватись...

Все село оббігали ми з батьком за день. Та ніхто і не бачив, і не чув про нашу козу. І одногolosно вирішили, що її вкрадено. Але хто?.. Думали, прикидали, догадувались... На багатьох людей наводили тінь, але як не вловив,— не кажи, що злодій... А мати:

— Нічого з наших здогадок не вийде... Іди, мабуть, Гнате, до баби Совихи, уклонись в ноги, і хай кине на картах... Вона завжди як у око вліщить... Недарма самі німці-колоністи їздили до неї, коли в них цигани вкрали коні...

Батько схопився, надів картуза і — до мене:

— Правду мати говорить. І я чув про бабу Совиху, як знаючу ворожку. Ходімо, Іване, зо мною. Може, припізнаємось, охотніше буде йти.

Узяв батько трохи грошенят, хустку — подарунок бабі — і надвечір вирушили.

Совиха жила на хуторі, кілометрів за шість від нашого села. Йти треба було глибокою долиною. А в тій долині було аж три ставки, з розірваними греблями. Подейкували люди, що в тих греблях чорти водяться, і хоч скільки загачуй греблю, все одно навесні розірвуть...

Уже смеркало, коли ми прийшли до бабиної хати. Стояла вона над прірвою третьої греблі, під старою, розбитою громом вербою. Зайшли в низенькі перекопені двері: батько перший, а я за ним. На лежанці сиділа баба, запнута чорною хусткою. Стара, поморщена і з таким здоровенним носом, як курок від старовинного ружжа. Біля неї лежав чорний кіт.

Батько скинув шапку, низько вклонився, чемно привітався. Баба кивнула мовчки головою й показала на ослони. Ми сіли. Вона злізла з лежанки, встромила сухі й чорні, як дві кочерги, ноги у старі валянки, засвітила каганець і сіла біля столу проти нас. Підійшов кіт. Вискочив їй на руки й ліг.

— З чим завітали до мене, люди добрі? — запитала хрипко.

Батько розповів про все. Потім поклав на стіл гроші, хустку і злякано жалібним голосом промовив:

— На вас, бабусю, вся надія... Допоможіть у нашому горі... Бо для нас коза — це і корова, і волики, і все життя...

Баба Совиха подивилась на батька жовтими, як у нашої кози, очима. Потім дістала з-під брудного фартуха колоду засмальцьованих карт. Тричі подула на них, дала понюхати котові... Бачу, в тата так руки тремтять, наче його б'є лихоманка.

Потасувала карти стара й питає:

— Якої масті коза, білої?

— Білої, чисто білої — відповів батько.

— Чи, може, чорної? — перепитала.

— Так, так, чорної, чисто чорної, — винувато промовив батько. Його ріденька борідка дрібно трусилася з переляку.

А Совиха:

— Що ж ти за хазяїн, коли не знаєш, якої масті в тебе худоба?

— Та я... я... я... збився к бісу, — почав батько, але баба сердито перебила:

— Не згадуй біса, бо всі карти переплутає, — і тричі перехрестилась. — Я ворожитиму, а ви обидва думайте лише про чорну козу. — І почала розкладати карти на сім купок. Поклала винового короля і раптом запитала: — А як звати хазяїна кози?

А батько, як думав про козу, так і виपालив:

— Чорна коза!.. Чи то пак Гнатом, — поправив, отямившись.

Совиха тасмиче розкладала карти, щось шепотіла, глядила kota. Потім давала йому нюхати колоду... А ми сидимо налякані і тихо шепчемо: «Чорна коза... Чорна коза...»

Сім разів баба тасувала колоду, сім разів дула на карти, сім разів розкладала на сім купок. Нарешті промовила:

— Не журися, хазяїне Гнате... Коза твоя майже вдома... Тільки піти й забрати...

— Де ж її забрати? — так і кинувся батько.

— У бубнового короля, — твердо відповіла стара. — Це його злодійська робота! Сім разів падало на бубнового короля, а карти ніколи не брешуть... Ідіть спокійно додому... Завтра ви будете при світлих і радісних бубнових інтересах!

Подякували й попрощались. Уже зовсім стало темно.

Ішли мовчки, говорити боялись, щоб не почули у греблях чорти.

Пізно дісталися додому. Батько розповів матері про все, що сказала Совиха.

— Хто ж це в нас може бути бубновим королем? — запитала мати й задумалась.

Задумались і ми з татом. Почали гуртом шукати бубнового короля. Майже всіх русявих чоловіків перебрали — усе не те... От батько ще подумав і рішуче заявив:

— А по-моєму, бубновішого від нашого кума Тимофія Русляченка у всьому селі нема! Викананий бубновий король! Особливо, коли глянути на нього збоку: і піс горбинкою, і така русява борідка. Це його робота!

А мати:

— Та хіба таки кум міг украсти?

— Тільки він, адже недарма карти показали... І живе недалеко від нас, і бубновий... А до того, я пам'ятаю, як він колись парубком упіймався з курми...

Довго ми радились, прикидали, сперечалися. Нарешті вирішили, що тільки Тимофій украв козу. Але ж як до нього підступитися, з чого почати і що сказати?.. Адже кум, як не кажіть...

Батько запропонував пробратися до нього в двір. Прислухатись, чи не реве коза, придивитись, чи не висить з неї шкура десь на бантині? Може, зарізав, щоб заховати сліди?..

Тимофій Русляченко жив од нас хат за сім, біля вигону. Пізньої ночі пробрались ми з батьком, як розвідники, городами, садками. Почали повзати по-пластунськи навколо повітки, стайні, комори, хліва, між скиртами соломи й кукурудзиння. Довго повзали, прислухались, придивлялися, принохувались. Та ніде ні ознаки, ні признаки.

Нарешті батько вирішив пробратися аж на горище: чи не там переховує козу? Але не пощастило: провалився у глибокий лях за хатою. Поки витяг його, почули собаки, наробили галасу, і ми змушені були відступити...

— Ну як? — запитала мати, коли повернулись.

— Не знайшли, — відповів батько, тримаючись за збите коліно. — Мабуть, в іншому місці переховує...

— Як же тепер? — скорбно запитала мати. — Хіба пропадуть даремно хустка й гроші, що віддали ворожці?..

— Не пропадуть! — рішуче заявив тато. — Дасть бог день, дасть бог поживу. Я завтра душу витрясу з того бубнового короля, а козу добуду! Лягаймо, спочиньмо трохи...

Рано-вранці, як до череди виганяють, розбудив мене тато. Дав у руки замашну палицю, сам нічого не брав, і пішли до Тимофії. По дорозі батько й каже:

— Жаль, що старші наші хлопці десь на заробітках... Кум же здоровий, як той ведмідь. А гуртом ми з нього в одну мить витрусили б козу геть з козенятами...

Зайшли в двір. Тимофій порався біля воза, видно, збирався в поле їхати. Батько привітався і так сердито почав:

— Куме, не доводь до гріха, віддай козу!

— Яку козу? — здивувався Русяченко.

— Мою чорну козу, що ти вкрав!

Тимофій поклав на воза борошу, випростався, посміхнувся й питає:

— Куме Гнате, чи ти п'яний, чи на тебе надійшло?

Обличчя в батька стало червоним, ріпучим, руки затремтіли. Він підскочив до свого кума, захопив його за барки і на весь двір закричав:

— Бубновий король, віддай козу, бо я з тебе душу витрясу! — і до мене: — Іване, бери його!

Та не встиг я навіть підійти, як Тимофій так зацідив батька в вухо, що той відлетів метрів на п'ять! Я з палицею — до Русяченка. А він як ухопить істика та за мною! Я — тікати! А Тимофій упіймав тата і почав його товкмачити прямо в куцу гною. Я на вигін і кричу: «Рятуйте, батька вбиває!»

З вигону прибігли люди, відтягли захеканого Тимофії, і почались донити:

— Що за бійка?

— Чого ви не поділили?

— А ще й куми!..

Підвівся батько, у рваній сорочці, вимазаний у кізляк, і, тримаючись за вухо, плачливим голосом кричав:

— Люди добрі, допоможіть! Хай мені оцей бубновий король віддасть чорну козу! — І знову до Тимофії: — Віддай, ворюго, бо я тебе спалю, хоч і сам на Сибір піду!

Русяченко також почав виправдовуватись перед людьми, що він ні сном ні духом не знає піякої кози.

А люди сходились, збігались, як на весілля. Прийшов і чабан дід Харитон.

— Що за нещастя трапилось? — запитав.

А батько:

— Оцей ворюга козу в мене вкрав! Козу, яка мала привести не менше двох козенят!

— Козу? — запитав дід, приклавши долоню до вуха.—
А якої вона масті?

— Чорної! — відповів батько.

— От тобі й масш,— мовив чабан.— А я ніяк не можу
знайти хазяїна кози, що прибилась до отари. Паслась,
в степу окотилась, я й забрав її додому, поки хазяїн зна-
йдеться... Іди, Гнате, коли твоя — забирай з богом...

Батько аж присів від несподіванки, а люди почали смі-
ятися.

Того ж ранку ми привели від діда Харитона козу і при-
несли двох козенят: одне чорне, друге біле...

...Цілий місяць після того тато ходив до кума Тимофій
просити пробачення, і мати ходила. Нарешті випили доб-
рого могорича, поцілувались і помирились.

...А ворожка баба Совиха таки правду сказала... Зали-
шився батько при бубнових інтересах... Бо кум Тимофій
дав йому такої бубни, що майже рік дзвеніло в правому
вусі і нічого на нього не чув...

Ось чому, молоді громадяни, я вірю ворожкам, особливо
тим, що кидають на картах...

КОЗА З КОНТРАБАСОМ

Минають віки, а мудра поговорка: тварина —
друг людини — живе й живе. І живе не тільки поговорка,
а й сама дружба людини з тваринами. Особливо ж прояви-
лась вона минулої осені на одному з заводів діжкотари.
Продемонстрували її коза з Контрабасом. Та не будемо
забігати наперед, почнемо по порядку. Де саме знаходить-
ся завод — змовчимо для делікатності, а про саму подію
розкажемо.

Так от, живе собі і керує собі на здоров'я заводом діжко-
тари Конон Калістратович Макуха. Виробляє завод нові
діжки — великі, середні й маленькі. І добрячі діжки! Не
раз про це в газетах відзначалось, на нарадах, та й від за-
мовників багато подяк. Воно й не дивно, бо там працюють
не бондарі, а справжні художники. А від цього залежить
усе. Серед цих художників чесні, симпатичні чоловіки й
жінки, молоді, середні й старші. Плани завжди виконують-
ся, і продукція відмінної якості. От і гримить заслужена
слава про завод діжкотари.

А директор Конон Калістратович усе прислухається
й прислухається... Тільки не до потреб робітничих, а до

слави. Прислухасться і все вище задирає свого директорського поса.

Вигляд у Конона Калістратовича був якийсь невдоволено-кислий. Здавалось, що він або щойно понюхав чогось неприємного, або ж взяв у рот якоїсь погані. Зате мав він дві дуже позитивних риси характеру. Перша — міг просиджувати в себе в кабінеті, не виходячи з-за столу по дванадцять годин. Друга — ніколи не заважав робітникам працювати. Може, тому, що сам ніколи не був діжкознавцем і нічого в цій справі не розумів? Бо до цього товариш Макуха працював на якійсь базі завгоспом. А коли господарство розформували, очолив завод діжкотари.

Конон Калістратович дуже любив свій завод. Був справжнім патріотом обручів, клепок і готових діжок. Він щоранку акуратно приходив на роботу. Обійде об'єкти, нагрімає на молодих робітників, що курять не в належному місці. Загляне в кожну діжку, любовно постукає пальцем, наче пробує кавуна, і — до кабінету. Коли ж під час таких урочистих обходів хтось із робітників звертався до нього з якимись питанням чи проханням, товариш Макуха суворо відповідав:

— У мене є кабінет. Дорогу знаєш? Заходь, там і поговоримо!

Про те, що Конон Калістратович дуже любив завод, свідчить і обладнання його просторого кабінету. Масивний стіл стояв на двох круглих тумбах, що нагадували діжки з капустою. Навіть крісло було зроблено під бочонок від пива, з контурами майстерно вирізаних обручів. Ходив Макуха в широкому галіфе, в довгій шерстяній сорочці кольору свіжообструганої дубової дошки. А підперізувався очкуром, що нагадував дерев'яного обруча з діжки від оселедців.

Стіни кабінету були схожі на розкішні вітрини овочевих магазинів. На них висіли картини під склом з зображенням капусти, моркви, огірків, помідорів, петрушки, кропу, різного перцю, синіх баклажанів тощо. Тобто на них красувались усі види сільськогосподарської продукції, для якої призначалась діжкотара.

Так ото обійде товариш Макуха свої об'єкти, заходить до кабінету. Погладить величезного й ледачого кота Адама, що завжди спав на дивані, і сідає за стіл. Кіт Адам днював і ночував у кабінеті. Мабуть, за це робітники називали його заступником директора по господарській частині.

Дуже любив директор возсідать у своєму діжкокріслі. Тиша... Адам спить. Телефон мовчить — ніхто не заважає сидіти й думати. І він сидить, або милується картинами на стінах, або ліниво розглядає якісь папери. Коли ж усе набридне, дзвонить дружині і дізнається, який сьогодні обід і чи готовий... Оце і всі його обов'язки. Правда, інколи набридали робітники з різними там побутовими дрібницями... В того з хатою не все гаразд, в того — з дровами. В іншій захворіла дитина — просить, щоб відпустив додому. Отож і морочать директорів голову різними проханнями та скаргами.

І товариш Макуха приймає людей, приймає, правда, досить своєрідно. Прийде робітник чи робітниця, стане біля порога й чекає. І так може простояти годину й більше, не помічена директором. Конон Калістратович навіть голови не повертає, щоб побачити, хто прийшов, чи запитати, чого прийшов. А щоб запросити когось сісти — еге-ге... Він знає ціну собі і своєму авторитету. І отак було постоїть людина з годину, переступаючи з ноги на ногу, покашляє, полюбується директором і виходить, наївно думаючи, що начальство страшенно зайняте.

Були, правда, й сміливці, особливо серед жінок, які змушували Макуху звернути на них увагу. Та для таких у Конона Калістратовича свої чіткі й лаконічні відповіді. «Йди ти з своєю хатою й дровами разом...— говорив він.— У мене обручі й клепки в голові, а ти прешся з такими дурницями...» Або: «Що ти мені з хворою дитиною в очі лізеш?.. Я сам ледве сиджу, повна голова діжок!»

Це, звичайно, ображало й дратувало робітників. Одні злісно жартували: «Мабуть, наш директор нічого не бачить із-за свого велетенського носа...» Інші говорили: «От щоб це хтось над'їхав з високого начальства та попостояв з годину під дверима непоміченим. А потім щоб дав чортів Макусі, може б, хоч трохи змінив характер!»

Та це були тільки мрії. Начальство не їхало, бо на заводі був повний порядок, дякуючи злагожденій трудовій сім'ї. А Конон Калістратович продовжував свою лінію мовчання і зневажання робітників. І не дивно, що згодом люди зовсім перестали звертатись до нього.

Але минулої осені трапилась така оказія, що Макуха круто змінив свою лінію поведінки з робітниками. І хто б, ви думали, це зробив? Коза з Контрабасом. Контрабас — це не музичний інструмент, а здоровенний ледачий пес,

що жив при заводі. За могутній голос хтось із робітників прозвав його Контрабасом. Правда, гавкав він дуже рідко, хіба що тоді, коли хтось на хвоста наступить. Але вже як гавкне, є що послухати! Наче граната розірвалася, або хтось під самим вухом з обріза пальнув!

Тут же на заводському подвір'ї вешталась чиясь чорна коза. І ось молоді робітники-витівники вирішили козу разом з Контрабасом провести до директора на прийом. Чи, мовляв, помітить, хто зайшов? Відчинили двері, вихнули собаку. Директор, як завжди, навіть голови не повернув. А хлопцям цього тільки й треба. Слідом за Контрабасом спровадили в кабінет і козу. А самі поставали біля прочинених дверей і спостерігають в щілину, що з цього вийде.

Собака ліниво оглянув кабінет, пішов у куток і мирно ліг у теплому, заплющивши очі. А коза, як натура ініціативна й діяльна, почала шукати допитливим оком, чим тут можна поживитися. Побачила на вікні у вазоні квіти. Очі розгорілись. Підскочила, потягла — тільки черепки забряжчали по підлозі! Це сполохало Контрабаса, і той з переляку як гавкне! Кіт Адам, зачувши голос свого давнього «приятеля», від несподіванки як скочить, як зашипить і щосили прямо в вікно. Зупинився аж на високому заводському паркані! Перелякана коза вискочила на стіл, перекипула карафу з водою і як зареве!.. Ошелешений Конон Калістратович відсахнувся від неї й упав із свого діжкокрісла, аж очкур на ньому лопнув, як обруч на діжці.

Мабуть, з тиждень після тієї okazji з козою й Контрабасом директор викликав на допит робітників. Викликав поодинокі, парами, групами. Але нічого путнього не міг добитися. Усі в один голос заявляли: «Мабуть, двері були відчинені, надворі холодно, мряка, от і зайшли тварини погрітись. А ви ж ніколи не дивитесь, хто заходить...»

Нікого товариш Макуха не покарав, бо не знав, кого карати. Зате для себе зробив відповідні висновки. Тільки щось зашарудить під дверима, Конон Калістратович зразу ж обертається всім корпусом. А коли хтось заходить — зустрічає пильним поглядом, особливо уважно дивиться під ноги відвідувачеві: чи не проскочить коза або собака... І зразу ж запитує:

— Ну, що там у тебе? Давай, викладай, бо в мене в голові сама діжкотара!..

...І хоч давненько було це, робітники досі згадують козу з Контрабасом, які так вплинули на зміну характеру чер-

ствого товариша Макухи. Жаль тільки, що після того випадку кіт Адам зник і не з'являється в кабінеті директора. Контрабаса Конон Калістратович сам одвіз кудись вантажною машиною. А козі суворо заборонено вештатись по території заводу діжкотари...

ХІД КОРОЛЕМ

Мабуть, дівчата, ще ніхто не виходив заміж так кумедно, як я. І соромно, й смішно, коли згадаю. А кортить розповісти. Все одно вже й батьки мої знають про це...

А було ось так. Подружили ми з Яремою ще в школі. А коли я вже була у дев'ятому, а він у десятому, дружба та переросла в чисте кохання. Ми не могли й дня прожити, щоб не побачитись, не поговорити.

Ви ж не знаєте мого Ярему?.. Красень на все село! Високий, ставний, кучерявий, трохи на Байрона схожий. А як він колись грав на баяні, танцював, виступав на сцені в комедійних жіночих ролях. Такий був витівник, що люди боки рвали зо сміху! А скільки віршів мені присвятив...

Закінчив Ярема десятий клас і став колгоспним кіномеханіком. Після кожного сеансу проводжав мене додому та все нашіптував: «Поленько, кінчай швидше школу та поженимось...»

Я, вроді, відмовлялась, а нишком думала: «І навіщо вигадали ще той десятий клас?»

Подобався Ярема не тільки мені, а й батькам, і навіть суворій та богомільній бабі Дуньці. Не раз було говорила: «Славний парубок Ярема. Хоч і комсомолец, а такий ввічливий: завжди привітається, поздоровить із святом, з святою неділею. І не палить того триклятого тютюну. Такого зятя і я мати хотіла б».

Ми з Яремою радіємо, що все так гарно складається. Щовечора зустрічаємось у клубі чи на комсомольських зборах.

Закінчила я школу. Пішла працювати на птахоферму. Минали щасливі дні, тижні, місяці. І вирішили ми справити весілля в день народження Ленінського комсомолу. Ярема вже зібрався з моїми батьками переговорити.

І раптом... полетіли наші рожеві мрії шкереберть. І так, що мало ми на віки не розлучились. А все через Яреміні витівки.

Наша комсомольська організація оголосила війну самогонщикам. Бо в нашому селі, ніде правди діти, були такі «хіміки», хоч і небагато. Навіть моя богомільна баба Дунька зрідка варила самогонку. Скільки батьки умовляли, щоб кинула, і слухати не хотіла.

— То не ваша справа,— відповідала.— Вижену, якась копійка перепаде. А попадусь — сама відповідатиму!

І ото в клуні прилаштувала свою апаратуру. Продала курей, яєць і купила величезну стару ікону — розп'яття Ісуса Христа. Замаскувала нею свою лабораторію й варила.

І ось одної літньої ночі комсомольці-дружинники застукали кількох самогонщиків, в тому числі й бабу Дуньку. Повідбирали самогонні апарати. А Яремі доручили, щоб намалював карикатури й показав на екрані.

Він охоче погодився. І після загальних зборів колгоспників продемонстрував свою творчість. Найбільше всім чомусь дісталось моїй бабусі. Мало того, що досить кумедно намалював її: сидить біля апарата й молиться богу на розп'яття, ще й вірша колючого склав:

В баби Дуньки діла,
Аж сказать боюся.
Кури, яйця продала,
Купила Ісуса.
Ой купила Христа
Й почепила в клуні —
Самогонка не проста
Вийшла в баби Дуні.
Та міцна, аж горить!
Баба має звичку —
Професійно варить
Ту «свату водичку»...

На тих зборах були мої батьки, була й баба, яка все бачила й чула.

Як прийшла додому, так і накинулась на мене:

— Щоб я отого твого хвилюгана й зблизька не бачила! Щоб і духу й ноги його тут не було! А будеш водитися з ним — прокляну обох!

Я почала було захищати Ярему, аж тут мати вступилась за бабусю і теж насила на мене. Заплакала я й пішла до своєї кімнати.

Після цього баба з мамою учпили за мною справжній нагляд, щоб ніде з Яремою не зустрічалась. Вечорами нікуди не пускали. А коли йшла на птахоферму — то й баба слідом... Плачу я, і нікому пожалітися. Тільки й того, що ішколи через подругу обміняємось з Яремою листами.

Так тяглося зо два тижні. Одного разу Ярема заскочив на ферму. Обняв мене й каже:

— Не журися, Полецько! Все буде так, як ми захочемо, а не так, як бабі забагнеться!

— Як же це, Яремочко? — питаю.

— Зробимо хід королем!

— Як і яким королем?..

— Ось послухай,— каже.— Закрути вроді коханця з Омельком Королем... Хай він вечорами заходить до тебе, залицяється. Показуй, що й він тобі подобається й таке інше. А бабі й матері заяви, що зо мною розбила глека навіки...

— А Омелько знає про це? — запитую.

— Та я з ним про все домовився! Діло за тобою,— й побіг лозами, бо баба гукнула мене.

Омелько Король старий холостяк, якому, мабуть, уже за п'ятдесят. Його, як кажуть, бог обділив і вродою, і мовою, і навіть розумом. Певно, тому й не одружився.

Наступного вечора приходить до нас Омелько. Підстрижений, побритий, у новому костюмі, чимось намастив свого рідкого чуба, ще й одеколоном побризкався.

Зайшов. Потис бабі й мамі руки. Сів. Довго розповідав про се, про те. Мати почала вже позіхати і питає:

— Ви щось хотіли, Омеляне Даниловичу?

— Ні,— каже.— У мене до вашої донечки є діло... Хочу з нею поговорити.

А баба:

— Ти, Омельку, так приопаратився, наче женитися збираєшся.

— Вгадали, бабо Дунько. Набридло холостякувати. І хата добра, і в хаті є, і грошенята завелися, а господині нема,— і кумедно засміявся.

Я запросила Короля до своєї кімнати, бо баба двічі налякала, що пора спати. Включила телевізор. Сіла біля Омелька, поклала йому руку на плече. Довго ми дивились мультиплікати, спортивну передачу, слухали останні вісті. Випивший Омелько позіхав-позіхав та й заснув. Ледве розбудила. Він лупнув очима й шеєче:

— Полю, хоч я й жених, а все ж піду спати. Твій Ярема щедро мене пригостив...

Ледве впресила, щоб іще посидів. А коли диктор сказав: «На добраніч», Король потис усім руки, попрощався й до мене:

— Полю, у вас так гарно було, весело, і телевізор страшенно сподобався. Коли дозволиш, я й завтра прийду.

— Будь ласка, Омеляне Даниловичу,— кажу.— Бо й мені з вами веселіше, адже нікуди не ходжу.— Провела його й пішла до своєї кімнати. Навіть двері заціпила.

Наступного вечора прийшов Омелько ще дужче наїдпитку. І приніс коробку дорогих цукерок. Пригощав маму, бабусю, мене. Потім я знову повела його на телевізор і протримала до повного закінчення програми. Король спав, аж хрпів!

Більше тижня щовечора приходив він до нас. Приносив цукерок, морозива, печива. А проти неділі подарував мені чудову квітчасту хустку. Все це, звичайно, купував Ярема.

А в неділю вранці зайшли до мене баба й мати. Обов'язково, схвильовані. От мати й питає тихо, але з притиском:

— Скажи нам, дочко, чого до тебе щовечора учашає отой старий Король?

— Посидіти,— кажу,— подивитися телевізор. Він людина одинока, скучає. Та й мені нудно самій...

А баба:

— Ой, щось тут не те... То він завжди ходив такий зашмарований, штани в кізяку, обличчя заросле бородою, як кураєм. А тепер — поголений, причепурений, ще й лисину намазує якоюсь смердючою погібиллю...

— І на подарунки витрачається,— мовила мати.— Чому це так, дочко?

— Хіба я знаю? — кажу.

— А може, ти від нас щось приховуєш? — насторожено запитала баба Дунька.— Чи не залицяється він до тебе?

Помовчала я й кажу:

— Омелян Данилович давно натякав, що кохає мене... Але не смів ходити, бо я дружила з Яремою. А коли дізнався, що ми розбили глека, почав залицятися... Вчора натякнув, що хоче старостів засилати.

— А що ти йому на це? — стримано запитала мати.

— Я довго думала,— відповіла по паузі.— І з вами збиралась порадитись... Як не кажіть, а мені вже скоро двадцять років. Хлопців путніх у селі немає. Одні в армії, другі — на шахти поїхали, треті — вчаться в інститутах... З Яремою я й знатися не хочу. А Омелян Данилович має добру хату, дещо в хаті. Та й грошей, казав, зібралось кілька тисяч. Зразу хазяйкою стану...

Як сказала я це, баба Дуня скочила гопки, а мати в плач! І насіли на мене:

— Ти що, зовсім здуріла чи тільки починаєш?

— А що, — кажу так серйозно, — чекатиму, поки поси-вію, як Палажка Миронова і Надька Якубенкова? Навіть Омелько не хоче на них дивитися.

Тут баба затрясла всім своїм тілом і всіма зморшками на обличчі та як гаркне:

— Та він же такий старий, що вже й на пенсію не підходить! А ти ж у нас — як квіточка!

— То нічого, — кажу, — що старий. Не буде до чужих молодийць залицятись.

Баба знову:

— Так він же п'яниця! Щовечора приходив, як квач. А гелгоче, мов той індик, що нічого й не розбереш. А ходить так, наче па лісепеті їздить! — і почала перекирвляти.

Довго вони мене штурмували. Бідному Омелькові такі вади приписували, що в нього їх зроду не було. Я мовчала. Втирала удавані сльози, а в душі сміялась. Та коли вони змовкли, рішуче заявила:

— Як собі знасте, а я Омелька люблю й піду за нього!

А ввечері прийшов Омелько й приніс мені золотого персня. Знову посиділи ми з ним мовчки біля телевізора до закінчення програми.

Вранці, я ще лежала в ліжку, зайшли мати й баба. І почали вже спокійно мене умовляти.

— Доню, опам'ятайся... Не страми себе. Ти ж у нас єдина, і ми тільки щастя тобі бажаємо... Омелько ж — не пара!

А баба Дунька:

— Той Ярема, хоч і хвилюган, але ж молодий і показний. А в того Короля, прости господи, таке обличчя, що не зрозумієш, чи він сміється, чи плаче...

Мати знову:

— Може б... поговорила з ним, з Яремою?..

— Пізно, мамо... Він нібито вже якусь вчительку про-сватав у Копанях.

— Доню, а може, то тільки так говорять?..

— Полю, поговори, серце, з ним. Скажи, баба Дунька вже забула про той лобуряцький вчинок! Так і скажи!

Вірите, дівчата, я так зраділа, що вкрилася з головою, щоб не розреготатися. А вони просять, умовляють!

...Хід Королем нам удався. За тиждень ми з Яремою зареєструвались, а на Жовтневі свята — справили весілля.

Запросили й Омеляна Даниловича. Він добре вишив і розказав про всі Яремні витівки. Усі страшенно сміялися, тільки баба сердито мовчала. Та — дарма! Головне, що ми вже в парі! А згодом і з бабою помиримось...

СИМВОЛИ

Багато гостей приїздить до нас з-за кордону. Переважна більшість їх захоплено милуються древнім і юним красенем Клевом, називаючи його місто-сад. Приємно вражають іноземців архітектурні пам'ятники, величні новобудови, театри, школи, піонерські табори і, особливо, кияни та їхні щасливі діти.

Та бувають і такі, що весь час мовчать, ні про що не розпитують, не посміхаються. Лише дивляться на все підозріло холодними очима.

Мені особливо запам'ятався один молодий іноземець, що прибув з делегацією десь у кінці травня. Серед усіх він виділявся спортивною фігурою, красивим обличчям і скептично-холодним блиском сірих очей.

Одного разу, після тривалої екскурсії по місту, коли гості по обіді зажадали відпочити, він і каже мені:

— Що ж ви показуєте нам усе те, що самі хочете? А я б, наприклад, хотів побачити те, що сам бажаю! Пройдете зі мною?

Я погодився. Гість зразу ж запропонував відвідати музеї. Очевидно, належав до художників.

Пішли. Священний храм української культури — музей Тараса Шевченка він не пройшов, а пробіг. Майже на жодному з експонатів не затримав свого байдужого холодного погляду. По залах російського мистецтва промчав майже галопом. Я ледве встигав, щоб не відстати.

Вийшли на вулицю. Європець зупинився біля кіоска з кольоровими листівками. Скептично оглянув їх. Лише затримав потеплілий погляд на гарненькій дівчині-продавці. Я підніс йому сувенір «Види Києва».

Припікало сонце. Мліли в могутньому цвітінні київські каштани. Але й на них іноземець майже не звертав уваги. Підійшли до машини. Він запропонував узяти кілька пляшок холодного пива й поїхати покататися по Дніпру та скупатися.

Ось ми й на пристані. Беру моторного човна, і мчимо з вітерцем проти течії. Молодик дістав бінокля і з увагою

капітана далекого плавання оглядав береги в малахітовій оправі зелені, людні пляжі. В одній затоці, що майже жовалась під зеленим наметом замріяних верб, раптом забажав причалити до берега.

На квітучому й пахучому килимі трав і квітів випили пива. Він дістав «Види Києва» і швидко, наче тасував карти, оглянув їх. Потім витяг з кишені поштову листівку, передав мені, промовивши:

— Дозвольте вручити вам мій сувенір.— На слові «мій» він зробив багатозначний наголос.

Дістаю окуляри, розглядаю. На ній чорно-буланою фарбою було зображено сім потвор, що тупцювались навколо якоїсь розкаряки. І підпис: «Безумство весни». Довгенько я ламав голову над тим «безумством», але так нічого й не зрозумів. Делікатно запитую:

— Скажіть, будь ласка, а що воно тут наляпано?..

Іноземець високо підняв тонкі брови, іронічно посміхнувся й мовив:

— Даруйте за відвертість, але ви дуже відстали від сучасності. Не розумієте, що таке символ, символіка.

Я зморщив лоба, подумав і відповів майже за словником:

— Ну, символ — це прикмета, умовне позначення будь-якого предмета або явища...

Він знову посміхнувся й промовив:

— Даруйте, але ви дивитесь на мистецтво очима далеких пращурів Адама і Єви...

— Доведіть,— кажу.

— Ось незаперечний факт: ви не розумієте елементарного...— він узяв у мене листівку й почав гаряче пояснювати: — Оце високе гіллясте дерево, яке, уявіть собі, розпускає весняне листя... А навколо — семеро юних дівчат, що символізують прихід весни, гармонію безумної радості природи й людини...

Глянув я на ту «гармонію» й кажу:

— Що ж це за дерево, якої воно породи?.. І чому на ньому, замість листя, висять якісь ковбаси чи качани кукурудзи?.. А що це за дівчата?.. Ноги й руки грубі, покручені, чорні, як дубове коріння... На головах — роги... На животах — якісь червові й бубнові тузи... А там, де мають бути чарівні очі та інші дівочі принади — провалля... Даруйте, але ця картинка, на мою думку, швидше нагадує безумство пекла, ніж весни...

Молодик схопився й мовчки попрямував до човна. І вже коли човен набрав швидкість, дивлячись кудись у бінокль, співчутливо промовив:

— Жаль мені вас...

— Чому? — дивуюсь.

— Пробачте за відвертість, але у вас надто, так би мовити, заземлене мислення... Без сучасної фантазії...

Я нічого не відповів. Мовчав і молодик. Човен летів по широкому дзеркалу ріки, обдаючи нас приємними холодними бризками. Раптом гість знявся на ноги й задивився в одну точку. Глянув і я в той бік. На галявині біля віковичних дубів дівчата в купальних костюмах грали в м'яча.

— Що ви там побачили? — навмисне запитую.

Та замість відповіді почув:

— А чи не можна причалити? — і показав на дівчат, посміхаючись.

— Можна, — кажу, — й тут, коли маєте бажання.

Наш човен круто завернув, збурунивши жовтаву хвилю, і пришвартувався.

Вийшли на берег. Нас із цікавістю зустріли семеро заструглих дівчат, серед яких одна, в синьому купальнику, найбільш вражала якимось буйною, всеперемагаючою красою. На килимках лежали товсті книги, підручники: то були студентки.

Я привітався. Відрекомендував гостя, який делікатно вклонився дівчатам, приклавши руку до серця. Нагадав, що іноземець трохи говорить російською мовою і попросив дозволу скупатись біля них.

Дівчата не заперечували. Навпаки, як ластівки защебетали рідною мовою ошелешеного іноземця. А красуня в синьому купальнику запропонувала скупатися з ними. Одночасно попередила гостя, що тут дуже глибоко.

Недавно холодні очі молодика загорілись по-весняному. Він швидко роздягся і задоволено промовив до мене:

— З такими дівчатами я ладен скупатися хоч усе життя! — і першим зі спортивною спритністю кинувся в воду. А за ним, як русалки, всі семеро дівчат.

Я сидів у холодочку, милувався природою. Дивився, як студентки, наче міфічні сирени, плавали навколо іноземного гостя, жартували, сміялись.

Довгенько купались. Першим вийшов із води іноземець. Молоде обличчя його, міцна красива постать дихали веспою і радістю життя. Він підбіг до мене, присів і гаряче заговорив:

— Друзе, познайомте мене з отією русявою богинею, що в синьому купальнику! — і показав очима.

— Хіба сполобалась? — серйозно запитую.

— О-о-о, та вона... неперевершена гармонія краси! — зашепотів молодик. — Вона варта пензля Рафаеля!..

Я згадав нашу недавню дискусію. Дістав подарований мені сувенір і запитав:

— Скажіть, будь ласка, а тут із семи юних дівчат, яка вам найбільше подобається?..

Обличчя його враз спохмурніло. Рішуче вихопив у мене листівку і порвав на дрібненькі шматочки. Швидко одягся. Помахав прощально рукою дівчатам і попрямував до човна.

...До самого готелю ми добиралися мовчки. Молодик був сердитий, похмурий і дивився кудись убік. Я ж навпаки: в душі сміявся й радів, що його модерні символи так несподівано й дошкульно були побиті красою реального життя!

НА ДАЧІ

Моя найменша дочка й зять живуть у місті. Обоє працюють, добре заробляють і мене, спасибі, не забувають. Є в них два хлопчики: Сергійко й Андрійко.

Кілька років, їдучи відпочивати, дочка й зять привозили до мене дітей. Привезуть ото і кажуть: «Дорога мамо. Ви вже на пенсії, на роботу не ходите. Хай у вас побудуть влітку наші діти, щоб ми спокійно відпочили. У вас же, як на дачі: сад, город, молоко, повітря».

І я залишала малих, бо дуже люблю дітей. Сама вибавила й виростила семеро своїх.

І минулого літа, щойно почались у школах канікули, приїжджають дочка й зять і привозять хлопців. Такі брані обидва підросли, поправились. Дочка й каже: «Дорога мамо, прийміть онуків до себе на дачу, бо ми їдемо аж у Болгарію». А зять: «Вони, мамо, вже дорослі, в школу ходять. Тепер уже не ви їм, а вони вам допомагатимуть!» — «А що ж, — кажу, — залишайте. Мені помічники потрібні, бо щось і здоров'я вже не те...»

Дочка й зять поїхали, а хлопчики залишилися.

Перший день мої онуки вели себе дуже спокійно. Добре їли, добре спали. Лазили в садку по деревах, шукали пташиних гніздечок. Та найбільше гойдалися у тому гама...

гамані чи як його, що між деревами його розпинають. І таки допомагали мені по господарству: припнуть теля, нарвуть кабанові щирці, нагодують курей, качок. А вечорами дивились телевізор. Розповідали мені про звіринець, що в місті, про заморські країни. Такі розумні обое, аж душа радується!

Та, на жаль, не довго я втішалась такою смиренністю онуків. Незабаром вони такого натворили, що й досі, як згадаю, ноги підкошуються й гикавка нападає...

А почалося таки з телевізора... Якось у суботу дивились ми разом цікаву картину. Показували, як десь, у великих лісах, напівголі люди, з пір'ями на головах, з луками й списами в руках, полювали на страшних диких звірів. Уже й забула, на яких саме. Мої онуки так захопились, що мало носами не попримлипали до телевізора.

Закінчилося кіно. От старший, Сергійко, схопився й до мене:

— Бачили, бабусю? — а очі аж горять.

— Бачила, — кажу.

— Правда ж здорово?

— Здорово, — кажу.

А менший, Андрійко:

— Тільки дуже страшно...

Почала їх заспокоювати, адже проти ночі:

— А ви не бійтеся, то ж тільки в кіно показують... Попийте молочка і лягайте спокійно спати.

Онуки послушали. Напились молока й полягали. Але чую — не сплять. Усе про щось шепочуться, радяться. Ледве вблагала: поснули.

Правда, спали тривожно. Часто перевертались, хвицали ногами, інколи сонні вигукували: «Лови! В'яжи!»

Наступного дня нагодувала своїх мазунчиків смачним обідом. Дала їм деякі завдання, щоб не скучали. І пішла навідати свою куму Устину та й допомогти чимось. Вона погами страждає.

Попрала їй білизну. Наварила на два дні. Поприбирала в хаті. Упорала поросят, птицю. Погомоніли про се, про те... Незчулась, коли й звечоріло.

Поспішаю додому і думаю: «Що ж там мої онуки?.. Мабуть, скучають без баби».

Приходжу, дивлюся: сидять вони на ослоні біля порога. В самих трусиках. На головах стирчить пір'я, як у тих людей, що в кіно показували. В руках тримають луки, оче-

ретьяні стріли. Груди й лоби в них страшенно пошкрябані. В старшого ніс став удвічі ширший, а в меншого набрякла верхня губа. Я аж злякалась і питаю:

— Діти, а чому це у вас пір'я на головах?

— Бо ми індієць, — відповів Сергійко.

— Де ж ви набрали такого пір'я?

— Виймали півня, двох курок і вирвали з хвостів...

— А хто вас так пошкрябав? — питаю. — Билися, чи що?

— Ні, бабусю, — мовив менший, Андрійко. — Не билися... Це нас так африканський дикий носорог! — і вхопився за верхню губу.

— Який носорог, де він тут узявся? — питаю, а в самої аж у грудях холоде.

Онуки швидко схопились на ноги й почали розповідати, перебиваючи один одного:

— Ми гралися в полювання на диких звірів...

— Випустили бичка й почали ловити...

— А він як двигнув — через садок, через город! Ледве вловили.

— Вловили, а звалити й зв'язати ніяк не могли.

— Такий, бабусю, малий, а такий сильний!

— Але ми таки перемогли і зв'язали, хоч і потовк нас трохи, — мовив менший, тримаючись за губу.

— Справжній носорог! — закінчив старший.

Я вся аж тремчу, не знаю, що й казати і питаю:

— Де ж той носорог?

— А там, у садку! — каже Андрійко.

— Не в садку, а в джунглях, — поправив його Сергійко.

Пішла в садок. Господи... Лежить мій бичечок зацуркований і до вишні прив'язаний... Побачив мене і як зареве, так жалібно, як мала дитина. Розв'язала його, пустила й хотіла насипатись па онуків.

Аж тут саме корова прийшла з череди. Взяла я дійницю й пішла доїти. Коли це підходить мій старий сибірський кіт і так боязко озирається. Він завжди ходив слідком, коли я брала дійницю. Підійшов і так занявчав, наче йому хто на хвоста наступив. Глянула я на нього і мало не впала зі стільчика. Недавно розкішна шерсть на ньому була так ретельно обстрижена, неначе під машинку. Лише на хвості кущик залишено й на голові...

— Хлопці! — кричу. — А хто це так спаскудив kota?!

— То, бабусю, не кіт, а дикий африканський лев! — відповіли онуки.

«Ну, думаю, дам я вам лева та ще й африканського. Хай тільки подою корову». Вірите, від хвилювання так почали руки трястися, що й за дійку не можу вхопити...

Упорала корову, теля. Пішла дати кабанові пити й курник зачинити. Еге, а там: ні кабана в хліві, ні курей у курнику нема.

— Хлопці, а де ж кабан і кури? — питаю.

— Порозбігались, коли ми почали на них полювати! — відповідають.

Вірите, у мене аж ноги потерпли. І пішла на розшуки. Довго шукала по куцах кабана. Кликкала — не озивається. Аж пізньої ночі знайшла в сусідів у бузині. І такий наляканий, бідолаха, що ледве загнала його в хлів. А кури так і ночували в сусідському садку.

Сердита, аж киплю, заходжу в хату. Увімкнула світло. Дивлюся: сплять мої індійці і тільки стогнуть та схлипують. Так і не довелося полаяти — будити пожаліла.

Вранці подоїла корову, вигнала в череду. Пішла на город напорпати молодій картоплі. Як глянула на той город — господи!.. Картопля, мак, буряки, помідори так витолочені, наче після великого градобою! І де не стану — очеретяна стріла валяється. Глянула на повітку: верх голий-голісінський. Весь очерет висмикали.

Не йду, а біжу до хати. Дивлюся: сидять обидва похнюпившись. Обличчя їм порозносило, пороздувало.

— Молоко будете пити? — сердито запитую. А сама думаю: «Напою, а потім уже сполошу й викручу!»

— Будемо, — тихо озвався старший.

Та виявилось, що старший не може чашки тримати, так болять руки. А менший не може до губів дотулитися, щоб молока напитись.

Повмивала їх теплою водою. Позмазувала свіжою сметаною губи, синці, подряпини і почала сповідати... Вони слухали-слухали, а потім як заплачуть обидва! І до мене зі сльозами:

— Бабусю, не лайте... Не лайте і не говоріть татові й мамі про це. Ми більше ніколи не будемо робити шкоду!

Як почали благати, жаль мені стало малих і відлягло від серця.

...І що ви думаєте? Покаялись мої онуки і добре покаялись. Ще цілий місяць були в мене після того полювання, але жодної шкоди не зробили. Навпаки: допомогли яблука, груші, сливи зірвати в садку. Допомогли картоплю викопати, перебрати. І самі перенесли в льох. Я залишилась

задоволена своїми онуками. Не говорила про їхнє «полювання» батькам і запросила наступного літа знову приїжджати до баби на дачу!

ЮВІЛЕЙ ВІДКЛАДАЄТЬСЯ

Борис Іванович Барило здавна мріяв про високу посаду і широку славу. Але за п'ятдесят років життя так і не піднявся в зеніт. Тільки й того, що став директором заводу діжкотари.

А тут у кожній газеті читає, як щедро нагороджують людей орденами й медалями. Тільки йому — нічогосінько нема... А коли два старих бондарі заводу й прибиральниця одержали партизанські медалі, Борис Іванович втратив і сон, і богатирський апетит. Став суворий, мовчазний і злий.

Якось його заступник Сидір Магомет сказав:

— Борисе Івановичу, де ж справедливість? Сторож заводу дід Гірчиця весь у хрестах і медалях і ще одну одержав. А ви, так би мовити, головнокомандуючий заводом, і не маєте жодної! Та на таких широких грудях, як у вас, можна цілий іконостас розмістити! Обидно мені за вас, до сліз обидно!..— Він ударив себе кулаком у груди й закліпав п'яними очима.

— Не щастить мені в житті, хоч і стараюсь у роботі,— прогудів Барило.— Ось уже й п'ятдесят на носі, а не щастить... Не вмю, як інші, вислужуватись,— і зітхнув.

— П'ятдесят? — високо підняв руді брови заступник.— А коли саме?

— Якраз під Новий рік.

— Чому ж ви мовчите, дорогенький? Так це ж геніально! Під усіма кутами зору геніально!..

— Геніально, що мені п'ятдесят і не маю жодної медалі? — насупив широкі чорні брови директор.

— Та ні... Геніально те, що саме під Новий рік ваші іменини. Вважайте, що на ваших широких директорських грудях уже горить орден. Слово Магомета! — і знову стукнув себе кулаком у груди.

— Відкіля ж той орден візьметься? — запитав Борис Іванович, і очі його потеплішали.

— Візьметься, тільки слухайте мене, Магомета!

— Може магометанського почепиш? — пожартував директор.

— Я не жартую!.. От послухайте, дорогенький...— І Магомет почав викладати свій план.

— Запам'ятайте, Борисе Івановичу, таке,— мовив пристрасно заступник.— З пагоди Нового року знову почнуть нагороджувати людей. А ми й свого документика підсунемо за компанію... Не тільки ж дідам-сторожам нагороди одержувати!

План Магомета сподобався директору. І було вирішено ювілей провести не перед Новим роком, а трохи раніше. Це для того, щоб робітники заводу заздалегідь ухвалили рішення й підняли клопотання про нагородження директора.

На ювілейний вечір умовились запросити тільки «надійних» людей: хто одержував премії, подяки, а також молодих робітників, які недавно поступили. Вечір відкрив дід Гірчиця. З привітальним словом виступить сам Магомет. Він же й заготує проект рішення.

...Червоний куток заводу не «тріщав» від зайвих людей. Були запрошені тільки «благодійні», як говорив заступник.

На сцені за столом — директор, заступник і дід Гірчиця. На чільному місці — великий фотопортрет Бориса Івановича в дубовій рамі. Ось Магомет щось шепнув старому. Той підвівся, почепив окуляри, дістав якогось папірця. Вклонився білою головою, подзвонюючи хрестами й медалями, і почав:

— Шановні гм... гр... Шановні громадяни! Шановні товариші і ж... жінки... Сьогодні ми, весь наш завод гм... урочисто... відзначає півстоліття гм... нашого життя гм... життя нашого директора,— і старий так закапльався, що не тільки окуляри злетіли з носа, а й папірець випав з рук.— Нашого дир... дир... Бор... Іва...— далі кашель не дав говорити. Старий лише ткнув пальцем на портрет і сів, страшенно кашляючи.

Гірчицю виручив Магомет. Він прожогом кинувся на трибуну і на повний голос почав:

— Дорогі друзі! Правильно хотів сказати наш шановний ветеран заводу, кавалер багатьох хрестів і медалей дід Гірчиця. На жаль, кашель йому перешкодив. Так я з вашого дозволу доповню... Сьогодні ми дійсно урочисто відзначаємо п'ятдесятирічний ювілей нашого дорогого директора Бориса Івановича Барила! — і вдарив у долоні, як у литаври.

В залі — зріджені оплески. А розчервонілий Магомет продовжував на високих регістрах:

— Товариші робітничий клас! Наш народ урочисто святкує півстоліття Радянського Союзу. Ми зі всіх кутів і точок зору пишаємось, що ювілей нашого незабутнього товариша Барила майже збігся з цим величним святом. Тисячі й тисячі нагород уквітчали груди наших патріотів. Нагороди одержали й наші заслужені бондарі, в тому числі й баба Векла... І це правильно! Зі всіх кутів і точок правильно! Наш завод діжкотари з великими досягненнями зустрічає п'ятдесятиріччя свого улюбленого директора, самовідданого й невтомного керівника! Наша продукція — діжки, обручі, клепи і втори — відомі далеко за межами нашого заводу. І все це дякуючи йому! — Магомет показав на Бориса Івановича та на його портрет.

А який славний і многотрудний життєвий шлях пройшов наш дорогий імениник. Ось тільки деякі факти з його життєпису. — Магомет напився води й перейшов на ліричний тон: — Тільки уявіть собі таке... Антанта... Денікінщина... Махновщина... інтервенщина... Пожежі, кров, розруха, шибениці... І саме в ті грізні роки безстрашно народився наш сьогоднішній ювіляр!

В залі шепіт і тихий сміх. Барило опустив голову. А Магомет продовжував, ухопившись руками за трибуну:

— А далі пішли важкі роки зростання, навчання, праці тощо... Та коли фашисти віроломно напали на нашу країну, ще молодий і, нівроку, дужий Борис Іванович проявив справжній патріотизм! Чотири роки провів він у далекому Казахстані... Чотири роки туга за рідним краєм залізними обручами стискала його гарячу голову!.. Та він мужньо терпів. На різних роботах, разом з жінками й підлітками героїчно, як кажуть, кував перемогу... Скажу більше, він як патріот навіть дойнером був!..

— А кого він доїв? — почувлась уїдлива репліка.

Борис Іванович так суворо глянув на Магомета, наче збрався чимось замашним огріти його по голові. Потім до присутніх:

— Товариші, донором я ніколи не був!

— А коли б начальство запропонувало? — і заступник підвищив голос. — Я певен зі всіх кутів і точок зору, що Борис Іванович не тільки б крові, а й власного життя не пожалів би!

Не зважаючи на гамір в залі, Магомет продовжував:

— А повернувшись із евакуації, товариш Барило всю свою енергію й організаторський талант віддавав на відбудову і розвиток народного господарства. І весь час на

видній роботі. Завідував млином, олійницею, їдальнею, птахофермою, молокопунктом, райживсировиною, райба-нею і так далі. А тепер, як нам відомо, успішно керує за-водом діжкотари.

У залі вибухнув сміх. Обличчя у Бориса Івановича аж посиніло, як гусиний пуп.

— Та й сьогодні наш шановний Борис Іванович буквально горить на роботі! — і Магомет підняв догори вказівний палець.

— Разом із заводом! — почувлася репліка.

Та Магомет не здавався:

— А які славні перспективи відкриваються перед нашим заводом на майбутні роки!.. А як дбає Борис Іванович про поліпшення матеріально-побутових умов наших робітників. Про це красномовно свідчить отакенна папка продуманих заходів, які згодом будуть перетворені в життя.

Дорогі товариші! Я тільки дещо нагадав із життя й тру-дової діяльності нашого директора. Але, думаю, що вам зі всіх кутів і точок зору ясно!..

— Давно ясно! — залунали голоси.

— А мені, братці, не все ясно,— озвався дід Гірчиця, який уважно слухав Магомета, приклавши долоню до вуха.

— Що вам не ясно, діду-кавалер? — запитав доповідач.

— Тут було сказано, що наш директор дуже турбується про людей... А чому торік, коли моя стара померла, я по-просив дощок на труну, Борис Іванович того... відмовив?

— Я фактично не відмовляв! — так і кинувся Барило.

А дід Гірчиця:

— Не відмовляли, тільки сказали, чому я не заявив про це за кілька днів раніше... Наче я знав, коли баба з світу піде...

В залі — напружена тиша. Магомет зрозумів це по-своє-му і до старого:

— Діду, навіщо ж змішувати горіх з капустою? Це ж не стосується ювілею... Усі ми там будемо... Коли кому призначено!

— Правильно дід каже! — почувлися голоси.

Магомет не розібрав вигуків і до присутніх:

— Дорогі товариші! Давайте ми швиденько проголосу-ємо за те, щоб просити відповідні інстанції про нагород-ження нашого шановного ювіляра орденом «Знак Пошани»! І зразу ж перейдемо до їдальні примочити нашого дирек-тора, щоб обручі не злітали... — і голосно засміявся. — Ми думаємо, що інших пропозицій не буде?

— Є-є-є! — озвався білочубий юнак і підніс Магометові папірця.

Той розгорнув і почав повільно читати: «Пропозиція від робітничої молоді:

Всі думки його і плани
Зав'язані в пащі...
Замість ордена Пошани —
Дать йому по шапці».

В залі — регіт і бурхливі оплески. Барило щось сердито шепнув Магометові й зник.

— Товариші, товариші! — замахав руками заступник.— Товариш директор заявив, що ювілей відкладається!

— Чому?!

— Та ще не підготовлений! — мовив Магомет.

— Хто не підготовлений?

— Та чули ж, що директор не підготовлений! — почувся чийсь бас.

Магомет як ошпарений скочив з трибуни. І під загальний регіт побіг слідом за Барилом...

ПАВІЛЬЙОН «КРАСОТА»

Кілька років не був я у селі Широка Долина. А в кінці минулого літа заїхав. Захотілося зустрітися з добрими людьми, про яких писав, та й подивитися на благоустрій села, про який так багато говорили.

Пішов долиною. Повноводний став у проміннях вечірнього сонця вигравав алмазними відблисками. На широкій греблі розпустили зелені кучері плакучі верби. А на пологому лівому березі здіймався молодий парк. Тут я й знайшов голову сільської Ради Катерину Іванівну Красоту.

— О-о-о, нарешті!.. — промовила, ідучи мені назустріч.— Це той, що обіцяв двічі на рік приїздити й висвітлювати наше життя! — і міцно потисла мою руку.

Від її зацілюваного степовим сонцем обличчя, білозубої посмішки, від важкої корони чорних кіс, розшитих сріблом років, віяло енергією, симпатією і материнським невланим теплом.

— Каюсь, Катерино Іванівно, каюсь! Але я навмисне барився з приїздом, щоб уже побачити плоди ваших зусиль. І ось бачу. Де була глина, бур'яни, рівчаки, розмиті дощами, — чудовий ставок, парк.

— Це тільки початок,— перебила вона.— У нас тут буде цілий водний каскад. У плаці ще два ставки вниз по долині. Біля одного стоятимуть ферми водоплавної птиці. Біля другого — тирлуватиметься худоба. А оцей третій, найбільший,— для людей. Тут, у парку, відкриємо будинок відпочинку для колгоспників. Далі — дитячий садок. А на тому боці, на отих крутих глиняних схилах, думаємо на осінь розбити... Але ще не вирішили остаточно, що саме... Оце й сьогодні, в який уже раз, посварилась із головою колгоспу. Він хоче тільки сад, а я — виноградник. Сонячна ж сторона, для винограду — розкіш! А навколо — фруктові дерева. Уявляєте? І прибуток, і краса!

— Хороші у вас плани й смаки, Катерино Іванівно,— відповів я.— Недарма ж маєте прізвисьце Красота.

— Ой, не говоріть... Ускочила я колись у халепу з цим прізвисьцем. Досі пам'ятаю...

— А саме? — цікавлюся.

— Це коли була заступником голови колгоспу... Люта зима. Кормів для худоби не вистачає. А тут ще й пошесть напала на поросят... З області щоденно вимагають інформацій, зведень. Яюсь голови не було, я й дала таку телеграму: «Кормів не вистачає, поросята дохнуть. Красота». А там якийсь чоловічок, що сидів на зведеннях, зрозумів телеграму по-своєму. То було нам.— І вона засміялась.— Що ж, пройдемо селом, побачите, які в нас зміни.

Широкою алеєю парку, обсадженою квітами, вийшли на центральну вулицю села. Приємно запахло нагрітим асфальтом, матіолами. Обабіч вулиці вишикувались молоді тополі й акації. З-за них привітно виглядали білі хати, вкриті черепицею, шифером, очеретом.

— О, ви добре потрудилися,— кажу.— Села не впізнати.

— Та довелося попосмикати нашого голову артілі Смика. І господар хороший. По всіх галузях виробництва колгосп перший у районі. А щодо благоустрою села — тугуватий чоловік... Скільки я зіпсувала нервів, поки побудували павільйон! Аж секретар райкому партії допоміг зламати опір Семена Климовича.

— Який павільйон? — запитую.

— А ви що, не бачили? Ходімо покажу!

На другому кінці клубного подвір'я, під наметом старезних акацій, я побачив оригінальну споруду, схожу на велику альтанку. На різьблених стовпах звівся ажурний дах, вкритий шифером.

— Оце і є наш павільйон,— гордо мовила Катерина Іванівна.

Зайшли. Багато зручних саморобних столиків, таких же стільців. На полицях пляшки з вином, пивом, сидром, лимонадом. А на довгому прилавку під склом різні холодні закуски, страви: ковбаси, кефір, консерви, фрукти, печиво, цукерки. Літня жінка в білосніжному халаті видзвонювала посудом. Підійшли.

— Здоровенькі були, Христіно Михайлівно,— привіталась Катерина Іванівна.— Як тут справи?

— На красоту! — відповіла та, посміхнувшись.

— Чому ж у вас порожньо в павільйоні? — запитую.

— Ще рано,— відповіла буфетниця.— Побачите пізніше,— і глянула на наручний годинник.— Так хвилини через двадцять.

— Христіно Михайлівно, дайте нам пляшку холодного лимонаду й дві порції морозива,— попросила голова сіл'ради. І до мене: — А може, ви їсти хочете? Будь ласка! Є в нас і гарячі страви.

— Ні, ні, спасибі. Лимонаду вип'ю.

Сіли. Я оглядав це легке й затишне приміщення. На столиках у горщикках — квіти. На підлозі — жодного недокурка, папірця.

— Як у вас тут чисто,— зауважую.

— Для цього є спеціальний штат, який працює на громадських засадах,— пояснила Красота.

Жінка принесла лимонад і морозиво.

— Хто сьогодні чергує? — запитала Катерина Іванівна.

Христіна Михайлівна глянула на табличку, що висіла на стовпі, й відповіла:

— Сьогодні субота... Чергує Панько Кудкудак,— і посміхнулась.

— Це таке прізвисько дали нашому Панькові Півневі,— мовила до мене Красота.— До речі, це дуже цікава й колоритна людина...

— Чим саме? — цікавлюся.

— Хоч би тим, що саме через Панька Петровича Півня й заварилось будівництво цього павільйону.

— Цікаво, цікаво,— кажу.

А вона продовжувала:

— Йому вже скоро п'ятдесят. Майстер — на всі руки! І муляр, і коваль, і пічник, і слюсар, і що ви тільки захочете!

Але й випити любив. Тверезий — як шовковий. А, було, вип'є — починає з дружиною сваритися.

І є в нього такий же напарник, Терентій Деркач. Теж чудовий майстер: і стельмах, і червонодеревець. Оце всі візерунки, що ви бачите, столи, стільці, дах, — його робота. Але теж мав характер свого кума й ровесника Панька Кудкудака. Їхні жінки майже щотижня приходили до мене зі скаргами.

Викличеш, було, обох. Полощеш та викручуєш! Лупають очима, каються, дають урочисту обіцянку... А за тиждень знову починається те ж саме...

— А що вони тепер, не п'ють?

— Зачекайте, розповім. А одної зими таке встругнули, що вирішила обох відправити до міста на лікування.

У когось вони кляли грубку. Хазяїн пригостив, та, мабуть, недостатньо. Повертаючись пізно додому, захотіли ще випити. Сільмаг був зачинений. Так вони залізли в хату до однієї вдовиці, що торгувала вином. Її не було вдома. Вони насмажили яєць, напилися вина й почали співати на повну силу! Звідти їх і забрали дружинники.

А вранці привів черговий обох до мене. Я й почала їх брати в роботу. Сидять вони — винуваті, обличчя посірілі, очі — додолу. От Панько Півень болісно скривився й каже:

— Катерино Іванівно, не лайте довго... Краще набийте нам пики й відпустіть швидше додому, бо страшенно голові болять...

Я мало не розсміялась із того щирого визнання. Але втрималась і кажу суворо:

— Не додому підете, а поїдете лікуватись в Одесу!

Важко поникли головами горілчані куми. Першим озвався Панько:

— Дорога Катерино Іванівно... Всі називають нас п'яницями... А чому так виходить?.. А тому, що в нас немає де правильно, по-людськи, посидіти, з людьми поговорити, як це є в містах... А ми візьмемо пляшку на двох. Ховаємось-ховаємось із нею, щоб ніхто не бачив, бо зразу ж донесуть вам або нашим жінкам... А потім десь у закапелку переділимо пальцем і смикнемо — без чарки, без закуски... І зразу — п'яний чоловік. Ось тому то воно так і виходить...

Його підтримав Терентій Деркач:

— Правду каже кум Панько... Он я їздив у Закарпаття по ліс. І бачив у селі таке... Красивий павільйон, буфет, столики на свіжому повітрі. Туди щовихідного приходять люди цілими родинами: і старі, й молоді геть з дітьми. Грає

музика. Хто хоче п'є пиво, вино, закушують... А хто хоче — танцює чи співає. І за весь вечір я не тільки п'яного, а й капіднитку нікого не бачив. І сам через це не пив, бо ти ж у людей на виду...

— І що ви думаєте?.. Відпустила я тих кумів і задумалась над їхніми словами. Згадала свою поїздку до Болгарії. Там у селах я теж бачила щось подібне, як на Закарпатті. І подумала: а що, коли й нам так зробити?.. Хоч для експерименту! Адже не секрет, що у свята чи вихідні дні збираються чоловіки та й дехто з молоді випити чарку. А вина ж у нас повно. І вирішила порадитись із товаришем Смиком. Він вислухав одним вухом і каже:

— Ти що, Іванівно... Замість того, щоб вести роз'яснювальну роботу або й карати п'яниць, вирішила організувати для них корчму? Та вони ж, чортяки, відтіля й не вилазитимуть! Оце додумалась... Та нас же розпишуть, рознесуть не тільки по району, а й по всій республіці! Ти ще скажеш, щоб біля корчми побудувати витверезник і запросити двох міліціонерів для наведення порядку. Ти хоч нікому про це не кажи, бо як дійде до району...

Довго я смікала нашого Смика, а він як дуб. І навіть коли секретар райкому партії схвалив мою пропозицію, Семен Климович не здавався:

— А хто будуватиме і з чого будуватиме? — запитав.

— Про це, — кажу, — не турбуйся. Я з депутатами, активом усе організую!

Після цього скликала чоловічий «актив», що полюбляє посядіти. І, звичайно, запросила кумів — Панька й Терешка. Розповіла їм, що й до чого. Всі мовчали, презирались і якимось скептично посміхались. Потім один запитав, чи це не обман. Я підтвердила, що ні. Бачили б ви, з яким ентузіазмом зустріли чоловіки цю новину!.. Панько Півень і Терешко Деркач взяли на себе зобов'язання не тільки будувати, а й керувати усім. ♣

Гуртом накреслили проект і взялися до роботи. Охочих знайшлося багато. Використовували вихідні, працювали місячними вечорами. І все це на громадських засадах! За три тижні квітня споруда була повністю готова. На відкритті був і Семен Климович. Коли постало питання: яку назву дати павільйону, він, посміхаючись, заявив: «Назовемо павільйон «Красота». Адже це ініціатива Катерини Іванівни...» Як я не опиралась, ця назва так і пристала до павільйону, — і на її засмаглих щоках загравав густий рум'янець.

— А які ж наслідки? — питаю.

— Наслідки гарні. Найголовніше, що в селі майже перевелися ті, що любили перевиконувати норми по чарках. Сюди заходять люди цілими родинами, заходить молодь, щоб розважитись, культурно відпочити. Жінки, правда, спочатку не насмілювались ходити сюди, а тепер... Та самі побачите.

— А як куми-активісти?

— О, вони всім показують приклад поведінки в таких місцях. І їхні дружини більше не приходять зі скаргами.

Звечоріло. Христина Михайлівна увімкнула світло, радіолю. Відчинила ажурні двері. Пара за парою заходили люди: молоді й середнього віку. Ось підійшов до нас уже літній, але жилавий чоловік, охайно одягнутий, поголений — і до голови сільради:

— Катерино Іванівно, Панько Півень заступає на чергування. У павільйоні «Красота» буде повний порядок! — і підніс п'ятірню до засмальцьованого кашкета.

— Вірю, Паньку Петровичу, — відповіла вона.

До нашого столика підсів голова колгоспу з дружиною. А Красота до нього:

— І ти, Семене Климовичу, прийшов до корчми?.. А казав же, що й ноги твоєї тут не буде!

Смик посміхнувся в сивіючий вус і відповів жартома:

— Це мене дружина затигла...

Веселий гомін паростав. Пластинка змінювала пластинку. Потім прийшли два баяністи й почалися танці.

Я спостерігав за Паньком Півнем. Він з червоною пов'язкою на рукаві то поважно ходив поміж столиками, то ворожив біля радіолю, то допомагав буфетниці. А без чверті одинадцять почав гасити горішне світло, що означало: час додому.

Хороше, весело відпочивали люди. Павільйон «Красота» мені сподобався, як і сподобалась жвава і розбитна Катерина Іванівна. І вирішив я написати про це.

ЗА ТРЬОМА ДВЕРИМА

Антип Корнійович Бас керує підприємством, яке виробляє речі для домашнього вжитку. Організатор він — середньої руки. Про таких у народі говорять: «Він знає, кого обійти, а кому й на мозоль наступити. Знає, коли показатися на світло, а коли й у тіні пересидіти...»

Підприємство виробляє загалом добру продукцію і в план укладається. За це товариш Бас щороку одержує як не премії, то подяки.

Та є в характері Антипа Корнійовича примітна риса — це страшенна любов до ідеально обладнаного кабінету. Він часто навідує своїх колег по начальницькому рангу. Уважно вивчає їхні кабінети і все нове переносить у свій.

На цьому ґрунті часто виникають суперечки із завгоспом Іваном Пилиповичем Вовком. Завгосп — великий ворог щотижневої перестановки меблі, пересування важкого, як танк, сейфа, заміни різних китиць, штор, картин та іншого. Якось перед черговим «перегрупуванням» меблів завгосп уїдливо сказав:

— Антипе Корнійовичу, давайте замість люстри повіси-мо сейфа... Бо мені вже остогидло танцювати з ним польку в чотири коліна...

Бас насунив волохаті карнизи брів, ударив пухкою рукою об масивний стіл і гримнув:

— Товаришу Вовк! Справний кабінет — це дзеркало керівництва і всього виробництва. Коли приїздить начальство чи якась комісія, то куди йде — зразу ж у кабінет! І щоб я більше не чув таких східних аферизмів! Що велять, те й роби. За це ти одержуєш державні гроші!

І завгосп підкорявся.

Тижнів за два до Нового року Антип Корнійович випадково завітав до свого давнього знайомого Ананія Гусака. Обнялися, привіталися, розговорились. Адже багато років не бачились. Із задушевної розмови Бас довідався, що його давній приятель керує підприємством, в якому на дві штатних одиниці менше кадрів, ніж у нього, і одержує зарплату на п'ятнадцять карбованців меншу, ніж він. А ось біля кабінету має аж двос дверей: одні оббиті чорним дерматином, а другі — коричневим... Антипа Корнійовича задрість взяла. Він швидко попрощався з своїм приятелем і стрілою полетів до себе. Терміново викликав завгоспа й суворо наказав:

— Товаришу Вовк! Щоб мені до Нового року було біля кабінету двос дверей, оббитих дерматином: одні чорним, другі — коричневим!

Іван Пилипович уважно вислухав. Пошкріб уже посивілу чуприну, непомітно посміхнувся в вуса і делікатно промовив:

— Антипе Корнійовичу, а навіщо вам аж двос дверей? Чи ви чогось б'єтеся, чи від когось ховаєтесь?.. Он я був

у самого Макара Макаровича, коли ви посилали в папсра-ми. Нащо вже великий начальник, а в нього лише одві двері, і ті відчинені. І піяким дерматином не оббиті. І кабінет малий, простий, не те, що у вас... Та й куди ті дру-гі двері чіпляти? Стінка дуже тонка. А приладнати якусь коробку, буде схоже на тамбур у вагоні або, звишть, на...

— Товаришу Вовк! — перебив його Бас і рішуче підві-ся.— Я прошу, помімаєш, без отих аферизмів!.. Ще раз підкреслюю: щоб мені до Нового року було двоє дверей, оббитих дерматином, і щоб біля них були номерні замки: один англійський, другий — французький!

— Може б, і треті двері зразу замовити? — буркнув не-вдоволено завгосп і вийшов.

...Довгенько Іван Пилипович шукав майстрів, щоб зро-били коробку і приладнали ще одні двері. Нарешті зна-йшов. Зробили й непогано. Самому Антипу Корнійовичу сподобалось. А от із оббивкою вийшла затримка. Ледве че-рез знайомих завгоспів Вовк знайшов майстра. Прийшов дід із сантиметром і синім олівцем за вухом. Все заміряв, записав. Домовились про строки, ціну, навіть завдаток одержав. А наступного дня захворів. А тут до Нового року залишаються лічені дні. Ще й представник народного конг-ролю ходить, щось перевіряє. Що тут робити?..

Антип Корнійович лютував. Якось викликав завгоспа й категорично заявив:

— Товаришу Вовк! Коли не обіб'єш і не навішаш дру-гих дверей, навішаю тобі сувору догану! Мені соромно ди-витись у вічі представникові народного контролю, що та-кий сарай у кабінеті!..

Тим часом представник закінчив свою роботу. Після дов-гої вечірньої розмови з ним Антип Корнійович прийшов додому похмурий, як осіння дощова ніч. Не чмокнув у щоки дружину, як завжди, не проглянув газет. Тільки ви-ключив телевізор, випив добру чарку, мовчки повечеряв і ліг спати. Чуйна дружина не образилась на таку неувагу до себе. Не набридала з запитаннями, подумала, що захво-рів. Адже недавно попереджали по радіо: як уберетися від грипу...

А Басу приснився чудернацький сон. Ніби він сидить у кабінеті над якимись директивами. Раптом задзвонив те-лефон. Він ухопив трубку й почув грізний голос: «Това-ришу Бас! Беріть висновки представника народного конт-ролю — і негайно до мене!»

Він схопився. Папери — в портфель. Одягся — і до дво-

рей. Шари, а вони замкнуті. До кишень — немає ключів. І згадав, що у нього біля кабінету не двох, а аж троє дверей і всі замкнуті. А ключі в завгоспа... Почав гукати. Але хто його почує в такий пізній час та ще й через троє дверей. Аж тут знову як загуде телефон, наче на повітряну тривогу. Вхопив трубку й почув той самий грізний голос. Антип Корнійович не сів, а впав у нове м'яке крісло. Непароком глянув на стелю, а там, замість люстри, гоїдається величезний сейф, який ось-ось зірветься прямо на голову... Бас знову як несамовитий кинувся до дверей. Почав щосили волати, б'ючи кулаками по дерматину: «Дайте Вовка з ключами! Вовка з ключами дайте!!» — І так загелив кулаком об ліжко, що аж прокинувся...

На крик схопилась дружина. Увімкнула світло й злякано запитала:

— Що з тобою, Антипчику?.. Ти весь мокрий... І сонний кричав: «Дайте вовка з ключами!» Чи не грип у тебе?..

Антип Корнійович протер кулаками очі. Боязко глянув на стелю, на двері й тихо відповів:

— Грип... Азіатський...

Наступного ранку Бас пішов на роботу раніше, ніж завжди. Навіть не поснідав.

Оглянув свій кабінет: все на місці. Зайшов Іван Пилипович і доповів:

— Антипе Корнійовичу, дід видужав. Уже оббиває двері і сьогодні навішасмо.

Бас глянув на останні листки календаря і, не підводячи голови, глухо відповів:

— Не треба навішувати других дверей...

— Чому? — витріщив очі від здивування завгосп.— Я стільки старався...

Антип Корнійович помовчав і хитрувато відповів:

— Представник народного контролю забракував... Так що зімай отой тамбур, а я з тебе зніму сувору догану...

ВПЕРШЕ НА ТРИБУНІ

Оце недавно повернулася моя онука з комсомольського з'їзду. Аж із самої Москви. Вона передова діячка. Орден Леніна має. Одне слово, удостоїлась.

Так ото повернулася вона додому і привезла газетку. А в тій газетці — портрет її і промова надрукована. Прочитав я й питаю:

— Значить, і ти, Галю, виступала?
— Виступала,— каже.
— З трибуни?
— З трибуни.
— А людей багато було?
— Повнісінько,— каже.— З'їхалися комсомольці з усього Радянського Союзу. І керівники партії та уряду були.
— А не страшно було виступати? — питаю.
— Ні,— каже.
— І не збилася?
— А чому ж мені збиватися, дідусю? — і так широко за-сміялась.

Вона сміється, а я думаю... І пригадав, як сам уперше попав на трибуну. Правда, не в Москві, а в нас на хуторі. І промови моєї не друкували. І портрета не малювали. Тільки й того, що прозвали «оратором».

...Було це, як зараз пам'ятаю, зразу після громадянської війни. Саме в той рік, коли великдень і Перше травня припали в один день.

Комсомольців у нашому хуторі ще не було. Але ми, бідняцькі сини й дочки, збиралися вечорами в хаті-читальні. Навчалися грамоти, співали й сперечалися. Про що сперечалися? Про бога, про походження світу, про любов. Іноді дискусія доходила до того, що хапали один одного за петельки, за чуприну і доводили кожен своє... А коли й це не допомагало, запрошували голову комнезаму, Петра Карповича Мережаного. Він нас мирив.

Славний чоловік був Петро Карпович. Ходив він у військовому френчі, в широких галіфе. На поясі висів великий револьвер у дерев'яній кобурі. Люди поважали свого голову. Отож і на всі наші спірні питання він давав короткі й вичерпні відповіді. Бувало, запитасмо:

— Петре Карповичу, скажіть, чи бог є?

Він зразу відрубас:

— Говорять, нема.

— А сатана?

— А відьма?

— Чорт їх знає,— каже.

— А чи можна тепер з дівчатами під ручку ходити, танцювати, цілуватися?..

— Ні,— каже,— бідняцьким сипам, які скоро стануть комсомольцями, не можна. Такими штучками займався клас буржуазії, клас поміщиків та інша контра.

І ми вірили кожному його слову.

Якось перед великоднем зайшов у хату-читальню Петро Карпович. У нас саме була дискусія про походження людини. Одні стояли на тому, що людина пішла від мавпи. Більшість, навпаки, що людину створив бог.

Дискусія набрала такого гарячого характеру, що почали ламатися на спинах стільці, тріщала одежа. Дівчата з переляку розбіглися.

Саме на ту баталію їй нагодився Петро Карпович. Ми пояснили йому причину такої суперечки. Він подумав і каже:

— І я, як голова комнезаму, чув, що людина пішла від мавпи. І це факт. А хто буде розводити антимонію про бога — посаджу!

Ми притихли: зразу стало все зрозумілим.

Голова закурив і мовив далі:

— От що, хлопці-молодці... Те, що людина вже створена, — факт. І сперечатися про це нема ніякого інтересу. А от післязавтра Перше травня і великдень — це теж факт! І щоб мені до церкви не йшли й крашанок не їли. Бо паска й крашанки — це релігійний дурман і опіум для народу. А ми проведемо демонстрацію на хуторі. Бо Перше травня — це міжнародна солідарність!

Що таке опіум, дурман, демонстрація і солідарність, ми ще добре не знали. Але коли Петро Карпович заявив, що будемо всім хутором по вулицях ходити, грати, співати і з трибуни промовляти, стало ясно.

Того ж вечора він доручив нам поставити на вигоні трибуну, з тих стовпів, що ми збиралися робити гойдалку. А мене, як найбільш письменного (я вже закінчив букваря і знав половину таблиці множення), попросив виступити з привітанням від молоді. Я зрадів і думаю:

«Ох і виступлю!.. Хай дівчата послухають, як Іван Гнатів говорить... Хай тато й мама порадуються...»

...Другого дня надвечір трибуна була готова. Дівчата нанесли квітів, трави, гілок. Прикрасили її. Стоїть як лялечка!

Прийшов Петро Карпович. Глянув угору, посвистів і каже:

— Що ж це ви зіп'яли? Справжня каланча... Як же туди вибратися?

Трибуна й справді була дуже висока. Ледве підібрали драбину, щоб діставала. Стовпи були чужі, пиляти їх ми не мали права, тому так і вийшло. Та переробляти було вже пізно: вранці — свято.

Тієї ночі доручив мені голова стерегти трибуну, щоб якась контра, як він казав, дрючків не покрала.

Всі розійшлися. Виліз я на трибуну і як гукнув:

— Товариші! Ми зібралися сюди для того, щоб...— Аж луна пішла хутором! Радію, що добре виходить.

Вранці побіг додому. Батьки так і накинудись:

— Де ти блукав цілу ніч?

— Не блукав,— кажу,— а трибуну стеріг. Сьогодні виступатиму. Приходьте на демонстрацію, почувєте!

Мати покликала розговлятися. Сіла за стіл. Глянув я на паску, на крашанки... Згадав слова Петра Карповича: «Паска й крашанки — дурман і опіум». Вагався: чи їсти, чи ні? Але за ніч так зголоднів, що не втерпів.

Розговівся, причепурився і на вигін. Там уже гримів оркестр: скрипка, бубон і пом'ята мідна труба. Грав старий Никон Чумаченко з своїми синами.

Весь хутір зійшовся на вигоні. Навіть куркулі поприходили. Правда, вони стояли осторонь, лузали насіння і з чогось реготали.

Принесли з сільради червоного прапора. Петро Карпович скомандував, щоб люди ставали в колону, і пішли вулицею. Сонечко припікає... Музики грають. Лунає пісня. Так весело та радісно на душі! І так мені забажалося швидше вилізти на трибуну і щось хороше людям розказати!

Кілька разів пройшли ми вулицею і повернули на вигін. Петро Карпович виліз на трибуну, скинув кашкета і почав говорити. Люди уважно слухали, а коли закінчив,— довго плескали в долоні.

Почали виступати інші промовці. Мабуть, чоловік з тридцять виступило. А мене все не викликає голова. Почав уже думати, що він забув про мене.

Знову оголошує Петро Карпович:

— Від організації Червоного Хреста слово має Грицько Мамчуренко!

Грицько біля мене стояв.

«Ну,— думаю,— скоро й моя черга».

Мамчуренко, мабуть, добре випив, бо ледве втравив ногами на щаблі драбини. А коли виліз — почав так:

— Товариші громадяни!.. Це така гарнізація, що людина...— і замовк. Почервонів, кліпає очима, плямкає губами — і ні слова. Вже люди почали сміятися, а він мовчить. Петро Карпович штовхає під бік, щось шепоче на вухо,

а він мовчить. А потім як рвоне бильце трибуни, воно аж тріснуло, і як гукне на весь вигін:— Христос воскрес! — і хода.

Люди сміються, і я регочу. Коли дивлюся,— кивас мені Петро Карпович. Я — на драбину. Виліз, як глянув на людей, як побачив тата й маму,— в очах потемніло, а в грудях — похолонуло... Хочу говорити, а рот ніяк не розкривається. Що тут робити? Згадав, що в кишені, на папірці, промова моя написана. Дістав. Але руки так тремтіли, що папірець зразу вискочив і полетів у натовп. Це мене зовсім спантеличило. Стою й мовчу. Тільки ноги трусяться.

Чую, хтось із натовпу гукає:

— Іване, говори! Що ти стоїш, як той черногуз?

— Він, мабуть, ще не розговлявся! — почув ще чийсь голос.

А я мовчу. Петро Карпович смикає за сорочку й шепоче:

— Починай так: «Товариші, ми...»

Зібрав я всі свої сили, розкрив рота і, замість слова «товариші», щосили крикнув:

— Тату-у!..

Вірите, такий регіт піднявся! А голова мене за руку і каже:

— Злізай швидше, бо засміють!

Не зліз, а скотився я по тій високій драбині. Схопився — і додому... Ліг у сарайчику і від сорому мало не плачу. З того часу й почали дражнити мене «оратором».

Отак я вперше виступав. Та хіба тільки я? А от онука моя і не злякалася, і не збилася. Та добре їй виступати... За плечима — десятилітка. На грудях — орден Леніна. В селі клуб, кіно, театр, бібліотека. І в хаті повно книжок. А в мене за плечима були — свитина латана, куркульські насмійки, а в хаті — єдиний старенький буквар.

ЯК Я ЦАРЯ ПРОДАВАЛА

Не вірите, що продавала? Ёй же богу, правда!

Було це саме тоді, коли у нас на Одещині аж кишіло різної контри: і німці з австрійцями, і англійці з французами, і американців чортяки принесли. А ще ж білі й чорні, зелені й сині душоуби, махновські й петлюрівські бандити!.. І які було не прийдуть — грабують та людей б'ють.

Я тоді наймитувала в багатія Кіндрата Колошматенка. У того, що Кондрою звали. Злющий був, скупий і срашенно богомольний. Від попа й не виходив. А з євангелієм навіть спав.

Три реки промучилась у нього. Куди ж було діватися підлітку-сироті?

Пам'ятаю, ще царя не зіпхнули, Кондра купив великий портрет у позолоченій рамі і прибав його поблизу ікон. А коли молився богу чи євангеліє читав,— усе дивився на імператора і щось шептав.

Одного ранку прибіг до Колошматенка отець Савелій. Такий наляканий! Прибіг і ще з порога:

— Чули новину?

— Яку, отче? — питає Кондра.

— Уже нема нашого царя-батюшки,— крізь сльози промовив піп.

— Як нема?.. А де ж він дівся?

— Дика чернь повалила,— сумно промовив піп і перехрестився на ікони. Хазяїн теж перехрестився й питає:

— Що ж мені тепер робити з помазаником божим? Хіба гроші пропадуть? — і показав на портрет.

А піп йому:

— Захуйте, Кіндрате Гордійовичу. Захуйте! Бог та милостивий. Уповайте на нього... А зараз, коли маєте щось таке,— і він показав на пляшку,— то давайте... Пом'янемо душу нашого ім-пе-ра-то-ра Ми-ко-ла-я Олек-санд-ро-о-о-вича-а,— так затяг, аж швидко задеренчали.

А наш отець Савелій страшенно пив. Розказували, що він і в церкві правив у нетверезому состоянні.

Випили вони з хазяїном за імператора, закусили. Піп додому поплентався. А Кондра став на коліна перед іконами. Помолвився. Обережно зняв царя — і в комору.

Якось, коли в селі не було ні гайдамаків, ні махновців, покликав мене хазяїн і каже:

— Сашко, візьми на бантині старенького мішка, вкинь у нього імператора — і носи на базар. Може, хоч гроші повернуть.

Гірко мені не хотілося йти. Я хоч і не знала тоді ніякої політики, але царя не любила. Він мені здавався таким противним, як і Кондра. Аж коли гримнув на мене хазяїн — послухала. Вкинула царя в мішок, як порося, і пішла.

Ходжу по базару. Кому не запропоную портрета — сміються, аж за животи беруться. А один бідний такий селя-

цин, Федько Безкубський, подивився на портрет, похитав головою і мовить:

— Перекажи, дівчино, своєму хазяїнові, що зараз на царів ціна впала. Так, так, упала разом з царями!... Тепер за десяток імператорів і десятка яєць не дадуть.

Набралася страху з отим царем і пішла ні з чим. Розповіла хазяїнові про все.

— Ух, злидні чортові,— каже,— червоних виглядають?..— І посварився кудись кулаком.— Гаразд,— каже.— Заховай царя на горищі. Тільки так, щоб миші не з'їли! А завтра, як буде погода і ніхто не налетить, понесеш на хутори, там кращий базар. Може, хоч на самогон проміняєш. Не пропадуть же грошам!

...Вранці беру я знову царя на плечі — і на хутори. Тільки вийшли за Кондрів млин, як назустріч — бричка і душ п'ятдесят вершників. Дивлюся: господи!.. Усі з кокардами на лобах, з погонами на плечах. У мене аж у душі похололо.

Бричка зупинилась. Один такий вусатий, що сидів у ній, гукає:

— Гей, дівчино, як зветься оце село?

— Степова Долина,— кажу.

— А червоних або партизанів нема в ньому?

— Нема,— кажу,— нікого.

— А що в тебе в мішку?

Я злякалась і мовчу. Віц як витягне пістолет, як крич-не, аж копі злякалися.

— Що в мішку, сяка-така? Покажуї!..

— Цар,— кажу.

— Який цар?..

— Імператор,— кажу,— і розв'язала мішок.

— Куди несеш?

— На базар, на самогон міняти. Хазяїн послав:

— Який хазяїн?

— Кондра,— кажу.— Я служу в нього.

— Сідай на бричку і веди прямо до свого Кондри! — наказав вусатий.

Примостилась я на тій бричці. Іду ні жива ні мертва. В'їхали в хазяйський двір. Незабаром вийшов і сам Колошматенко. У новому піджаку, з хлібом і сіллю. Передав хліб вусатому. Той узяв і до нього:

— Наймичка твоя?

— Моя, ваше благородіє.

— Ану, глянь, що в неї в мішку?

Кондра шарпнув у мене мішок. Розв'язав. Дістав царя і так очі витріщив, ніби вперше побачив його. А потім як визвіряться на мене:

— Красти, злидото?! — та бах мене в обличчя раз, другий. Потім перехрестився, поцілував імператора в лоб і запросив того вусатого офіцера з денщиком до хати.

А я стою та плачу. Коли виходить Кондра.

— Ну, не плач. Я вдарив, я й пожалію. Адже ти несла царя? Ти. Тебе впіймали? Тебе. А воши за імператора і голуవు можуть одірвати. О! Іди, допомагай хазяїці.

Зайшла до хати. Дивлюся — цар уже висить біля самих ікон і в самому кращому вишитому рушнику.

Почала допомагати хазяїці. Незабаром і Кондра прийшов із попом. Посідали за стіл і почали пиячити. Мало не до ранку пили та їли. Допилися до того, що отець Савелій переодягся в офіцерський мундир, а офіцер натяг його рясу — і пішли танцювати. Кондра громофон крутить, а вони стрибують!

Аж перед ранком угамувалися.

Три дні стояв той офіцер на квартирі в хазяїна. Вдень поріють людей, щоб зносили панові Луцу майно. А вночі — гуляють. А на четверту ніч догулялися... Хтось як стрільнув у вікно, аж лампа погасла! Ледве хазяїн засвітив. Дивлюся: лежить той вусатий офіцер на підлозі й кров'ю підпливас. А під столом шепоче молитву отець Савелій. В одній руці в нього хрест, а в другій — порожня чарка.

Уже пізніше дізналися, що то партизан Голубенко постарався.

Поховали карателі свого начальника і кудись поїхали. Хазяїн притих, пасунився. Тут пішла чутка, що на хуторах уже червоні. Кондра зовсім перелякався. Знову зняв царя і заховав у яслах, біля бичків.

Незабаром прийшли червоні. Їдуть на конях, пісню співають. А я стою за воротами і посміхаюся з радості. Підїхали до мене два вершники. Поздоровкались. Один і питає:

— Дівчино, а ти не знаєш, де тут у вас контра знаходиться?

— Чом не знаю? Знаю — оце його хата, — кажу. — Я годі не знала, що таке «контра», і подумала, що вони Кондру, хазяїна, хочуть бачити.

Вершники завернули в двір. Один підїхав під саме вікно і гукнув:

— Гей, хазяїне, ану покажись!..

Виходить Колошматенко, зігнутий, зляканий. А в цей час із хліва вискакує бичок. На шиї в нього — позолочена рама, на якій теліпаються клапти з імператора.

Червоноармійці глянули й засміялися. А один і каже:

— Зразу видно, що тут контра живе... Ніяк з царем не розпрощасться.

...Того ж дня хазяїна арештували. А я взяла та й пішла до червоного війська санітаркою.

Отак, люди добрі, я царя продавала, хай йому грець!

АРТИСТКА

І розповідати незручно, і втерпіти не можу. Бо історія справді така, що навіть у нас, шоферів, раз на віку трапляється. Ні, мабуть, усе-таки розкажу...

Було це в травні минулого року. Я, як кращий шофер заводу, одержав нову кімнату. Район хороший, вулиці в каштанах. Живу собі спокійно тиждень, другий. І раптом однієї ночі пішов мій спокій догори дифером. А незабаром дійшло до того, що мало не проміняв свою чудову кімнату хоч і на сарай, аби в іншому місці.

Якось увечері повернувся я з далекого рейсу і ліг спати. Коли чую крізь сон, ніби хтось співає. Голосок ніжний, дівочий, неначе над самим вухом витьохкує:

Хороши весной в саду цветочки,
Еще лучше девушки весной...

Схонився, протер очі. Глянув на годинник — перша почі. Помацав радіоприймач — виключений. І пісні не стало чути.

«Мабуть, здалось», — подумав і знову ліг.

Тільки почав дрімати, за стіною озвалась гітара. А за нею полилась та сама пісня. А голосок м'який, присмий, аж за серце бере. Спочатку я слухав з насолодою. Потім стало скучнуватю. А далі й пісня, і голос незнайомої співачки стали нестерпними. Ще б пак: тут спати хочеться, а вола й не думає затихати. Вирішив постукати в стіну. Вже навіть і замахнувся, але не наважився.

«Може, артистка яка, — подумав, — та ще, може, і лауреат». А я, на жаль, ще не встиг довідатись, хто мої сусіди.

Нарешті пісня обірвалася, і я заснув.

Другого дня повторилась така ж самісінька історія. З дванадцятої і до четвертої ночі я слухав: «Где вы, где вы, очи карие...» Не витримав, постукав у стінку і делікатно, але з притиском сказав:

— Громадяночко, по-моєму, і в артистів мусить бути регламент. Тим більше, що, може, декому о сьомій годині на роботу.

— А декому, може, й о постій,— обізвалась вона на-смійкувато і затягла на найвищій ноті.

Це мене страшенно роздратувало. Але як же ти говори-тимеш з нею в такий пізній час? Я лежав і тишив себе думкою, що на цьому, може, буде кінець. Я не знав, що це був лише початок.

На третю ніч прийшов додому пізенько. Саме комсомольські збори були, затримався. Тільки ліг, з-за стіни знову почулася пісня. Терпів я, терпів, нарешті постукав у стінку й кажу:

— Замовкніть, нарешті!

А вона:

— Дорогий сусіде, ще три ночі потерпій, і все...

— Три ночі? Та це ж розбій,— говорю.

Одним словом, на всі мої погрози, ультиматуми вона відповідала таким співом, що я вже не міг стерпіти і вирішив поговорити з співачкою в письмовій формі. Написав листа такого змісту:

«Громадяно, категорично пропоную залишити свої витівки. У противному разі я змушений буду вдатися по допомогу до міліції. Не можу далі терпіти вашого котячого голосу...»

Вранці, ідучи на роботу, почепив на дверях.

Аж на третій день після цього повернувся я з далекого рейсу. Тільки в'їхав у двір, підбіг комсорг. Привітав мене з успішним виконанням завдання і запропонував квиток на республіканську олімпіаду художньої самодіяльності. Я натякнув було, що від своєї домашньої олімпіади ще не прийшов до пам'яті, але він силоміць всунув квиток до моєї кишені. Вирішив я піти. Тим більше, що й від нашого заводу виступатимуть.

Умився. Одяг свій костюм сірий у смужку, пошитий за останнім словом кравецької техніки. Пішов. По дорозі, в крамниці квітів, купив розкішного букета. У мене така звичка: куди б не йшов,— чи в театр, чи на матч,— завжди купую квіти.

В театрі було повно: молодь, старики, діти. І всюди — квіти, квіти... В залі стояв гул, ніби великий рій бджіл гудів на лузі. Сиджу, роздивляюся. Над голубою завісою прочитав: «Мистецтво належить народові!»

Ось і третій дзвінок. Зазвучала кантата про партію.

Після хору виступали різні гуртки художньої самодіяльності. Робітники і колгоспники, службовці і школярі.

«А що це з нашого заводу нікого не чути? — подумав я. — Мабуть спасували...»

Коли це ведучий оголошує:

— Робітниця машинобудівного заводу Шура Соловейко виконає пісню «Хороши весной в саду цветочки...»

У мене, признатися, похолонуло всередині, як ото буває на каруселі. Бо ця пісня набридла мені ще вдома. Та діватися нікуди: на сцену вийшла дівчина. У білому платті. На голові — віночок з живих квітів. Упевнено глянула на глядачів, кивнула піаністові й почала...

Спершу я не стільки слухав, скільки розглядав співачку. А потім відчув, що пісня почала мене ніби наелектризувати. То холодно стане, то жарко, як у кабіні, коли перегрівається мотор. А вона ж як виведе, як крутне голівкою, тільки віночок здригається. І, вірите, так захотілося в ту мить сказати комусь щось ніжне-піжне...

Закінчила. В залі зчинилось щось неймовірне. Я сам так аплодував, аж долоні пашіли, ніби цілу годину заводив машину. А вона стоїть — пишна, хороша. А на вустах ніби тюльпан розцвів.

Ведучий підніс руку, зал завмер.

— «Под звездами балканскими», у тому ж виконанні, — оголосив.

Вона почала.

А коли закінчила, не витримало моє шоферське серце. Хапаю букет і прямо — на сцену. Ледве пробрався. А все-таки передав власноручно.

Взяла квіти. І, повірте, так глянула на мене своїми карими, трошки вологими від щастя очима, що серце моє зразу перейшло на четверту...

Після антракту на сцену майже не дивився. Та й не до цього було: праворуч у ложі сиділа Шура. Молода, хороша, як ті квіти весняні в саду. А біля мене двоє незнайомих говорили:

— Оце так співачка! Молодець, дівчина...

— З таким голосом у першій-ліпшій опері співати, — стверджував другий.

А я сидів і гриз себе: як це так, що досі не познайомився з нею?

Вечір закінчився. Комісія оголосила довгий список привищ тих, кому присуджено премії. Та запам'ятав я лише одне — Шури Соловейко.

Почали розходитись. Я став біля виходу й чекаю... Дивлюсь — іде. А в руках — ціла клумба квітів. Не витримав я і випалив:

— Дорога Шурочка Соловейко, дозвольте шофєрові з вашого заводу допомогти вам.

— Будь ласка, — промовила і усміхнулася.

Я квіти на оберемок і — за нею. Ви уявляєте, друзі, яке це було щастя!...

Сіли в тролейбус.

— Вам куди, Шурочко? — запитую.

Вона назвала вулицю.

— Та й мені теж туди, — кажу, а сам думаю: хай би ти зараз у вогонь чи в воду йшла — все одно не відстав би.

Вісім зупинок проїхали, а я не встиг навіть заговорити до неї. Парешті наважився.

— У вас же й голосок, Шурочко... Як у справжньої артистки! Я й не знав, що в нас на заводі такі таланти є.

А вона так мило подивилась на мене й запитала:

— Хіба вам подобається мій голос?

— Ех, Шурочко, — тільки і спромігся промовити, і знову язик забуксував.

— А сусіди мені говорять, що в мене котячий голос.

— О, нічого не розуміють ваші сусіди, — відповів я і знову втратив мову.

— До речі, як вас звать? — запитала Шура.

— Григорій Штефанюк.

— А, чула, чула... Це про вас писали в нашій заводській газеті? Ну, мені — ліворуч, — промовила, не чекаючи відповіді.

Дійшла до парадного під'їзду мого будинку.

— Мені сюди, — показала і усміхнулася.

— Та й мені теж, — відповів я і теж усміхнувся. Я думав, що вона жартує.

Зійшли на другий поверх. Зупинилася вона. І де б ви думали? Саме праворуч від моєї кімнати.

— Я вже дома, — промовила і постукала в сусідні з моїми двері.

— Так це, виходить.., ви? — Тільки й зміг я видушати в себе.

— Я, — відповіла, усміхаючись, і взяла квіти. — Спокійно спить, товаришу Григорій. На цей раз я не турбуватиму вас, — і причинила двері.

І знову ходжу я по кімнаті. Не бере мене сон. Чую — вона теж не спить. Ніби меблі переставляє чи підлогу мис. Я легенько постукав у стінку. Озвалась.

— Шурочко, — говорю, — пробачте за таке нахабство. Але, якщо вам не важко, виконайте хоч один куплетик для сусіда.

Чекаю... Нарешті озвалась гітара. А за нею дорогий мені голос:

Хороши весной в саду цветочки,
Еще лучше девушки весной...

Я припав, здається, обома вухами до стінки і слухав, слухав... Ця пісня, мабуть, спеціально про неї складена.

І ПІШОВ Я НА БАЗАР

Трапилась ця неприємна історія перед Новим роком і, на жаль, зі мною...

Хто я такий? Василь Очеретний, на бульдозері працюю. Дружину звати Лідою. Вона робітниця трикотажної фабрики. Живемо ми дружно, мирно. Правда, інколи бувають сутички, так би мовити, місцево-сімейного значення. Буває, націлишся в кіно сходити, а вона банно-пральний комбінат вдома відкриє... Наміришся ще кудись — починає в кімнаті марафет наводити... А самого нікуди не пускає, лише на футбол.

Та найбільш таких сутичок відбувалось за базар. Було, як піде моя Ліда — години чотири базарює. Кілька разів пятакав їй про це, ніби й не чув. А одного разу не витримав і добре нагримав.

— Ти що, — кажу, — чи поденно базарюєш, чи по чотирьох норми балаканини там виконуєш? Та за цей час я б на своєму бульдозері дві норми виконав, а Юрій Гагарін злітав би на Марс! Та я тобі за півгодини половину базару закупив би й приніс!

Ліда змовчала, але видно було, що образилась. А перед Новим роком і каже мені:

— Василю, в мене дуже багато різної хатньої роботи: і варити, і пекти, і прибирати... Сходи на базар. Ти сьогодні вихідний.

— З великою охотою,— кажу.— Давай гроші і плани: що купити!

— Записуй,— і почала диктувати:— Молоду курку, півтора десятка яєць, вісім кілограмів картоплі, моркви, дві склянки крохмалю і дві — маку, яблук, квасолі бомбочки...

Довгенько диктувала. Написав я цілого приймального акта. Взяв гроші, великого рогозяного кошика і вирушив. Коли виходив з дому, Ліда наказала:

— Та, гляди, не купи у перекупок, бери в колгоспників!

Вийшов. Морозець пощипує за вуха. Доїхав я швидко. Базар величезний, передсвятковий. Людей — не протовпишся. Пробираюсь, тримаючи в руках список, як доповідач — конспекта. Набрів на яечний ряд. Жінок багато, а яєць ще більше! Згадав пораду дружини й питаю одну червонощоку молодицю в білому фартусі й фетрових ботах:

— Тітовько, ви колгоспниця?

Вона якось здивовано глянула на мене, озирнулась і тихо промовила:

— Колгоспниця, любий, колгоспниця. І довідка десь є, та далеко діставати... А роздягнутися холодно,— і почала вроді шукати.

— Одміряйте,— кажу,— мені півтора десятка яєць.

— З великим задоволенням, молодий чоловіче! Самих найкращих, на почин...— і поплювала на гроші, які я заплатив.

Склав я товар у кошик і пішов далі. Купив крохмалю, маку, квасолі, потім вісім кілограмів картоплі, моркви, яблук. Глянув у список: еге, а ще ж курку, віника і цибулі!

Зайшов на курячий ряд. Стою, приглядаюсь, де курка, а де півень, і нічого сінько не розумію. Усі з ногами, з гребенями, з дзьобами. Усі обпатрані. Защитую симпатичну молодичку:

— Тітовько, а де тут у вас жінчини, а де мужчини?..

— А вам кого треба? — питає посміхаючись.

— Звичайно, курочку,— відповідаю.

— Прошу, і недорого віддам, як на почин, та ще й для мужчили,— засокотала молодичка, піднімаючи за величезні ноги свій товар.— Молода, жирна, свіжа, щойно зарізала. От понюхайте,— і почала тикати мені під ніс курку — то головою, то іншим кінцем...

— А чому в неї такі ноги чорні й довгі, як у страуса? — питаю.

Молодичка заговорила ще швидше й голосніше:

— Господь з вами, молодий чоловіче... І таке скажете. Це така порода курей: по чотири яйця в день несуть. Тому й ноги довгі. Та за ці ноги дружина вас хіба ж так розцілує. Як наварить холодцю — на двадцять персон вистачить.

Як почала вихвалити — купив. Пхав ту курку в кошик — куди там! Не влазить. Стирчать ті чорні ноги, як телевізійні антени... Взяв під пахву і пішов далі. Купив великого віника і ще там щось. Чую, приємний жіночий голос промовляє:

— Кому цибульки? Хто забувся купити? Великі віночки і недорого!

Дивлюся в список. Та в цю ж мить жіночка почепила мені на шию вінок цибулі і лагідно промовила:

— Беріть, молодий чоловіче. Дружина спасибі скаже. Після Нового року такої ніде не знайдете!

Купив і вінок цибулі. В руках — повно. Віника хоч у зубах тримай. Кілька разів упускав кошика й довгоного курку. Прямою до виходу. Дивлюся — ларьок. На ньому красива вивіска з написом: «Молоде колгоспне вино». Вішаю вінок цибулі на парканчику і стаю в чергу. Вирішив відмітити своє вдале базарювання. Випив білого — хороше. Випив червоного — ще краще!

До тролейбуса йшов такий задоволений, що аж співати хотілося! Ще б пак, доведу дружині, як треба оперативно базарювати... А в тролейбусі почалися неприємності. Людей повно. Руки в мене зайняті: в одній — важкий кошик з картоплею та іншими продуктами. У другій — віник і курка. Нічим триматися, хоч берися зубами за поручні.

Прощтовхуюсь уперед. Якійсь дамочці збив віником капелюшка. Вона розкричалась, а я мовчки пробираюся далі. І знову неприємність: якомусь дідкові розірвав курячими ногами газету, яку він читав, і збив окуляри з носа... Дід почав мені вичитувати:

— Який же дурень возить ялинку в тролейбусі! (Це він так на довгі курячі ноги). Очі людям повидряпуєш! Ну й хуліганьйо! Хіба з такими до комунізму дійдеш?

Не знаю, що той сердитий дідок говорив далі, бо я виперснув з тролейбуса як ошпарений на три зупинки ближче...

Приходжу додому. Ліда — до кошика, до курки...

— Я ж казала купити молоду курку, а ти припер півня, та ще й старого! Глянь на ці ноги... Та це не півень, а старий курячий жеребець!

Я мовчу... Дружина вибрала з кошика картоплю, моркву, яблука і аж за голову взялася:

— Як же ти умудрився потовкти майже всі яйця?

Дивлюся я в кошик... А там справжня яечня, перемішана з крохмалем і маком... А Ліда сердито:

— Ну, будеш тепер їсти яечню з маком. А де ж цибуля?

Аж тоді я згадав, що забув цибулю на паркані, біля молодого колгоспного вина. Але не признаюся, а йду на хитрощі:

— Не було,— кажу,— у що взяти. Зараз збігаю і принесу тобі цілий вінок...

— Ні,— каже Ліда,— годі! Сама піду. А ти сиди вдома і шухай оцей гоголь-моголь з маком та милуйся своїм чорпогузом! (Це так на півня).

Ліда одяглася й пішла. А я став над кошиком і думаю: «Легше було б відробити бульдозером дві зміни, ніж за якусь годину стільки сорому набратися... Ні, таки Ліда права, даремно я на неї вападав...»

ДИКИЙ ВІДПОЧИНОК

Якось таксисти, мої товариші по роботі, почали ділитися спогадами про літній відпочинок. Одні провели його на Карпатах, в Криму, на Кавказі. Інші їздили на села до родичів. Більша ж частина провела літні відпустки на чарівних плесах Дніпра й Десни. Ну, а ми з дружиною їздили аж до Чорного моря.

Признатися, я зовсім до моря не збирався і про путівки не клопотав. Бо ми обоє молоді, при здоров'ї. Я плавав відпочити під Києвом, на дніпровських озерах, під тівною дубів, з вудочкою в руках. Та моя Надя планувала по-іншому. Побачила, що її напарниці-трикотажниці повернулись від Чорного моря чорні, як африканці, і забажала тільки до моря.

Я почав заперечувати, натякнув, що не так легко з путівками, та вона перебила:

— І що ти за мужична? Влаштуємось диким способом, адже люди влаштовуються?

Дружину підтримала мати моя, і через кілька днів нами поїзд стояв уже на одній з причорноморських станцій. Вийшли на перон, ідемо з чемоданами, а Надія:

— Андрюшо, ти тільки понюхай, як пахне морем!
А яке повітря, сонце, ранок! А квіти?!

Місцевість і справді була чудова. Коли це підбігає до нас вертлява, кругленька жіночка років за сорок і, як давня знайома:

— Здрастуйте, мої любі!

— Здрастуйте,— кажемо, трохи здивувавшись.

— Значить, до моря? — питає.

— До моря, тітонько,— відповіла Надя.

У жіночки заіскрились маленькі очиці. Хотіла засміятися, але посмішка загубилася в надмірно круглих і твердих щоках. Вона люб'язно взяла в дружини чемодан, яким по-змовницьки посміхнулася і, підморгнувши, тихо промовила:

— Ідіть, любенькі, за мною в скверик, там про все домовимось...

Пішли. Посідали на лаві. Жіночка тихенько й мило почала:

— Так от, голуб'ятка мої... Кращого місця, як у Ази Михайлівни, тобто в мене, вам не знайти на всьому узбережжі! До мене щороку приїздять відпочивати зі всіх кінців Союзу. І молодожони, і ті, що тільки збираються одружуватися; інженери, учителі, артисти, професори, кандидати в науки... А торік навіть один футболіст відпочивав... І всі, від'їжджаючи, так уже дякують, так дякують!.. А в мене ж, як кажуть, дача, клімат, поруч море й на городі помідори,— і вона знову намагалась посміхнутися.

— А як з приміщенням? — запитала дружина.

— Будьте спокійні, мої милі,— засокотала Аза Михайлівна.— Все в мене є: окремі ліжка, постіль, їдальня біля самої автобусної зупинки. Там і базарчик, свіжа рибка. Тільки треба виходити вдосвіта, бо розбирають відпочиваючі... І не дорого візьму з вас, по карбованцю за добу.

Дружина штовхнула мене, мовляв, погоджуймося. Тим часом Аза Михайлівна, не чекаючи нашої згоди, вхопила чемодани, промовивши:

— Тут близьенько, дві зупинки автобусом,— і швидко пішла вперед.

Іхали ми, правда, не дві зупинки, а цілих дванадцять. Аза Михайлівна весь час сокотала, показувала на розкішні виноградники, золотоголові соняшники. Та пайбільше вихваляла свою дачу, море, клімат і скумбрію.

— Вірите, голуб'ятка, такого клімату, як у нас, немає у всьому світі. А море, ви тільки гляньте на це море!..

Надія аж у долоні заплескала, побачивши безмежну морську голубінь.

На площі великого села вийшли з автобуса. І повела нас жіночка вузенькими покрученими завулками над крутим берегом моря. За годину зупинились біля високих дощаних воріт.

— От ми й прийшли,— промовила Аза Михайлівна, відчиняючи масивну хвіртку.

Зайшли у невеликий двір, огорожений високим кам'яним муром. Посеред двору стояла якась споруда, схожа на гараж, над якою височів закопчений димар. Навколо того гаража росли акації, шовковиці, між якими було натягнуто стільки вірвовок, як струн на арфі! І на кожній «струні» висіли піжами, труси, плавки, купальники, дитячі платтячка, килимки та багато іншого.

— Оце моя дачка,— не без гордоців промовила хазяйка.

Посідали на лаві під розкішною шовковицею, під якою спочивав чорний півень з п'ятьма курками. Аза Михайлівна швидко заговорила:

— Так от, голуб'ятка мої, скільки ви думаєте в мене пробути?

— Днів двадцять,— кажу. А Надя:

— Якщо сподобається, то й більше.

— Сподобається, моя люба, сподобається,— мовила хазяйка і попросила заплатити за двадцять днів наперед.— Такий у мене порядок,— промовила, ховаючи гроші.— А тепер ідіть до моря. Купайтеся, дихайте нашим кліматом, а я приготую ліжка. За чемодани — не турбуйтеся.

Пішли на море, яке було зразу ж за кам'яним муром. Людей на пляжі було багато. Надія ввійшла першою в чисту, теплу зеленкувату воду.

— Ух, як чудово, Андрюшо! — задоволено вигукнула.— Теплінь, пісочок! Роздягайся.

Пірнув і я. Море й справді було чудове, правду Аза Михайлівна говорила. Пекло сонце. Ми купалися, загоряли, знову купалися. Дружина сяє від щастя. Повернулись до хазяйки годині о четвертій. Сіли під шовковицею, пообі-

дали тими харчами, що набрали з дому. Дивимось: під муром стоять аж два «Москвичі» і один «Запорожець». Під акаціями різбито три палатки, а біля них людей, дітей, як на пляжі. Крик, гамір, гупання м'яча, ще й джазова пластинка завиває...

— Чи ми не в той двір попали? — зауважила Надя. — Наче пікого не було, а зараз...

Підійшла Аза Михайлівна:

— Як добре, мої любі, що ви поспішили. Житимете в чудесних дачках, спатимете на хороших ліжках. А ось люди запізнались і змушені жити в палатках і машинах.

— Навіщо ж ви так багато клієнтів набираєте? — запитую.

— Що ж робити, коли просять, молять... Забилися ж здалеку, та ще й з маленькими дітьми. І все заради моря й клімату. От і мусиш... Та ви про них не турбуйтеся... Я рада, що вас влаштувала як слід. Тепер, голуб'ята, слухайте сюди... Вбиральні в мене нема, звиніть на слові. Є громадська, знаходиться недалеко від автобусної зупинки... Так що, будь ласка...

— Та не будемо про це говорити, — перебила Надя. — Ви покажіть, де ми житимемо.

— Зараз, любі, все покажу, розкажу і влаштую вас, як князів! Ходімо зі мною! — І повела похід високим гарячим муром, над яким кучерявились акації й шовковиці. Під одним деревом я побачив перекинуту діжку, з якої виглядали чийсь здоровенні чорні ноги.

— Хтось добре набрався, — кажу, — аж у діжку заліз...

— Ні, ні, — перебила хазяйка, — то відпочиває один кандидат у науки...

— Та в діжці?! — здивувалась дружина.

А хазяйка:

— Іншого місця не було. А в нього ж, бідолашного, ноги... А тут море, клімат, от і приютила. Ледве впросився.

Під муром я побачив якусь кам'яну споруду, покриту шматками фапери й бляхи. Точнісінько схожу на велику кабицю. Відтіля також виглядали чийсь ноги, правда, набагато менші й біліші.

— І цей відпочиває? — запитую.

— Це хворий, — тихо озвалася хазяйка. — У нього якийсь «торбофлебит», чи як його... Щоночі падав з ліжка по кілька разів і вирішив сам собі змайструвати оцю «дачку». Тепер, хвалити бога, спокійно відпочиває, не

падас... А вам, мої любі, повезло. Правда, спатимете парізно: одне під акацією, друге — під шовковицею. Бо кожна дачка розрахована на одне ліжко. Але — це рядом, — і показала на три якихось чудернацьких споруди. Одна схожа на собачу халабуду, навіть з круглою діркою замість дверей. Друга схожа на курник, а третя — і на саж, і на ящик для сміття. Все це було сяк-так укрите шматками фанери і прикладене камінням і залізяками. Глянув я — і в душі похололо. А хазяйка примовляє:

— Все чистеньке, недавно побілене. Дачки як лялечки! Оце для вас, голубе, — і показала на собачу халабуду. — А тут спочиватиме ваша голубка, — і показала на курник.

Глянув я на свою «дачку» й кажу:

— Може б, я оселився в отому третьому приміщенні? Там хоч дірка більша, легше буде залазити й вилазити.

А хазяйка:

— Пробачте, сонечко... Я б з дорогою душею, але вже зайнято. Там відпочиває дуже авторитетний чоловік: важить сто двадцять кілограмів! Схуднути приїхав...

— Та все буде добре, — зразу ж погодилась Надія і нершою вкинула чемодан у свій курник.

Знову пішли до моря. Пекло південне сонце. Ми так закупалися й назагорялися, що дружина стала червоною, як пофарбована.

— Надюшо, — кажу, — гляди, щоб з тебе на вечерю нашлик не вийшов. Може, досить смажитись?

— Не турбуйся! — весело відповіла.

Повертались додому аж тоді, коли сонце сховалось у морі. Дружина весь час мацала себе за плечі, за спину. Біля вух почали дзвеніти комарині мелодії. Надя залізла у свій курник, зразу ж лягла, промовивши:

— Яка благодать спочити після дороги, після такого купання.

Поліз і я в свою халабуду, з круглою діркою, як у печі. Відтіля й пашіло, як з печі, в якій щойно випекли хліб. Ліг на хисткому й твердому тапчані. Хотів простягнути ноги, але нікуди, хіба що в дірку, надвір. Лежу, слухаю, як виспівують комарі, яким спочатку сподобались мої ноги, а потім і вся фігура... Закутаюсь у простиню — задуха не дає дихати. Розкутаюсь — комарі не дають жити. А тут ще й «клімат» у халабуді нестерпний. Тхне не то собакою в дощ, не то — свиньми.

Раптом чую: в сусідній «дачці» страшенно закричала курка, а за нею — дружина:

— Ой Андрію! — і щось загуکتіло.

Я — туди. Присвітив. Лежить моя Надійка між дошками й дошками, перелякана на смерть, і тримає в руках рябу курку.

— Що з тобою? — запитую.

— Курка... курка проклята так перелякала, аж ліжко поламалось.

Викинув я курку, витяг надвір дружину і почав ремонтувати ліжко-самоскид. Нарешті все настроїв, постелив. Стоїмо під шовковицею. Світить місяць. По морю виграють золоті рибки. А нас зі всіх боків підштрикують комарі. А з сусідньої «дачки», схожої на саж, лунає таке хропіння, наче там сплять кілька вгодованих кабанів.

— Що ж робити? — питає Надя. — Так спати хочеться і не дають комарі.

— Лягай, це зразу так, — втішаю. — Далі звикнеш.

— І я так думаю, — промовила і, стогнучи, полізла в курник.

Ліг і я в своїй халабуді. Воював із комарами, аж поки не заснув. Вранці прокинувся. Тіло так пашить, наче я всю ніч качався голим по кропиві. А верхня губа стала такою твердою, як скат від вантажної машини. Пішов до Наді. Запропонував сходити до їдальні. Куди там! Лежить така червона, наче в неї температура за сорок градусів. Поснідали рештками своїх харчів і пішли до моря. Надя, правда, не хотіла йти на пляж, бо вчора страшенно перемажилась.

Мивали дні. Укріпили ми свої ліжка, освоїли курник і халабуду. Навіть до повітря в них звикли, лише до комарів не могли. До їдальні ходити далеко, харчуємось з базару. За десять днів Надя тричі міняла шкіру на спині й на плечах. За цей час схудла на сім кілограмів. Яюсь наш стодвадцятикілограмовий сусіда, дивлячись на неї, зауважив:

— І везе ж людям... Ви, дамочко, видать, хотіли поправитись, а стали як тарапська. А я приїхав сюди скинути в море кілограмів тридцять... Та замість того за п'ятнадцять днів набрав десять...

Починаю натякати дружині, щоб тікати до Києва. І слухати не хоче: море хороше, і гроші заплатили! На дванадцятую ніч нашого відпочинку розгулялася південна гроза. Позривало з наших курників фанеру, бляху. Намочило до шитки, затопило чемодани, попсувало наш одяг. Не па-

мокли лише ті відпочиваючі, які спали в машинах. Не потернів і довгоногий «кандидат у науки». Він перекинув свою діжку вверх дном і так урятувався від стихії. Знову пропонує дружині втікати — не хоче її слухати.

Долю нашого дикого відпочинку вирішив один хлопець, що того ранку приніс продавати бички. Ми саме всі троє порались біля своїх зруйнованих «дачок». Хлопець глянув на нашого товстого сусіда і запитав:

— Дядю, ви що, там спите?

— Ще й добре сплю! — пробасив той.

— Гей, — каже малий, — а в тому сажі тітка Аза тримала кабана, аж поки не заколола.

— Ка-ба-на? — і широкі брови нашого гігантського сусіда полізли аж на бронзову лисину.

Ми з дружиною засміялись, а хлопець продовжував:

— А там, де спить тьотя, Аза Михайлівна курей тримає...

На цей раз уже тільки я засміявся, а Надія лише скривилається.

— А в цій халабуді, де ви спите, — каже до мене хлопець, — жив здоровенний пес Дельфін. Лютий страшенно! Бачите, як погриз дерево? А місяців два тому — сказився і його один чоловік убив в ружжа.

Мені вже було не до сміху. Лише сусіда-геркулес зареготав і каже:

— Оце справді дикий відпочинок! Треба втікати, бо тут справді можна навчитися рохкати по-свинячому і кукурікати по-півнячому.

— Або й скавитесь, — додав я.

Всі троє пішли до хазяйки. Але її не було вдома. Хтось сказав, що поїхала до міста і приїде днів через чотири. Порадилися і вирішили не чекати її. Хай краще гроші пропадуть, ніж ми...

Наступного дня ми були вже в Києві. Повечеряли, мати й питає:

— Діти, що ж ви так швидко повернулися? І обоє такі вужденні, наче після малярії. Як же вам відпочивалось?

А Надія:

— Дуже дико, мамо...

А вночі говорить мені:

— Андрію, може б, ти пішов до лікарні та зробив щенлення від сказу?..

Я засміявся, а вона знову:

— Ти хоч нікому не розповідай про наш відпочинок. Люди сміятимуться.

Як бачите, я не втерпів і розказав. Хай люди знають, як ми деко відпочивали.

ЛЮБОВ І КИСЛЕ МОЛОКО

Це трапилось у совячному Криму, в одному з будинків відпочинку імені... Та не будемо називати імені.

В одній зо мною палаті жив інтересний молодий чоловік — Геннадій Костянтинович. І хоч в красивій шаптановій шевелюрі вже сивина пробивалась, — на обличчі він був свіжий, рожевий. Лише очі його завжди були червоно-каламутними. Мабуть, від того, як він говорив, що когось щоденно зустрічав або проводжав чи просто «хтось затягнув його випити по сто грамів».

Була в Геннадія ще одна характерна особливість: страшенно любив кефір, особливо вранці, та й в обід вимагав. А коли відмовляти, — учиняв справжній скандал! Починав, як правило, так:

— Хіба це будинок відпочинку?! Казарма! Коли б знав, у санаторій поїхав би! Покличте директора і подайте книгу скарг!

Після такого чергового скандалу я запитав:

— А чом ви й справді не поїхали в санаторій? Там же умови значно кращі, та й лікування...

Він погладив гостро зрізані бакенбарди і з хитринкою відповів:

— Був, папашо, і недавно. Але втік...

— Чому?

— Скучно, як у раю, — і показав два золотих зуба.

— Тобто? — запитую, не зрозумівши такої алегорії.

— Жодної путящої молодички, не кажучи вже про дівчат. Самий архів... Отож я й перекантувався на будинок відпочинку. Тут хоч умови й гірші, зате... Ви ж розумісте, папаша, зовсім інший товар.. А що мені треба, нежонатому?

Рви цветы, пока цветут, —
Пройдут златые дни...

Після цієї розмови, яка відбулась за кілька днів нашого знайомства, Геннадій Костянтинович викликав у мене антипатію. І вирішив я глибше ним зацікавитись. Якось

надвечір ми сиділи на терасі і дивились на море. От, ніби між іншим, запитую:

— Геннадію Костянтиновичу, де ви працюєте?

Він учепився блискучими очима за двох жінок, що проходили мимо, і відповів:

— Робота в мене, як би так образно висловитись... Одним словом: «По морям, по волнам, нынче здесь, завтра там...» Зрозуміло, папашо? — і хитро посміхнувся.

— Чи не експедитором або заготівником? — питаю.

Та замість відповіді Геннадій гукнув до жінок:

— Мамочки, вам не скучно?

Жінки навіть голів не повернули, ніби не почули.

— Подумаєш... Знаємо таких, — невдоволено процідив мій сусіда.

Тим часом я вів далі:

— А чому ви досі не одружені, коли не секрет?

Він провів поглядом молодичок і мовив:

— Чому?.. Коли б вам, папашо, запропонували все життя ходити в одному костюмі чи в одних черевиках, що б ви сказали?.. Та й не попадається, відверто кажучи, щось путнє... Добереш обличчям — фігура нікудишня. Знайдені з класичною фігуркою — поги хоч поодрубуй... А в іншій, дивись, ніби всі деталі хороші, але так змонтовані, що ніякої тобі гармонії... Коли б це можна було скласти одну дівчину з кількох, може б, і здурів, одружився б. А так, на яку не глянеш, тільки для сезонного кохання й підходить... От скажіть... — він поклав руку на моє коліно і зазмер.

Алеся проходила красива дівчина, у вишиваній кофточці, з розкішними чорними косами, що спадали хвилями на плечі. У засмаглій руці вона тримала невеличкий чемоданчик. Зупинилась біля нас і ввічливо запитала:

— Скажіть, будь ласка, тут не проходив директор будинку відпочинку?

— А навіщо вам директор, мамочко? — солоденько запитав Геннадій.

— Прибула відпочивати і хочу владнати деякі справи, — відповіла посміхаючись.

— Ні, — кажу, — не проходив.

— Тоді пробачте, — почервоніла дівчина і сховалась за кипарисами.

Геннадій провів її очима і до мене:

— Хороша Маша, та не наша, — кажу.

— Що?! — так і кицувся Геннадій. — Раз на курорті — значить, наша!

Я хотів різко заперечити, але не встиг. Сусіда мій схопився, поправив комірець красивої блакитної теніски, стер з закордонного черевика пілюку і побіг за дівчиною.

...Вранці прокинувся Геннадій Костянтинович і сердито промовив:

— Ну, коли й зараз не дадуть кефіру, — рознесу цей задрипаний будинок відпочинку!

— Що, голова болить? — запитую.

— Трохи є... Вчора проводжав свого друга, і як причепився... Довелося по сто грамів... — і почав одягатись.

На цей раз він довше, ніж завжди, затримався біля дзеркала. Розгладжував набрякле обличчя, старанно висмикував з чуприни білі волосинки. Про ту дівчину нічого не говорив.

Пішли снідати. Геннадій відсунув тарілочку з холодною закускою і до дівчини, що принесла гарячу страву:

— Гей, забери всю цю архімудрію і принеси мені пляшку холодного кефіру.

— Ви ж знаєте, що вранці кефіру нема, — відповіла вона.

— Тоді поклич директора і принеси книгу скарг! — гримнув Геннадій.

Подавальниця нічого не відповіла. В цю мить почувся приємний дівочий голос:

— Хіба ви так любите кефір?

За плечима в нас стояла та сама дівчина, котра шукала директора. Привіталася. А Геннадій:

— Обожаю, мамочко! Для мене кефір — як повітря, як море, як любов, коли хочете!..

— Любов і кисле молоко... Здорово! — промовила дівчина, посміхаючись своїми глибокими й синіми, як кримські ночі, очима.

— Сідайте, красуне, біля нас, — запросив Геннадій і підставив стілець.

— Спасибі. Мене якраз до вашого столу прикріпили. Будемо знайомі, Марія, — і сіла, запарівшись.

— Марія, Маруся, Машенька, Маша, — любовно промовляв мій сусіда, поїдаючи її очима. — Здалеку приїхали, Машенько?

— Та ні... Он бачите, гори димують? Там наш колгосп, там я живу, відтіля й прийшла відпочивати.

— І чоловік не побоявся відпускати таку красуню на

курорт? — почав, кокетуючи, Геннадій. — Чи він у вас не ревнивий?

Марія закусила кінчик малинової губи і промовила:

— По-перше, я не красуня... По-друге, ще не заміжня, і нема кому ревнувати.

Подавальниця принесла каву. Про кефір Геннадій уже не згадував. За столом познайомились ближче. Він запропонував Марії покататися на човні. Та відповіла:

— Е, ніколи кататися, треба готуватись до іспитів. Я ж заочниця!

— Що ви, Машенько?.. Хіба на курортах думають про якісь іспити? «Рви цветы, пока цветут...»

— Доводиться думати, коли хочеться вчитись, — чомно відповіла й пішла.

Геннадій провів її пильним поглядом і до мене:

— Ну, папашо, як бабонька?

Я знову повторив:

— Хороша Маша, та не наша! — тепер уже ця приказка звучала доречніше.

— Б'ємось об заклад, що буде наша! — блиснув золотими зубами сусіда і простягнув мені свою випещену рожеву руку.

...З того дня й почалось. Геннадій переслідував дівчину на кожному кроці. Ходив з нею в кіно, на танці, жартував за столом. І вона, як я помічав, не цуралась його компанії, безжурно сміялась з його анекдотів і сумнівних дотспів.

Я, відверто кажучи, по-батьківськи переживав: невже така дівоча краса та стане жертвою цього розбещеного балабона? Навіть хотів застерегти дівчину, але не випадало такої можливості.

Тим часом сусіда мій торжествував. Вечорами приходив пізно, завжди напідпитку, і розв'язно говорив:

— Ну, папашо, скоро будемо пити могорича... Готуйте! Ключ моя Машенька... Навіть у гості запросила додому. Хотите, пройдемося разом? Адже на слово не повірите?.. — і заснув, навіть черевики не скинув.

Була субота. Сидячи за обіднім столом, Марія голосно сміялась, коли Геннадій знову забажав кефіру. Потім каже:

— Сусіди, давайте сьогодні пройдемося до мене. Я вже за мамою скучила і книжки треба взяти.

— Я з великою охотою! — відповів Геннадій. — Не знаю, як нанаша, адже треба рачкувати на гору...

— І я, — калку, — охоче пройдуся. — А в самого була думка якось захистити дівчину, з матір'ю поговорити.

— От і чудово! — промовила Марія. — А мати нас чекає.

Надвечір, коли з моря повіяло прохолодою, ми вирушили. Геннадій захопив пляшку шампанського, а для матері — коробку шоколадних цукерок.

Ішли кам'янистою гірською стежкою. Молодь вирвалася вперед. Я зупинявся, відпочивав, милувався неповторними кримськими красвидами. Марія безжурно сміялась, а Геннадій гукав до мене:

— Давайте, папашо, жміть!

Ось і зелене плато. Кілька хаток під червоною черепицею. Зайшли у вузьку хвіртку, пофарбовану зеленим. Красива виноградна алея вела до невеликої веранди, обсадженої квітами.

— Пробачте... Одну хвилинку зачекайте! — промовила дівчина і побігла до хати.

Я милувався красою людської праці, а Геннадій позовницькому шептав:

— Папашо, як мужчина мужчині скажу... Ви ж були молодим... Коли мені доведеться тут залишитись, — не чекайте, ідть... Договорились?

Мені хотілося з кулаками накинутись на нього, та в пю мить на веранді з'явилися Марія і старенька жінка у квітчастій хустці.

— Просимо, просимо! — гукнула стара, привітно посміхаючись.

— Знайомтесь, — сказала Марія, коли ми наблизились. — Це — мати моя. А це, мамо, газетний працівник, — і назвала моє прізвище. — А це той самий Геннадій Костянтинович, про якого я розповідала минулого разу.

Геннадій низько вклонився і подав матері коробку шоколаду.

— І навіщо на мене, стару, гроші витрачати? Воно ж, мабуть, дорого коштує?..

— Для мамаші, яка виростила таку чарівну доньку, не жаль нічого, — чемно відповів Геннадій.

А мати:

— Маріє, запрошуй дорогих гостей до столу. Я все приготувала, що ти наказувала...

Зайшли у старанно побілену кімнату. На столі стояли дві миски з свіжими пирогами і три полив'яні глечики, накриті білосніжною марлею.

— Сідайте! — запрошувала Марія.— Тільки пробачте, що я відлучуся... Забіжу в свою бригаду і в бібліотеку. А ви вже тут з мамою,— і вийшла не попрощавшись.

Старенька бряжчала в миснику чашками, ложками. А Геннадій штовхнув мене ліктем, підморгнув глечикам і показав великого пальця.

Стара поставила перед нами білі чашки. Зняла з одного глечика марлю і почала щось розмішувати дерев'яною ложкою, примовляючи:

— Мені Марія багато говорила про Геннадія... От тільки забула, як по батькові величають...

— Мамашо, звить мене просто Геннадій!

— Так ото дочка говорила, що ви за одним столом сидите... І що у вас, мабуть, із шлунком не все гаразд, аж очі червоні... Говорила, що весь час вимагаєте кислого молока, а вони не дають... Хіба їм жаль того кефіру?.. Так оце я і приготувала для вас... Свіженьке, холодненьке, щойно з льоху,— і налила йому першому.— Звольайте на добре здоров'я та звиняйте...— і налила мені.

Я так зрадив цій несподіванці, що хотілося співати, танцювати! А сусіда мій — навпаки. Він сердито відсунув чашку, рвучко підвівся, взяв пляшку шампанського і демонстративно вийшов.

— Що це з ним? — здивувалася мати.— Марійка стільки наказувала, щоб приготувати...

— Не знаю,— кажу і залюбки випив холодного кислого молока.

...Уже сонце сховалось за волохатими горами, коли я прощався з старенькою. Марія ще не повернулася.

— Ото, мабуть, і заночує в своїй бригаді,— промовила мати.— Така вже беручка до роботи, що голова колгоспу ледве умовив її поїхати відпочити і до екзаменів приготуватися...

...Коли я повернувся, в палаті ні Геннадія Костянтиновича, ні його речей не було. Поцікавився у сестри-хазяйки.

— Вїхав,— каже,— терміново. І що з ним?.. Цілий тиждень не добув!

За сніданком зустрів свіжу, веселу, як завжди, Марію.

— Ну як, сподобалось Геннадію Костянтиновичу кисле молоко? — запитала з усмішкою.

— Не знаю,— кажу,— нічого не говорив.

— А чому його нема за столом?

— Вїхав терміново.

— Справді? Чому?..

— Чому? Тому що він домагався любові, а ви йому піднесли кислого молока...

Марія голосно засміялась. А в очах іскрились лукавинки, які ніби промовляли: «Хай знає наших!...»

АЛЛО, ДАЙТЕ ХВЕНЬКУ!

Є в мене давній і хороший приятель Микита Микитович Устименко, лікар за фахом. Познайомилися ми, відпочиваючи разом у Криму. З того часу не губимо дружніх зв'язків. Хоч рідко зустрічаємось, зате частенько по телефону говоримо.

Якось я набрав його номер — раз, другий, третій — відповіди не було. Ніби апарат виключено. А за кілька днів дзвонить мій приятель:

— Доброго здоров'я!

— Привіт, Микито Микитовичу! Що з вами? Самі голосу не подаєте і до вас не можна додзвонитися!

— Ой, не питайте, — каже. І в трубці почувся речитатив: — А все через Хвеньку, коли б я був знав...

— Через яку Хвеньку? — питаю, нічого не розуміючи. А він:

— Якось незручно по телефону розказувати... Та й історія довга. При зустрічі розповім. Думаю, підходящий матеріал для вас буде!

...Тижнів зо два я був у відрядженні. Повернувшись, зразу вирішив зустрітися з Микитою Микитовичем, щоб дізнатися про ту загадкову Хвеньку.

І ось ми в скверіку. Сидимо на лаві під розкішним квітучим каштаном. Микита Микитович розповідає:

— Ми з дружиною ніколи не тримали домашніх робітниць, хоч обоє працюємо. Самі себе обходимо. Звикли до цього ще замолоду. Якось моя Надія Миколаївна занедужала. І так занедужала, що їй тижнів зо два треба було дотримуватись постільного режиму. Я їй кажу:

— Мабуть, Надіє, доведеться нам узяти якусь жінку чи дівчину, хоч на місяць. Щось допомогла б та й тебе доглянула б. Я ж на роботі.

Вона погодилась, хоч і не зразу. І звернувся я до сусідів, щоб порадили нам когось.

А ввечері, щойно я повернувся з роботи, зайшла до нас дівчина років двадцяти. Черноока, ставна, скромно, але охайно одягнута. А обличчя, як кажуть, кров з молоком!

Лише поскубане і посмалене волосся на голові якось при-
нижувало її природну красу.

— Добрий вечір,— сміливо привіталася вона.— Мене
звуть Хвенею. Подруга сказала, що вам потрібна домашня
робітниця.

— Дуже потрібна,— кажу.— Саме дружина захворіла...

— Так оце я й прийшла.

Надія Миколаївна домовилась з Фенею про платню, роз-
повіла, що в нас треба робити, і вона залишилась.

— А телефон у вас є? — раптом запитала дівчина.

— Є,— кажу,— і телефон, там у коридорі висить.

Вона підвелася:

— Хочу попередити тітку, щоб, коли мати приїде, знала,
де я,— і пішла до телефону.

Незабаром з коридора почувся її гучний голос:

— Алло, привіт! Це ти?.. Не пізнаєш?.. Я, Хвеня! Ха-ха-
ха!.. Передай усім, що я вже в новій хазяйки! Так, з сьогод-
нішнього дня! Що, що?.. Малих дітей?.. Нема! Запиши
адресу і номер телефону! — і почала диктувати.

Закінчила розмову. Підійшла до нас, здала паспорт і за-
питала:

— Кажіть, хазяйко, що я зараз маю робити?

— Сходи, Феню, дō гастронома. Він знаходиться...

Та дівчина перебила дружину:

— Кажіть, що купувати. Я знаю всі гастрономи і мага-
зини. Не перший рік живу в Києві...

Дружина дала гроші, сказала, що купувати, і дівчина
пішла.

Повернулася швидко і принесла все, що слід. Повечеря-
ли, і вона відпросилась на годинку забрати свої речі.

На нас обох дівчина справила хороше враження. Моло-
да, чиста, поворотка. Минуло кілька годин. Я дав Надії
Миколаївні ліки, зробив компрес, ліг на тахту і почав
переглядати газети й журнали.

Дружина заснула. Почало й мене хилити до подушки.
Дивлюся на годинник: еге-ге, початок першої ночі... А Фені
нема й нема. «А, думаю, молоде, заговорилось із такими ж
молодими, як сама. Потерплю, не спатиму, щоб відчинити
двері...»

З такими думками й поборов мене сон... Прокинувся від
довгого настирливого дзвінка. Схоплююсь:

— Хто там?

— Я, Хвеня, відчиніть!

Зайшла з певеликим чемоданчиком і ще з коридора почала:

— Пробачте, Микито Микитовичу, затрималася трохи... Знаєте, приїхала мати, розговорилися...

— Нічого, нічого, — кажу. — Буває... Лягай спочивать у тій кімнаті. Я вже постелив...

Наступного дня Феня сяк-так натерла підлогу. Наварила картоплі в мундирах. Більше, як призналась вона дружині, нічого не вмiла готувати. Сходила за хлібом. А надвечір відпросилась на побачення з матір'ю. Надія Миколаївна відпустила і сказала, щоб допізна не затримувалась.

Десь годині о дев'ятій я закінчив переглядати свіжу пошту і взявся ставити банки дружині. Тільки приготувався, як голосно задзвонив телефон. Побіг: думав, хтось із моєї клієнтури. Знімаю трубку:

— Лікар Устименко слухає!

Мовчання. Тільки хтось сопе в трубку.

— Натисніть кнопку, коли з автомата дзвоните! — підказую.

Замість відповіді — клацнула трубка.

Продовжую ставити банки. Коли знову дзвінок довгий, настирливий. Біжу!

— Лікар Устименко слухає!

Мовчить, тільки сопе.

— Та натисніть кнопку, коли з автомата!..

Почувся могутній п'яний бас:

— Алло! Дайте Хвепьку!

— Нема вдома!

— А куди пішла, не скажете?

— До матері, чи що...

— Коли прийде, не говорила?

— Ні! А хто це говорить і що їй передати? — запитую стримано.

— Передайте, що дзвонив брат Митрофан! Як тільки прийде, хай строчно подзвонить! Вона знає куди, — і повісив трубку.

Знову беруся до лікування дружини і знову біжу до телефону.

З горем пополам поставив я банки. Дав ліки дружині, випив порошок від головного болю і ліг на тахті. Годяник показує чверть на першу ночі. А Фені все нема... Тільки почав дрімати, коли знову як заверещить телефон, як на пожежу! Біжу! З трубки почувся знайомий бас:

— Алло! Хвепька ще не приходила?!

— Ні! — відрубав я.

— І де вона так довго шляється? — пробасив «брат» Митрофан і сердито повісив трубку.

Я прийняв ще ліки від головного болю і ліг. Та тільки вочав дрімати, як знову те саме... Іду до телефону:

— Лікар Устименко слухає! — стримано обзиваюсь, а сам аж тремчу від злості.

— Алло! Дайте Хвеньку! — уже тенор гукає.

— Нема її вдома! Та її пізно вже, — натякнув делікатно.

Тенор знову:

— Не скажете, куди пішла?

— Не знаю!

— І давно пішла?

— Ще о шостій годині вечора.

— Де ж вона так довго блукає? — чути невдоволення тенора.

— А хто це дзвонить? — цікавлюсь.

— Брат, Вовка!

— А що їй передати?

— Хай обов'язково подзвонить! Вона знає куди...

Признатися, мене вже почало тіпати від таких розмов. Але вигляду не подаю, бо саме прокинулась дружина:

— Хто там, Микито? — питає.

— Та брати нашої Фені дзвонять... Цікавляться, як улаштувалася...

Тільки ліг — прийшла Феня:

— Пробачте, що так довго затрималась. Проводжала маму на поїзд. Мені ніхто не дзвонив?

— Дзвонили, — кажу, — брати: Митрофан і Вовка.

— І що вони говорили?

— Щоб обов'язково подзвонили їм... і, глянувши на годинник, кажу: — Ого, вже третя година ночі...

Та дівчина не звернула уваги на мій натяк і побігла до телефону. З коридора почувся:

— Привіт!.. Привіт, кажу!.. Що, не пізнаєш?.. Що, що?! Подумасш, дабе велике!.. І не треба! Бачили ми таких!.. А ти мені не вказ! Пойняв?.. Що?! Та за такі вульгаризаторські слова я плювати хочу на тебе!.. Будь здоров і не кашляй! Піжон!

Чую — набирас другий номер:

— Здоров!.. Я!.. Ну, я, Хвеня!.. Дуже розсердився?.. Даремно... Знаєш, сьогодні нічого не вийшло... Була зайнята. Кажу, була зайнята!.. Що?! Завтра — обов'язково! Де?..

Там, де завжди... Пу... Так... Гм... Ха-ха-ха! — так зареготала, аж дружина жахнулася і каже:

— Микито, скажи їй, хай закінчує нічні розмови. Вона ж усіх сусідів поперелякує...

Я підійшов до телефону. Феня почепила трубку і дала слово, що більше ніколи не говоритиме з квартири.

Близько двох тижнів прожила в нас Феня. З квартири більше не дзвонила, як і пообіцяла. Зате до нас дзвонили... Ох і дзвонили! З раннього вечора і до самої глибокої ночі. І вирішили ми відправити свою Феню саме через оті бісові дзвінки...

І думасте, на цьому скінчилося? Уже й пішла вона, а телефон не вгавав. Дзвонило п'ятнадцять «братів», тринадцять «рідних сестер», аж чотири «матері», вісім «тіток», двадцять три «дядьки», а п'ятеро назвалися її «рідними дідами», які приїхали з села і «строчно» хотіли побачитись з онукою...

Я так наговорився з численними Феньчиними «родичами», що остаточно зліг... А одного разу такий конфуз трапився, що й досі соромно... А було це так. Тільки-но відчитав я чергового Феньчиного «брата», як знову дзвінок. Підбігаю до телефону і, не питаючи, хто там, кричу:

— Та йдіть ви всі до чортової матері з своєю Хвенькою! Вона давно тут не живе і адреси її не знаю! Дайте спокій, нарешті!

Коли чую знайомий голос:

— Микито Микитовичу, що з вами? Чи не захворіли?.. Це говорить головний хірург Данило Кононович...

Отака неприємність була. Після того я вирішив хоч на кілька тижнів виключити апарат. Тому-то ви й не могли додзвонитися, — і він посміхнувся.

Минув час, знову підключили. І ось, годині о десятій вечора, — перший дзвінок. Підбігаю і так делікатно:

— Лікар Устименко вас слухає!

Мовчання... Потім чую:

— Алло! Дайте Хвеньку! — пролунав знайомий п'яний бас «брата» Митрофана...

Вірите, я мало не збожеволів від такого сюрпризу. Навіть трубку забув повісити... — Микита Микитович ледь посміхнувся, і вмить обличчя його стало замисленим і серйозним. А помовчавши, продовжував: — Така гарна дівчина, в розквіті молодості, сили й краси... Бути б їй у колі справжніх братів і сестер — на заводі, чи в колгоспі, чи на цілих землях... І ніхто б нахабно не гукав: «Алло!

Дайте Хвеньку!» Було б навпаки: «Попросіть, будь ласка, Феодосію Іванівну...» А так... Може загинути дівчина з отими телефонними «братами й сестрами». А жаль... Ви про це напишіть. Обов'язково напишіть! Такі факти пе-поодинокі і не мусять нас обходити...

І вирішив я виконати прохання старого доброго лікаря..

ТАРГАНИ

І соромно говорити про це, і терпіти далі неможливо. Бо вони загризуть нас. Йй-богу, загризуть!

Питаєте, хто загризе? Думаєте, сусіди? Е, ні... Я хоч і стара, а сама на двадцять сусідок піду. А це таргани!.. Ну, така печість завелася, хоч хату покидай. І чорні, мов наваксовані, і руді... А минулої ночі... Мій старий і забожився, що й рябого бачив!

Уже півроку що не робимо, а вони плодяться, більшають та шкоду роблять. То їли хліб і цукор, а це вже погризли мені шовкову хустку і взялися до квитанцій...

І свяченою водою кропила їх. І гасом, і окропом поливала... Як до стінки! Ходять наші таргани й прусаки, немов перемиті, і все.

Хтось із сусідів порадив піти до аптеки. Погнала я свого Якіма. Приніс він «средство»... Порошки — на вівсяну муку схожі. І ще щось таке біленьке, кругленьке, що горить.

— Слава богу, — каже старий. — Таке «средство» приніс, що на ранок і очі їм повилазять!

На ніч позачиняли ми вікна й двері. Понасипали того порошок всюди. Потім запалили оті біленькі кружальця і полягали спати.

Господи, як зашипіло воно, як задиміло, як засмерділо! Ану — кінець світу. Я — в крик. А старий відкашлявся й каже:

— Оце вже візьме... Коли мене бере, такого здорового... Я галасую: «Відчиняй двері!» А він: «Потерпи...»

А воно димить. А воно бере... Чую: давить мене, мов руками. Кинулася до дверей — не знайду поночі.

— Якіме, — гукаю, — відчиняй, бо я не видержу!

А він мовчить і не кашляє.

Я знову гукаю — мовчить.

Ледве намацала двері. Відчинила навстіж. Увімкнула світло. Дивлюся — господи!.. Лежить мій старий на під-

лозі й не дише. Тільки вусами ворухить, як старий тарган.

Я злякалась. Ухопила його, витягла в коридор, потім надвір. Линула йому на голову глечик холодної води.

Він чхнув, позіхнув, закліпав очима. Сів. Відкашлявся й питає:

— Де це я?

— На подвір'ї,— кажу.

— А таргани?

— А таргани в хаті,— відповідаю.

Він подумав і каже:

— Аж тепер їм кришка... Коли мене взяло... От «средство», спасибі, дали. Таким у шістнадцятому році німець труїв нас на фронті.

Переночували ми надворі. А вранці заходимо до кімнати. Дивимось: жодного таргана нема на підлозі. Я зраділа, до мисника... Матінко моя!.. Так і пурхнули з хліба. Цілий рій.

Почухав мій старий потилицю й каже:

— Мабуть, вони, стерві, мають протигази...

Минув тиждень — тарганів іще побільшало. Хліб і цукор хоч не приносить. Квитанції — давно поїли і перейшли до скоромини. Якось було задощило. Старий мій знайшов шкіряного кашкета. Натяг на голову — тільки лисиною блиснув. Геть увесь верх, ідоли, погризли!

Зажурилися ми остаточно. Я й кажу Якимові:

— Ти б запитав на роботі у своїх друзів сторожів. Може, нарають що-небудь?

Вранці приходить мій старий зі зміни.

— Напитав,— каже.— А ми, старі дурні, досі не знали...

— Що ж ти напитав?

— Є в нашому місті така гарнізація, що давить наповал тарганів, якої б масті вони не були!

— Де ж вона? — питаю.

— Є,— каже.— По той бік міста. Мій напарник Зозуля повну адресу написав. Ось, дивись... Іхати першим трамваєм. Отут пересісти на другий... Не доїжджаючи базару, пересісти на четвертий. Іхати до олійного заводу. Там ходить автобус. Автобусом доїхати до кінця. А там уже пішки пройти. Кілометрів два, не більше.

Старий сховав папірця. Поснідав і каже:

— Поїдемо, поки я адресу не загубив.

Довгенько ми їхали. Довгенько йшли. І хоч аж під обід, але доставились благополучно.

Зайшли на широке подвір'я. Машин побно, а людей нема. Походили трохи. Побачили високого, зігнутого чоловіка у білому фартусі, з віником у руках. Старий мій запитав:

— Скажіть, будь ласка, де тут тарганів давлять?

Високий чоловік показав віником на сірі відчинені двері.

Заходимо. Велике приміщення. Попід стінами і посередні штук дев'ятнадцять столиків таких, як на базарі, де сир продають. Людей — тьма-тьмуца. І такий лемент стоїть, як на ярмарку!

Зупинилися ми біля порога. Слухаємо. Придивляємось до людей. Коли це старий мене штовх під бік і показує на стіну...

Глянула я, аж у грудях похололо. На всю причільну стіну — чорна рама. А в ній портрети пацюків, ховрахів, мишей, тарганів, прусаків і блощиць. Та такі ж здорові та страшні!

Яким показав ціпком на велетенського чорного таргана і каже:

— Ба, який вигнався! Треба своїх знищувати, поки маленькі.

Протовпились ми до самого крайнього столика. Там сиділа маленька нафарбована жіночка. А перед нею стільки тих паперів, ніби вона збиралась тонну сиру продати.

Старий мій розгладив вуса і так чемно звернувся до жіночки (а це він уміє!):

— Пробачте,— каже,— у нас велике нещастя... Уже півроку...

Жіночка перебила:

— Що півроку? Пацюки, миші, таргани чи блощиці?

— Таргани,— каже мій.

— Чорні? — запитала вона.

— І чорні, і руді,— каже Яким.

— До дев'ятнадцятого стола,— буркнула жіночка.— Це не мое.

А старий мій знову до неї:

— А ви ж, звиняйте, над чим почальник?

— У мене блощиці,— відповіла і так апетитно почувалась, ніби її справді кусали блощиці.

Подякували ми й пішли. Ледве пробілися до дев'ятнадцятого стола. Тут уже сидів чоловік. Сухий, чорний, з довгими вусами, що стирчали догори. Він щось писав у вошиті такому товстелезному, як псалтир.

Підвів нарешті голову. Оглянув нас з ніг до голови і суворо запитав:

— На що скаржитесь?

— На тарганів проклятих,— відповів Яким.

— Колір який? — запитав.

— Чорні,— кажу,— як чорти.

— Багато?

Я глянула на старого, він на мене.

— Звиняйте,— каже Яким,— ми їх не рахували. Це коли б знаття, що так требається, то хоч би приблизно прикинули...

Чоловік знову:

— Давно завелися?

— Та вже більше як півроку.

— Півроку!.. Та вас,— каже,— штрафувати треба за те, що розводите таку погань!

— А ми ж не знали, що їм робити...

— Треба було негайно до нас звернутися! — суворо сповідав нас той чоловік. Аж вуса в нього сіпалися.

— Так оце ж ми й прийшли до вашої милості,— чемно повів старий.

Чоловік трохи пом'якшав і каже:

— Гаразд. Ось прийде Геннадій Валер'янович Попик... Він зараз на об'єкті. Зверніться до нього.

— А ви ж не зарятуєте нас? — уже я питаю.

— Я завідуючий відділом чорних тарганів. А він мій інструктор. Ясно? До нього й звертайтеся. Мені ніколи такими дрібницями займатись! — І так сердито вмочив перо в чорнильницю, ніби когось хотів проколоти.

А старий мій знову:

— Скажіть, будь ласка, а коли в нас і руді таргани?

— Сімнадцятий стіл! — відрубав чоловік, і ми пішли.

Коли чуємо вигуки:

— Товаришу Попик!

— Валер'яновичу!..

— Геннадій!..

— На хвилинку!

— На одну секунду!

Ми згадали пораду начальника чорних тарганів і собі кинулися до товариша Попика.

— Ви інструктор? — запитав старий.

— Я. На що скаржитесь?

— Таргани загризають,— кажемо.

— Мазь яка?

— Чорні, як цвіркуни, — каже старий.

— А що таке цвіркуни? — запитав нас інструктор.

— Це такі, — кажу, — що цвірчать.

Інструктор подумав і каже:

— Це не по моїй лінії. У начальника мого були, що за дев'ятнадцятим столом?

— Були, — кажемо. — Це він і направив до вас.

А старий мій:

— Рятуйте нас, Валер'яне Попиковичу...

— Геннадій Валер'янович, — поправив його інструктор. — Ладно, розповідайте. — І розгорнув велику засмальцьовану палітурку.

— Загризають, — каже старий.

— Відповідайте на запитання! — перебив інструктор. — Перше — масті якої?

— Чорної.

— Де водяться?

— Всюди: і в кімнатах, і на кухні, і в комоді.

— Кубатура яка?

— Що кажете?

— Ну, площа, площа яка?

— Дві кімнати й кухня. Правда, ще коридорчик є.

— Ні, так не піде... Мені треба точно знати. Довідка від кербуда є?

— Не взяли, — кажу. — Не знали, що треба.

А інструктор:

— Інструкція вимагає. — І знову почав запитувати: — Тарганів багато?

Бачу, старий мій починає нервувати й каже:

— Їх перерахувати — все одно, що кожного по прізвищу й імені записати...

Інструктор засміявся. Записав прізвище старого, рік народження і каже:

— А тепер ідіть в бухгалтерію і внесіть гроші за вісім сеансів.

— Яких сеансів? — питаємо.

— Там знають, яких сеансів, — перебив нас. — Підпишете умову. А через тиждень-два я сам навідаюсь. Обстежу об'єкт, складемо акт і почнемо давити. За вісім місяців у вас не тільки тарганів, а й яєць їхніх не залишиться!

— А швидше не можна? — питаю. — Бо за вісім місяців, — кажу, — вони й вуха нам пообгризають.

— Не можна, — відповідає. — Так інструкція гласить! До речі, де ви живете?

— Біля деревообробного заводу, — кажемо.

— А район, район який?

— Заводський, — каже старий.

Ех, інструктор як визвіриться на нас:

— Що ж ви мені голову морочите? То не мій район і не мої об'єкти! Шукайте свого інструктора. — Згорнула свою засмальцьовану палітурку й пішов.

...Пізно увечері доставились ми додому. Стомлені, сердиті. Зайшли до кімнати, ввімкнули світло. А таргани ну таке виробляють, як у цирку!.. Мабуть, знають, чортяки, що та гарнізація не давить їх, а захищає!

І що нам далі робити? Порадьте, люди добрі! Мій старий уже і сон, і апетит втратив. Ото тільки здрімне — знову гукає на всю хату:

— Лови, лови, Горпино!.. Рябий побіг!..

Мабуть, йому, бідному, уже в очах рябіє.

ДОРОГА КАЧЕЧКА

Була неділя. Павло Сидорович Одиниця сидів біля стола й уважно писав. На довгому синьому папірці красивим почерком було виведено: «Мандоліна, скрипка, гітара, балалайка, бубон, труба-корнет, гармонія...» А проти кожного інструмента — проставлена цифра. Очевидно, ціна.

Взяв рахівницю, двічі підрахував і акуратно вивів: «Всього».

Глянув у відчинені двері сусідньої кімнати і аж за головою взявся:

— А ще ж піаніно! — На підставці інструмента побачив ноти жартівливої пісні «Качечка лугова» і замислився.

Дружині Одиниці, Марії Іванівні, забажалося, щоб їхній єдиний син Юра здобув широку музичну освіту. Років два тому вона заявила чоловікові:

— Давай гроші. Куплю Юркові скрипку. У нього і талант і здібності. Хай розвиває їх!

Покрутився, покрутився Павло Сидорович і купив скрипку.

Хлопчик зрадів. Днів три так на ній пиляв, що батько почав таблицю множення забувати.

Через кілька днів мати запросила вчителя музики. Але Юра категорично заявив:

— Не хочу грати на скрипці. Купіть мені краще трубу!

Пробачилися перед учителем. Він пішов. А батьки, вивидивши хлопця гуляти, почали сперечатися.

Марія Іванівна за те, щоб купити трубу, а Павло Сидорович — проти. А коли обізвала його черствим скнарю — погодився.

Купили трубу. Записала мати Юру в шкільний духовий оркестр. Кілька днів у кімнаті стояло таке дике ревище, як у звіринці. Мати раділа. Батько приймав пірамідон, намагаючись раніше втекти на роботу і пізніше повернутися. А сусіди заявили, що напишуть колективну скаргу в домоуправління.

Правда, скаргу не написали. Юра заявив батькам:

— Не буду більше грати, болять губи! Ви мені краще купіть пилку, сокиру, обценьки й молоток. Я буду майструвати.

Батько зрадів. А мати засмутилася. Взяла гроші, хлопця за руку і пішла.

Незабаром повернулася. Весела, задоволена. Принесли з Юрою мандоліну, гітару, балалайку і привели високого, тонкого, як жердина, вчителя музики.

— Ну, татку, радій! — ще з порога вигукнула вона до чоловіка. — Цілий оркестр несу!

Пізніше з'явилася ще й гармонія.

Минали дні, а Юра залишався байдужим до музики.

Якось, коли не було батька вдома, Марія Іванівна запитала сина:

— Скажи, Юрику, що тобі купити?

— Пилку, сокиру й молоток, — відповів хлопець.

— Та ні. На чому б ти хотів грати?..

Хлопчик подумав. Нишком усміхнувся. Дуже йому хотілося мати пилку, сокиру, ще й велосипед! Обняв матір і хитрувато промовив:

— От... щоб це піаніно!.. Таке, як у нашій школі... День і ніч грав би!.. — І його міцні пальці швидко забігали по столу.

...Після довгих сварок і суперечок Марія Іванівна перемогла. Хоч і в борги залізли, а піаніно купили.

Місяців два Юра висиджував за піаніно.

Приходили учителі. Мучилися з хлопцем. Але марно. Далі «Качечки лугової» він не йшов.

Про все це згадав Павло Сидорович, сидючи над списком музичних інструментів і крупною сумою, виведеною під ними червоним олівцем.

У коридорі почувлися кроки й обірвали його думки.

— Прощу, Ольго Модестівно,— прозвучав ніжний голос дружини.

Відчинилися двері, на порозі показалась Марія Іванівна, пропускаючи вперед маленьку сивеньку жінку з нотами в руках.

— Павлушо, познайомся. Наша нова вчителька музики. Ольга Модестівна. Тридцять п'ять років уже грає! — швидко заговорила дружина.

Павло Сидорович підвівся, поправив піжаму, низько вклонивсь, обережно потис довгі, сухі пальці піаністки. А вишком подумав: «Дев'ятнадцята».

— А де ж піаніст? — ввічливо запитала вчителька.

— Он, за вікном. Курінь з хлопцями будує.— І, перегнувшись у відчинене вікно, гукнув: — Юрко! Іди до хати!

— Чого? — почувся дитячий голос.

— Прийшла нова учи...

Павло Сидорович не договорив. Марія Іванівна вхопила його за піжаму і відтягла од вікна.

— Теж мені педагог!..— І солодко заговорила у вікно: — Юрку, синку! Іди, мама щось тобі принесла. Тільки швидше!..

Ольга Модестівна здивовано глянула на батьків і ніяково знизала плечима.

До кімнати вбіг Юра у страшенно вимазаних крейдюю штаних. Ховаючи за спину брудні руки, він запитав:

— Ма, що ти купила?

— Юрику, ти спершу поздоровайся з Ольгою Модестівною.

Хлопчик привітавсь. А коли побачив у руках незнайомої жінки ноги, зрозумів усе. Якось зів'яло опустився на стілець і задививсь у вікно.

— Хороший у вас синок,— задоволено промовила Ольга Модестівна. Вона любила цим міцним, засмаглим хлопцем.— В якому класі?

— Та вже в п'ятий перейшов. Четвертий закінчив на самих п'ятірках! — похвалилася мати.

— От і ні. За співи й музику — двійку схопив,— щиро-сердно признався Юра і кинувся до дверей.

— Куди ти, Юрику? — запитала мати.

Хлопець сердито глянув їй в очі й заявив:

— Не хочу я більше грати! Не хочу, не хочу! І не буду!

Марія Іванівна вхопила його за руку і почала благати:

— Юрику, а я ж тобі сокиру, пилку, молоток, велосипед!..

— Ти тільки обіцяєш! Уже два роки обіцяєш!.. — дрижачим голосом промовив Юра й побіг.

Павло Сидорович повернувся до вікна й засміявся. Марія Іванівна почервоніла і вологими очима дивилася на двері, за якими зник син. Ольга Модестівна підвелася.

— Що ж, — тихо озвалася вона, — видно з усього, що син ваш не хоче грати... Бувайте здоровенькі, — чемно вклонилась і вийшла.

Павло Сидорович провів учительку і повернувся усміхнений, веселий.

— А ти вже й радієш. Людські діти он грають!.. А наш...

— І наш грає «Качечку лугову». І досить з тебе. — Потім узяв на столі папірець, подав дружині. — Подивися, в скільки нам за два роки обійшлася та «Качечка лугова», бодай вона була ще маленькою здохла.

Марія Іванівна мовчки проглядала список. А Павло Сидорович пішов до другої кімнати, сів за піаніно і вперше в житті заспівав, акомпануючи одним пальцем:

Ой качечко лугова,
Ой качечко лугова.
Ой яка ж ти, качечко,
До-ро-га-а-а!..

В цю хвилину до кімнати вбіг Юра з двома молоточками в руках.

— Татку, глянь, що в мене є! — гукнув він.

Павло Сидорович перестав грати і — до дружини:

— А в нашого сина таки є слух, і він добре гратиме... на оцих інструментах! — і показав на молоточки.

ОЙ КУМА, ТИ ДУША...

Питаєте, чому я така рада?.. Скажу: знову мій Роман тримається хати. І так тримається, наче його хто прив'язав! Отож і хочу поділитися з вами — жінками — недавнім горем і нинішньою радістю.

Уже п'ять років, як ми побралися. Роман уже тоді бригадиром працював. Молодий, високий, кучерявий. А очі такі, що як глянеш — відірватися не можна! Всі дівчата мені заздрили, що такого чоловіка вихватила...

Живемо, як ті голуби. Через два роки знайшовся хлопчик, ану вилитий Роман! Тільки брови мої. Так Романом і назвали. Це я так забажала. В кінці травня справили

гучні хрестини. Людей запросили багато. Кумував сам голова артілі Пилип Гордійович. За куму була моя шкільна подруга Антоніна Пишна. Антоніна на диво красива молодиця, схожа на Аксиною із кінокартини «Тихий Дон». Така фігура, очі, брови, навіть характером схожа. Правда, в особистому житті їй не повезло. Вийшла заміж за якогось зальотного п'яницю з гітарою. Пожила трохи, роздивилась і прогнала. Залишилась «солом'яною» вдовицею. Проте Антоніна духом не падає. Завжди співає, жартує, старанно чепуриться навіть тоді, коли йде до корів. Ми з нею доярками працюємо.

Чому я про свою куму так багато говорю? Тому, що з неї все почалося, нею й закінчилось...

Минуло зо два місяці після хрестин. І стала я помічати, що з моїм Романом щось коїться. А що — не зрозумію. Прийде з роботи, візьме сина на руки, носить по кімнаті, скупо примовляє, а для мене — жодного слова нема! Хіба що: «Давай вечеряти...», «Що я поспідаю?» Або: «Дай, нарешті, мені чисту сорочку!»

Одного разу він довго брився й зачісувався перед дзеркалом і каже до мене:

— Марійко, ти хоч би перманента зробила, як інші жінки.

— Як у куми Антоніни? — кинула я зненацька.

Він блиснув очима, схопився, нашвидку одягнувся й побіг, навіть не поспідав.

Так мені боляче стало... Поскаржилась матері, а вона:

— І що ти, доню, вигадуєш? Молодий батько радий, що син такий хороший росте, і всю увагу йому...

— А чому він раніше звав мене Марусиночкою, — кажу, — а тепер тільки Маруською?

— І слухати не хочу! — перебила мати. — Думаєш, що коли й бабою станеш, тебе все Марусиночкою зватимуть? У чоловіка повна голова клопоту: то сівба, то прополка, то жнива почалися. Керівник цілої комплексної бригади! А ти з дурницями пристаєш. Щоб я більше не чула про це!

На цьому й скінчилася наша розмова. Мушу сказати, що моя мати дуже любить зятя.

Тим часом Роман ставав усе чужішим та холоднішим. Прийде пізно з роботи. Гляне на сонного сина, повечеряє — і в сарайчик спати. Він у хаті не лягав, щоб син уночі не турбував, так мені заявив.

Одного разу прийшов так пізно, що я не почула. Зайшов до хати, розбудив мене і так сердито:

— Що то за суп у каструлі на плиті? Ні картоплини, ні крупини, ні засмажки... Навіть не посолила. Та його собаки не їли б! — і дихнув горілкою.

— То ж не суп,— кажу.— То я мийки виварувала... Треба було брати в горщику борщ, а помії залишити на похмілля...

Він тільки сплюнув і пішов спати.

Після того «супу» Роман зовсім хати відцурався. А я так змарніла, що навіть корови не пізнавали і почали менше молока давати... І вирішила поговорити з ним по-доброму. Пізньої ночі зайшла в сарайчик, розбудила його і кажу:

— Слухай, Романе... В ім'я нашої колишньої любові, в ім'я сина, признайся, що з тобою?

— Іди спати, мені вдосвіта на роботу! — буркнув.

Я знову:

— Може, розлюбив мене чи іншу маєш?.. Тоді давай розійдемося по-хорошому. Бо я більше не можу так жити...

Він як схопитися, як криконе:

— Кажу, іди спати, дурноверха! — і дихнув таким перегаром, що мене аж занудило.

До самого ранку просиділа над колискою сина. Вранці, ідучи на роботу, зустріла тітку Степаниду. Вона глянула на мене й жахнулась:

— Марусиночко, що з тобою? Ти наче з хреста знята... Мабуть, довів Роман з кумою Антоніною?..

Я так і кинулась:

— Тітонько, ви щось чули, щось знаєте?

— Та всі люди говорять, що Роман так і бігає за тою Пишною. І в клубі сидять поруч, і на зборах, і в район разом їздять...

Від тітчиних слів світ мені раптом почорнів, закрутився... Ледве добрела на ферму. Приходжу — Антоніна вже доїть корів і так виспіває, аж телята ревуть за стінкою! Хотіла було трахнути її дійницею по красивій голові, але втрималася. Після доїння закликала Пишну в червоний куток і стримано кажу:

— Антоніно, прошу тебе, як шкільну подругу... Признайся, правда, що ото люди кажуть?..

— Що ж вони кажуть? — і лукаво посміхасться.

— Та що мій Роман до тебе залицяється.

Вона вмить стала серйозною, помовчала, подумала й питає:

— А ти... по ньому щось помічаєш?

— Ой,— кажу,— таке помічаю, що бодай не казати! — І розповіла все про Романа.

Антоніна довго й уважно слухала, а потім:

— Не знала я, що він так переродився... Не знала. Я б давно тобі про все розповіла. А так, думала, скажи — тільки розлад внесеш у сім'ю...— І розказала до найменших дрібниць, як мій чоловік до неї залицяється.

Я — в сльози, а вона:

— Тільки не плач, а слухай далі... Перш за все знай, що твій Роман ніколи в мене в хаті не бував і не буде! — І її чорні очі заблищали гнівом.— По-друге... Хочеш, щоб він був таким до тебе, як і раніше?

Я тільки плечима знизую, не знаю, до чого кума веде.

— Зробимо от що,— продовжувала Антоніна.— Роман давно і настирливо домагається побачення зо мною на самоті... Отож я призначу, а ти підеш замість мене. Згода?

— Ой, згода,— кажу, хоч і сама не уявляю, що з цього може вийти і чим воно закінчиться.

У важкому чеканні минали дні. Роман став ще грубішим. Частіше несло від нього горілкою. Але я мовчу, як і домовилася з Антоніною.

А в суботу вона принесла прямо на ферму у відрі свій одяг, легенький чорний плащик. Навіть намисто й браслет принесла. І шепче:

— Сьогодні об одинадцятій вечора — у моїх вербах. Біля куців калини чекатимеш... Іди сміливо, тільки голосу не подавай, щоб не пізнав. Мовчи і все...

Увечері прибіг з роботи Роман. Такий бадьорий, збуджений. Повечеряв, переодягнувся, покройив голову духами і каже:

— Зараз їду в сусідній колгосп, мабуть, доведеться й заночувати...— І пішов, узявши плаща.

І закрався в мене сумнів: чи не підвела Антоніна? А все ж вирішила піти. Уклала сына спати. Нарядилася у Антонініне вбрання, пов'язала хустку, начепила намисто й браслет, накинула її плащик і пішла.

Іду левадою. Темно, хоч око виколи. Почав накрапати дощ. Ось і верби — чорні-чорні. Знайшла куці калини, стала й чекаю. А серце мало не вискочить! Коли чую, шелеснули куці, далі почувся тихий голос:

— Кумасю, де ви?

У відповідь я зашелестіла калиною. Він підскочив, обняв мене і почав прилипати губами до рук, до щік, до намиста, до уст! Цілує і жагуче примовляє:

— Моя кралечко, моя голубонько, як довго чекав я цього щасливого моменту... А ти... так довго мучила.

Він обнімає, цілує, солодко примовляє, а я думаю нишком: «Хоч у чужих вербах націлююсь із своїм чоловіком...»

Тим часом пішов ще рясніший дощ. Роман і каже:

— Кумасю, одну хвилинку... Я сівця принесу, бо немає на чому й присісти.

Приніс цілий оберемок, розіслав. Посадив мене поруч і заспівав на вухо:

Ой кума, ти душа,
Ти кругом, кумо, ой да хороша...

А дощ шумить у вербах, лопухах, у Антонініних сосяниках.

Роман обнімав, цілував, приспівував, а потім з досадою промовив:

— Не везе ж нам, кумасю... Перше побачення — і така ідіотська погода...

Тут я вже не витримала і на повний голос кажу:

— Мабуть, ходімо, Романе, додому. Посидимо в хаті, в сухенькому, помилуємось одне одним, як колись... А то мокнемо в чужих вербах, як полохливі любовники!

На мить він завмер. Потім як схопитися, як дремене, тільки куці засвистіли! А я йду слідом і гукаю на повний голос:

— Куме Романе! Почекайте, бо я сама боюся!!

Прийшла додому — нема чоловіка. Прокинувся сян, почала годувати, навіть не скинула Антонініного вбрання. Аж заходить мій кум Роман... Задрипаний, блідий, зляканий, очі — у підлогу... Я й питаю:

— Ну, розкажи, що там робиться у сусідньому колгоспі? — і сміюся.

Він несміливо підійшов до мене, поцілував руку з браслетом і так винувато каже:

— Дорога Марусиночко, прости... Я винуватий... Буває в житті... Як кажуть: хто не був молодим, той не був дурним...

Я сміюся на всю хату, а він благає плачущим голосом:

— Прости... Більше ніколи цього не повториться... Тільки не говори нікому... І оту чортову Антоніну попроси, щоб мовчала.

Я простила. З того часу мій Роман став як шовковий! Помітила мати й каже:

— Бачиш, доню?... Я ж говорила тобі, що в нього ба-

гато клопоту. А закіпчила бригада роботи — знову став як голубок.

Я ж мовчу і тільки посміхаюсь... Бо й на фермі справи пішли вгору: корови прибавили молока. Інколи він почне щось бурчати на мене, а я зразу заспіваю: «Ой кума, ти душа...» Роман як води в рот набере і починає посміхатися...

Ось чому в мене такий хороший пастрій. Спасибі по-друзі Антоніні!

ЧУДО

Чи ви чули, люди добрі, яке в нашої баби-дівки чудо скоїлось? Не чули? Ой, таке чудо, що чуднішого й не придумасш!

...Живе в нашому селі баба Варвара. Власне, вона і не баба: заміж ніколи не виходила та й онуків не має. За це, мабуть, і прозвали її баба-діва.

Жила вона самотньо, тихо, непомітно. Часто ходила до церкви, читала товсті, закапані воском книги. Мала повну хату старіх ікон. Дуже гарно в'язала дитячі капчики, рукавички, панчішки з вовни. А ще краще вишивала. Казали люди, що вона довго була в монастирі і там навчилася.

Отак і жила в постах і молитвах. Нікому не допомагала й шкоди не робила. Вона — сусідка моя. Вряди-годи до мене за чимось заходила, то — я до неї. Така тиха, сумирна, як свята. Інколи ночували в неї прочани, монахи. Пересплять і далі йдуть.

І от одного разу, саме перед пасхою, згоріла в неї хата. Пам'ятаю, прибігла вона до мене серед ночі і як заголосить:

— Ой сестро Марфо, рятуй!.. Пропало все й ікони божі!!!

Вибігла я. Дивлюся: горить-палає її хата, як тріска суха! Метуться люди, кричать і нічого не вдіють... Що поробиш, коли все з дерева, ще й очерет зверху?..

Забрала я погорілу до себе жити. Хата здорова, і сім'я невелика: я й чоловік. Живе баба місяць, другий. І скільки не питали — і комсомольці, і голова колгоспу, і ми з чоловіком, і з міліції приїжджали... Так і не призналась, від чого зайнялось. Ото буркне: «На те воля господня», — і все.

Аж восени, коли колгосп поставив їй нову хату, при-

зналась. Пам'ятаю, перебралась вона. Посходились люди. Нозносили: хто — ряденце, хто — подушку, хто — посуд. А комсомольці, що будували хату, зробили їй нового стола, стільці, лаву, ліжко. От голова артілі поздоровив бабу-діву з новосіллям і каже:

— Що ж, Варваро Сидорівно... Перебралися в нову хату, ставте могорича!

А вона скривилась, бідна, на очі сльози накопились.

— Який там у бога могорич, коли в мене за душею — ні шеляга...

А хтось із комсомольців:

— Не треба нам ніякого могорича! Хай бабуся краще розкаже, як ото пожежа виникла.

Варвара втерла сльози. Щиро-щиро подякувала людям і за нову хату, і за нову меблю і мовить:

— Люди добрі... Ваша доброта так розчулила моє серце, що розкажу все, як на сповіді. Може, скоро й помру...

Поплямкала губами, помовчала і згодом:

— Може, що скажу не так — простить... Я зроду перед миром не виступала... Отож. Ще з дитинства я була дуже богомільною. Мабуть, так богові було угодно... Та й батьки мене до святого привчали. Пам'ятаю, було мені років дев'ять. Якось заночував у нас старий монах, з довгою жовтою бородою і у власяниці. І розповів тоді про страшне пекло і принадний рай, в якому праведники живуть вічно в добрі і щасті. Показав різні картинки... І так мені забажалось бути праведною, щоб потрапити в рай! З того часу почала я жити в постах і молитвах, як праведниця.

Пізніше батьки віддали мене в церковний хор. Там я співала, аж поки не стала дівкою. На вулицю не ходила, ні на кого не дивилась, музик — боялась... Я була одна в батьків, і вони тішились моєю слухв'яністю.

Якось під осінь знову зайшов до нас той старий монах. Пробув кілька днів, одпочив. Він уже ледве ходив... За вечерею він і каже батькам.

— Щасливі ви... Хорошу, праведну дівчицю маєте... Жаль, коли її непорочна душа потоне отут у мирській суєті,— і сказав оддати мене в монашки.

Батьки зразу згодились. Признатися, і я була не від того. Дуже хотілось потрапити до раю...

На другий день, на світанні, попрощалася з батьками й пішла з старим монахом у монастир. Десять літ пробула затворницею... Десять літ постила, ревно молилась, просила в бога вічного блаженства в раю...

Якось довідалась від прочан, що мати померла і батько тяжко хворий. Поплакала я й одирсилась в ігумені навідати хворого батька та й допомогти. А гроші в мене були. Отой монах, помираючи, дав мені і паперових, і золотих. Заповів жертвувати на церкву, за упокої його праведної душі, і собі берегти на прожиття.

...Поховала я батька і більше не пішла в монастир. Жаль було залишати рідні могилки... Як я жила — всі ви знаєте... А тепер про пожежу.

В хаті ще тихше стало. Кожному хотілось почути оту тасмницю. Бабуся передихнула, перехрестилась і повела далі:

— Торік потягнуло мене сходити до Лаври і вклонитися святим моцям. Давненько не була...

Пішла... Навідала святі печери. Одговілась. Пожертвувала кілька золотих на церкву. Це ще були того покійного монаха. І там, у Лаврі, таких страхіть наслухалась від одного ченця, що мало душу богові не оддала. Він розказав, що скоро буде страшний суд. Мов, оті комуністи і комсомольці так розгнівали господа своїми диявольськими супутниками та ракетами, що в нього вже терпень урвався! Уже господь виділив і посланців своїх порядки на землі наводити...

Повернулась додому. Зразу ж пішла до церкви, усім святим поставила свічечки. Пожертвувала кілька золотих на нашу церкву. А незабаром, серед ночі, хтось тричі постукав у шибку.

— Хто там? — запитала злякано.

— Посланець господній! Відчини, преподобна діво Варваро! — почувся чоловічий голос.

Згадала розповідь монаха в Лаврі і відчинила. Зайшов здоровий, широкоплечий чоловік, схожий на апостола Матвія. Весь у чорному, з великим блискучим хрестом на грудях. Перехрестився на ікони. Благословив мене і підставив руку, щоб поцілувала. Потім скинув з себе чорну рясу, попросив води ноги помить. Помив, став навколішки перед образами і почав молитися.

Підвівся, підійшов до мене і таким сьвятим голосом, як у попа, промовив:

— Возрадуйся, діво Варваро!.. Господь сподобив тебе і заніс ім'я твоє непорочне на свої святі скрижалі! І послав мене до тебе сповістити про це і сотворити чудо в оцій святій хаті!

Вірите, я аж злякалась такої великої радості і подумала: «Недарма все життя провела в постах і молитвах». А він вів далі:

— Премного в тебе, преподобна діво, образів божих... А скажи, яка ікона тобі найдорожча?

Я показала стару-стару матір божу-тросеручицю, якою ще матір благословляли до вінця. Він і каже:

— А тепер, свята діво, вийди на хвилину, мені треба в богом поговорити. Амінь.

Вийшла я. Аж тоді згадала, що в мене за старою іконою гроші заховані: паперові й золоті... Та зразу ж святим хрестом відігнала грішні думки. За годину почула голос його:

— Заходь, праведна діво!

Заходжу. Господи! Мало не зомліла з радості. Вірите, горить матір божо-тросеручиця золотим вогнем праведним! Упала я навколішки і почала молитися перед оновленою іконою. Чую:

— Встань, преподобна Варваро, і слухай мене! По велінню господа я в тебе побуду... Скільки — не знаю, на те воля господня. Нікому — ні про мене, ні про оновлення матері божої не говори! Не отвержай уста свої праведні перед грішниками! Амінь.— І попросив засмажити яєчню.

Я й очі витріщила від такого, адже саме кінець великого посту! Він зразу ж догадався і каже:

— Не дивуйся, діво... З вовками жити — по-вовчому жити!

Повечеряв і ліг спати. Зразу й захріп, як звичайна людина. Я підлила оливи в лампадку, помацала гроші за іконою. Постелила собі на лежанці й лягла. Тільки почала дрімати, чую: говорить сонний посланець божий. І так голосно:

— Чую, господи!.. Так, на Землі!.. У преподобної діви Варвари!.. Хай буде воля твоя!.. Слава тобі, господи, слава тобі. Амінь.

Мені так страшно стало, що аж перед ранком заснула. Коли прокинулась — його вже не було. Лише три дерев'яних хрестики лежали на столі та вогнем праведним сяяла оповлена ікона. Знову помацала гроші — на місці.

І так мені забажалося розповісти про все сусідам, показати чудо!.. Уже навіть зібралась, та згадала його слова: «Не отвержай уста свої праведні перед грішниками»,— і схаменулась. Правда, третього дня пішла до церкви і розказала на сповіді про все попові. Він вислухав, схи-

лився до мене і тихо промовив: «Радуйся, діво, господь сподобив тебе. Амінь!»

Прийшла додому. Лягла спати. А серед ночі знову почула трикратний стукіт у вікно і знайомий голос. Відчинила двері. Зайшов він. Роздягнувся, помив ноги, помолився богу і попросив яєчні. Я підсмажила. Він їсть, а я необережно запитала:

— Де ж ви барились так довго?..

Він так суворо глянув на мене і сердито відповів:

— Був там, куди послав наш отець праведний! — І показав пальцем угору. Повечеряв і ліг спати. Я послалась па лежанці. Лежу, дивлюся, як сяє оновлена матір божка, і так радісно на душі! Раптом як гукне той посланець божий: «Чую, господи!» — і схопився на ноги. Озув чоботи, одяг рясу, перехрестився на ікони і довго стояв, ніби до чогось прислухався... Потім, уже тихо, промовив: «Господи, хай буде воля твоя»... — і до мене: «Вийди, преподобна діво, я ще одне чудо сотворю!»

Знову я вийшла до другої кімнати. Знову згадала про гроші за іконою... Знову святим хрестом відігнала грішні думки. Стою й чекаю. Довгенько чекала — не кличе. Раптом почула, ніби димом запахло... Прицюхалась — справді гореним чуть!..

Я — до хати... А там, господи! Палахкотить увесь іконостас! Повно їдучого диму... Я до ікон, до грошей — нема! Даремно руки попекла. Ледве вискочила надвір... Мерщій до сусідки Марфи (це до мене). Поки збіглися люди — уся хата палахкотіла, аж клекотіла. А посланця божого — і сліду нема...

Бабуся низько-низько опустила голову і беззвучно плямкала губами, втираючи сльози...

— Варваро Сидорівно, а скажіть, як же воно таки загорілось? — запитав голова колгоспу.

— А господь його знає, — відповіла баба... — Може, від лампадки?..

— І гроші від лампадки зникли? — хтось запитав.

Бабуся нічого не відповіла, лише губами плямкала. А голова колгоспу знову:

— І як же воно виходить?.. З самого дитинства ви постили й молились... Десять років у монастирі промучились... І раптом — згоріла хата і всі ікони, навіть чудотворна троєручця... І ви, Варваро Сидорівно, після цього ще вірите в бога?..

Бабуся помовчала і тихо відповіла:

— Бог чи є, чи нема — господь його знає... А от чорти, отакі, як мене пограбував і спалив, є. Своїми очима бачила! — закінчила вона під оплески.

...Після тієї події бабуся рідше почала ходити до церкви. Нікого з прочан не пускала на ніч... А то якось зайшла до мене в дитячий садок і принесла такі гарні вишиті завіски на вікна... Дала мені й каже:

— Почепи, Марфо, хай красивіше буде у діток...

А то якось зайшла до голови колгоспу і каже:

— Іване Петровичу, хочу дівчаток навчить вишивати... Може, я скоро помру, щоб пам'ять була...

І тепер двадцять три дівчини навчаються у неї у гуртку вишивання.

Отаке, люди добрі, трапилось чудо в нашому селі. Хата згоріла, ікона згоріла, а баба обновилась. І так обновилась, що тепер її ніхто не називає бабою-дівою, а тільки Варварою Сидорівною.

ІШЛИ КУМИ ІЗ ФУТБОЛА

Товариші справжні болільники! Вислухайте вас із кумом і об'єктивно, по-справедливості скажіть — хто винен: ми чи наші жінки?..

Для ясності скарги почну з анкетних даних. Ми з кумом — ровесники, друзі ще з парубоцтва. Однаково захоплюємося футболом. Навіть вага в нас однакова: рівно по центнеру... І характери спокійні, як у малих дітей. Тільки його звати Макар, а мене — Кіндрат. Він працює комірником у колгоспі, а я на різних ударних роботах...

І жінки наші подружки ще з шкільної партії, і обидві — Катерини. Кумову дружину жартома звать на фермі Катерина перша, а мою — Катерина друга. Скажу по секрету, що обидві вони страшенно ненавидять футбол. Це точно!

Живемо ми навпроти, через вулицю. Ворота — проти воріт, як на стадіоні. І ото, як правило, перед футболом виходить кум до воріт. Мовчки візьметься рукою за штангу. Дригне правою ногою, наче б'є пенальті, і махне рукою вздовж вулиці. І мені все ясно: треба негайно пробиратися до Парфентія, теж нашого кума, що живе край села. У нього добрячий телевізор, а ще краще — домашнє вино.

Поза городами, роблячи обманні рухи, прямуємо до кума. А там, перед початком матчу, забиваємо парі. Пар-

фентій, як арбітр, перебивав нам руки. І чия команда програє, той ставить могорич.

Отак від футболу — до футболу минуло літо і половина осені. Жінки хоч і гримали, але не переходили в рішучу атаку. Одне слово, можна було терпіти...

А оце недавно погоріли ми з кумом, та ще й як погоріли!.. І на кому б ви думали?.. На турках!

А було це так. Тільки ми пронюхали, що збірна Радянського Союзу гратиме із збіркою Туреччини, зразу ж, на дві години раніше, вирушили до кума Парфентія, щоб не запізнитися. Там — забили парі. Ми з Макаром — за нашу збірну, а Парфентій чомусь за турецьку.

Сидимо, вп'явши очі в телевізор. Вислухали всі закордонні події. Подивилися мунтиплікат, побачили сцени з балету... Вислухали й прогноз погоди на завтра, а на екрані — ні наших, ні турків не видно. Не показують футболу, хоч гвалт кричи! Справжні болільники знають, як усе це важко переносити... З великої досади почали ми «розминку» біля вина... А очі повстромлювали в екран. Думали, може, хоч одного турка побачимо... Аж тут диктор оголошує, що турецька команда виграла в нашої збірної 2:0!

Господи!.. Кум Макар як ударить кулаком об стіл, аж чайник з вином підстрибнув! А Парфентій регоче, аж за живіт хапається, і вимагає: «Ставте могорич!» Ну що ж, парі є парі... Як не прикро за програш нашої команди, а все ж п'ємо... І з того горя, мабуть, випили зайве. Бо кум Макар навіть забув, хто сьогодні грав. Турків називав татарами, а нашу збірну — «Пахтакором»...

Пустився гарний дощ. Випили ще, поки перестане. Від серця відлягло. І вже зовсім пізно, в повній спортивній формі, попрямували додому. Ідемо вулицею і співаємо нашої любимої, що самі склали:

Ішли куми із футболу,
Бо спати охота.
Ой коли б нам пощастило
Взять свої ворота.
Ой коли б нам, ой да пощастило

— Взять свої во-ро-го-та! — закінчив кум Макар на такій високій ноті, що аж собаки завалували і півні заспівали. Точно!

Ось і наші хати. Зупинились ми в центрі вулиці і почали радитись, які ворота легше взяти... Кум і каже:

— Ходімо до мене. Моя Катерина перша, мабуть, уже спить. І взагалі в неї характер трохи м'якший, ніж у твоєї... Полягаємо па сіні в повітці, поговоримо...

Пішли. Ось і штрафний майданчик. Кум Макар хотів проскочити в ворота, але не вийшло. Вдарився лобом об штангу... За другою спробою — прорвався, але недалеко. Він тільки першим відкрився, а кума Катерина як уріже його ломакою! Макар ойкнув і з словами: «Небезпечно граєш!» — розтягнувся посеред двору.

Я — ходу, щоб і мені не перепало біля чужих воріт. Зупинився в центрі й прислухаюсь. Чую, чалапає мій кум по грязюці і так скорбно мовить:

— Чортяка, а не жінка. Вдається до заборонених прийомів... Щоб я був суддею всесоюдної категорії, заборонив би їй виступати на весь футбольний сезон... А тут же так спати хочеться, аж ноги підкошуються... Ще й доць не вщухає.

Подумав-подумав я та й кажу:

— Давай, куме, спробуємо взяти мої ворота!

Обережно пробираємось. Він лівим краєм, я правим. Тільки я вхопився руками за штангу, дивлюся: стоїть моя Катерина друга, як Лев Яшин... Ступив я крок до неї, почав розповідать про турків. А вона як торохне мене по спині чимось твердим і замашним! Точно! Що тут робити? І повели ми з кумом атаку знову на його ворота. Підбігаємо, а там Катерина перша стоїть з кием...

Довго ми так ганяли через вулицю, як два центральних нападаючих. Але не змогли взяти жодних воріт. Захист, скажу вам, був залізний!..

Задихались, зупинились у центрі поля і почали радитись, що його далі робити? Пробитися до кума Парфентія — ноги не несуть. І вирішили пробиватись поодиноці, кожен до своїх воріт. Кум розвиває атаку лівим краєм, а я — правим... Обережно пройшовся штрафним майданчиком уздовж воріт. Дивлюся — стоїть мій воротар. Вирішую йти на штурм. Роблю обманні рухи... Нагинаюсь. Тільки спробував прослизнути у лівий нижній кут, як посковзнувся — ляп у грязюку! Точно! Оштрафувала мене дружина так, що аж штани лопнули, — і зникла. Схопився я і — крученим, крученим ходом прямо під коницю сіна. Там і заснув...

Вірите, всю ніч мені снились голи, очки, секунди. А ногами так дригав, аж коницю перекинув!

Рано-вранці проснувся від холоду. Тіло пашить, в голові дзвенить, як добре накачаний м'яч... Глянув на свій секундомір: сьома година. До хати побоявся йти. Вирішив пробитися до кума, може, в нього знайдеться чим погритися...

Знайшов Макара в повітці. Він лежав і важко стогнав.

— Ну, як воно, куме? — питаю.

— Ой, бодай не говорити... Дискваліфікувала мене Катерина перша на багато ігор... Хоч би загоїлись травми до кубка та золотих медалей...

А я кажу:

— Кріпись, куме! Спорт вимагає жертв... І мені перепало, однак післязавтра піду на телевізор. Це точно!

— А хто грає? — ледве чутино запитав Макар.

— «Динамо» — Київ і «Кайрат» — Алма-Ата.

— Гукнеш і мене, хоч рачки, а полізу, — мовив, стогнучи.

Отакі ми самовіддані прихильники футболу! Ще раз прошу вас, товариші болільники, розсудіть об'єктивно: хто винен: ми чи наші відсталі й злющі жінки? Вони ж ладні зубами погризти того шкіряного м'яча. Точно вам кажу!..

ЩО МИ МЕЛЕМ, ТОВАРИШІ?

Завідуючий паровим млином Матвій Матвійович Небилиця довго тер пальцями свої невеликі заспані очі. Здавалось, що він їх хоче зовсім виколупати. А коли протер, підвівся, оглянув присутніх, випив склянку води і поважно почав:

— Товариші! Дозвольте трьохсоті і останні в цьому році збори колективу нашого парового млина вважати відкритими! — і першим заплескав у долоні. — Пропонується такий порядок денний: перше і найбільш кардинальне питання — що ми мелемо і як ми мелемо?.. Друге — в розрізі мишей... Третє — про пацюків... Четверте — в розрізі мірошника Верхогляда, що недавно охрестив у церкві дитину... П'яте — наше відношення до маріонета Кі... Шосте — про прискорене розведення на млині рентабельних мишоловних котів... Десяте — про кочегара Тимошку, який петверезо побив свою дружину Марфу... Одинадцять — про преміювання завгоспа товариша Бараболі... Дванадцять — про новорічне поздоровлення нашого

колективу... Ну, і ще тринадцять пунктів різних інформацій і поточно-біжучих справ...

Небилиця відкашлявся, міцно потер крутого лоба і продовжував:

— Товариші, які будуть соображення в розрізі порядку денного? Є пропозиція затвердити!

— Затвердити! — почувся чийсь насмішкуватий голос.

— А ви, діду Фока, чого руку задрали? — запитав Небилиця басом.

— Та я думаю: чи не забагато питань?.. Адже післязавтра Новий рік... Чи встигнете всі обговорити?

— Встигнемо! Тільки треба виступати конкретно і практично, а не молоти язиками чортзна-що! — зауважив Матвій Матвійович. — По перших двадцяти питаннях слово надасться мені. Гм...

Так от, почну з самого головного... Що ми мелемо, товариші, на сьогоднішній день?.. І як мелемо?... Це питання ми ставили на обговорення протягом року двісті дев'яносто дев'ять разів. Бо воно кардинальне і болюче...

Товариші! Наш паровий млин і ми, весь хоч і невеликий, але міцно згуртований колектив, покликані давати трудовому народу борошно різних сортів... Кому — розмол... Кому — на хліб, на пироги, на вареники й галушки... А кому й дерті вдерти, щоб допомогти в розрізі тваринництва... Гм...

Так от, товариші, що ми мелемо і як ми мелемо?.. Гм... А мололи ми весь рік так, що з планом помалу не вискочили... Так, так, не вискочили... Треба признатися в порядку критики і самокритики... А чому? Та тому що, за неповними даними нашого рахівника, було на млині майже триста простоїв!

І ще скажу таке... Соромно, товариші, що ми на сьогоднішній день відстаємо від освоєння космосу! Тут, скажу в порядку самокритики, моя персональна провина, як завідуючого млином... Гм... Відстаємо ми і в розрізі пацюків та мишей, які ведуть на нашому паровому млині паразитичне життя... А яка від них користь? Ніякої, самі збитки! Гм... Майже триста разів засідали; суворо критували гризунів, а вони плодяться без ніякого удержу!.. Як же це можна, щоб на сьогоднішній день, у дні атомної енергії, у рахівника в пухляді миші акти погризли?! А випуватий завгосп товариш Бараболя, який ліберально ставився до пацюків і мишей, за що мав кілька доган... Гм...

Та й рахівник товариш Качан залишає в шухляді шматки хліба й сала. А гризуни люблять сало, от і лізуть до документів, навіть до таємних документів... Зарубай собі на носі, товаришу Качан!

А ось перед вами, товариші, сидить кочегар Тимошка... Він на сьогоднішній день побив свою дружину Марфу, яка має всі права нарівні з чоловіком... Ну як тобі тільки не соромно?.. Ти ж член нашого парового млина!..

— Та я зроду не бив дружини,— озвався несміливо Тимошка.

— Як-то не бив? — і Небилиця насупив брови. — У мене лежить персональна заява твоєї Марфи! Сама тижнів зо два як принесла!..

— То ж вона подавала заяву, щоб виписали дров,— мовив кочегар.

— Кому ти говориш? — витріщився Матвій Матвійович. — Я зараз докажу тобі документально! — і швидко відчинив шухляду свого широкого стола. — Та в ту мить відтіля вискочили дві здоровенні миші і камінцями гупнули на підлогу. Небилиця злякано подався назад. А його очі чорними картечинами націлились на завгоспа:

— Товаришу Бараболя, де твоя пильність?! До чого ти довів господарство?.. Де це видано, щоб на сьогоднішній день у столі завідуючого паровим млином та миші завелися? Може, ще й гадюк сюди напустиш?.. А де ж організація рентабельних мишоловних котів?.. Де виконання лозунга: «Товариші! Всі — на боротьбу з пацюками й мишами!» — і він товстим пальцем показав на великий плакат, що висів на стіні в павутинні, як у рамці. — Де це все, товаришу Бараболя, я тебе питаю і весь колектив спрашує?!

У невеличкому приміщенні, наскрізь прокуреному, стало тихо, як перед грозою. Небилиця пожирав очима завгоспа, мірошника і кочегара Тимошку.

— Отак ми мелемо, товариші, на сьогоднішній день,— сердито резюмував завідуючий. — Це ж ганьба! — і дістав із шухляди шматок паперу, погризений мишами. Довгенько розглядав. Нарешті промовив: — Радій, Тимошко, заяву твоєї дружини миші з'їли... Тільки підпис лишився... Так що доведеться відкласти розгляд вашої скандальної рідинної справи...

— Там же тільки, щоб дров виписали! — знову натякнув кочегар.

— Все одно,— мовив авторитетно Небилиця.— Не можемо розглядати, бо миші погризли документ! Мабуть, скоро й нам пацюки вуха пообгризають...— Завідуючий про щось подумав. Обвів усіх суворим поглядом і мовив:— Так, товариші члени нашого млина!.. У мене є таке соображення... Замість того щоб преміювати завгоспа товариша Бараболю — влити йому ще одну сувору догану за гризунів! Заперечень нема?

— Матвію Матвійовичу,— почав було завгосп.— Як же це так?..

— Отак, як чуєш! І не зніму, ротозію, поки не виловиш усіх мишей!

Ще довго Небилиця говорив. Пив воду, кричав, бив себе кулаками в груди, погрожував колективу. Нарешті, вичерпавши свій трьохгодинний регламент, важко сів і запитав:

— Так, товариші члени колективу парового млина! Які будуть соображення по моїй доповіді?

Присутні мовчали, тільки завзято смалили самосадам.

— Так які будуть соображення? — перепитав завідуючий.

— Нема ніяких соображень,— озвався хтось у тютюновому диму.

— Тоді, може, в кого є запитання або слово?

— Дозволь, Матвію, мені! — підніс руку дід Фока.

— Слово надається найстарішому колгоспникові нашого району дідові Фоці! — якимось урочисто проголосив Небилиця.

Дід розгладив білу бороду і тихенько почав:

— Я скажу коротко, бо малограмотний... От ми довго слухали товариша Небилицю, як завідуючого... І хоч я й не член вашого млина, а хочу сказати правду... А правда моя така. Ви цілий рік засідали, молодці язичками всіляку нісенітницю, а млин стояв, як і зараз стоїть... А люди чекають борошна, і баба моя чекає на Новий рік... Та за той час, що ви засідали й базикали, можна було жорнами план помолу виконати! Оце моє таке слово і разом — новорічне побажання вашому колективу парового млина!

— Ваш виступ, діду Фока, не по суті! — перебив Небилиця.— Товариші, у кого будуть пропозиції по моїй доповіді? Тільки щоб конкретні і рентабельні!

— Прийняти за... основу! — почувлося з кутка.

— Що, за основу? — запитав Небилиця.

— Та... виступ діда Фоки!..

На цьому й закінчили із зборами. Ритмічно загудів млин.

— Оце по-моєму! — задоволено промовив дід. — Мели, Іване, поки млинок на збори не стане!..

ЧЕРЕЗ ДЖУЛИНКУ — В АФРИКУ

Ваня Кравчук і Петя Пийвода — нерозлучні друзі. Живуть вони в Києві, в одному будинку, в одному парадному. Обидва ходять в другий клас і навіть сидять на одній парті. В школі називають їх братами.

Правда, характерами вони були різні. Ваня був тихий, задумливий, неговіркий. Він міг довго сидіти за книжкою або гратися іграшками. Допомагав матері посуд мити, картоплю чистити.

У Петі все було навпаки. Він був надто балакучий і рухливий. Всидіти на одному місці міг тільки в кіно і то на пригодницькій картині. Не любив читати книжок, не допомагав матері, гірше за Ваню вчився. Зате на витівки Петя був майстер!

Одного разу друзі побачили кінофільм про Африку. Було це під час літніх канікул. Ідучи додому, Петя піднесено говорив:

— От Африка, скажи, Ваню!.. А джунглі, а слопи, а баби-баби!..

— Не «бабибаби», а баобаби, — поправив Ваня.

— А страуси, а леви... А вулкан Ксенія!..

— Кенія, — поправив Ваня.

— А піраміди, а кам'яні свинки, — продовжував захоплено Петя.

— Не «свинки», а сфінкси, — знову поправив Ваня свого друга.

Петя помовчав хвилю, хотів образитись на Ваню, але тільки промовив:

— От поїду в Африку і перевірю... Хочеш, візьму й тебе?

— В Африку? — тихо запитав Ваня і подивився на друга здивованими сірими очима.

— Чого так дивишся? От і поїду!

— А ти дорогу знаєш?

— От сказав!.. Та я по-своєму компасу і в Індію можу заїхати! — відповів упевнено Петя.

— А що скажуть тато й мама?

— Вони й не зоглянуться, як я й назад... А бити не будуть, бо я таких подарунків навезу, що їм і не снилося!

Поїздка в Африку зацікавила Ваню. Він щось подумав і тихо запитав:

— А чим же туди їхати?

— До вокзалу — тролейбусом. З міста виїду поїздом. А там десь сяду на реактивний літак. Он Івасик-Телесик на простих гусаках і то як літав. Сама баба-яга не могла вловити!.. Даремно ти не хочеш їхати зо мною.

Упевненість Петі, згадка про Івасика-Телесика і реактивні літаки побороли Ваніні вагання. Та й не міг він відстати від свого найкращого друга.

У скверіку, під широким каштаном, Петя виклав свій план поїздки до Африки. Завтра, надвечір, вони виїдуть тролейбусом на вокзал. Харчів у дорогу не братимуть. Петя запропонував, правда, сильно наїстися вдома, щоб вистачило аж до самої Африки. Вирішили ніяких речей з собою не брати, крім компаса й електричного ліхтарика. Одягнуть обидва шкільну форму — так, мовляв, легше буде пробиратися. Петя навіть сказав:

— Подумають, що ми морські капітани і легше буде і на літак, і на пароплав сісти.

З грішми в них також було все гаразд. Ваня мав цілий карбованець, та Петя дев'яносто три копійки.

Там же, під каштаном, друзі поклялися нікому не говорити про свою таємницю. Ніде не покидати один одного, навіть коли на них нападуть леви й жирафи.

Другого дня в умовлений час хлопчики сіли в тролейбус. До самого вокзалу Ваня мовчав і думав. А коли вийшли з тролейбуса, він заплакав.

— Чого ти? — запитав Петя.

— Т... так...

— Ну, чого ж так?..

— Жаль мені... батьків... І страшно...

— От чудак! Чого ж ти боїшся?

— Ле... левів, тигрів і крокодилів.

— Ти що, дурний? Ні леви, ні тигри, ні крокодили, навіть слони й жирафи малих не чіпають!.. А він — плакати...

Петя присоромив друга, і вони пішли до вхідних дверей. Хотіли пройти разом з людьми. Аж тут якась товста тітка з червоною пов'язкою на руці зупинила їх.

— Вам куди? — запитала суворо.

— На поїзд, — відповів, не моргнувши, Петя.

- Ваші квитки?
- У батьків,— збрехав Петя.
- А батьки де?
- Пройшли вперед...

— Якщо батьки пройшли вперед, то ви проходите назад,— сердито заявила тітка.— Ну!.. Чи хочете, щоб міліціонера покликала?

Згадка про міліціонера вплинула навіть на Петю. Він ухопив Ваню за руку, швидко одвів убік і промовив:

— От бага-яга!.. Подумаєш... Нічого, пройдемо іншим ходом...

Довго друзі ходили, заглядаючи в різні двері. Та пройти у вокзал не вдалося. Нарешті вони підійшли до широких воріт, з яких виходило багато людей з чемоданами.

— Швидко за мною! — скомандував Петя,— і першим кинувся у відчинені ворота.

— Куди, малий? — ухопив його за руку високий дядя, теж з червоною пов'язкою на руці.

Кмітливий Петя пішов на хитроці.

— Дядю, пропустіть,— благально заговорив.— Он мама наша йде з вузлами. Ми їй допоможемо нести.— І показав на якусь жінку, що стояла з чемоданом і клунками.

Високий дядя уважно оглянув хлопчиків і сказав:

— Ну, йдіть, коли не обманюєте...

Друзі помчали на перон.

— Ну, Ваню,— піднесено щebetав Петя,— тепер вважай, що ми вже в Африці. Найголовніше зроблене...

На рейках стояло кілька составів вагонів. По перону ходив міліціонер у білій гімнастерці. Петя перейшов на шепіт:

— Тепер нам тільки сісти на поїзд — і все...

— А яким поїздом і в який бік їхати нам? — тихо запитав Ваня.

— В який бік?.. — Петя замовк. Швидко дістав компас. Довго дивився на стрілки, на сонце, на вагони... Побачив на пероні дідуся з довгою білою бородою, що сидів на якомусь ящику, і промовив:— Компас показує правильно... Але краще, коли ще й запитаємо когось...

Хлопчики підійшли до дідуся, чемно привіталися.

— Скажіть, будь ласка, дідусю, як нам проїхати в Африку? — запитали разом.

— Що кажете? — не зрозумів дідусь і приклав до вуха долоню.

— В Африку, в Африку як їхати?

Старий подумав, похитав головою:

— Не чув такої станції... Може, роз'їзд?

— Це не станція, а Африка, — почав з'ясовувати Петя. — Там, де джунглі!..

— А-а-а, стривайте, стривайте! — промовив дідусь і поплямкав губами. — Джулінка, кажете?..

— Так, так, джунглі!..

— Так би й зразу... То це вам треба їхати через Козятин, Вінницю... Це ж воно туди... куди й мені їхати. Я добре знаю ті місця...

Хлопці зраділи. Навіть Ваня посміхнувся і запитав дідуся:

— А ви вже були там?..

— Де?

— Та в джунглях?

— Еге-ге, — посміхнувся дідусь. — То ж моя сторона рідна. І баба моя, сказати б, звідти родом.

Друзі почали зі всіх боків оглядати старого. Але він зовсім не був схожий на африканця.

— А чому ви не чорний? — запитав Петя.

— Що кажеш?.. Чому не чорний?.. Старість, синку, побілила... Побачив би ти мене замолоду. Чуприна й вуса були чорні, як у негра... А тепер — молоко, — і він погладив білу бороду.

Згадка про негра остаточно переконала друзів, що дідусь африканець. Вони вирішили їхати разом з ним. Веселі й щасливі присіли вони біля старого. А Петя почав розпитувати про Африку.

— Дідусю, а там у вас сильно жарко?

— Припікає... На те ж воно й літо.

— А звірі там водяться? — запитав Ваня.

— Що кажеш?.. Звірина?.. Аякже... Я ж сам був колись мисливцем. Ходив і на звіра й на птицю.

— А жирафи там є?..

— Що кажеш?.. Жирафи?.. Не зустрічав... Може, в судньому районі?.. Там ліси більші...

— А ви багато звірів убили? — знову запитав Ваня.

— Було всього. Бив і звіра й птицю... — Дідусь посміхнувся, погладив довгий вус, хитрувато глянув на хлопчиків. — А одного разу мало кума не вбив.

Друзі переглянулись.

— А що таке кума? — запитав Петя Ваню.

— Та не кума, а пума, — відповів той. — Це такий звір,

що має хвоста до 75 сантиметрів. Пума нападає навіть на домашніх тварин. Я читав у енциклопедії...

Петя не повірив другові і запитав старого:

— Дідусю, а він здоровий був, той пум?..

— Здоровий!..

— Такий, як носорог?..

— Куди там... більший... Було вхопить бика за роги, так і перекине! — пояснював балакучий і глухенький дідок. — Але я мало не вбив його... Пішов якимось на полювання на вовка... Сніжок зірвався, закрутило, засвистіло в лісі. Заліг я за деревом у снігу й чекаю...

— А хіба в джунглях буває сніг? — запитав здивований Ваня.

— Що кажеш?.. Ну да, в снігу заліг... Коли бачу із снігової кучугури щось виглянуло... Здорове, сіре... Я навів дробовичка, насторожився. А воно: то вигляне, то сховається, то вигляне, то сховається. Ех, думаю, що буде!.. От воно тільки гульк, а я — бабах!.. Так і покотилося по снігу. Я — туди... Дивлюся: лежить на снігу заяча шапка. А в снігу — переляканий кум... Я не знав, що й він пішов на засідку... Було мені тоді від нього!.. — Дідусь весело засміявся і довго закашлявся...

Хлопці дивились один на одного і нічого не розуміли. Та уточнити не довелося. По радіо об'явили посадку на вінницький поїзд. Дідусь підвівся. Узяв с'ього ящичка. Хлопчики допомогли йому піднести до вагона.

Все йшло як слід. Симпатична тьотя-провідник пропускала людей, без дітей і з дітьми... Підійшов і дідусь. Вона глянула на квиток і так мило промовила:

— Будь ласка, дідусю. Третє купе, п'яте місце.

А з нашими друзями вийшла неприємність. Провідник запитала про квитки... А в них не було. Не допоміг і дідусь, який сказав:

— Та хай їдуть, що вони, важкі?..

Не допомогли й сльози. Поїзд рушив, а друзі лишилися. Довго вони стояли на пероні і сиротливо дивилися вдалину, де у вечірніх сутінках зник дідусь...

Походили по перону. Напилися води. Петя запропонував сісти на другий поїзд. Вийшла така ж невдача...

Перегукувались, грюкаючи колесами, паровози. А хлопчики стояли на пероні стомлені, припишкілі, заплакані.

Раптом Петя підвів голову. Зиркнув в один, в другий бік. Потім ухопився однією рукою за живіт, а другою — за штаці, і... скривився...

— Що з тобою, Петю?.. Ти захворів? — запитав злякано Ваня.

— Наївся, дурний, здорово, — відповів крізь сльози Петя й заплакав...

...Пізно поверталися мовчазні друзі додому. Петя весь час плакав і нишком думав: «Коли б хоч тата не було... А я мамі все розкажу і пообіцяю, що більше ніколи не поїду в Африку...»

ВОВОЧКА

У кімнаті моїх сусідів, що приїхали на дачу, вже четверту добу творилось щось неймовірне. Щоденно в одні й ті ж години, ніби за графіком, починався істеричний жіночий крик, довгий дитячий плач...

Моя п'ятирічна донька питала:

— Татку, що там, б'ються?

Якось уранці, коли дикі зойки були в повному розпалі, до мене хтось постукав. Я запросив увійти.

Солідний мужчина, в парусинових штаних і в підтяжках поверх майки, простягнув мені руку, знайомлячись:

— Пробачте, — почав він. — У мене таке горе...

— Що трапилось? — запитав я насторожено.

— Дитина... Єдина дитина скоро помре...

— Захворіла?

— Гірше: нічого не хоче їсти, навіть і в рот не бере. Я вас прошу, дорогий сусіде, ви, я чув, учитель, зайдіть до мене... Може, чим допоможете.

Я згодився, хоч і поспішав на уроки. Донька пішла слідом.

Муся, як відрекомендувалась його дружина, сиділа в дорогому квітчастому халаті біля столу, тримаючи на руках хлопця років шести. Він був білоголовий, з гривкою над лобом і патьоками сліз під сердитими сірими очима. Звали його Вовочка.

— Що з тобою, Вовочко? — звернувся я до хлопця.

— Іди-и-и!.. — гаркнув він і запацав ногами. Це для мого педагогічного «я» здалося трохи прикрим.

— Вовочко, синочку, так не можна. Цей дядя — учитель, він тобі казочку розкаже, — умовляла мати.

— В-е-е-е!.. — заревів хлопець і страшенно закрутив головою, ніби на нього напали бджоли. Потім ударився ногою об стіл і так зайшовся, що Муся аж пополотніла.

— Він, бачте, звик, коли їсть, щоб бабуся розповідала казки,— тремтячим голосом говорив батько.— А позавчора вона поїхала до міста. І ось масте... Таке горе, таке нещастя...

А Муся тим часом промовляла до Вови:

— Синочку, рідненький, ангеле мій, відкрий ротика!

— Е-е-е! — трубив «ангел».

— Ну, покажи мамі язичка.

— Г-у-у-у!..

— На, вкуси мамку за палець, здорово, здорово!

— Бу-у-у-у!...

— А що в тебе на язичку? Ой-ой-ой, щось чорне-чорне. Ану, покажи...

Хлопчик неохоче висолопив язика. В ту ж мить велика ложка сметани вскочила йому в рот. Та не встигла задоволенна мати всміхнутись, як Вовочка виплюнув сметану прямо їй в обличчя.

Витерла обличчя, і знову ложка з сметаною завертілася під носом у сина. Він так викручував головою, що, здавалось, вона от-от одірветься від шиї.

— Допоможіть, порадьте! — благав мене батько. І на обличчі його була така скорбота, що мимоволі хотілося засміятися.

А він продовжував:

— Я стільки за ці дні перечитав педагогічної літератури... З лікарями радився... Та все це ні до чого: дитина в'яне на очах.— Він ухопив мене за руку і дивився такими благальними очима, як на справжнього рятівника.

Я пішов на хитрощі. Адже почати говорити правду — не дозволяли ні час, ні обставини.

— Бачите, для того, щоб щось порадити, треба познайомитися ближче з дитиною, вивчити її поведінку... А в мене ще один урок у школі.

— А який урок? Може б, узяли його? — запитала Муся.

— Експерсія до лиману,— відповів я.— Коли хочете — можу й Вовочку забрати.

— О, зробіть ласку! — так і кинувся батько.— Там придивитесь до нього: може, щось порадите, підкажете. Синку,— до Вовочки,— підеш з дядею вчителем до лиману?

— Піду,— озвався Вовочка і стрибнув на підлогу.

Незабаром велика шкіряна сумка, з найрізноманітнішим асортиментом харчів, опинилась у моїх руках.

— Я вас прошу,— благально промовляла Муся,—

годуватимете його ось за цим розписом,— і дала мені великий аркуш паперу, що рябів від цифр і назв.

Взяв я Вовочку, доньку і пішов до школи. А коли Муся гукнула вслід: «Вовочко, ти гляди — їж, не вередуй!», він категорично відрубав:

— І в рот нічого не візьму!..

Повів я свій перший клас до лиману.

Теплінь, вода, галька, метелики — що може бути кращого для дітей! Вова бігав, грався, перекидався на піску, купався з дітьми. Я запропонував йому їсти — сердито відмовився.

А діввора щебетала, засипала мене різними запитаннями.

Коли це прибігає моя донька і злякано гукає:

— Татку, а Вовочка викинув у воду і хліб, і пиріжки, і пряники, і цукерки, і яєчка, і сметану вилив, і молоко, — геть усе.

Я кинувся до Вовочки, та вже було пізно. Він стояв над мокрою сумкою, навантаженою піском і галькою, і спідлоба дивився на мене.

— Навіщо ти харчі викинув? — запитав я його.

— Не буду я їсти, — пробубонів і відвернувся.

Ішов час. Діти гралися. Я сидів на скелі, спостерігав за Вовочкою і згадував своє далеке дитинство. Згадав чомусь, як крав у матері цукор. Заліз у скриню, а вона здорова, з важким віком. Набрив яменю цукру. Почав вилазити. Раптом віко як упало — і прищикнуло мені обидві ноги. І висів я униз головою, аж поки не прийшла мати. А цукор таки поїв...

Дивлюся, підходить до мене Вовочка. Сердито глянув на мене, висипав з сумки пісок і гальку, випустив метелика, гелпнувся зі всього розмаху на вологий пісок і — як заплаче!..

— Чого тобі, Вовочко? — запитав я.

— Ї-ї-сти хо-чу-у!.. — аж луна розкотилась по березі. Харчів у мене не було. Єдине, чим я міг потішити хлопця, — пообіцяв, що зараз підемо додому.

Іти було щось із кілометр...

...Із школи Вовочка пішов прямо до мене. Дружина насипала дітям по здоровій тарілці зеленого борщу, і пішло змагання — хто перший з'їсть. Вовочка доньку переганяв.

Я покликав батьків. І треба було б вам, читачу, подивитися на них, коли вони почули, як Вовочка, доївши тарілку борщу, промовив: «Ще хочу».

— Яшенько, любий, ти глянь, який у нашого Вовочки апетит! — з сльозами радості в очах шепотіла Муся.

— Прекрасний,— стверджував схвильований батько.— Тепер і я вірю в педагогіку, як науку...

З ВІДРОМ ПО ЩУКИ

З велетенського сірого сита небесного сіється й сіється дрібний дощ. По холодному дзеркалу озера, обрамленого столітніми дубами, наче хтось невидимий посилає пшоном. Пізня осінь.

Самотньо і тихо на знаменитому Жуковім острові. Вечоріє. Ми сидимо з сином на березі, закинувши вудочки, і дивимось на поплавці, які ледь колишуться на трепетній воді. У банці в нас виграє єдина рибка. Маленька, схожа на пуголовка, але така енергійна, що вже кілька разів вискакувала з банки.

— І чого вона не ловиться? — з досадою запитав син.— Мабуть, дощу боїться й холоду... Бо вже й у мене руки замерзли,— і почав хукати на пальці.

Я назбирав сушняку, сухого листу і запалив. Мій малий кинув вудочку й захопився вогнищем, яке не стільки горіло, скільки диміло. Збирав сухе паліччя, траву. Вигрібав у листі крупні жолуді з коричнево-металевим глянцем. Я ж поглядав на поплавець, милувався тихим, золотом гаптованим осіннім пейзажем і шептав слова Пушкіна:

Улылая пора! очей очарованье!
Приятна мне твоя прощальная краса —
Люблю я пышное природы увяданье,
В багрец и золото одетые леса...

Тихий плин думок моїх обірвав чийсь простуджений голос:

— Здорові були! Помагай, боже, як той казав...

Оглянувся. За плечима стояв дід з довгою білою бородою і законченими тютюновим димом вусами. В руках тримав жмут вудлиць, рогозяного кошика. Озутий він був у високі гумові чоботи. Одягнутий у сіру фуфайку, міцно підперезану старим солдатським ременем, і в сині суконні штани. На голові куренем сиділа потерта шапка-вущанка, козирок якої звисав, ніби напівопущене забрало.

— Значить, вудимо, як той казав?..

— Розважаємось із сином.

— А малий уже, мабуть, збирається юшку варити? — і кивнув на нашу єдину рибку. Жолудевого кольору очі старого бризнули хитринками.

— Та оце порадилися з сином, що зваримо та поїмо на місці, щоб не носитися з рибою додому,— відповів я жартом.

Дід посміхнувся в закопчені вуса. А син:

— От і не будемо юшки варити!.. І додому рибку не понесемо. Я її випущу, хай плаває і росте. Вона ще маленька.

Очі старого, які ледь визирали з-під густого чагарника брів, стали теплими й добрими.

— За це ти молодець! — похвалив сина.— Треба жаліти й оберігати всяке живе створіння: і збіра, і пташку, і дерево, й квітку. Без них людині сумно було б, як без пісні...

— Я й так жалію,— хвалився син.— Торік знайшов на вулиці маленьке замучене кошеня. А тепер побачили б, який кіт виріс!.. А взимку — годую пташок. Вони так звикли до мене, що й не лякаються...

— У тебе, сину, як я бачу, дідів характер... Я живу під лісом і цілу зиму зайців підготовую! Ото, бува, як захурделить та вдарять морози, у мене біля хати ціла заяча ферма збирається, щоб луговим сіном поласувати.

— І рибку ловите? — запитав я.

— Ловлю, але тільки велику. І здебільшого отого хижака — щуку. Вона ж, чортяка, наповал знищує малечу і в річці, і в озерах. Ось, бач яка? — і дід відкрив кошика, в якому поблискували сердито-каламутними очима кілька щук.— Вік, чуєш, ізживаю, а маленької рибки не брав... Не раз дивуєшся, як оті «браколази» чи «бракосри» можуть знищувати все підряд?.. І сітками тягають, і вогненними вибухами нищать, і залізними вилами штрикають, щоб їх під боки штрикало!.. Нема в людей совісті, як той казав, ні на копійку.

Я дістає цигарки.

— Курите?

— От спасибі! — так і кинувся дідок.— Бо я, признається, за цим і прийшов. Мій напарник некурящий, так йому байдуже. А я — з самого рання мучусь...

— Забулися взяти, мабуть?

— Гірше ніж забувся,— мовив старий, делікатно розминаючи сигарету міцними, як дубове коріння, пальцями.— А всьому винувата баба моя. Яюсь почула по ра-

дію, що від цигарки навіть гадюка може здохнути, і викинула в піч усі мої снасті, як той казав... І люльку, і кисет, і півпачки сигарет!.. Ще й на словах додала: «Будеш курити — подам на розвод...» І виходить, як той казав, амалку батько не давав курити, а на старість — баба... Та воно й справді оце куріння ні до чого... Тільки здоров'ю вадить. Але звик і ніяк не можу розстатися з оцією воночюю соскою... — і він припалив сигарету. — А доведеться-таки покинути, боюся баби. Вона в мене з характером...

Мені зразу сподобався цей балакучий дідок. Закортіло погомоніти з ним більше.

— А ви давно рибалите? — питаю.

— Еге-ге... Вважайте, з самого дитинства. Скільки, пак, уже?... Мабуть, шістдесят років з добрим гаком...

— Чимало, — кажу.

Дід сів на дубовий пеньок, затягнувся цигаркою.

— Весь вік рибачив і риби не бачив, як любив повторювати мій дід.

— А чому він так казав?

— Та не везло бідоласі ні в господарстві, ні в рибальстві. Мабуть, і я в нього вдався...

— Хіба на своєму довгому віку не мали доброго улову?

— Вірите, таки не мав. Хоч і говориться, що нема брехливіших людей від старих рибалок, але я не маю чим похвалитися.

Ми обидва засміялись, а старий продовжував:

— Єдине, що мені запам'яталось на все життя, — це ловля щук відром на мамалигу...

— Щука ж, кажуть, на живця йде?

— На живця — це одне діло... А я сам ловив на мамалигу.

— Цікаво!

— Дуже цікаво, — підтвердив мій співбесідник. І його жолудеві очі заморгали, наче дід щось далеке пригадував.

— Як же ви ловили, коли не секрет?

— Та нема тут ніякого секрету. Можу й з вами, як той казав, поділитися досвідом і практикою, коли бажаєте слухати.

— Прошу, прошу!

Малий мій підсунувся ближче. А дід почав.

— Так ото слухайте... Був я хлоп'яком, уже пас чужих телят. А сім'я — велика! І в хаті, і надворі злидні аж

пищать. Батько помер. Залишилось четверо малечі, я, мама й дід. Жили ми тоді на Луганщині, над річкою Білою. Сама вона вузьенька, мала багато бродів. Але в окремих місцях були такі глибокі ковбані, що ніхто не міг дна дістати. А щуки в тих ковбанях — видимо-невидимо!.. Було, влітку, як спливе погрітись на сонці, аж вода чорна! А на вудку не йшла, хоч плач!

Дід мій був завзятим мисливцем. Хортом і собаками полював зайців. Хоч зрідка, а все-таки приносив здобич, яку ми з'їдали мало не з шкірою... А мене привчав рибалити.

Якось пізньої осені приніс дід здоровенного зайця. А я повернувся з річки без жодної рибини, хоч і мерз цілий день. Дід і питає:

— Де ж твоя щука, рибалко?

— Не береться,— кажу,— мабуть, уже холодно.

Він глянув на моє вербове вудлище, похитав головою і каже:

— Хіба на цей вербовий струмент риба піде?.. Нізащо! І вона вже розумнішою стала. Колись, кажуть, на голий гачок бралась, а тепер вимагає чогось нового...

— Яким же струментом її ловити? — питаю.

— Спробуй відром,— порадив дід.

— Як то відром? — дивуюся.

— Ось послухай... Мені сьогодні старий мисливець порадив. І божився, і хрестився, що правда! А робиться все це так... Береш побільше відро. На дні його вариш мамалигу, пальців у три завтовшки. І таку круту, щоб аж пригоріла! Потім верх відра об'язуєш мішковиною. До відра прив'язуєш довгу вірвочку і закидаєш на саме глибоке місце. Перед тим як закидати, треба тричі перехрестити дно у відрі, мішковину і тричі проказати: «Матір божа в погоду гожу рибку ловила і людям ділила...»

— Як же риба ловитиметься,— питаю,— чи хапається за відро зубами чи за мішковину?

— Еге, ти ж до кінця вислухай,— мовив дід.— У мішковині прорізується дірка такого розміру, щоб легко могла щука пролізти. І ось коли опустити відро на глибину, щуки нанюхають мамалигу і почнуть одна за одною лізти в дірку, щоб поласувати здобиччю. Налізе їх повне відро, бо зажерливі, чортяки! Наїдяться, спробують назад, але — зась! Їх у відрі повно і повернутись не можуть. І задки не вилізуть, бо плавці за мішковину чіплятимуться. А ти хапаєш відро, зціджуєш воду, і мерщій додому! Зрозумів?

Дід так ясно й упевнено розказав, що я повірив і почав готуватися. Зварив у відрі мамалигу. Приладнали з дідом мішковину. Прорізали, як і положено, дірку. Прив'язав я до дужки довгу вірьовку, якою з криниці воду тягаємо, і намірився йти. А дід:

— Хай уже вранці підеш. Бо темніє, та й дощ січе...

Та чи міг я, завзятий рибалка, терпіти до ранку, коли за годину, як той казав, можна повне відро щук принести?

Одягаю дідів кожухок. Озуваю його старі шкарбани. Одержую від старого, як той казав, інструктаж: коли треба відро хрестити, що проказувати, і біжу на річку!

Дув холодний вітер з колючим дощем. Ні на вулиці, ні над річкою — ні душі. Тільки верби жалібно стогнуть. Зупиняюсь під старезною вербою, віти якої сягали аж на середину річки. Вирішив наловити щук прямо з верби, бо з берега незручно закидати відро.

Виліз. Зручно вмовстився між розлогими гілляками. Підтяг відро. Укріпив один кінець вірьовки до гілляки. Перехрестив відро зверху, знизу, голосно проказав тричі: «Матір божа в погоду гожу рибку ловила і людям ділила», — і закинув свою снасть.

Відро лягнуло, набралось води і каменем пішло на дно. Стогне-плаче верба од вітру. Дощ лопотить по дідовому старому кожухку, як по залізному даху. Я замерз у ноги: погано гріли дідові шкарбани, озуті на босу ногу. Та що це для мене?.. Коли ось-ось понесу додому повне відро щук!

Чекав довгенько, щоб, як дід радив, більше налізло риби. Нарешті тягну... Відро важке. Я радію: «Мабуть, більше півпуда зачепив!» Обережно тягну і дивлюся вниз. І здалося мені, що з мішковини стирчать кілька здоровених риб'ячих хвостів. Поспішаю, аж тремчу від радості. Витяг... Обережно стромляю руку. Мацаю... Хоч би тобі одна поганенька рибина... Тільки мамалига на дві розквашена... «Мабуть, поспішив витягати», — подумав і закинув удруге.

Сиджу й терпляче чекаю. Немилосердно січе дощ. Шумить, плаче, похитуючись, верба. Ноги мої задубли... Але — терплю! Уже перші півні на селі проспівали, а я терплю. Отак, сидячи між гілляками, незчувся, як і заснув. І такий мені сон чудернацький приснився, що й досі пам'ятаю... Десь пішли ми з дідом на полювання. Ідемо кураєм, стернею, нескошеною гречкою... Раптом, замість

зайця, вискочили з бур'яну кілька здоровених щук! Хорт і собаки злякалися, стали. А дід гукає до мене: «Остапе! Перехрестись, забігай і накидай відро з мішковиною!»

Перехрестився я і щодуху кинувся до щук. Правда, не догнав, бо, як той казав, проснувся. І проснувся в холодній воді... Упав я замашно... Але хоч і злякався, та не розгубився. Вискакую з дідового кожушка, а шкарбани самі сповзли, і пливу до берега. Як той кіт, виліз на вербу. Цуплю відро. Мацаю... Еге-ге, а там не тільки риби, а й мамалиги вже немає на дні... Побіг додому.

Глянула мати на мене, сплеснула в долоні й насила... Дід тільки скривився, але ні про кожушок, ні про шкарбани навіть не заїкнувся... Отак я щук наловив!..

— А кожушок так і пропав? — питаю.

— Ні. Вранці знайшов у очереті, вода прибила. А шкарбани, як у воду впали...— дід глянув удалину й підвівся.— О, вже мій некурящий напарник чвалає додому... Дозвольте, коли маєте, ще одну сигаретку. Покурю, поки баба моя, як той казав, знаходиться поза грою...

Я запропонував дідові цілу пачку, але він категорично відмовився:

— Ні, ні, спасибі, тільки одну. Думаю таки кидати оцю вонючу й шкідливу соску...— Він чемно попрощався, забрав свої причандали і пішов доганяти напарника.

А мій син так захопився дідовим оповіданням, що забувся й про багаття. Довгенько дивився старому вслід, потім каже:

— Як жаль, що в нас нема ні відра, ні вірьовки, ні кукурудзяного борошна, ні мішковини...

Я зрозумів його натяк і посміхнувся...

ЗБІРНА БАЗАРУ

Минулого літа я відпочивав у портовому містечку під Одесою. Лагідне море, колосисті пшениці, безмежні виноградні плантації, золоті масиви квітучих соняшників — який чудовий Чорноморський край!

Але почуваю — чогось мені не вистачає. Чого саме? Нашого київського стадіону! Адже саме в розпалі були футбольні баталії. Юні болільники мене зрозуміють.

Одної неділі пішов я на базарчик. Він був хоч і невеликий за своєю площею, але надзвичайно багатий. Скумбрія

й бички, пеламіда й ставридка, дині і раки, виноград і кавуни, смажене соняшникове насіння і найрізноманітніші сорти слив.

Та найприємнішою мені здалася афіша, приклеєна на видному місці. В ній повідомлялося, що сьогодні, о п'ятій годині, відбудеться товариська зустріч з футболу між місцевою портовою командою і футболістами одеської фабрики. А в кінці приписка: «Вхід вільний».

Це мене роземішило. Бо на стадіоні, який був поруч з базарчиком, не було ні огорожі, ні якихось лав. Лише самотньо стирчали двоє свіжовиструганих воріт, біля яких паслися прив'язані кози.

Вирішив піти. Погода була чудова, хоч десь над морем юрмилися, перекочувалися свіжі дощові хмари. Рівно о п'ятій приходжу. Навколо стадіону розташувалися болільники, строкаті за віком і одягом. Біля правих воріт футболісти місцевої команди робили розминку. Були вони в білих майках і чорних трусах. Протилежні ворота були порожні.

Задивившись на болільників, які сиділи на запашному політці, я мимоволі згадав свої молоді роки і перше футбольне змагання.

Був я тоді завідувачим початкової школи хутора Заїківки, що на Луганщині. Однак посада не заважала мені по-юнацькому захоплюватися футболу. Отож я і мій колега, Сергій Олексійович (нас у школі було тільки двоє), організували з хутірської молоді футбольну команду. Придбали м'яча, форму. Спочатку парубки соромились грати в трусах, виступали в підштаниках. А далі звикли: спорт вимагає жертв!..

Хтось із нашої команди підказав, щоб провести змагання з футболу в сусідньому хуторі Маньківці. Було це перед Першим травнем. Ідея всім сподобалась. Пішли ми з колегою, щоб домовитись. Зайшли в сільраду. Голова, уже літній чоловік, уважно слухав, поглажуючи на потилиці сиву чуприну. Потім дістав товсту засмальцьовану книжку, перегорнув сторінки й каже:

— Я не знаю, що з мене хочуть?.. Усі плани сільради виконала... Заборгованості ніякої немає... Можу вам, учителям, і книгу показати... На осінь збираємося колгосп організувати... — і покликав секретаря.

Чітким кроком зайшов молодий чоловік у військовій формі:

— Слухаю вас, Петре Климовичу! — і виструнчився.

— Скажи, Хведоре, у нас є якась заборгованість по сільраді?

— Нема. А що?..

— Та ось прийшли учителі і якогось ф'їтбола вимагають...

— А в чому справа? — запитав Хведор, глянувши на нас строгими карими очима.

Ми розповіли.

— Так це ж чудово! — вигукнув секретар. — А то я, відколи демобілізувався, і не бачив м'яча! Значить, стадіон ми підготуємо: закопаємо чотири стовпи, приб'ємо дві перекладини. Команду я організую: охочих багато знайдеться! Так що чекаємо на Перше травня!

Ось і свято. Після демонстрації, яку проводили разом з людьми сусіднього хутора, перейшли до футболу. Наша команда вийшла в трусах і майках, що було надто незвичайним на той час, особливо для жіноцтва. Піднявся сміх, полетіли колючі репліки на адресу наших футболістів:

— Що воно за чортяки без штанів?..

— Тьху, ідоли, і страху їм немає!..

— Ще й учителі між ними... Та хіба вони дітей добра навчать?..

— Бідні батьки, вигодували отаких вилупків...

— Гляньте, а в того он ноги такі волохаті, як у бичка! А сказився б ти!.. От наші вийшли, як хазяйські сини!..

Наші суперники справді вийшли так, як були на демонстрації: в чоботях, в нових піджаках, штанах, сорочках. Навіть Хведор, капітан команди, вийшов у військовому, лише зняв очкура з гімнастюрки.

Гра була дуже азартна і дуже безладна. Наші суперники, які вперше побачили м'яча, не влучали по ньому, били в землю, перекидалися, підхоплювались, знову падали. А жінки їхні кричали:

— Гляди, чоботи не побий!

— Вимажеш піджака в зелене і не обмиєш!..

— Покинь, Омельку, бо як так падати — можна й без голови залишитися!..

Але гра набувала темпу і пристрасті! І закінчилося це чудернацьке змагання перемогою нашої команди з рахунком тридцять два — нуль!

Та даремно ми сміялись і раділи. Бо незабаром жінки, чоловіки яких «постраждали» на тому матчі, написали скаргу в райвиконком на нас з колегою, як організаторів тої «бісівської гри». У скарзі було вказано детально, які

матеріальні й фізичні збитки понесли їхні чоловіки. Там писалося: «Мій Тимошка ось уже тиждень не може ні зігнути, ні розігнути...», «А в мого Сидора, щоб він пропав, зовсім ноги не працюють... Треба кукурудзу садити, а він рачки надвір вилазить...», «А мій Омелько, мабуть, збожеволів, бо щонаочі сонний кричить: «Бий!» І так орудує ногами, що вже тричі збивав мене колінами в ліжка на долівку...», «А мій Іван, щоб він лоба побив, розніс новісінькі чоботи-вітяжки, які вперше озув на свято...»

В кінці жінки настійно вимагали, щоб ми з колегою сплатили їм за каліцтво чоловіків і за зіпсований одяг та взуття...

...Мої спогади обірвав чийсь неспокійний голос...

— Ще не почалося?..

Оглянувся. Біля мене стояв літній чолов'яга з коротко остриженими сивими вусами, в білій дитячій панамці на голові, в руках тримав за вірвовку велику білу козу.

— Ну,— кажу,— щось запізнюються. Я вже більше півгодини чекаю...

— Так що ж це вони? Он гроза надходить! — і, заклавши два пальці в рот, так свиснув, аж коза злякалася. А потім як гукне:— Шайбу давай! Шайбу!

І пішло по стадіону: «Шайбу! Шайбу! Шайбу!» А чоловічок у панамі до мене:

— Наче навмисне чекають, коли бог пенальті проб'є! — і показав на море, над яким клубочились чорні хмари.

Та ось чоловік, видно капітан команди портовиків, ухпив біля воріт білого рупора і заявив:

— Громадяни і неповнолітні болільники! Бережіть горлянки!.. Щойно дзвонили з Одеси і передали!.. Передали, що фабрична команда не приїде по барометральним соображенням... Буде гроза! Так що...

Та його заглушили болільники: «Давай, грайте!»

— Які можуть бути барометральні соображення?! — гаркнув мій сусіда з козою.

Капітан знову в рупор:

— Зрозумійте, громадяни болільники! Немає ж з ким грати!

— Подержіть козу! — кинув мені чоловічок у дитячій панамі. Дав мені вірвовку і мершій подався до того, що з рупором. Щось говорив, рішуче розмахував руками. Долітали лише окремі фрази: «І організую! І розіб'ю!» Потім ухопив рупор і двічі оголосив:

— Хлопці, хто добре грає в футбол, скидай штани і — до мене! Організуємо збірну базару!..

Хвилина — і десятки жовтих, білих, зелених, червоних, рябих трусів, плавок і майок полетіли до дідка в дитячій панамі. В одну мить він відібрав одинадцять юнаків і повів їх до протилежних воріт. Щось коротко поговорив з ними і об'явив у рупор:

— Товариші болільники! Я сьогодні буду і суддею, і прокурором, і адвокатом! — й свиснув.

Під регіт і оплески болільників команди вийшли на поле.

Змагання почалось. Портова команда зразу ж захопила ініціативу і перейшла в рішучий наступ. Дідок-тренер побачив, що ворота під загрозою, гаркнув у рупор:

— Збірна базару, не підгадь, бо всіх порозганяю!

Юнаки захищались, як леви. Загрозу ліквідовано. Збірна базару перейшла в контрнаступ. Комбінації, падання, борюкання — і м'яч у штрафному майданчику портовиків. І ось один з юнаків, у довгих рябих трусах, посилав м'яч прямо в ворота!

Тренер зірної кинувся до нього, розцілував і оголосив у рупор:

— Автором першого гола у ворота портовиків є учень ремісничого училища Іван Кирпа! Присвоєю йому звання майстра спорту!

Грім оплесків заглушив небесне гуркотіння. Упали перші краплі дощу. Та болільники на них не зважали.

Гра почалася з центру поля.

На цей раз збірна зразу перейшла в наступ. А дідок підбадьорює:

— Збірна базару, не підкачай! Давай комбінації і обманні двіженія!.. Тільки не падать!

Я, тримаючи козу, з великим задоволенням спостерігав гру. От м'яч у штрафному майданчику. Воротар портовиків вибиває на кутовий.

— Рябі труси! — гукає тренер зірної. — Подавай кутовий, тільки кручений, так, як Лобановський!

Рябі труси навішують м'яч. Чиясь стрижена голова спрямовує його прямо в дев'ятку! Дідок кинувся до нього, розцілував і оголосив:

— Другого гола, з подачі Івана Кирпи в рябих трусах, забив учень сьомого класу Костя Степанов! І йому присвоєно звання майстра спорту!

Пустився дощ. Уже поле вкрилося калюжами, а гра — в розпалі! Портовики почали нервувати. Ось одного з гравців збірної, який проривався до воріт, збили прямо в калюжу. Дідок призначає штрафний. Б'є той самий потерпілий, який ще недавно був у білій майці, а став у чорній. Удар. «Го-о-о-ол!» — розкотилося по стадіону з такою силою, що в мене ледь коза не вирвалася.

Вся команда розцілувала замурзаного переможця. Дідок назвав його прізвище, присвоїв звання майстра спорту, і гра знову почалася з центру поля. Дощ збільшувався. Малеча почала втікати. Але основний кістяк болільників мужньо тримався. До кінця першого тайма залишалось хвилин десять. А у ворота портовиків уже влетіло п'ять «сухих» м'ячів! Що було б далі — невідомо. Бо з страшною силою розколося небо, і хлинула південна злива.

На стадіоні лишилися тільки тренер базарної збірної з білим рупором та я з білою козою. Він підбіг до мене, вхопив козу за в'язку й каже:

— Тікаймо на базарчик, бо господь б'є такі пенальті, аж страшно!

Забігли у відчинений магазинчик.

— Ну, як вам подобається — п'ять сухих? — запитав дідок.

— Чудовий результат! — кажу. — Ви що, грали колись у футболу, що так швидко організували непереможну команду?

— Ніколи не грав! А вболіваю — все життя. Сам я рибалка. Змалку — на шаландах... — І, помовчавши, продовжував: — Я спостерігаю, що в нас інколи недооцінюють енергійних талановитих юнаків. А я вважаю, що саме мольдь під досвідченим началом може чудеса творити! Ось вам приклад з сьогоднішньою збірною базару...

Я цілком погодився з його думками.

ОПОВІДАННЯ

З КНИГИ ЖИТТЯ

Надворі — травень. Я — у відпустці. Куди ж поїхати, щоб і відпочити, і попрацювати добре? Вирішив податися на Одещину.

Так і зробив. На маленькій залізничній станції, що ховалась у квітучих акаціях, зупинивсь. Зійшов і попрямував дорогою до невідомого мені села.

Іду. Теплий вітерець бавиться мовою посивілою чуприною, охолоджує лоба й розхристані груди. Пахоці степу й одвічний хор жайворонків будять спогади про дитячі літа неповторні.

...З раннього дитинства полюбив я степи. Полюбив працю і задумливу пісню хлібороба. Тут, у степах, народився. Тут уперше став дитячими ногами на теплу землю. Тут, у степах, я вперше взявся за чепігу плуга, і тут маками польовими одцвіли й осипались дитячі літа мої...

Не раз бачив я стени оті спаленими вогнем воєн і суховіїв. Бачив їх смертельно поранених траншеями й окопами, металом снарядів і гусеницями танків. Бачив також, як дбайливі руки хліборобів лікували їх цілющим зіллям. І знову оживали степи, цвіли, колосились і тишили зір і серце людини.

Отак, мріючи, не зоглядівся, як на обрії з'явилась висока будівля, обрамлена деревами. Трикутник цинкового даху іскрився, переливався на сонці, як степовий ставочок.

Перехопився через балку. Побачив нову школу, що стояла край села. Згадав доручення редакції: написати нариса про сільського учителя.

Зайшов у нові ворота. На лаві, під розлогим кленом, побачив молодого чоловіка з книжкою в руках.

Ми познайомились. Це був директор школи. У холодочку присіли. Іван Петрович, так звали директора, уважно вислухав мене. Глянув на годинник і мовив:

— І з квартирою в нас легко влаштуватися. І нариса в про кого написати. Я познайомлю вас із заслуженим учителем Сергієм Сергійовичем Бондаренком. Він, правда, вже пенсіонер. Але роботи не кидає. Приїздили і дочка, й сини — хотіли забрати до себе. Де там! Каже:

«Ви що, діти, хочете, щоб ваш батько передчасно постраїв? Адже поки людина працює, доти й почуває себе молодію». Отакий Сергій Сергійович. А самому вже за шістдесят...

Ми зайшли до світлого кабінету директора. На стіні я побачив велику контурну карту Радянського Союзу, видіплену з гіпсу. На ній сузір'я маленьких електричних лампочок. Оглядаю карту. Іван Петрович увімкнув штепсель.

— Оце, бачите, лампочками позначені місця, де працюють вихованці нашої школи. Сергій Сергійович готує з учнями цю річ до сорокаріччя Жовтня,— пояснив директор.

Пролунав дзвінок. Відчинились двері.

— А ось і сам ініціатор,— сказав Іван Петрович і поглядом показав на сивенького чоловіка, що зайшов із зошитами й книгами. Він був середнього зросту, широкий у плечах, одягнений у вишивану, старанно випрасувану сорочку. Сині штани в білу смужку були припорощені крейдою. На ногах — старенькі, але до блиску начищені жовті черевики.

Ми познайомились... Сергій Сергійович міцно потиснув мені руку.

— Надовго до нас? — і уважно подивився на мене. В його карих очах іскрилось тепло учительське.

— Думаю, на місяць.

— У кого зупинилися?

— Лише збираюся...

— А може б, до мене? Га?.. Живу я один. Квартира, хоч у футболу грай.

— Спасибі. Але... чи не буду я для вас тягарем?

— Що ви, що ви? — так і кинувся Сергій Сергійович.— Ви знаєте, що в мене виробилась звичка, як у того старого залізничного кондуктора. Чули про це, ні?

— Ні, не чув.

— Є такий анекдот, що межує з правдою... Повернеться кондуктор з далекого й довгого рейсу. Ляже в м'яке ліжко. Крутиться-крутиться. Перевертається-перевертається, а заснути не може. І що він робить? Встає. Надіває кожуха, шапку, валянки. Бере в руки ліхтаря. Сідає на лаві біля дверей і до дружини: «Стара, ти там подивись за порядком, а я на цьому перегоні задрімаю».

Ми обидва засміялись.

— Отак і я,— продовжував Сергій Сергійович.— Вліт-

ку, під час канікул,— місця собі не знаходжу! Так ото навмисне запрошуюю до себе дітей. Пораємось у саду, на грядках. Або читаю їм... Так що — прошу. Такий квартирант, як ви, не тягарем, а відрадою буде. Адже скоро канікули.

Відмовлялись було незручно. Взяв свого чемоданчика і пішов за старим. Жив він при школі. Зайшли в простору кімнату з вікнами — прямо в шкільний сад. На стінах висіло багато картин.

— Тут у вас справжня картинна галерея,— зауважив я.

— А, не звертайте уваги. Це тільки спроба. Все життя спробами займаюся! — і перевів розмову.— Тут я живу. А поряд — ще одна кімната. Отже, місця вистачить.

На столі, заваленому книгами й зошитами, Сергій Сергійович побачив обважнілу бджолу, обережно взяв на долоню і випустив у відчинене вікно.

— Втомилася, бідолаха... — І до мене: — Жаль, ще один урок... Пообідали б, чайку попили б з медом. У нас своя пасіка. Ви ж з дороги. Мабуть, їсти хочете?

Я відповів, що не голодний. Та й харчі маю. І запитав чомусь, який у нього урок.

— Веду свій четвертий на екскурсію.

— Куди саме?

— До колишнього панського маєтку.

— А він що, зберігся?

— Маєток не зберігся. Але й на руїнах залишилися сумні пам'ятки минулого. Отож я й хочу дітей ознайомити. І не тільки ознайомити, а й розповісти їм щось із книги життя. Так, так, саме з книги життя!

Сумні пам'ятки минулого, намір старого учителя зацікавили мене.

— А чи не можна й мені з вами?

— О, будь ласка, якщо не втомилися! І мені охотніше буде.— Він узяв з вішалки бриля. Про щось подумав і до мене: — Признаюся вам по секрету... Задумав я таку річ... Адже скоро сорок років Жовтня. Отож і хочу розповісти дітям і про минуле, і про сучасне. Адже багато довелось і від людей почути, і самому побачити й пережити.

...За кілька хвилин, оточені гомінкими й допитливими школярами, ми вже були за селом. Сергій Сергійович ішов з двома хлопчиками, поклавши їм руки на плечі. Здавалось, що він прикриває їх білими крильми-рукавами.

По один бік дороги милував очі безконечний лан озими. По другий — малахітова плантація цукрових буряків.

На ній майорили білі, червоні хустки. Сергій Сергійович привітно махав дівчатам брилем, а учні — картузами й хустками. У відповідь — довго тріпотіли в повітрі за-смагли руки трудівниць.

Підійшли до старої вишні, що росла понад дорогою. Сергій Сергійович зупинився.

— Діти, хто скаже, що це за дерево?

— Виш-ня! — хором відповіли учні.

— Молодці, знаєте, — похвалив, посміхаючись, учи-тель. — А не знаєте, хто її так поранив? — і показав на потрісканий стовбур, на якому рясніли глибокі виразки: «Петро», «Микола», «Іван»...

Діти мовчки оглядали стовбур, а вчитель вів далі:

— Коли б оця старенька вишня та вміла говорити. Багато розповіла б! Розповіла б нам про ту невідому людину, що посадила її на радість дітям. Розповіла б, мабуть, скільки подорожніх відпочивало в холодочку, живилось її плодами. Згадала б, мабуть, і про тих невдячних, що зра-нили тіло її.

Ішли далі. Сергій Сергійович говорив з дітьми, а я ми-лувався степами й слухав. Слухав і все мережив думка-ми початок нарису про людину, яка всю свою любов і сна-гу хоче перелити в серця дитячі.

Припікало сонце. Над ланами мерехтіло марево.

Спустились у зелену долину. На косогорі, над бузи-новими кущами й дерезою, маячив одинокий суховер-хий дуб.

— Ось і прийшли ми, — промовив Сергій Сергійович і попрямував у бузинові хащі.

Підійшли до дуба. На галявинці, вистеленій буйною тирсою, побачили великий кам'яний хрест. Він похилив-ся, ніби глибоко задумався.

Учитель оглянув учнів і запитав:

— Діти, ви бачили цього хреста?

— Бачили! — почувлось різноголосе.

— А знаєте, хто тут похований?

Діти мовчали.

— Не знаєте? Жаль, жаль... Учні повинні знати.

Він кинув бриля на траву. Білою хусточкою витер слі-пнє чоло. Сів у холодку. Діти оточили його барвистим півколом.

— Колись тут був маєток поміщика Гуртопана, — по-чав учитель. — Родом я не з цього села, і не доводилось

бачити ні маєтку, ні того пана. Але чув про нього від одного старенького чоловіка.

А було це так... Багато років тому, коли я навчався в одеському інституті, відрядили нас, студентів, допомогти колгоспникам зібрати врожай.

Поїхали ми. В погожі дні жали хліб, різали соняшники. А після дощу направили нас розбирати фундамент панського будинку. Он там, де хвилює жито, стояв він.

Пішов з нами і старий каменярь Микола Полікарпович. Взались до роботи. Задзвеніли заступи й лом. Вивертаємо каміння, складаємо в штабелі. І, звісно, як молодь, жартуємо, сміємося. Лише дідусь Микола сумний, суворий. Сердито б'є ломом і примовляє: «У панські груди! У панські груди!»

Ми звернули увагу на це.

«Дідусю, кого це ви лаєте?» — запитали.

«Лаю проклятого поміщика Гуртопана!»

«А ви що, знали його?»

«Та знав, — каже, — собаку».

«І досі пам'ятаєте?»

«Еге-ге, хлопці!.. Те, що він зробив мені, — довіку пам'ятатиму...»

Ми зацікавились. Почали просити, щоб розповів. Довгенько вагався дідусь, але ми таки вблагали. І розповів нам старенький гірку бувальщину.

Поміщик Гуртопан гримів на всю округу страшною жорстокістю. Ото попрацює в нього наймат рік-два. Закінчить строк. Піде до пана, щоб давав розрахунок. А через день-два вже нема наймита. Того, мовляв, кінь ударив, та помер. Той, їдучи гарбою, задрімав, упав, і колесо його переїхало. А той напоровся на вила, злізаючи із скирти. А насправді — всіх їх знищував пан із своїм управителем.

— А навіщо вони їх знищували? — запитали схвильовані діти.

— Щоб зароблені наймитські гроші не виплачувати. Правда, недовго вдавалося їм це робити. Пішли чутки по окрузі. Злякалися, виродки...

Потрапив до того пана в строк і колись молодий та дужий Микола Полікарпович. І не сам, а з своєю нареченою, Катериною.

Діти знову:

— А чому ж вони пішли?

— Хіба не знали, що пан такий жорстокий?

— Бо таки не знали, розказував дідусь. Адже прийшли вони аж із Поділля. Пізніше хоч і довідались, та подітись не було куди. Чотири місяці проробили. А рік тоді був неврожайний, голодний.

Порадилися вони, розказував дідусь, і вирішили добути строк: що буде, те й буде!

Так і зробили. Катерина працювала в пана швачкою чи вишивальницею і в горницях прибирала. А Микола — на воловні. Важка була наймитська праця. Та що вдієш? Жили надіями, що зароблять грошей, одружаться, поставлять власну хатину і заживуть не в наймах.

У гіркій праці і в солодких надіях минув строк. Надходила мокра, холодна осінь. І вирішили вони попросити в пана розрахунок. Пішли до нього, вклонилися в ноги...

Пан вислухав. Подякував обом за хорошу роботу. Пообіцяв заплатити гроші, але з умовою, що вони попрацюють ще місяць. Наймити погодились, щоб не гнівити пана.

Після того минув тиждень. Якось прибігає на воловню Катерина. Така рада та весела, і каже:

«Миколо, а глянь, що в мене є!..» — і показала золотий перстень.

«Де ти взяла?»

«Управитель подарував, на наше весілля. Чи, може, не слід було брати?..»

«Глянув я,— каже дідусь,— на той перстень, сподобався він мені. Адже вперше в житті побачив такий. І відповів їй жартома: «Ну що ж, дають — бери, а б'ють — тікай...»

Минув іще тиждень. Одної темної ночі прибігла до нього Катерина. Боса, напівроздягнута, схвильована, і злякано зашепотіла:

«Миколо, тікай... Ой, тікай!»

— «Куди? Чого?»

А вона, плачучи, благав:

«Тікай куди хочеш, бо вони тебе вб'ють!»

І розповіла страшну звістку. Вона підслухала таємну розмову пана з управителем. Наступної ночі вирішили вони їхати в Гайдамацьку балку. Нібито скарб добувати. А між людьми й справді ходили тоді чутки, що в тій балці давно колись жили гайдамаки.

— Ті, про яких Тарас Шевченко написав? — запитала якась з дівчаток.

— Ті самі. І ніби гайдамаки закопали там багато зо-

лота, забраного в панів. Отож пан з управителем і вирішили скористатися з тих чуток. Поїдуть добувати скарб, візьмуть і Миколу з собою. А там — уб'ють його і закопають... Зароблені його гроші залишаться в пана. А красуня Катерина стане дружиною старого управителя-п'яниці. А їй, щоб заховати сліди, вирішили сказати, що Микола одержав гроші і втік. Такий був план душогубів.

Недовго радились наймити... І вирішили, що Микола втікає зараз. До наступної ночі перебуде ген у тому ліску. А вночі прибіжить туди й Катерина.

— А чом же вони разом не втікали? — запитали учні.

— Запитували й ми про це Миколу Полікарповича. Не можна було. За Катериною стежив управитель. Отож вона й вирішила: спочатку врятує Миколу, а потім сама втече.

Тієї ж ночі Микола втік. Дві доби голодний, під дощем чекав Катерини. Та вона не приходила...

Тривожні думки, як осінні хмари, облягли його голову. «Може, втекла іншою дорогою? А може, стала дружиною управителя? Адже він подарував їй золотого персня...»

Ще добу чекав у лісі. Нема Катерини. І вирішив пробратися темної ночі до панського маєтку і дізнатись про неї.

Непомітно зайшов на воловню. Запитав у знайомого наймита.

«Так вона кудись утекла, — відповів той. — Від самого управителя чув, що обікрала пана і втекла!..»

І пішов наймит Микола шукати свою наречену. Де він тільки не блукав! І в Таврії, і на Дону, і на Кубані. Заходив і в своє село на Поділлі. І кого він тільки не розпитував. Та ніде не було її.

Багато років пройшло. Вже й сивіти почав у наймах Микола. Але думка знайти Катерину не облишала.

Після Жовтневої революції знову навідався до клятого панського маєтку. Будинку вже не було. Лише стіни обгорілі стояли. «І кого я тільки не розпитував, та не почув про неї ні слова», — сумно закінчив оповідати Микола Полікарпович.

Ми, студенти, дивились на широкоплечу, колись богатирську постать дідуся. Любувались, як вправно він орудував ломом. Ніхто ні про що не запитував. Лише з якоюсь нелюдською силою довбали фундамент панського будинку. Викопували трухляві дрючки й дошки колишньої підлоги, черепки битого посуду.

Раптом один із студентів провалився майже по пояс у якусь яму. Старанно, як археологи, почали ми її розчищати. Була та яма метрів два завдовжки, метра півтора завширшки і обкладена всередині цеглою.

Шар за шаром вибирали ми вологий ґрунт, перемішаний з камінням і черепками. Дехто з студентів говорив, що тут заховано скарб.

Розгрібаємо глибше. Дивимось — людський череп, а біля нього — товста темно-руса коса, піском набита. Микола Полікарпович першим узяв її. Легенько обтрусив, поклав на широкі груди.

Після напруженої мовчанки Микола Полікарпович тихо промовив:

«Вона... Моя Катерина...»

...Того ж дня ми викопали глибоку яму отут, під дубом. І поховали останки колишньої дідусевої нареченої. На прохання його — і хрест оцей поставили.

Учні уважно оглядали жовтий, полірований дощами й вітрами хрест. Напису не можна було розібрати. Лише одне викарбуване слово «Катерина» зберіг твердий камінь.

...Уже надвечір поверталися до села. Діти йшли гуртками і про щось жваво, але тихо розмовляли. Сергій Сергійович усю дорогу мовчав. Я не смів порушити німого неспокою старого вчителя. Хто зна, може, і йому довелося пережити щось подібне?

ІДУТЬ ДІВЧАТА В ПОЛЕ ЖАТИ...

Стояла гаряча жнив'яна пора. Блакитне марево тріпотіло і хлюпалось над безмежним степом. Здавалося — і кукурудзи, і високі могили на обрії, і верби в яру над ставом плавають у теплій прозорій воді. Наш дід Максим, одвічний панський чабан, вдивляючись у сліпучобузкову далину, говорив: «Святий Петро вівці жене... Та багато, і все білі-білі...»

Важкими були жнива тисяча дев'яtsel шістнадцятого року. Кращі косарі — на війні: орудували не косами, а багнетами, проливали не піт на запашні стерні, а благородну кров хліборобську... А деякі уже сиділи під рідними хатами, з обрубками рук або ніг, жадібно вдихали пахощі літа, проклинали царя, війну і з сумом слухали пісню «Ідуть дівчата в поле жати...».

Тоді в поле справді йшли майже самі жінки й дівчата. На возах і на гарбах, у жовтих хвилях хлібів майоріли білі хустини, сиві чуприни старих дідів та непокриті, поруділі на сонці голови дітей і підлітків.

...Засмагла мати вправно орудує косою з грабками. Рівними покосами лягає дорідне жито в один бік голівками-колосками. Ми з старшим братом Сергієм збираємо жито в снопи, дід крутить перевесла сидючи, а мати пізніше пов'яже. Бо дід, коли нагнеться, не може розігнути-ся: вісімдесят років, як вісімдесят пудів, давили до землі. А ми не могли туго підперезати снопа: малі.

Пече сонце, дзвенить коса, співають жайворонки — одвічні супутники хлібороба. Я став помічати, що брат якось дивно поводить-ся. Ще вчора він ловив зелених коників, шукав у стернях перепелині гнізда, збирав сокирки, волошки, говорив зі мною. А сьогодні, ось уже скоро обід, а він жодного слова не промовив. Усе поглядає на небо, чи не хмариться, і дуже часто забігає в копи води напиться. Побіжить — і довго немає. Помітила мати і зауважила:

— Сергійку, ти що, оселедців наївся, що так часто бігаєш воду пити? Чи, може, з животом не слава богу?..

Брат нічого не відповів, тільки безнадійно глянув на небо і сердито пробубонів:

— Уже й дощу треба, а воно ніяк не збереться...

В обідню пору Сергій відмовився їсти. Вхопив шмат хліба, редьку і заховався у копах. Уже й пообідали, а він не приходить. Дід клепає косу. Мати прилягла в холодку і промовила:

— Що це з нашим Сергійком сьогодні? Чи занедужав, чи заснув? Іди шукай, та поведете коней до ставка напувати!

Знайшов брата в снопах, з книжкою в руках. Він так захопився, що навіть не почув, коли я підійшов.

— Сергійку, ходім коней напувати, мати казали.

Він аж злякався від несподіванки, швидко згорнув книжку і заховав під сорочку.

— Що то в тебе? — питаю.

— Книжка одна...

— А чому ти її ховаш?

— Так...

— Ану покажи!

Він неохоче дістав книжку, показав і промовив:

— «Кобзар»...

— Що воно за «Кобзар»? — питаю, бо вперше почув таке слово.

— Його написав Тарас Шевченко, — каже. — Тільки гляди, нікому, навіть мамі, не говори. Бо за цю книжку, казав учитель, може нагоріти і йому, і нам... Дуже просив, щоб завтра увечері повернути.

— Про що ж там написано? — питаю.

— Прочитаємо — визнаємо, — каже.

Сергій був уже в другому класі. А я хоч і не доходив зиму, але теж умів читати. Взяв я книжку в руки і почав розглядати. Була вона без обкладинки, надрукована на грубому сірому папері, сторінки страшенно засмальцьовані. Видно, книжка побувала в багатьох-багатьох трудничих руках.

— Хлопці, та де ви там? — почувся голос матері.

Сергій загорнув книжку в ганчірку, обережно заховав під снопи, і ми побігли. Посідали верхи й поїхали до ставка. Наші маленькі конячата страшенно махали патлатими головами, відганяючи мух. Навіть хвицались і лягали, коли насідали безжалісні оводи.

Ставок був близенько, в яру. Він розкинувся, як веле-тенська блискуча риба, що впиралась головою у чорну греблю, порослу зеленими вербами, а хвіст ховався у похилих очеретах і високих коноплях.

Пороздзягались. Напоїли, покупали коней, прив'язали їх до старої шипшини, що росла на березі. Залізли в теплу жовто-каламутну воду. Пірнали, бризкались, сміялись. Я страшенно хотів навчитися плавати так, як Сергій, але чомусь нічого з цього не виходило. Тільки напився ставкової води. По той бік сірою плямою стояли вівці на тирлі, а трохи далі — корови. Купались пастушки, хтось напував воли. Так було хороше, ніяк не хотілось вилазити із води! Але брат авторитетно сказав:

— Поїхали та «Кобзаря» почитаємо, поки мама спочивають! Ввечері прийдемо, докупаємось і глини наберемо, коників ліпитимемо. Бач, яка хороша, аж зелена!

Помчали до своїх. Та почитати не пощастило. Мати вже косила. Дідусь помаленьку зносив снопи. Настрій у брата зіпсувався остаточно.

— Уже й косять, — пробубонів сердито, прив'язуючи коня до воза. — От іще... І самі не спочивають, і нам не дають...

Взялись до роботи. Сергій неохоче збирив жито у валки, часто поглядав на небо, на сонце.

Нарешті і сонце втомилось. Червоне і, здавалося, теж спітніле, прилягло десь за житами. Мати встромила косу в землю кісям і голосно промовила до діда:

— Мабуть, тату, годі! Буду їхати додому. Подою корову, упораюсь. А хлопці залишаться з вами. Коли трохи відволожиться — хай снопи позвозять. А ви спочиньте вже. А накошене — вранці з рососою дов'яжу.

Мати поїхала. З яру, од ставка підкрався свіжий бажаний вечір. Поволі затихав степ, ніби вмощувався на відпочинок після важкої денної праці. Вечірній прохолоді зрадили й коники. Навколо залунали звуки їхньої немудрої степової пісні.

Ми зносили снопи. Дідусь не пішов спочивати, а складав у копи. Із-за обрію хтось викочував блискуче колесо місяця. Змінювалися звуки і барви степу. Десь далеко за похилими в тиші хлібами загорялися степові вогні: косарі варили вечерю. Стало легше дихати, лише тіло нестерпно свербіло від поту й пилюки. Я згадав ставок і кажу до брата:

— Сергійку, ходім скупаємось і глини наберемо.

Він погодився і попросив дозволу в діда.

— Ідіть, ідіть,— відповів старенький,— тільки довго не тирлуйтесь і глибоко не залазьте, щоб часом теє...— і не доказав, лише зробив великою й чорною рукою якийсь невизначний жест.

Де і втома поділась! Вибриком, як телята, подались до ставка. Сюрчали коники, таємну думу думала над шляхом буйнозелена кукурудза, лякаючи нас.

Ось і ставок — тихий, лагідний, мовчазний і темний. Посідали під розлогим кущем шипшини, роздяглися. Пахло коноплями, скошеним хлібом і ставком. Задивились на тиху воду. Вона була глибока-глибока, як небо, і засіяна зорями. Місяць піднявся вище і вишив на широких грудях ставу тріпотливо-жовту, як цвіт соняшників на вітрі, манишку. По той бік чулися веселі голоси, вигуки: то купались дівчата. У тіні верб і сльві місяця вони здавались русалками, про яких так цікаво розповідав дідусь. Брат придивився до них і каже:

— Бачиш? Ніби русалки біля греблі купаються...

Від цієї згадки стало страшноувато. Ми не наважувались полізти в воду. Та ось дівчата вийшли на берег і пішли собі. А над сонним ставом і степом попливли їхні свіжі й чисті, як вечірня прохолода, голоси:

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи:
Як проводжала сина мати,
Як бивсь татарин уночі...

— Ні, то не русалки,— з полегкістю промовив брат і перший поліз у воду.

А все ж далеко від берега ми боялися відходити. Сяк-так обполоскались, накопали глини і сіли під шипшиною просохнути.

Одяглися і тільки зібрались іти, як почувли якісь дивні звуки: чи співав хтось, чи плакав. Глянули і завмерли: нопід очеретом, прямо до нас наближалась якась постать у білому. Ми залізли під колючу шипшину.

— Русалка,— ледве вимовив я і притулився до брата.

А постать у білому наближалась. Вона розводила руками, які на тлі темного очерету здавалися крильми і тихо голосила. Тікати було нікуди. Ми причаїлись у безжалісних пазурах шипшини і чекали смерті. Постать наближалась. Ось вона вже майже біля нас. Іде, тихо тужить, дивиться весь час у воду. Нам видно довгі й чорні коси, розпущені по білому одягу. Зупинилась проти нас. Склала руки на грудях і задивилась у воду. Потім глянула на місяць, заломила руки і з стогоном промовила:

— Мамо моя рідна, коли б ти знала, коли б ти тільки знала...— і почала рвати на собі коси.

Ми завмерли від жаху, а постать у білому затихла і почала озиратись навкруги. Ми побачили красиве бліде обличчя дівоче, страшні великі очі і високо підняті чорні брови. Помітила нас і ніби злякалась— відступила на крок. Постояла, потім сміливо підійшла до куца і запитала глухо:

— Хто тут?.. Дітки?..

Ми мовчали ні живі ні мертві. Вона знову:

— Відкіля ви, з хутора?

Ми тільки зубами вицокували замість відповіді. Дівчина раптом випросталась, тріснула чорними, як дощові хмари, косами, рішуче показала на ставок і твердо промовила:

— Тікайте мерщій на хутір, бо скоро повиходять русалки грітися на місяці і затягнуть у воду!

Як шалені кинулись тікати. Шелестіла кукурудза, а нам здавалось, що то переймає русалка. Прибігли і за-

мертво попадали на стерні біля діда. Довго лежали, важко дихали і з жахом поглядали в яр, де маячили верби під місяцем. Хотіли розповісти дідові про цю пригоду, та він уже спав, а будити — треба було гукати на весь степ. Сергій узяв молотка в руки. Лежали, перешітувались, перекидались здогадками: хто ж вона, ота невідома дівчина? Брат казав, що русалка, а я доводив, що відьма, бо сильно чорні і довгі коси. А в русалок, казав дід, коси зелені...

Довгенько ми сперечались, уже й переляк почав відходити. Сергій підвівся, пішов у копи і приніс «Кобзаря». Зробили з снопів хату недалеко від діда, полягали. Брат розгорнув книжку і каже:

— Я читатиму, а ти слухай і поглядай до ставка,— і почав:

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма...

— О, та я цю пісню знаю,— кажу,— і мама, й дідусь її співають...

— Не заважай,— буркнув Сергій.

Читав він повільно, особливо коли місяць знепацька затуляла непрохана хмаринка. Ось він дійшов до рядків:

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає...

У мене по тілу пройшли мурашки, і мимоволі я глянув на верби над ставом. А брат читав далі. І проходила перед нами важка доля дівчини-сироти, що, не дочекавшись милого, загинула. Аж ось і милий повернувся, але й він гине, побачивши мертвою свою наречену. А Сергій читав. Іноді робив довгі паузи, ніби хотів щось сухе проковтнути. Мені здавалось, що то ходила та сама дівчина-сирота біля ставу і виглядала милого. Знову глянув у бік ставу, але сльози так затуманили зір, що я нічого не бачив, лише слухав... І от Сергій тихо-тихо прочитав:

Насипали край дороги
Дві могили в житті.
Нема кому запитати,
За що їх убито?

«Кобзар» упав на сніг, позолочений місяцем, і ми гірко заплакали, не соромлячись дитячих сліз...

— Сергійку, а може, ото біля ставу ходила та сама дівчина? — запитав я згодом.

А він:

— Та ні... Та, що в книжці, в гаю ходила і над Дніпром. А ця — в степу і над ставом. Та й погода не така...

— А чому ж вона про русалок нам говорила? І співали по той бік: «Ідуть дівчата в поле жати...», як у книжці написано?.. — не вгавав я, вкрай схвильований щойно прочитаним і недавно баченим.

...А вранці нас розбудив лагідний голос матері:

— Вставайте, косарі мої милі. Мама вже сніданок привезла. О, а чому це ви ніби заплакані? Аж очі позапухали... Що з вами?

Ми мовчки пішли до діжечки вмиватись. Дідусь мачувив косу. Десь у росяних житах перепел бадьоро когось запрошував: «Пить підем, пить підем...» Велетенським круто звареним жовтком здіймалось над нивами сонце. А блідий місяць ніби тікав від нього, ховаючись за хвилястим обрієм. У ранковому небі невидимі жайворонки славили народження нового трудового дня.

Ми розповіли матері про вечірню пригоду над ставом. Вона вислухала, посміхнулась і промовила:

— Може, дівчина хотіла скупатись, а ви заважали. От і налякала русалками...

Того ж дня ми склали жито в копи і поїхали додому. Та про «Кобзаря» ні я, ні він не говорили матері. Ще вдома почитали, а ввечері брат відніс учителеві.

Через два дні, ми саме зібралися їхати в поле, прибігла сусідка Тетяна і злякано до матері:

— Мотре, а ви чули страшну новину?

— Яку?

— Учора витягли із ставка, що біля хутора, утоплену дівчину.

— Та що ви кажете? — здивувалась мати.

— Сама бачила. Ми вчора коноплі брали біля ставу, а пастухи й витягли. На шиї в неї камінь прив'язаний... Мій Тимофій ще й яму допомагав копати, бо її в той же день і поховали під шипшиною. Зійшлися люди з хутора...

— Хто ж вона? — запитала мати.

— Кажуть, що десь аж з Подолії. Служила наймичкою в багатія Хитрого.

— І чому ж вона так?

— По-різному говорять. Одні — ніби Хитрий мав одружитися з нею, та тільки скривдив і прогнав. Інші — ніби вона одержала звістку, що її наречений убитий на війні, і через це наложила руки. А яка ж гарна дівчина... Там такі коси чорні та довгі... І мертвою була гарна, — схлипувала тітка Тетяна і перехрестилась.

Довго й по-різному говорили в селі про утоплену. Тільки ми з братом були певні, що то була та сама дівчина-сирота, про яку розповів нам Шевченко...

ОЙ ЛЮЛІ, ЛЮЛІ

Мокрі вітри й сиві тумани обривають останніє листя на кленах. А вони тоскно гуділи, заглядаючи в заштанні класи сільської школи. Останні птахи з тужливим прощанням понесли в теплі краї спогади про насиджені гвізда в степах і лісах батьківщини.

Пізня осінь. Під час перерви діти все менше вибігають на вулицю: туляться до гарячих грубок. А всю свою буйну енергію і пустощі виявляють у класах та коридорах.

Саме в ту пору я прибув до семирічної школи села К. Стояла вона на крутому березі Чорноморсько-Дністровського лиману, по той бік якого хмурились високі вежі Акермана, оспівані Пушкіним у його «Циганах». Я вже вакинчив інститут, мав певний досвід учительської роботи. І призначення одержав на посаду завідуючого навчальною частиною і викладача мови й літератури.

В один із таких осінніх днів до мене в кабінет вбігла учениця п'ятого класу, з розбитим носом.

— Що з тобою? — запитую.

— Отой циган-байстрюк вда... вдарив, — відповіла плачучи.

— Який?

— Та Хома Фризан.

— За що?

— А так... Узав та й ударив...

— Поклич його сюди!

— Еге, він уже втік додому, — заявила Маруся Ткач, витираючи краплини крові під кирпатим носиком. — Ну ж як скажу братові Миколі!.. Він його — циганюру — на шматки розірве!

Вона погрозово блиснула чорними, як вишні на дощі, оченятами і вийшла.

Я ще не встиг вивчити характери дітей, бо це дається не зразу і не легко. А тим більше не знав Хоми Фризана, якого діти з такою злістю дражнять: «Циган-байстрюк». Це мене особливо схвилювало і насторожило. Запросив до себе класного керівника Семена Петровича Свириденка. Це був високий чоловік років за сорок, з ногами, поставленими по-кавалерійськи. Сам нервовий, збуджений. Говорив дуже швидко, темпераментно і весь час озирався. Викладав він арифметику, німецьку мову і весь час скаржився, що в нього мало годин. За короткий час перебування в школі я вже трохи пізнав його.

— Семене Петровичу,— запитую,— що там трапилось між Марусею Ткач і Хомою Фризаном?

Він сердито закрокував по кабінету кавалерійськими ногами, озирнувся і, не дивлячись мені в очі, випалив:

— Треба прогнати негайно того босяка!

— Якого босяка? — питаю.

— Та цигана!.. Він же всіх дітей розбещує? Отак-о... Скільки я вже говорив і писав директорові...

Така категорична відповідь учителя і класного керівника мене якось приголомшила. На цьому й закінчилась наша розмова про Хому Фризана.

Наступного дня після уроків відбулась педагогічна нарада. Крім багатьох питань, розглядалася справа про виключення з школи учня п'ятого класу Хоми Фризана. Доповідав класний керівник Семен Петрович. Він часто озирався, поправляв свій страшенно пом'ятий піджак, поглядав на добротні, вимазані в кізак і грязюку чоботи і злісно говорив:

— Та я самому наркомові заявлю, що з того цигана, крім хулігана, нічого не вийде! Отак-о.

— А ви не лайтеся, а фактами доводьте,— зауважив молодий і врівноважений директор школи Костянтин Григорович Дубович.

— Факти? — почав знову Семен Петрович.— А ви що, самі не знаєте? У баби Дуньки курку вкрав? Украв! Шапку Володі Верховода закинув у лиман? Закинув! До школи ходить, як на поденщину: двічі на тиждень! Отак-о... Вчора розбив носа Марусі Ткач? Розбив! А мені позавчора таке встругнув...— І він тремтячою рукою потер великого лисіючого лоба.

— Що саме? — уже я поцікавився.

— А ось що... Мені, класному керівникові, поклав у журнал записку, в якій власноручно надряпав: «Семене Петровичу, ви за один урок сказали рівно сто вісімдесят разів «отак-о». Де це видано, щоб ученень так знущався з учителя? Це ж анекдот, так-о!»

Учителі переглянулися, ховаючи посмішки. А директор так спокійно:

— Що він... неправильно підрахував?

В учительській — тихий сміх. Семен Петрович, увійшовши в азарт, вів далі:

— А минулого тижня якого коника викинув... У мене були штани й чоботи у щось вимазані: чи в помідори, чи у висівки... Знаєте, пораспівся біля корівчини, поросяток. Так він таке випалив, що я мало крізь землю не провалився. Отак-о.

— Що ж ви пропонуєте? — запитав директор.

— Негайно вигнати. Такого хулігана не можна тримати жодного дня в школі! Він розбещує дітей, так-о... Зриває відвідування, тягне назад по успішності не тільки мій клас, а й усю школу. У нього ж — самі двійки, а по поведінці — кілок з мінусом! Це ж анекдот, так-о!

— Ні, не так, — перебив його Костянтин Григорович. — У мене з історії він має четвірку.

— І в мене по співах також, — підтримав директора старий учитель Олексій Ничипорович Бондар. Він вів четвертий клас і викладав співи в п'ятих — сьомих.

Семен Петрович озирнувся, знизав плечима і вже спокійніше промовив:

— Не знаю, де ви побачили в ньому таланти? — і сів.

— А хто його батьки? — цікавлюся.

Семен Петрович підвівся, озирнувся і промовив:

— Батька в нього нема. Хай пробачать колеги жінки, Хома незаконнонароджений. Кажуть, від якогось цигана. Взагалі там історія темна. Отак-о. А мати, кажуть, покинула його в баби, а сама десь подалася. Хтозна-чим промишляє...

— А ви бували в нього вдома? — запитав хтось із учителів.

— Та заходив якимось. Говорив із старою глухою бабою. Ледве витягнув з неї слова: «А що я йому зроблю, коли не слухає? Коли б були батьки, може б, що й тес... А так...» — от і вся розмова.

— Хто бажає висловитись? — запитав Костянтин Григорович, і його розумні очі пройшлися по учителях.

Після паузи виступили два викладачі і підтримали пропозицію Семена Петровича. Та ось попросив слова старий учитель Олексій Ничипорович. Він дістав окуляри і почав:

— На жаль, я найменше знаю Хому Фризана, оскільки він не в моєму класі. Хоч це і не виправдує мене. Одне можу заявити з усією відповідальністю: хлопець має великий нахил до музики й пісні. Так, так, слух у нього якийсь природжений. Мабуть, тому й на уроках співів поводить пристойно. За чверть я жодного зауваження Хомі не зробив. Так, так, жодного, — підкреслив старий і сховав окуляри в кишеню. — Ось чому я категорично проти виключення Фризана! Хай дарує Семен Петрович, але він, як вихователь, ще не знайшов стежки до серця сироти. Так, так. Та й ми теж.

Олексія Ничипоровича підтримало кілька учительок. Виступив і я, заявивши:

— Цілком приєднуюсь до своїх колег, я теж проти виключення. Згадаймо великого педагога-вихователя Антона Семеновича Макаренка...

Та Семен Петрович не дав закінчити думки.

— В такому разі я відмовлюсь од керівництва п'ятим класом! — промовив він. — Хай іще хтось спробує. Отак-о... Може б, ви, як завідуючий навчальною частиною, взяли ся б? — і сів.

А я по наївності й кажу:

— Коли директор дозволить — візьмуся!

Пізно ввечері ухвалили не виключати Хому Фризана з школи і призначити мене класним керівником п'ятого класу. Семен Петрович іронічно посміхнувся і кинув репліку:

— Побачимо, як нашому теляті вдасться вовка впімати.

Другого дня я зайшов на останній урок свого класу. Якраз була література. Зробив перевірку.

— А де ж Хома Фризан? — питаю дітей.

Кілька голосів насмішкувато відповіли:

— Мабуть, десь голубів краде.

— Або — курей.

А Маруся Ткач:

— Боїться, циганюра, й на вулицю показуватись. Брат сказав, що приб'є за мого носа!

Учні дружно засміялись. Я почав було говорити про те, що з сиріт не можна знущатися. Нагадав навіть сирітські роки Тараса Шевченка. Та діти зразу перебили:

— Хіба можна порівнювати життя Тараса Григоровича з життям Хоми?

— Він же циган, а Шевченко був кріпак і великий письменник!

По учнівських репліках і по очах я відчув зневагу всього класу до Хоми Фризана. Та й дисципліна була слабенька. Це мене засмутило.

Переходжу до уроку з літератури. Діти слухали більш уважно. Зауважень я не робив нікому, хоч і треба було. Хотів налагодити дисципліну іншим методом: зацікавленістю дітей. І ось, коли до дзвінка залишалось хвилин десять, звертаюсь до класу:

— Діти, я сьогодні вами задоволений. Майже всі тихо сиділи, непогано відповідали урок. Мені не довелося зробити вам жодного зауваження. До дзвінка залишилось ще хвилин вісім. Давайте почитаємо цікаву книжку!

— Читайте! — хором відповіли учні, складаючи під парти свої книжки.

— Все одно надворі дощ іде!

Я дістав томик творів Гоголя. Почав читати твір «Пропавшая грамота». В класі запанувала така тиша, що було чути, як шумить дрібний дощ у кленових вітах.

Швидко промайнули хвилини: ось і дзвінок. Але діти і не думали схоплюватися з парт. Тільки почулось кілька благальних голосів:

— Ще почитайте!

— Так цікаво.

— Та й дощ іде.

Дитячі очі світилися такою відвертістю, щирістю, зацікавленістю і благанням! Ось я зачитую дуже цікаве місце, де шинкар пояснює дідові, як можна знайти пропалу грамоту, і зупиняюсь.

— На сьогодні — досить, — кажу. — Ідїть додому.

— Ой та дочитайте! — почали просити діти.

— Ні, дочитаємо на наступному уроці з літератури. Тут ще багато лишається, — кажу. — І взагалі, коли будете добре вчитися, гарно поводитись на уроках, — будемо читати книги до самого кінця навчального року. Згода?

Клас хором:

— Згода!

— От інтересно!

...Аж на третій день з'явився Хома Фризан. На моє запитання, чому не ходив до школи, він глухо відповів:

— Так...— його великі, в косий проріз, сині очі були сумними і загадковими. Він ні на кого не дивився.

У мене знову був урок з літератури. Коли до дзвінка залишалось кілька хвилин, учні попросили дочитати «Пропавшу грамоту».

— Ні,— кажу,— сьогодні в мене немає настрою. Семен Петрович скаржився, що ви погано поводитись на уроках арифметики й німецької мови. Дурбало і Соручан не з'явилися учора до школи. А Хома Фризан одержав сьогодні три двійки.

Дітвора сердито загула на тих учнів, що були винуваті:

— От іще Дурбало, не з'явився...

— А Соручан? Цілий день голубів ганяв, тепер — маєш...

А один вихрястий хлопчик, Володя Верховод, що сидів поперед Хоми, як гукне:

— Щоб оце через якогось циганюку та книжку нам не читали?! Хому, казав чорт, візьму, а й досі не бере!!

В цю мить схопився Хома Фризан, вдарив Верховода по обличчю і стрілою вилетів з класу. На мій голос навіть не оглянувся.

Приголомшений такою подією, відпускаю школярів і йду додому. Важкі думи осінніми хмарами обсіли голову. Адже я кинув виклик Семену Петровичу перед усім колективом! Що робити? Чи вдасться вплинути на непокірного Хому?

Додому не пішов. Схвильований і збентежений, повернувся до лиману. Вечоріло. Рвучкий вітер сік в обличчя холодно-колючим дощем, бавився хвилями лиману, закручуючи на їхніх жовтих гребнях білі кучері піни. Ішов мокрим піскуватим берегом. Перебирав у пам'яті імена великих учених-педагогів, цитував уголос Макаренка. А Хома стояв у мене перед очима, як рівняння з багатьма-багатьма невідомими...

Зовсім стемніло. Збільшувався дощ і вітер. З рокотом котив хвилі лиман, ховаючи їх за сіткою дощу й темряви. Повертаючись додому, побачив, як з невеликого вікна Олексія Нічипоровича яскравим снопом падало світло

на вулицю, відбиваючись діамантами в широкій калюжі. Підійшов ближче. Почув ніжні трепетні звуки скрипки. Вирішив зайти на вогник. Та й закралась надія: може, досвідчений учитель щось порадить у перевихованні за-гадкового Хоми.

— О, як хороше, що завітали, молодий колего! — радо зустрів мене Олексій Ничипорович, міцно стискаючи руку. — Роздягайтесь, обсушуйтесь. Де це ви так намокли? — і, не чекаючи відповіді, поклав скрипку, повісив біля грубки мове мокре пальто, запросив сідати. Сам сів проти мене на саморобному стільчику і привітно продовжував: — А я оце перевіряв зошити, заскучав і почав розважатися. Розучую нові пісні на тексти Тараса Шевченка. Хай діти співають. Воно ще й далеченько до його дати, але ліпше зробити задалегідь.

Олексій Ничипорович гаряче й ніжно розповідав мені про красу шевченківського слова, підкидав у грубку сухого очерету. Я слухав і мовчки роздивлявся кімнату. Вона була невеличка, затишна, скромно обставлена. Дерев'яне ліжко, стіл, акуратно заставлений зошитами, книгами, журналами, нотами. На стінках два портрети у вишиваних рушниках — Леніна і Шевченка, кілька невеликих морських пейзажів. Долівка була заслана блискучою житньою соломою.

Старий учитель, підкрутивши гнота в газовій лампі, що висіла під стелею, спитав:

— Де ж ви це так намокли? І вигляд у вас, молодий колего, засмучений. Щось трапилось? — він пильно дивився на мене своїми лагідними старечими очима, часто витираючи їх хусточкою.

— Ще не трапилось, — кажу, — але може трапитись...

— І щось серйозне? — і обличчя його стало уважним і зосередженим, як на уроках.

— Ви Фризана підтримали на нараді, а тепер не знаю, що з ним робити... — і розповів про всі його витівки за останні дні. Потім питаю: — Олексію Ничипоровичу, може, ви, як старожил, знаєте щось про його батьків, про його, так би мовити, родове дерево? Бо я кілька разів заходив до його бабусі, але нічого не добився. «Байстри циганське», — кажуть, от і все...

Олексій Ничипорович поклав свої великі, в синіх прожилках руки на коліна і по паузі почав:

— До речі, після наради і я зацікавився родовим деревом Хоми Фризана. І про дещо дізнався. Збирався роз-

повісти вам. Добре, що зайшли. А історія, коротко, така. Колись його мати, ще дівчиною, пішла в циганський табір поворожити. Там зустріла молодого, дуже красивого цигана і закохалась. Сама вона, розказують, теж дуже красивою була. І так покохала молодого цигана, що навіть батьків кинула і перейшла до табору. За кілька місяців табір знявся, а її цигани залишили. Які причини — ніхто не знає. Ну, а далі, знаєте, як на селі, пішла про неї погана слава, поговорі. Двічі топилась в лимані, двічі рибалки рятували. А коли знайшлося маленьке — зникла з села. Де вона ходила — ніхто не знає. Невдовзі померли батьки, залишилась тільки бабуся. І повернулась вона до неї аж тоді, коли Хома пішов у четвертий клас. Пам'ятаю, бабуся привела його. Правда, він не в мене навчався. А мати зникла невідомо куди. Кажуть, іноді з'являється, привозить хлопцеві одяг, взуття, а бабусі — грошей і зникає.

Олексій Ничипорович подумав, витер хустиною очі і продовжував:

— Отака історія. І ще з четвертого класу майже всі діти в школі дражнять його: «Циган-байстрюк». Це драгує і ображає хлопчика. І в цьому я бачу основну причину такої невитриманої поведінки його. Так, так, саме і тільки в цьому! — і він підніс палець угору й замислився.

Ми обидва сиділи мовчки і думали. Ця коротка драматична розповідь мене страшенно схвилювала. Це помітив уважний Олексій Ничипорович і, підвівшись, заходив по кімнаті. А в маленьке віконце вистукував рясний осінній дощ. Було чути, як лиман глухо б'є об берег важкими хвилями. Ось Олексій Ничипорович зупинився, витер хустиною спітнілого лоба і — до мене:

— Так, так... А слух у нього винятковий. А почує скрипку — так оченята й загоряться!

— Ще не грає? — запитую.

— Ні. Кілька разів пробував залучити до музичного гуртка — не хоче, соромиться. Якось навіть сказав мені: «Тоді мене ще більше циганом дражнитимуть...»

Старий учитель узяв скрипку, смичка. Переводжу розмову:

— А що саме ви готуєте з пісень на слова Шевченка?

— «Реве та стогне...», «Ой три шляхи...», «Заповіт», «Думи мої...». Але сьогодні мене так полонила одна пісня, що я весь час під великим враженням!

— Яка саме? — питаю.

— «Ой люлі, люлі, моя дитино». Тільки недавно дістав ноти у свого приятеля. Бажаєте послухати?

— О, прошу, прошу! Я дуже люблю скрипку і пісню,— кажу.

Олексій Ничипорович розгорнув на столі ноти. Трохи пригнувся, виставив ліву ногу наперед і почав грати, наспівуючи тихим і ніжним, як пісня матері, голосом:

Ой люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
Сину мій, сину, не клени тата,
Не пом'яви.
Мене, прокляту, я твоя мати,
Мене клени.

Ридала-плакала скрипка, переносючи мої думки в далеке чорне минуле поневоленого народу. Ніби побачив красуню дівчину-кріпачку з дитям на руках. Скривджену й осміяну неситими панами. Блукає вона, нещасна, ярами й лісами, ховаючи від людського ока своє гірке материнство. І гине краса її попід чужими тинами або в ополонці холодного ставу...

А Олексій Ничипорович, припавши щочкою до скрипки, як до малої дитини, продовжував:

Як підеш в село, у тії хати,
То не журись,
А як побачиш з дітками матір,
То не дивись.

Скрипка затихла. А за вікном стогнав лиман, тужив безлистий клен, ніби оплакували нещасну долю матері-сироти і сина-сироти. Я був під великим враженням. Мені чомусь здалося, що той невідомий хлопчик і є паш Хома Фризан. Першим порушив тишу Олексій Ничипорович:

— Ну що, подобається?

Я, мов рідного батька, обняв його і тихо промовив:

— Чудово. Треба, щоб наш дитячий хоровий гурток обов'язково розучив цю пісню.

— А чому обов'язково? — запитав, посміхаючись, Олексій Ничипорович.

— Бо хороша,— кажу. А нишком думав, що саме ця пісня зможе вплинути на школярів і примусить їх змінити ставлення до Хоми.

Олексій Ничипорович обережно, як дорогоцінну річ, поклав скрипку. Витерся хусточкою, погладив сивенькі вуса. Обличчя його ніби освітила ніжна посмішка. Пройшовсь по кімнаті, зупинився біля мене, підняв догори палець і тихо промовив:

— А знаєте, що я надумав? Хочу допомогти вам, молодий колего...

— Чим і в чому? — запитую.

— Мені здається... Вірніше, я певен, що ця пісня вплине і на батьків, і на дітей. І допоможе нам у перевихованні Хоми Фризана. Як ви на це?

— Коли ви грали, — кажу, — я саме про це й подумав.

— Радий, що наші думки й погляди збігаються! Так, так, радий. Я певен, що ця пісня зробить своє велике, гуманне, благородне...

...Пізно я попрощався з Олексієм Ничипоровичем. Ішов понад бурхливим лиманом. Шумів холодний дощ. Але я не помічав ні дощу, ні великих калюж, що заливали вулицю, ні грязюки. По серцю моему ніби хтось ніжно водив смичком, і чулася мелодія і слова безсмертної пісні.

* * *

...Минали дні, місяці. Діти, як і перше, з презирством ставились до Хоми. А він, незважаючи на всі мої зусилля, увагу й чуйне ставлення, одержував двійки, інколи — трійки. До школи ходив не дуже часто. Бувало, що й по цілому тижню десь блукав і не тільки до школи, а й додому не з'являвся. Я переживаю. А тут ще й Семен Петрович частенько питає: «Ну, як ваш любимчик Хома, піддається?»

Мені було соромно і боляче. Одного разу я вирішив піти на таке: зовсім незаслужено поставив Хомі з мови п'ятірку і похвалив перед класом за хорошу поведінку. Я сподівався, що така авансова похвала вплине на загадкового, як ієрогліф, Хому. Та вийшов зовсім не бажаний фінал. Він підвівся, високо підняв густі чорні вії, і в очах застрибали іскорки зверхності чи зневаги. Рішуче промовив:

— Не треба мені ніякої п'ятірки, я не заробив! Та й поведінку свою не зміню...

Я був настільки приголомшений такою відновіддю, що навіть уроків не задав дітям.

Якось у січні Хома понад тиждень не приходив до школи. Не було й дома його. Я стривожився. Думав: чи не втопився в лимані, катаючись на ковзанах. Нарешті — з'являється.

— Де був? — запитую стримано.

— У румунів, за кордоном, — каже. (А тоді ще румунський кордон проходив понад Дністром).

— Чого?

— Возив міняти на сопілки комсомольські значки, — відповідає сміливо і впевнено.

— Як же ти возив?

— Через лиман, на ковзанах.

— Як же тебе пропустила застава? — питаю зацікавлено.

— Еге, — каже, — я дав солдатам по одному значку, так вони й слова не запитали і не сказали. Ще й мамалигою з бринзою пригощали, — і він посміхнувся самими очима. А хтось із дівчаток:

— Мабуть, там у нього знайомі цигани є, от і їздить.

Хома нічого не відповів, лише скося й сердито глянув на дівчинку.

Чим більше робив мені неприсмностей Фризан, тим більше я до нього прив'язувався. Ішов час. Кепкував з мене Семен Петрович. Радив і заспокоював директор, переживав разом зі мною Олексій Ничипорович. А Хома бив дівчаток, пропускав уроки, одержував двійки, лише за співи — п'ятірки.

Наближався березень. Олексій Ничипорович задоволено повідомив, що хоровий гурток уже повністю розучив пісню «Ой люлі, люлі...». Школа готувалася до відзначення Шевченківських днів. Нам було доручено розробити програму урочистого вечора. Олексій Ничипорович запропонував побудувати її досить оригінально. Я мав виступити не як доповідач, а як ведучий. А учні — від першого до сьомого класів — ілюструватимуть віршами й піснями життя і творчість великого Кобзаря.

Така програма мені сподобалась. Олексій Ничипорович порадив особливий наголос зробити на дитячих роках Шевченка і на його великій любові до жінки-трудівниці. Підготувались ми досить старанно.

Настав урочистий вечір. У невеликому, але затишному сільському клубі зібрались батьки, вчителі, учні. На диво рано прийшов Хома і зайняв місце в першому ряду.

Костянтин Григорович коротким, емоційним вступним словом відкрив урочистий вечір. Після нього ми почали програму. Я давав коротенькі довідки про життя і творчість Тараса Григоровича. Виходили діти, розказували вірші. А хоровий гурток у супроводі шкільного струнного оркестру виконував пісні на слова Шевченка. Хором і оркестром керував невтомний Олексій Ничипорович. Вечір проходив успішно. Про це свідчили задоволені очі батьків і дітей, а також вибухи оплесків.

Ось ми перейшли до другого розділу програми: «Доля жінки-трудівниці в творчості Тараса Григоровича». Я зробив коротенький вступ, діти почали читати вірші, присвячені цій темі. Я весь час стежив за своїм загадковим Хомою. Він сидів уважний, зосереджений, замислено дивився на сцену. Ні посмішкою, ні оплесками не виявляв своїх почуттів.

Нарешті вийшло кілька дівчат-семикласниць і в супроводі оркестру почали пісню «Ой люлі, люлі...»

Натхненно й сумно розлили молоді голоси материнську тугу й печаль, хлюпнувши нею в серця присутніх. Я з-за лаштунків спостерігав, як реагують діти на пісню, особливо Хома. Адже в нас з Олексієм Ничипоровичем була дуже велика надія на цю пісню. Він навіть готував її з учнями не в школі, а в себе вдома, щоб проспівати несподіванс!

Пісня наростала, сповнена невимовної туги. Хома сидів як зачарований. Очі його були широко розкриті, а красиві уста ворушились, ніби він тихенько повторював слова пісні.

А юний хор продовжував:

...Мене не стане, не йди між люди,
Іди ти в гай.
Гай не питає й бачить не буде,
Там і гуляй.
Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись,
Бо я любила, моя дитино,
Її колись...

Як заворожені, сиділи батьки. Жінки інколи скрушно похитували головами. Мої п'ятикласники все частіше почали поглядати на Хому. А він сидів, зачарований піснею, навіть не помічаючи, як по його засмаглих щоках котились сльози...

* * *

Другого дня Хома не прийшов до школи. Я запитав дітей, чому його нема. Підвелася Маруся Ткач, та сама, якій найбільше діставалось від задержуватого Хоми, і співчутливо промовила:

— Він тяжко захворів. Вчора ловив на лимані рибу, провалився під лід — тепер лежить... І бабуся хвора. Ми заходили вранці з мамою, молока й хліба заносили їм.

Після уроків я навідав хворого Хому. Там уже сиділо кілька учнів моїх і дві жінки, яких я бачив на Шевченківському вечорі. На вѣтхому столику лежало кілька паляниць, стояли глечики з молоком, череп'яна миска з квашеними яблуками. Було тихо. На печі глухо стогнала бабуся. А Хома лежав на перекошеному тапчані, червоний від високої температури, і якимось ніби посміхався своїми красивими синіми очима. Біля нього лежали підручники.

* * *

За тиждень Хома видужав. Прийшов до школи худий, блідий. Сидів тихо і ніби винувато позирав на учнів. Навіть уроки приготував і сам напросився, щоб його запитали вчителі. Того дня він з географії одержав четвірку, а з літератури — заслужену п'ятірку.

До самого кінця навчального року Хома не пропустив жодного уроку. Вчився добре, поводився чудово. Навіть Семен Петрович, який колись заявляв: «Тільки через мій труп можна поставити Хомі Фризану трійку з арифметики!» — розщедрився і поставив йому за останню чверть п'ять з арифметики і чотири з німецької мови. Я радію! А тут ще й Олексій Ничипорович заявив, що Хома виявив бажання грати на скрипці!

...Багато років лиманськими хвилями відшуміло з того часу. Але я досі бачу великі, розумні, засмучені очі Хоми і чую пісню: «Ой люлі, люлі, моя дитино»...

МАТРОСЬКИЙ СКАРБ

Пригадую: багато парубків із нашого причорноморського села служило в матросах. Мріяв і я в дитинстві про безкозирку з чарівною стрічкою, про чорний

кльош і блакитний, як небо, комір матроски. Та життя, як це часто буває, внесло поправки в мої мрії. Не став я матросом. Але пам'ять про одного зберіг на все життя.

...Стояв травень тисяча дев'ятсот шістнадцятого року. Пишно цвіли сади, голосно співали пташки, але жінки ходили сумні, похмурі. Їх не радував ані цвіт дерев, ані пташиний спів. Часто збиралися гуртками. Читали по складах листи з фронту. Одні — сумно хитали головами, інші — глибоко зітхали, треті — безутішно плакали. Була в повному розпалі імперіалістична війна.

Одного разу погнав я з матір'ю корову до череди. Я дуже любив допомагати їй в господарстві. На вигоні підійшли до гурту жінок, які про щось гаряче говорили. А раніш у селі, коли не було ні газет, ні радіо, усе це заміняв вигін. Там можна було почути вісті і місцевого, і міжнародного характеру.

— Кумо, чули новину? — звернулись до моєї матері.

— Яку новину?

— Петро Павлюк повернувся.

— Матрос?

— Що каторгу відбував, — навперебій заговорили воли.

— Матрос?.. Повернувся?.. З каторги?.. — Мати широко розкрила здивовані очі і чомусь взяла мене за руку.

А жінки не вгавали:

— Ще на тому тижні повернувся.

— А брати відмовляються од нього.

— Чому? — спитала мати.

— Він дуже хворий.

— Ходити не може.

— На руках пересувається.

— А вони, виродки, не хотіли до хати пускати. Відкіля прийшов, кажуть, туди й ступай!

— От чортові дуки, бояться, щоб не з'їв зайвого шматка хліба, — промовила мати.

Довго вели жінки нехитру, але правдиву розмову. Там, на вигоні, я вперше почув про матроса Павлюка. Коли батько помер, старші брати поділили все добро, а йому, найменшому, тоді ще підліткові, нічого не дали. І пішов Петро з дому, заявивши: «Краще на чужих працювати, ніж на родичів-паразитів...»

Де він блукав, — ніхто того не відав. Казали люди, що Петро ніби десь в Миколаєві на корабельному заводі працював. Але напевне не знав ніхто,

Не цікавилися ним і старші брати. Поділивши батькове добро, з кожним роком збільшували його. Прикупляли земельку, поставили вітряки, придбали молотарки парові. Побудували нові хати — високі, під кольоровою черепицею. Самі працювали як скажені і заливали сала за шкуру строковим і поденним наймитам.

Але через п'ять років пішла чутка, що Петро служить на броненосці «Потемкин». Про це розповідав один матрос, що прийшов у відпустку.

З тих жіночих розмов я довідався, що Петро Павлюк брав участь у повстанні матросів на Чорному морі. Був засланий на каторгу. А старші брати, дізнавшись про це, говорили: «Туди йому й дорога. Хай не виступає проти царя-батечка».

— Та й у кого ж він тепер живе? — спитала мати.

— У старшого, в Федьки.

— Таки змилювався...

— Еге, змилювався!.. Коли б не скарб — змилювався б...

— Який скарб?

— Сказав же Петро братам тоді, як не хотіли приймати... Хто доглядатиме, — після його смерті забере найдорожчий скарб. Кажуть, що бачили навіть в матроса невелику бляшану коробку із скарбом... Тому Федька й «змилювався».

І загуляли тоді по селу чутки про дорогоцінний матроський скарб. Одні говорили, що Петро, перебуваючи на каторзі, добував золото і приховав для себе. Інші — що він когось сильно багатого пограбував... Говорили всячину і по-різному. Говорили й про те, що старші брати з дня на день чекають його смерті, щоб заволодіти отим скарбом.

Образ того матроса страшенно мене зацікавив, і я вирішив побачити його. Але як це зробити? Я знав, що в Федьки Павлюка високі ворота, завжди зачинені, а в дворі дуже кляті собаки. Та й сам Павлюк — вусатий, сердитий — не любив, коли до нього заходили.

— Лазять тут, злидні чортові, приглядаються, щоб щось потягти, — бурмотів він, коли хто заходив у двір.

Довго я закрадався, але зайти в ворота не наважувався. Нарешті не витримав. Дізнавшись, що матрос лежить не в хаті, а в садку, в спеціально зробленому для нього курені, я пішов на хитрощі. Переліз обережно через глибокий рів. Потім — рачки через густий і високий вишняк і опинився біля куреня. Навіть собаки не почули.

Я заздалегідь обміркував, що говорити. Думав, скажу так: «Добрий день, дядьку матрос. Я прийшов побачити вас і щоб щось розказали».

Та коли наблизився до куреня,— всі слова мої вилетіли. Побачив: на сивій матросовій голові зовсім не було омріяної безкозирки. Замість матроски з блакитним коміром — рвана, брудна сорочка. А замість чорного кльошу — цупка мішковина...

Він лежав на соломі біля куреня під старою крислатою вишнею. Синіми примруженими очима дивився в небо. Біде обличчя заросло довгою, сивіючою бородою. Широка кисть правої руки лежала на запалих грудях. На ній я побачив сині лінії татуїровки і по складах прочитав «Пет-ро». В лівій руці він тримав круглу бляшану коробочку.

«Ото ж, мабуть, і є той скарб, про який люди говорять»,— подумав я.

Матрос не помітив мого приходу. Він лежав нерухомо і тихим, хрипкуватим голосом про щось розповідав двом хлопчикам, що сиділи поруч.

— Прobili ми хід під стіною в'язниці,— розповідав матрос,— і задумалися: як же втекти? Адже навколо посилена охорона. І саме на тому місці, де нам треба вискакувати, весь час тупцював вартовий.

Вирішили так. Вискакує перший і кидається на вартового: чи пан, чи пропав. Решта тікають в різні боки, беручи курс на тайгу. Погода була сприятлива для втечі. Надворі лютувала хуртовина, хоч уже наближалась весна.

Кинули жеребки. На мою долю випало йти першим... Настав час діяти. Попрощалися ми всі троє, як перед смертю. Б'єру в руку каменя. Пробиваю тонкий шар мерзлої землі і даю повний вперед! Вискакую з ями. На мою щастя, вартовий стояв до мене спиною. Кидаюся до нього. З усієї сили б'ю по голові. Він крикнув і присів, а я — ходу, взявши курс на тайгу.

— А кайдани не заважали? — тихенько спитав один з хлопчиків.

— Ні. Ми їх у в'язниці залишили,— відповів матрос, і на його обличчі з'явилась ледь помітна посмішка. Помовчавши, вів далі:

— Знялася стрілянина. Але темна і снігова ніч стала в пригоді. Незабаром я опинився в тайзі, на волі. Дві доби я біг, ішов, повз, падав, підводився, знову повз. Раптом

удосвіта побачив під деревами напівзанесений снігом курінь. Спочатку злякався, хотів тікати, але сили не було. Вирішив: що буде, те й буде, зайду. Може, погріюся, відпочину.

Обережно розгортаю хмиз. Прислухався, вдивляюсь. Не видно й не чути нікого. Залізаю. Рука намацала якийсь хутро. «Чи не звір? — майнула тривожна думка. — Та хай ліпше звірюка розірве, ніж жандарми», — подумав і даю повний вперед.

В курені, крім багатьох ведмежих і вовчих шкур, не було нічого. Я ліг, накрився хутром і заснув. Не знаю, скільки я спав. Але знаю, що прокинувся від того, що хтось гладив мене по обличчю.

Розплющив очі, глянув — і завмер. Наді мною схилилась якась людина в хутрі. І не розбереш: чи чоловік, чи жінка. Лежу й не ворухуся. А невідома людина щось незрозуміле промовляє. Потім дає мені жменю кедрових горіхів. А я все лежу. Взяла вона легенько мене за плечі, посадила. Почала зубами лушити горіхи й середину віддавати мені, щось приказуючи. Коли я почав їсти, на безвусому обличчі людини з'явилася посмішка.

— Дядю, а то що за людина була? — запитав другий хлопчик.

— Хто його знає... — відповів матрос. — Знаю лише одне, що серце в неї було дуже добре...

Два тижні прожив я в курені з тією невідомою істотою. Вночі вона спокійно спала, закутавшись у хутро, а з ранку до пізнього вечора ходила на полювання. Приносила кедрові горіхи, клюкву, іноді пташину.

Та коли в тайзі запахло весною, вирішив я брати курс на Україну. Думка була дістатися до першої-ліпшої станції, непомітно вилізти на дах вагона — і повний вперед.

Одного разу, лишившись сам у курені, я й відчालив. Аж на десяту ніч дістався до якоїсь маленької станції. Там і злапали мене жандарми...

Він подумав, а потім:

— Кинули у в'язницю. Страшенно били, падлюки. А на третій день — повний назад, на каторгу! Прикували до тачки ланцюгом — і добувай золото цареві-батечку та його міністрам і блюдолизам...

Він замовк. Права рука кволо стиснулася в кулак. А по жовтому, в зморшках обличчю майнула тінь. Ми сиділи тихо, боялися навіть поворухнутись.

— Ех, позаливати б усім їм пельки тим золотом, — глухо промовив матрос і заплющив очі.

Ми дивились на його виснажене обличчя, на великі, обплетені сизими жилами руки, і кожен з нас думав про своє. Мені було так жаль цього хворого матроса, що ладен був заплакати.

Десь у гущавині затуркотіла дика голубка. Павлюк розплющив очі і повернувся до нас.

— Хлопчики, у кого з вас є молоко, щоб купити?

— У нас є, — озвався я.

— На тобі, синку, п'ятака й принеси мені...

Я взяв гроші й побіг додому. Розповів про все матері. Вона сумно похитала головою і промовила:

— Чортові дуки-гадюки... Череду корів мають, а брата нещасного морять голодом.

Дала мені глечик молока, хлібину. А гроші веліла повернути матросові.

Відтоді я часто ходив до нього. Приносив хліба, молока. Іноді мати передавала вареників, зеленого борщу. Саме почалися жнива. Всі Павлюки були в полі, і ніхто не заважав заходити в двір.

Я помічав, що матросові з кожним днем гіршає. Вже й говорити було йому важко. Лежав горілиць і дивився в небо.

Пригадую, підійшли до нього обидва брати.

— Ну як, Петре, справи? — звернувся до нього Федька. — Щось ти і не вмираєш, і не воскресаєш...

А менший Павло:

— Не гнівайся, брате, що рідко заходжу. Саме гаряча пора... Тобі все одно лежати, а мені хліб треба косити.

Матрос якось болісно посміхнувся й відповів:

— Не журіться, брати... Уже швидко... Швидко візьму курс до пекла...

Після тієї розмови брати почали частіше навідувати хворого. Приходили і разом, і поодиноці. Навіть молока, масла приносили. Правда, уже нічого не хотів їсти.

Якось, після їхніх відвідин, він промовив, ніби сам до себе:

— Унадилися... Скарб їх мучить...

Я хоч і малий був, а здогадався, у чім річ: кожен з них хотів заволодіти скарбом.

...Гулом молотарок на широких гарманах багачів і глухими лунами цівів на маленьких токах жінок-солдаток відкочувався серпець.

Холоднішали ночі, густішали вранішні роси на придорожній жовтій лободі. А в садках і на стернях засновувало перші питки бабине літо.

Хворий покірно, як мала дитина, лежав на соломі, і слова не вимовляючи. Вже не залазив на ніч у свій маленький курінь.

Пригадую, у тихий, погожий день я поніс йому молока. Матрос не відповів на моє привітання. Навіть голови не повернув. Лежав горілиць і так жадібно дивився в небо, ніби побачив щось надзвичайне.

Глянув і я в небо. Там купчилися сиво-білі хмари. Ось вони утворили якогось велетенського звіра з чорним хвостом і білою гривою... Потім звір зник. Хмари перегуртувалися, і з'явився велетенський корабель з трубами й щоглами.

У хмарах блиснув вогонь, глухо, як віддалений постріл гармати, пролунав грім. Контури корабля зламалися. Зачувши грім, матрос повернув голову до мене.

— Дядю,— звернувся я до нього,— їсти будете?

Він помовчав і ледве промовив:

— Їсти? Що їсти?.. Це б чисту сорочку мені... По-нашому, матроському... звичаю...— і заплющив очі.

Я зрозумів значущість цих слів. Щосили кинувся до Павла, де біля молотарки були всі Павлюки.

Брати сиділи біля діжки з водою й курили.

— Дядьку Федоре! Дядьку Павло!— гукнув я крізь сльози.— Ідіть, ваш матрос помирає!

Вони переглянулись, насупились і швидко пішли до хворого.

— А чого тобі? Марш додому!— сердито гукнув на мене Федька, коли я хотів пройти за ними в ворота.

Та не міг я йти додому, коли там, у садку, помирає дорога мені людина! Та й глечика треба було забрати. Я кинувся поза городи, через садок. І поки Федька й Павло підійшли до нього, я вже стояв у густому вишняку, недалеко від куреня.

Матрос лежав нерухомо й дивився в зашпунте чорними хмарами небо. В його правій руці була затиснута бляшана коробочка.

Швидко надійшли брати. Подивились на нього й поскидали картузи.

— Петре,— якимось глухо й тремтяче промовив Федька.

— Брате!— тихо озвався Павло, зігнувшись.

Але матрос уже не відповідав.

В цю мить Павло блискавично вирвав бляшану коробочку з мертвої руки і кинувся тікати. Як лютий собака, ухопив його за піджак Федька і гаркнув:

— Віддай, іроде! Не твоє!!

— Пополам! — запищав, затиснутий братовими руками-обцецьками, Павло.

— Геть! Ти його не доглядав! — заревів Федька й почав крутити Павлові руку.

Вони зчепилися, як звірі. Рвали один одному одяг, ламали, викручували руки. Перекидалися, гризлися зубами, схоплювалися, люто лаялися, били один одного в обличчя. У дворі голосно загавкали собаки. Я бачив, як маленька бляшана коробочка переходила з рук у руки...

Ось вона розлетілась, і з неї зав'юнилася на пом'яту траву якась стрічка.

Брати розійшлися, важко дихаючи. Павло глянув на траву, сердито плюнув кров'ю і швидко пішов до воріт. Федька нагнувся, вхопив стрічку, злісно шарпнув її, ніби хотів перервати, і кинув прямо в мертве обличчя матросові.

— Скарб?! Собака брехлива! — процідив крізь зуби й пішов.

Переляканий, виліз я із вишняка. Обережно підійшов до матроса. Він лежав нерухомо й холодними, скляними очима дивився в небо. А на високому чолі химерним плетивом лежала матроська стрічка з траурними просвітами. На ній, по складах, прочитав я: «По-тем-кин Тав-ри-чес-кий»...

ТІТКА ЛИКЕРЯ

Кожна людина, а тим більше, коли їй за п'ятдесят, поринає в спогади прикрі, світлі і смішні. Вона ніби хоче розповісти дітям і онукам про минуле, побачене, почуте, пережите на довгих життєвих гонах. Та найбільше згадуються милі люди, які допомагали в житті добрим словом і мудрою порадою.

Серед численних імен мені пригадується моя тітка Ликеря Михайлюк, яку полюбив з дитинства за працьовитість, ніжність і оптимістичну вдачу.

Жила вона з чотирма малими дітьми в селі Копанях на Одещині, в напівукритій хатині над ставком. Дядько

загинув на фронті в кінці 1915 року. Любив я їздити в гості до тітки Ликері. У неї було добре серце і прекрасний вишневий садок, у якому водились солов'ї. Та коли вже й дорослим став, не забував її хатини.

От і зараз пригадується мені тітка і такий випадок із студентського життя. Стояла чудова пора — початок червня, коли степи радують серце й зір хлібороба щедрими дарами землі. У якихось справах поїхав я в рідне село. І вирішив обов'язково заїхати в Копані навідати тітку. А там і до станції Врадіївки недалеко.

Зустріла мене тітка Ликеря з материнською радістю і сльозинкою в добрих очах.

— Ой господи, і це ти верстов з десяток ішов пішки! — аж у долоні сплеснула. — А коли думавш на поїзд?

— Хотілося б на вечірній встигнути, — кажу.

Тітка кинула сапу й глянула на сонце:

— Встигнемо, синку, ще й обідньої пори нема! Іди в садок, спочинь у холодочку, а я насмажу молоденької картоплі. А потім тебе, як князя, одвезу на станцію.

Я милувався рясними вишнями. У дворі біля кабиці поралась тітка Ликеря. А біля плетених з лози ясел стояла маленька патлата кобильчина з буланим лошам. Махала головою, відганяла мух.

Пообідали смачною картоплею з холодним кислим молоком. Тітка й каже:

— Тепер, синку, йди до ставка, скупайся. Та не лізь далеко, бо там ями. А трохи спека спаде — махнемо на станцію. Кобильчина моя Краля справна, як автомобіль. Раз чхнути — і на станції. Правда, з характером. Не любить мух і оводів: дуже тонкошкура. Ото тільки щось її вгризе, зразу ж лягає запряжена серед дороги й качається... Так ми виїдемо холодочком.

Я скупався. У садку під туркотіння диких голубів добре заснув. Надвечір підійшла тітка:

— Вставай, сину, будемо їхати. Карета готова, — і хитрувато підморгнула.

Серед двору вже стояв візок, вимощений сіном. В нього була запряжена маленька ситенька Краля. Тітка завела в повітку лоша і вийшла з батіжком.

— Ти не лякайся, що в мене така карета. Може, дасть бог, розбагатію, справлю кращого воза. А зараз і цим обходжусь.

Візок у тітки й справді був дуже кумедний. Замість ящика — дві дошки, покладені на дно, а по краях — чо-

тири кілки. Усі четверо коліс були різні за формою й розміром. Передні колеса, помітив я, були набагато більші за задні, а дишель наполовину довший положеного і стирчав угору, як антена. Здавалось, що маленька конячина висіла на ньому.

Виїхали з двору і взяли курс на Врадіївку. Краля йшла швидко, помахуючи розкішним хвостом. А ми з тіткою вели задушевну розмову.

— Чому у вас дишель такий довгий? — запитую.

— Та не хотіла, бачиш, вкорочувати. Може, сам зламається. Лісу ж у нас, як знаєш, чортма.

— А чому в возі передні колеса вищі? — цікавлюсь.

— То ж таке назбирала на людях за відробіток... Бачиш, задня вісь коротка, а ступки дуже широкі. От я й приладнала їх наперед. Прийшлися. Воно, правда, й незручно сидіти догори ногами, але все ж краще, ніж ходити пішки.

Сонце звисало над хвилястим обрієм.

— Уже, синку, близько станція. Більшу половину дороги проїхали, — мовила тітка і цьохнула батіжком.

В цей час за стіною кукурудзи почулося кінське іржання. Краля підняла голову, прислухалась. А далі показався й табун коней з лошатками. Кобилка трепетно заіржала. Крутнула дишля під кутом дев'яносто градусів ліворуч. І, хвицьнувши задніми ногами, стрілою понесла нас у напрямі табуна.

Тітка смикала за віжки, лаяла, умовляла і ніяк не могла скерувати кобилу на шлях. Все це закінчилося тим, що в балочці візок гецнув у якусь канаву, і ми з тіткою Ликерею опинились на м'якій травіці.

— От сатана, а не кобила, — мовила вона, підводячись. — Я ж казала, що вона, чортяка, з характером. Не забився, синку?

— Ні, — кажу, — тут м'яко! — А самого душить сміх, що й слова сказати не можу.

Тим часом наша Краля була вже біля табуна. Обнюхала лошат і щодуху потягла візок додому, в село.

— Так і знай, що до лошати побігла, — тихо мовила тітка. — Ото молоко прибуло, вона й додому...

— А чому ви лоша не взяли?

— Не люблю, коли за возом бігають. Та й морока з ним у дорозі. Мале, дурне, чіпляється до чужих коней, а ця біситься. Та ти, синку, не журися. Встигнемо на станцію! Повечеряєш. Я знаю, що студенти завжди їсти

хочуть. Переспийш. А вночі я спечу тобі пироги́в у дорогу. Завтра вранці холодо́чком і одвезу.

Пізненько придибали ми в село. І Краля, й лоша блаженно лежали біля ясел, сплетених із лози.

— О, бачиш, де вона. Я ж казала, що до лошати. Молоко прибуло — вона й двигнула, — мовила, усміхаючись, тітка. — Ходімо й ми повечеряємо.

...А вранці, ще до схід сонця, тітка зав'язала мені торбу з пирогами, і ми вирушили на станцію. Лоша знову лишилося вдома.

— Поки воно виспитья, я й повернусь, — жартувала тітка Ликеря.

На щастя, десь на півдорозі нас догнав фургон, запряжений парою добрих коней. За фургоном бігло аж двоє лошат. Краля вчепилася за ними і не відставала до самої станції. Я думав, що з возика тільки осі залишаться. Ні, витримав.

До приходу поїзда було ще не менше трьох годин. Тітка випрягла конячину, прив'язала до воза і пішла зі мною на станцію. Припікало сонце. Ми напились води. Вона й каже:

— Що ж, синку, буду я помаленьку рушати, поки ще не так пече.

Підходимо до возика, Краля нема. Тільки вуздечка тепліпається. Тітка не злякалась, не розсердилась, а спокійно промовила:

— Так і знай, що молоко прибуло, вона й махнула до лошати...

На тітчині щастя, попався чоловік із Копанів. Прив'язав візка до свого воза, забрав тітку, і вони поїхали.

...Давно це було, років сорок тому. Але я досі зберігаю в серці пам'ять про добру, лагідну трудівницю — свою тітку Ликерю. А скільки їх, таких хороших!

НІЧНИЙ КУРС

Понад тридцять років минуло з того часу, а забути не можу. Так і стоїть перед очима закинутий в степах Луганщини хутір, маленька школа в солом'яній подертій шапці, а в ній — лікнеп.

Лікнеп — це скорочено, а повністю — ліквідація неписьменності.

— Що? Якої неписьменності ліквідація? — здивується наша чудова, освічена молодь. — Хіба коли-небудь люди були неписьменними?

Ой були... І не тільки неграмотними, а й темними, як осіння ніч. Взяти хутір П., в якому я вперше почав учителювати. На сотню жителів, може, з десяток уміли сяк-так читати й розписуватись. А решта — неграмотні, особливо жінки й дівчата. Та воно й не дивно. Адже книжковий фонд хутора складався тоді з семи псалтирів і трьох євангелій. Зате «фонд» різної нечистої сили — чортів, відьом, вовкулаків, домовиків був надзвичайно великий і щоденно поповнювався різними попівсько-куркульськими брехнями. Не було того тижня, щоб десь не обнови-лась ікона, не чувся «глас божий» або не з'явився б до якоїсь древньої баби святий янгол...

А було й таке диво. Сама баба Параска, знахарка, розказувала. А вона чула від такої людини, що ніколи не збреше. У ніч під святе різдво жінка одного комуніста народила чортика. Так, так, самого справжнісінького: з ріжками, хвостом, борідкою, як у цапеняти. Не встигла бабка, що брала його, зав'язати пула, чортеня як скочить на скриню і до неї:

— Здрастуй, товаришко бабо! — і пішло танцювати. На щастя, баба знала сильно міцну молитву і проказала її на всю хату! Чортеня зів'яло, скрутилося і покірно лягло на скрині...

Отакі дива були на початку Радянської влади.

Саме в ті роки учителював я в хуторі П. Одночасно райнаросвіта доручила мені ліквідувати неписьменність серед населення.

Організував я одну молодіжну групу при школі, а шість — на кутках хутора. Викладачами цих груп призначали людей, які вміли читати і розбірливо розписуватись. Цікаві й оригінальні були ці ентузіасти по боротьбі з неписьменністю. Не мали вони ні дипломів, ні навіть довідок про закінчення початкової школи і раптом ставали учителями. І не раз було прибіжить такий учитель до мене й каже:

— Товаришу завідуючий... Оце хоч ріжте мене, хоч жарте, а далі не можу. Так і голові сільради заявлю. Арифметика заїдає. Поки йшло додавання й віднімання — все було як слід. А дійшли до множення й ділення — темна ніч, ще й дощ зверху. Хай хтось інший по-

вчителюс за мене. Не хочу я й тієї махорки... (А махорку видавали в порядку захоочування).

Була й така категорія викладачів. Поки в букварі йдуть великі букви — все гаразд. А дійшли до дрібніших — «без окулярів не бачать».

Ми з головою сільради часто консультували своїх учителів, підбадьорювали, підучували. І вони працювали наполегливо, самовіддано. Робили величезну державну справу, ліквідуючи клятву спадщину царизму — неписьменність.

Було сутужно з букварями, зошитами, перами й чорнилом. Не було чим світити. Але держава робила все можливе, щоб люди вчилися, і вони вчилися.

Роботи в мене було багато. Вдень — у школі з дітьми, а ввечері — лікнеп. Спирався я на сільського активіста Дмитра Степановича Гринька, якого сільрада виділила мені в помічники по лікнепу.

Було йому років за сорок. Бідняк із бідняків. Взимку і влітку ходив у старій, полатаній шапці-будьонівці. У єдиній правій руці (лівої в нього не було) завжди носив якісь палітурки — чи то з біблії, чи то з псалтиря. В нагрудній кишені френча, від якого лише назва лишилась, стирчав великий столярський олівець.

Дуже любив товариш Гринько виступати на зборах. Підійде було до столу, розгорне палітурки, гляне в якийсь пожмаканий папірець і починає. Говорив він розумно, красиво, хоч і досить часто вживав слово «курс». Мені здавалось, що Дмитро Степанович десь учився. Та й люди говорили: «Ох і грамотний цей Гринько, хоч і бідний...» Одного разу я навіть запропонував йому очолити групу неписьменних. Пам'ятаю, Дмитро Степанович подумав і каже:

— Ні, не з моїм характером...

— А чому? — питаю.

— Бити ж тепер не дозволяють... А без бука нема науки, — і загадково посміхнувся у свої посріблені вуса. — Я краще так вам допомагатиму...

І він старанно допомагав, так дбав про лікнеп, що куркулики навіть дражнили Дмитра Степановича «начальником балбесу», тобто лікбезу.

Та товариш Гринько не звертав уваги. Видавав керівникам груп зошити, олівці, чорнило. Робив він це акуратно, натхненно, урочисто. Разом з ним їздили ми і до району по книжки та інше шкільне приладдя.

Голова сільради виділив для наших навчальних потреб кобилу. Була вона маленька, худа, клишонога, поровиста. Лише грива буйна, як у лева. Ніхто не знав, скільки їй років. Дмитро Степанович жартома говорив:

— Уже десять літ, як щитають цій кобилі дванадцять...

Правда, наша кобильчина мала й досить позитивні якості. Ото виїдемо збирати на лікнеп, так вона не пропустить жодних воріт. Так і снує зигзагом через вулицю від хати до хати. Заможні хуторяни посміювались: «Ба, вимуштрували кобилу гарці збирати...» На це Дмитро Степанович відповідав:

— Ця кобила — всім властям служила і тепер добре знає свій правильний курс...

А вона й справді настільки затвердила «курс», що коли навіть доводилось до району їхати, так вона не вийде з хутора, поки не навідає кожні ворота.

Дружно працювали ми з Дмитром Степановичем. Довгими зимовими вечорами він просиджував у класі, на заняттях лікнепу. Сидів не за партою, а поруч зі мною за столом, як член комісії по ліквідації неписьменності. Перед ним на столі лежали палітурка і величезний столлярський олівець. Він уважно стежив за ходом навчання. Коли якась дівчина більш-менш непогано прочитає з букваря, Дмитро Степанович шепче мені:

— Ох і читає, ідолова дочка! Таку можна й на учительку ставити.

А було й так. Напише дівчина слово на дошці. Дмитро Степанович запитує:

— Ану читай, що там нашкрядала, бо мені не видно...

А дівчина:

— Що ви, недавно осліпли — уже й не бачите?..

Молодь реготала. Товариш Гринько схоплювався, розмахував, як шаблею, довжелезним олівцем і вигукував:

— Читай, ідолове дівчисько! Читай на повний курс! Навіщо ми тобі книги й зошити привозимо?!

І знічена дівчина читала: «Бу-ли па-ни, бу-ли ра-би...»

— Були, та загули,— задоволено промовляв Дмитро Степанович і, нагнувшись до мене, шептав: — І цю можна призначити учителькою... Тільки — клята, ідолова, битиме учнів...

Іноді допомагав мені Дмитро Степанович налагоджувати дисципліну. У моїй групі було тридцять п'ять дівчат. І всі, як не ровесниці мої, то старші. Були серед них різні натури й характери. Одні старанно вчилися, прислуха-

лись до кожного слова. Інші — навпаки, нічого не хотіли робити. Ото сидить-сидить така дівчина — і до мене:

— Товаришу учитель! Щось у мене ніяк не виходять оті закарлюки. Ідіть візьміть мене за руку, поведіть, може, щось вийде, — і лукаво підморгувала. Тут, звичайно, схоплювався Дмитро Степанович — і до неї:

— Ось я тебе, ідолова дочко, як поведжу опим аршином, — це він на олівець, — по спині, зразу весь курс науки пройдеш!

Тільки вщухне сміх, як знову якась із дівчат:

— Ну його к лихій годині з опим писанням. Все одно з мене вчительки не вийде. Давайте краще заспіваємо! — і красиво заспівувала, а за нею — весь клас.

Зупинити співи навіть товариш Гринько не міг... Ото махає олівцем, кричить, соромить дівчат, а вони співають, аж гуде. Потім сяде біля мене й потішає:

— Не журіться... Накричаться та й перестануть. Молоді — зелені, хіба їм курс науки в голові? — і починав густим басом підтягувати. Поспівають дівчата, пожартують і знову до писання.

Полюбив я всім серцем свого активного помічника. І він, здавалося, мене полюбив, хоч про це ніколи навіть не натякав. Але не було жодного вечора, щоб до мене не прийшов. Прийде, сяде біля грубки, ламає валянком сухий очерет і просить щось прочитати або розказати. В грубці палає, я читаю, а Дмитро Степанович слухає. Як він умів слухати! Як мала дитина, якій розказують цікаву казку. Особливо просив почитати чи розказати про Леніна, про комунізм.

Не раз я пропонував йому взяти книгу і почитати вдома. Але товариш Гринько відмовлявся:

— Де ви бачили?.. Взяти отаку дорогу книгу, щоб дружина ненароком гарбузовою кашею вимазала?

Одного зимового вечора ми пізенько засиділись. Дмитро Степанович довго розпитував мене, з яких я країв приїхав, де вчився, що книжки так читаю, як «Отче наш».

Користуючись з нагоди, і я попросив його розповісти свою біографію. Він підклав очерету в грубку, похитав головою і скупо відповів:

— Батько мій все життя був панським пастухом.. А я в нього — секретарював... Там, біля худоби, й закінчив весь курс науки... А в п'ятнадцятому забрали на війну. Обміняли руку на медаль... От і вся моя географія, — і глянув на мене розумними, печальними очима.

— А де ж ви грамоти навчилися? — питаю.

— Де грамоти навчилися? — перепитав і вийняв з кишені френча акуратно складеного папірця.— Ось моя довідка про освіту, почитайте, там все сказано...

Розгорнув я папірця і прочитав написане великими, незграбними літерами:

«Товаришу учителю. Прошу прийняти Мене на нічний курс науки. Потому Всі вчатьсЯ, а мені соромно тьомному...»

— Хіба ви неграмотний? — здивувався я.

— Ні,— ледве чутно промовив і взяв у руку олівець і палітурки.

— А хто ж вам заяву писав?

— Дочка Палажка, що вчиться на кутку, в Харлампія-моряка...— і він якось винувато опустив голову, ніби учень, що не вивчив уроку.

...Потому Дмитро Степанович знов сидів у класі. Правда, не біля столу, як член комісії по ліквідації неписьменності, а на задній парті. Сидів і старанно виводив великим столярським олівцем слова: «Ми не раби...»

Та це було тридцять років тому.

ЙОГО ПОРТРЕТ

Пахощами липи, теплою зерна й квітучих сопяшників дихнуло літо. Знову мене потягло на Одещину. Там, серед золотих прибоїв хлібів і блакитного марева, стоїть знайома чепурна школа. А в ній живе мій давній друг — учитель Сергій Сергійович Бондаренко.

Я щоліта навідую свого колегу, бо, признатися, щиро полюбив. Полюбив його теплі, неспокійні очі, які до всього пильно приглядаються, ніби шукають граматичну помилку або щоб не пропустити якоїсь невідкладної справи. Полюбив великі, мережані прожилками руки, від яких пахне і медом, і степовим зіллям, і працею. Полюбив його мову, тиху і ніжну, як шелест колосся на світанку, правдиву і пристрасну, як душа народна...

...На цей раз я застав Бондаренка в шкільному саду, за саморобним мольбертом. Рясна вишня розвішала над його сивою головою налиті сонцем і соками пурпурові плоди. Він так захопився малюванням, що навіть не помітив, як я підійшов.

— О-о-о, моє шанування! Я так і знав, що ви приїде-

те, так і знав! Сідайте, колего. Мабуть, знову зі станції пішки?.. — і взяв мене під руку, посадовив на зелену лаву.

Розговорились. І хоч учитель, як завжди, був радий моїй появі, в його мові і жестах я вловив приховану розгубленість і неспокій. Він запитував мене про якісь незначні речі, про які сам добре знав. Кілька разів навіть переплутав моє ім'я.

— Ви, мабуть, стомлені, Сергію Сергійовичу? — спитав я.

— Ні, ні, — перебив учитель. — Пробачте, просто під великим враженням перебуваю... Знаєте, де я зараз?.. Не знаєте? На печі, під рядниною, — і загадково посміхнувся. — Ходімо, покажу. — Він узяв мене під руку і підвів до мольберта.

Я побачив картину: низенька, убога селянська хата. Горить каганець. Біля стовпа, що підпирає стелю, прив'язана куделиця, поруч стоїть прядка. А посеред хати, зробивши крок до дверей, застиг кремезний чоловік з ножем у руці. Він у башлику і в латаній свитині. У всій постаті, в суворих очах, у зарослому довгою бородою обличчі — грізна, нестримна рішучість. Здається, що він от-от когось заріже. Біля вікна, скута суворою тугою, стоїть молода, красива жінка.

— А оце — я, — промовив Сергій Сергійович і показав на хлопчика, що лежить на печі, з-під ряднини дивиться на все це великими допитливими очима.

Я був вражений і загадковою картиною, і дивною поведінкою мого доброго друга. Бондаренко зрозумів мій став.

— Не дивуйтеся, колего. Сідайте, все поясню.

Ми сіли навпроти картини, і Сергій Сергійович почав:

— Оце, колего, вирішив відобразити те, що ношу в серці понад сорок літ... Так, так — з тисяча дев'яцот шістнадцятого року.

...Пригадую страшну зимову ніч. За вікном не шуміли, а стогнали акації. Була така віхола, що, здавалось, ось-ось перекине нашу землянку...

Похитувався, сполоханий вітрами, вогник каганця. М'яко хурчала прядка. Мати виводила довгу нитку і про щось думала. Може, про тата, що воював десь у невідомих тоді для мене Карпатах... А я лежав на печі, укутавшись рядниною, і ніяк не міг заснути.

До цього, правда, була причина. Минулого дня, на уроці закону божого, мене побив піп. І знаєте, за що? За царя.

Я не вивчив «Боже, царя храни». Піп мене — за вуха. Я розсердився й кажу: «Не хочу я молитися за царя...» Після цього отець Інокентій побив на мені жовту лінійку і за чуба виволік з класу.

Прийшов я додому, виліз на піч. А матері сказав, що трохи застудився... Лежу. Руки пече від лінійки, вуха пашать. А на голові ніби кожна волосина болить.

Гудуть дерева. Стогне вітер. Хурчить прядка, а я лежу і нишком лаю попа. Уже й перші півні проспівали, а заснути не можу.

Раптом під вікном загавкав наш Султан. Загавкав і змовк, ніби йому хто хліба кинув. Мати підійшла до замерзлого вікна. Почала прислухатися. Чую — хтось тишенько постукав у шибку.

— Хто там? — з острахом запитала вона.

— Свої, Мотре. Відчини мерщій, — почувся простуджений голос.

Мати кинулася до дверей. У сінях затрималася, перепитуючи, хто прийшов. Я зрадів, думав, що батько повернувся.

Дивлюся: заходить високий, широкоплечий чоловік. Башлик і свита обліплені снігом. На довгій бороді й вусах висять крижані бурульки.

— Роздягайся, нагрієшся, повечеряєш, — прошепотіла мати і почала зачинати вікна.

— В хаті нікого чужого нема? — тихо запитав незнайомий.

— Лише синок на печі спить. — І підійшла до мене, щоб переконатися. Я навмисне заплющив очі.

Невідомий почав роздягатися, струшуючи сніг біля порога. Сів на лаву, витягнув із-за халяви великого ножа, поклав поруч і швидко перевзувся.

Мати насипала борщу, нарізала хліба. Невідомий почав жадібно їсти. Мати сіла поруч, підперла щоку долонею і скорботно дивилась на нього.

— Та й змінився ж ти здорово, — промовила. — Нізачо б не впізнала, коли б не признався... Скільки це ти пробуєш?..

— З дев'ятсот п'ятого. Вважай — одинадцять років. Тричі втікав — тричі ловили.

— А як же тепер удалось?..

— Довго розказувати, Мотре... В Коцанках давно була?.. Як там мати, сестра, живі?

— Живі. Уже очі виплакали за тобою... А сестрин чоловік загинув у Карпатах. Лишилася з маленьким...

Невідомий поклав ложку. Витер довгу вологу бороду і почав швидко одягатися.

— От що, Мотре... Будеш у наших краях — передай матері й сестрі, що я живий. Додому не зайду — небезпечно. Кругом шукають мене, собаки. Іду на Одесу, до вірних товаришів... І ще скажи їм, що вже недовго лишилось чекати... — і щось їй шепнув на вухо.

Мати впхала йому за пазуху великий шмат хліба. Невідомий засунув ножа за халяву, обняв маму за плечі, поцілував у лоб і промовив:

— Прощай, Мотре... Спасибі за вечерю, — і ступнув до дверей. Та в цю мить тривожно загавкав Султан. Чоловік зупинився. Мати злякано дивилась на нього.

— Виглянь, Мотре, — прошепотів і дістав ножа.

Мати накинута на плечі хустку, ноги — в шкарбани й обережно відчинила двері. Султан ще настирливіше загавкав. Але вже не біля хати, а десь далі.

— Ну що? — запитав, коли вона повернулася.

— За повітку побігло...

— Багато?

— Одного помітила.

— Нанюхали, гади, — промовив він, блиснувши очима. — А ти не журись, Мотре, — і з ножем у руці вискочив у двері...

Довгенько мати стояла біля вікна, вслухаючись у завивання хуртовини. Гавкав Султан десь за нашим подвір'ям, над яром.

Раптом десь далеко пролунало два постріли. Мати перехрестилась і заплакала. Я схопився й до неї:

— Мамо, а що то за дядько з ножем заходив до нас?

— Ніхто до нас не заходив, — промовила твердим голосом. — Тобі або приснилося, або — з гарячки, — і поклада гарячу долоню на мого холодного лоба.

Замовк Султан. Мати погасила каганець і лягла спочивати. Я довго не спав. У збудженій уяві стояв невідомий чоловік з ножем у руці і чувся голос його: «Прощай, Мотре...»

Вранці знову натякнув матері про загадку людину. Але вона так прикрикнула, що я й справді почав вірити, що все те наснилось мені.

Минав час. Лютий приніс звістку про повалення царя. Завирувало наше село. Бурхливі події примусили на

якийсь час забути про того чоловіка. А ранньої весни — знову згадав. За селом, у яру, знайшли двох зарізаних поліцаїв. Всі говорили, що їх порізано ще взимку і лежали, аж поки сніг не розтанув... «Мабуть, ото їх невідомий, у ту ніч», — догадався я.

Сергій Сергійович замовк. Узяв тоненьку щіточку, зробив легенький мазок на картині і замріявся.

— Так і не дізналися, хто він? — не втримався я.

— Дізнався, — промовив учитель. — Аж через два роки дізнався. І то не від матері, а зовсім випадково. Трапилось це влітку вісімнадцятого року. Саме тоді, коли німецькі окупанти сараною полізли на Україну.

Хтось із родичів переказав матері, щоб негайно йшла в Копанки, бо захворіла бабуся Уляна. Упросився і я. Мені дуже подобалось у бабусі. Її маленька хатка тонула в заростях вишняка й бузини. Можна було наїстися вишень досхочу, наробити з бузини сопілок і пукалок.

Іти було далеченько, кілометрів з двадцять. По дорозі якийсь чоловік підвіз нас, і надвечір ми були в Копанках.

Зайшли до хати. Бабуся лежала жовта, як віск, і кволю рукою одганяла мух. В хаті пахло м'ятою, чебрецем і терпким прив'ялим клечанням.

— Як же ваше здоров'я? — запитала мати.

— Та, хвалити бога, пішло до кращого, — тихо відповіла бабуся. — Інше горе впало на мою голову...

— Яке? — насторожилась мати.

— Австріяки й німці дихати не дають... Забрали останню курку... Та це ще півбіді... А ти Гришу Павличенка пам'ятаєш, що сватався колись до тебе?

— А що? — так і кинулась мати.

— Вчора повісили, кляті...

— Повісили!..

— Повісили, іроди... — Бабуся кволю рукою витерла сльозу і розповіла таке:

— Отож утік він з тієї проклятущої каторги. Ховався, поки царя повалили, розказували. Потім був у червоних за комісара чи за більшовика. Повернувся хворий, поранений... Мати померла, не дочекавшись. Люди допомогли йому й сестрі-вдовиці зліпити сяку-таку землянку. Так і жив біля сестри. Вона по наймах ходила, а він бавив дитину її. Сидить, було, під хатою з малим на руках та кашляє... А який же парубок був колись!..

Аж тут нагрянули австріяки й німці. Почали більшовиків ловити й розстрілювати. Гриша — і зник. Куди?

Ніхто не знав. А незабаром — об'явився. І не сам, а з партизанами. Порубали німців, підпалили хату й скирти багатія Луки Немудрого і втекли.

Розказували люди, що й на поміщика Адама наскакував Гриша з партизанами, і на графа Ерделі: вони, бач, повернулися з німцями і почали людей шмагати, щоб майно зносили.

Усім ворогам діставалось від нього...

І впіймали, бузувіри. Сам попався в їхні лапи. Хотів сестру з дитиною забрати, бо її страшенно мучили за цього. І прийшов позаминулої ночі. А хтось, видно, помітив і виказав. Хіба в нього мало ворогів?.. Як набігло тих австрійців та німців, господи! Оточили хату і кричать: «Виходь!»

Сестра розказувала, що Гриша приготувався відбиватись. В нього і зброя була, і бомби в руках. І, мабуть, вирвався б, коли б не дитина...

Коли почали стріляти у вікна, каже сестра, дитина заплакала, і Гриша здався... Пожалів племінника, побоявся, щоб не вбили...

А вранці й повісили... Прямо біля хати, царство йому небесне... — бабуся широко перехрестилась. — І ховати не дають, бусурмани... Другу добу вже висить...

Я бачив, як у матері сіпнулися губи, як рясні сльози покотились на білу хустину... Вона рвучко схопилась і вийшла з хати. Пішов і я за нею.

Проїшли вузьку вуличку, затиснуту густими вербами і лопухами. Спустились до ставу. На вулиці, проти єдиної небіленої хати, стояв гурт жінок і дітей. Перед ними крокували двоє австрійських і двоє німецьких солдатів з багнетами. Плакала чиясь дитина, хтось із жінок голосив... Було дуже сумно...

Підійшли ближче... На причілку, на сволоку, що виступав із хати, висів чоловік обличчям на вулицю. Рвана, закривавлена сорочка, босі ноги, довгі вуса і борода... І хоч очі його були заплющені, а широка, стиснута в кулак рука не тримала ножа, я відразу пізнав невідомого... Пізнав... Мені здавалось, що він розплющить очі й скаже до матері: «Прощавай, Мотре...»

Сергій Сергійович знову взяв щіточку і поклав легенькі мазки на вуса, бороду тепер уже відомого мені більшовика Григорія Павличенка.

— Не знаю, — в задумі промовив учитель, — чи вдалось мені відтворити його портрет? А дуже хотілося...

У глибині саду воркотіла дика голубка, а під шкільним дахом пищали ластовенята. Набігла хмаринка, дихнув вітерець. Красуня вишня почала тихо колисати на зелених руках червоні голівки плодів. Сергій Сергійович мовчав. Я не смів порушити його урочистого спокою.

ПОВЕРНЕННЯ

Василь сидів на речовому мішку і дивився у вікно вагона. Лице лагідний вітер пестив принадним запахом скошеного хліба. Пропливали зелені масиви кукурудзи, крокували вишикувані сояшники, виблискуючи золотими медалями цвіту.

— Привіт вам, рідні степи, привіт тобі, Україно! — беззвучно шепотіли його уста.

Андрій Іванов, що супроводжував Василя Чепігу, сидів серед пасажирів і про щось тихо розповідав. Вуха Василя вловило:

- Без ноги?
- Без обох...
- І куди ж ви його?..
- В рідне село.
- Батьки є, дружина?
- Нікогісінько.
- Скільки ж йому?
- Двадцять три...

Старенька жінка похитала головою і важко зітхнула.

— Баян його? — хтось із військових.

— Його.

— Грає?

— О-о-о...

— Товаришок, розтягніть баян, хай люди послухають.
Пауза.

Широкий ремінь туго ліг на плече Василя, а баци мелодійно радились з голосами, що ж починати.

— «Огонек», — хтось підказав. І срібними струмками звуків розлилася дорога серцю фронтовиків мелодія.

Він грав з великим патхпнням, принавши щокую до блискучого рамена баяна, як до милого друга. Крило каштанового волосся сховало борозну шраму, що стікав через лоб на ліву брову. А напівзакмурені очі дивились в одну точку.

В купе ставало тісно,

Закіпчив. Тремтячі пальці поспішно застібали ремінці баяна.

— Ото й усе? — чийсь розчарований голос.

Василь не відповів. Знову втопив очі в даль розшитого золотом степу.

«Куди і чого я їду?.. Кому я потрібний?»

Згадав старшого лікаря Соколовську, що так радила йому їхати тільки додому. Обурювався: у всьому винна вона. Краще було б десь у Будинок інвалідів...

А в збудженій уяві знову принадний і недосяжний, як мрія, образ дівчини, заплакані очі і прощальні помаху білої хустки услід ешелонові.

* * *

— Станція. Кому виходити? — гукнув кондуктор.

В купе заметушилися.

Василь чомусь пригладив волосся, провів долонею по шорсткому підборіддю, а зір упав на обрубку ніг.

...Обережно, як малу дитину, виніс його Андрій з вагона і посадив на свіжообструганій лаві. А сам пішов шукати підводи до села.

Чепіга, пакинувши плащ-палатку на покалічені ноги, спостерігав. Велично здіймався напис на кумачі: «Слава воїнам-переможцям!» На пероні метушня, радісні вигуки, привітання, обійми — люди зустрічали воїнів.

Яксь жінка стояла під розбитим осокором з двома дітками і печально водила очима...

— Мамо, а де наш татко?.. — запитала дитина. Відповіді матері не почув Василь.

«Тільки мене ніхто не зустрічає», — подумав. Скрутив цигарку, запалив.

— Та де ж він? — почувся дівочий голос.

— Та ось же, сидить! — весело озвався Андрій. Василь оглянувся, в серці похолонуло: пізнав.

— Василю!..

Він розгубився. Як чайка припала до нього:

— Надовго?..

Сміялись і плакали її голубі очі.

— А ми вже другий день виїжджаємо на станцію. Нема й нема. З госпіталю одержали телеграму від Соколовської: «Зустрічайте двадцятого». Так ми вчора виїхали цілою

бригадою — нема. А сьогодні, щоб не гаяти часу, я поїхала сама. Ну, підемо до машини. Давай свої речі.

Андрій багатозначно подивився на неї...

— А хіба... — зупинилась. Побачила — зрозуміла все. Свіже, з ямкою на щоці лице затьмарилось. Сплеснула в долоні й повисла йому на плече...

Він чув, як щось тепле зрошувало його щоку, а Андрій бачив, як часто здригалась її вишивана кофта.

* * *

Машина перетяла широкий масив кукурудзи. Перед Василем відкрився широкий простір у золотих цяточках кіп. Люба сміливо вела машину і говорила, усміхаючись:

— А це вже наше пішло. Он бригада закінчує складання снопів.

На темно-синьому тлі хмари білими метеликами майорили хустки дівчат. Очіма впіймав сріблястий пух осоту, що мініатюрним стратостатом підіймався вгору. Згадав дитинство.

Над дорогою підбитий фашистський «тигр» — уперся дулом гармати у насип траншеї.

— Отакий, Любо, під Аленштайном віддав мені ноги...

Медяний запах гречки змішувався з пахощами свіжих снопів. Потяглися широкі баштани. Йому хотілося вискочити з машини, торкнутися ногами теплої рідної землі, упитися пахощами днів, послухати ніжний хруст кавуна... Але...

Тим часом з-за обрію вибіг назустріч вітряк і запрошуюче махав руками-крилами. За ним — гурток акацій, крислий осокір.

Село... Невже це не сон?.. Ні, дійсність. Він бачить Любу, променисті голубі очі, відчуває її подих.

* * *

Вечоріло. Чорна хмара, ніби наткнувшись на міцну оборону, відходила з гуркотом на захід.

Василь сидів на ліжку проти вікна. Андрій Іванов оглядав вишиті рушники і читав: «Привіт переможцям!», «Герою перемоги — Васи!» Чепіга переклав йому на російську мову.

В хаті пахло свіжою травою, канупером, м'ятою і ще чимсь невловимо рідним, як неповторна юність.

— Слухай, Василю, це, може, та дівчина, про яку ти говорив?

— Вона.

— Ех, хоч і друг ти мені, а все-таки чудак. Така краля, а ти...

— Дівчина хороша, та чи потрібен я їй...— Дивився у вікно.— Отже, й думалось: не буду писати. Краще хай думає, що мене нема живого.

— Даремно, Васю, даремно. А мені здається, що вона тебе так любить, аж задрісно мені. Скільки розпитувала на станції! Розповідала, з яким трепетом читала листа від Соколовської. Вона знала, що ти тяжко порапений...

Зайшов голова колгоспу. Тричі урочисто поцілувалися.

— А ми, браток, чекали-чекали. Хату тобі спорядили. Як вона, Василю Петровичу,— хороша буде? А Люба прямо гине за тобою,— вів далі голова, не чекаючи відповіді.— Роботу вже підбрали підходящу... А там — женимо...

Василь слухав, і з серця помітно зсувався тягар. Але думка про Любу вливала якийсь терпкий неснокій.

Заходили дівчата з квітами, жінки, підлітки. Ручкалися, цілувалися. Хата наповнилася людьми, як вулик бджолами. Десятки пар очей любовно пестили Василя.

Зайшла бабуся Ярина з опуками. Міцно, по-материнськoму обняла його, а онукам:

— Ну, дайте дяді ручку...

Дітки підходили, несміливо простягали рученята і вертались засоромлені. Ця картина особливо зворушила Василя.

А на столі дзвенів посуд, пляшки з горілкою, серед яких велично піднімалася сулія з червоним колгоспним вином.

Гомін зростав.

— Дорогі гості! Прошу до столу,— командував голова.

Люди повагом розсаджувалися.

Василь повернувся до підсунутого стола, Люба сіла поруч. Від руху ніжно дзвеніли ордени, ніби розповідали срібними голосами про недавні битви.

* * *

Було далеко за північ, коли розійшлися гості. Андрій пішов провадити дівчат, з якими встиг уже здружитися на вчорі. Люба залишилася удвох з Василем.

— Ну, чого ти такий? — печально запитувала. — Може, не так зустріли тебе?

— Ні, ні, Любо. Так чомусь прикро... — і любовно дивився їй в очі.

...Теплі руки хмелем обвилися круг шиї Василя. Заглядала в вічі, засипала поцілунками уста, які чотири роки в сирих бліндажах і землянках тільки уві сні марили про дівочу ласку.

— Любо, а пам'ятаєш червень сорок першого?.. Берези над озером... Вечір...

Замість відповіді ще міцніше обняла його. А потім маленька хусточка, тріпнувши білими крилами, як метелик, сіла на руку Василя. Розгорнув узорчасто-піжну, як дівоча пісня, вишивку.

— Спасибі, Любо... — Дивився на неї блискучими від радості очима. Хотілося так багато-багато сказати, але відчув, що не вистачає слів висловити свої почуття. І рука простяглась до баяна.

...Непорушно стояли дерева під вагою плодів. Місяць заплутався у вітах осокара. А крилата яблуня материнсько-щедрими руками простягала свіжі, соковиті плоди у відкрите вікно. Пісня баяна, могутня і п'янка, як любов, голубими хвилями котилась назустріч світанкові.

СІМ'Я ЛЕЙТЕНАНТА

У марлі снігів безкраї степи, а по них траурні плями од вибухів снарядів і бомб. Здавалося, з-під марлі виступає чорна кров землі. Багата снігами і жертвами була перша восня зима на Україні...

Подія ця відбулася на Харківщині, недалеко від вузлової станції Л. Наш стрілецький батальйон перейшов у відчайдушну контратаку і глибоко вклинився в оборону ворога. Капітан Хомутенко одержав наказ: закріпитися й триматися до особливого розпорядження.

Фашисти напосідали. Вони намагались за всяку ціну повернути вигідні втрачені позиції. День і ніч стугоніла мерзла земля, падали наші воїни. І нікому й ніколи було їх ховати. Так і лежали у білих сувоях снігів, як у саванах.

Ворог скаженів. Залишивши гори трупів на головному напрямі, почав загрожувати обходом з флангів. Серед бійців усе частіше чулося коротке й тривожне: «Оточують, гади...»

На десятий день оборони пати батальйон справді ошинився у папівкільці. Важко було доставляти боєприпаси, харчування. Адже весь сектор під іттенсивним ворожим обстрілом. Їли ми торішню кукурудзу, що залишилась незібраною. Інколи сміливі юнаки й дівчата з сусіднього села, під захистом снігу й почі, приносили нам щось поїсти.

Чорним привидом паростала тривога. По траншеях ходили чутки, що фашисти одержали значне підкріплення і збираються єдиним ударом покінчити з нашим знекровленим батальйоном.

Цю тривогу я відчував і в штабі. Якось сиджу я біля залізної пічки і, як зв'язківець, чекаю чергового наказу. Над маленьким столиком, при лампі-коптелці схилились комбат і начальник штабу. Вони щось відмічали, креслили на карті, інколи обмінювались скупими фразами. Я помітив, що в командира батальйону весь час гасла трофейна сигара, і він часто клацав запальничкою. А в начальника штабу один за одним ламались олівці.

Потріскував сухий очерет у пічці. А за вікном тоскно шуміли осоки.

Хомутенко різко випростався і закрокував по невеличкій селянській хатині. Він був високий, міцно складений. На голові кошлатилось давно не стрижене каштанове волосся. Ось він черкнув запальничкою, приналив погаслу сигару. Зробив руками кілька гімнастичних вправ, аж у плечах затріщало, і до начальника штабу:

— Ні тобі обіцяного підкріплення, ні боєприпасів, ні наказу про відступ... Хоч би трактора дали... Завів би, і хай фашисти думають, що в нас танки!

— Григорію Юхимовичу, про трактор нічого мріяти. А поки надійде підкріплення чи наказ зверху, нам треба перевірити вірогідність одих донесень, — і начальник штабу поклав забинтовану руку на якісь папірці.

Комбат зупинивсь біля столу:

— Захопити «язика»? Я вас правильно зрозумів, Іване Петровичу?

— Так точно, — відповів той. — І його чорні, запалені од безсоння очі пильно дивились на Хомутенка. — І треба зробити це негайно, сьогодні! Я розумію, що в наших умовах і при такій ситуації це... більш ніж складна річ. Але — треба!

— Знаю, — мовив комбат, випускаючи хмару диму. — Річ важка, але можлива. І це зробить не хто інший, як лейтенант Демидов!

Начштабу глянув на годинник з чорним циферблатом і блискучими стрілками й тихо промовив:

— Демидов? Звичайно, кандидатура надійна. Одне тільки хвилює, щоб він часом сьогодні не того... після виконання вчорашнього завдання...

Комбат круто повернувся. Очі його блиснули гнівом:

— В такій обстановці і порушити наказ по батальйону? Не може бути! — І до мене: — Зв'язківець, негайно до штабу лейтенанта Демидова!

— Єсть, до штабу лейтенанта Демидова! — козирнув я і вийшов.

Було близько дванадцятої ночі. Надворі лютувала хуртовина. Тужно стогнали осоки й акації. Я міцно підперезав шинель, натяг маскувального халата і пішов через леваду, порослу очеретом.

Над лінією оборони зеленими, жовтими плямами здіймались ракети й гасли. Долітали автоматні й кулеметні черги. А на флангах чулося приглушене хуртовиною: «бум-бум...» Фашисти методично обстрілювали наші позиції навіть у таку хуртовину. Я плутався в довгих полах шинелі, свитикався на мотках колючого дроту. Адже тут недавно були німецькі укріплення. Падав у занесені снігом окопи, вибирався й поспішав виконати важливий наказ.

Іду. А в голові — тривожні думки: де ж мені шукати лейтенанта Демидова? В штабі він сьогодні не був і нікому не доповідав, де ночуватиме. Після виконання бойового завдання він відпочивав, де хотів. Кілька разів я помітив, що він прямував на хутір, який був майже поряд з селом. Тому й вирішив пошукати його саме там.

Лейтенанта Демидова я знав дуже мало, бо всього минуло кілька місяців, як я прибув у батальйон. Ніколи не говорив з ним. Був Демидов стрункий, широкоплечий, красивої постави. Молоде обличчя його дихало відвагою, а в очах світилися холодний вогник і байдужість. У розмовах з комбатом чи начштабом був неговіркий і вимовляв здебільшого лише: «так точно» чи «буде зроблено!».

Правда, від солдатів я чув про Демидова багато дечого. Одні говорили, що він мовчазний і інколи перевиконує наркамівський пайок по горілці тому, що з перших днів війни втратив у Білорусії, молоду дружину. Інші говорили, що перед самою війною його красуня паречена, не дочекавшись його з кадрової служби, вийшла заміж за іншого. Треті — що Демидов був командиром роти і в одній з бойо-

вих операцій втратив більшу половину особового складу і хотів покінчити самогубством... Одним словом, говорили дуже багато. Але всі ці розмови були надто невірні, і я їм не вірив. Одне лише було точно відоме, що лейтенант Демидов кадровий офіцер, родом з Білорусії і відчайдушно хоробрий.

А про відвагу й кмітливість Демидова, як розвідника, ходили справжні легенди. Якось під Ізюмом, розповідав старшина, пішли вони з Демидовим по «язика». Під деревами в снігу помітили важкий танк. Демидов залишив старшину в засаді, а сам по-пластунськи поліз до танка. Виждав момент. Проник у відчинений люк. Знищив екіпаж, а баштового стрілка притяг у свою частину. Пригадую і такий випадок. У нас вийшов тютюн. А без курива на фронті важко, особливо завзятим курцям. І дістати ніде. «Що робити?» — бідкався старшина. А наступного ранку видає нам трофейні сигарети, весело примовляючи:

— Куріть, хлопці, від пуза! Це лейтенант Демидов «купив» цієї ночі в фашистів.

І що ж виявилось? Демидов пробрался у ворожий табір. Захопив «язика», і той припер на собі цілий ящик сигарет!

Признатися, мене дуже приваблював цей загадковий молодий офіцер. Та найбільше хотілось довідатись, що криється в нього на серці. Чому він такий мовчазний, а своєю відвагою ніби шукає смерті? Чому порушує накази комбата? І чому останній, хоч і лає Демидова, суворо попереджає, проте й багато прощає йому?

От і зараз, поспішаючи виконати наказ, мені хочеться швидше знайти лейтенанта. Глянути в мужнє красиве обличчя, побачити горду голову, на якій хвацько сидить офіцерська шапка-вушанка. І, найголовніше, почути від нього хоч одне слово. «Коли б хоч не був п'яним», — тривожила думка.

Ось і хутір. Але де шукати лейтенанта? У нього, як кажуть, одна дорога, а в мене — безліч. Підійшов до самої крайньої хати. Низенька, засніжена, з двома маленькими чорними віконцями, вона нагадувала забинтовану голову солдата.

Постукав у замерзлу шибку. У вікні обережно відсунулось чорне запинало і почувся старечий голос:

— Хто там?

— Солдат, тітонько! — кажу. — Снажіть, будь ласка, у вас часом немає офіцера?

— Нема нікого, синку, ні офіцера, ні солдатів.— Відповіла й закашлялась.— Тільки... тільки онуки хворі....

І пішов я на солдатські хитроці.

— А в кого тут можна самогонки дістати для поранених? — питаю.

На вікні опустилась чорна завіска. Чекаю відповіді. Нарешті скрипнули сінешні двері. Вийшла старенька зігнута жінка.

— Самогонки? Це треба, солдатику, пройти до Наталки... Там напевне дістанеш. Вона молода і цим ділом займається. А пройти до неї так, як би тобі правильно сказати... Отак прямо йди, у неї біля хати тополя снарядом розбита. Там і живе Наталка.

Я подякував і хотів іти, але бабуся затримала:

— Солдатику, скажи на милість... Німців не пустите більше в наш хутір?

— Намагаємось, бабусю, не пустити!

— Хай вам господь помагає,— мовила стара й широко перехрестилась.

Адреса виявилась точною. Біля розбитої тополі постукав у замасковане вікно.

— Хто там? — почувся молодий жіночий голос.

— Командир батальйону негайно викликає лейтенанта Демидова! — відрпортував я, ніби напевне знав, що він тут.

Стою, прислухаюсь, чекаю відповіді. У хаті тиха метушня й шепіт. Гадав чомусь, що скажуть: «Тут нема ніякого лейтенанта», але помилився. Замість цього почувся приємний голос Демидова:

— Єсть!

За хвилину він був уже надворі.

— Пішли! — скомандував.

Я йшов трохи позаду й приглядався, чи він не п'яний. На мою радість, нічого подібного не помітив. Ішли мовчки, поспішаючи. Мені дуже хотілося заговорити з ним, але не наважувався. Мовчав і він. Аж коли підійшли до штабу, запитав:

— Хазяїн дуже сердитий? — І, не чекаючи відповіді, постукав у двері.

— Заходьте! — сказав комбат.

Демидов першим переступив поріг і з ходу відрпортував:

— Товаришу командир батальйону! Лейтенант Демидов за вашим наказом прибув!

Начальника штабу десь не було. Капітан Хомутенко нервово ходив по кімнаті й кури́в сигару. Ось він круто повернувся і зупинив сталеві очі на Демидові:

— Де був?

— На хуторі!

— Пив?

— Пив, небагато,— відповів лейтенант і ледь опу́стив своєю красиву голову.

— Наказ по батальйону знаєш?

— Так точно,— спокійно мовив Демидов, наче насміхався своєю відвертістю з комбата.

— Застрелю! — вигукнув Хомутенко, і його тремтячі пальці зашкрябали по кобурі пістолета.

— Винуватий! Останній раз, слово честі офіцера! — промовив Демидов, дивлячись прямо в суворі очі капітана.

— Ворог загрожує повним оточенням... А ви, радянський офіцер, на хутір по самогонку! Де ваша честь? — рубав Хомутенко, перейшовши рантом на «ви». Він широко розмахував правицею, але я помітив, що то був навмисний жест, щоб зняти руку з кобури.

Я зігнувся біля пічки, підкладаю очерет і слухаю.

— Треба негайно дістати «язика»,— уже тихіше й спокійніше мовив комбат.— Зможете?

— Так точно! — була тверда відповідь.

Капітан глянув на годинник:

— Уже година ночі... У три нуль-нуль чекаю.

— Дозвольте виконувати?

— Скільки і кого дати з бійців?..

— Сам упораюсь! — і молоде вольове обличчя Демидова спалахнуло рум'янцем.

— Бажаю успіху,— ще м'якше промовив капітан, і в його сталевих очах блиснули теплі вогники примирення.

— Спасибі! — відповів Демидов і, чітко повернувшись, вийшов твердим і легким кроком піхотинця.

— Та бережіть себе, не ризикуйте! — кинув услід Хомутенко.

Задзвонив польовий телефон. Він зняв трубку:

— «Тюльпан» слухас... Так, так... Єсть, єсть... Щойно відправив... Лейтенанта Демидова... І я надіюсь... Дякую,— і поклав трубку. Потім до мене: — Товаришу зв'язківець, сідайте біля телефону і, коли що, будіть мене...— він унаві голову на великі солдатські руки і зразу ж заснув біля столу.

Я тихенько підкладав у пічку очерет, щоб не розбудити

стомленого комбата. Прислухався до телефону і думав про розвідника Демидова. Було тихо, лише хуртовина шаруділа по замаскованих вікнах та тоскно шуміли осокори.

Так пройшла година, а може, й дві. Раптом шквальний гарматний грім потряс завихрену ніч. Капітан схопився і хриплим голосом запитав:

— Давно почалось?

— Щойно, — кажу.

Він глянув на годинник й іронічно промовив:

— Мабуть, гітлерівські вояки зайця або лисиці злякались і смалять... — І на його стомленому обличчі з'явилась посмішка.

Тим часом ніч гриміла розривами. В паузах між гарматними залпами вривався басовитий рокіт кулеметів великого калібру. Хомутенко випив кружку міцного чаю і схилився над картою. У двері штабу хтось владно постукав:

— Прошу! — озвався капітан.

Різно відчинилися двері, і я мало не скрикнув від несподіванки. Зайшов румунський майор з денщиком. Руки в обох зв'язані. За ними — завіяний снігом, підтягнутий і рішучий лейтенант Демидов.

— Товаришу твардїї капітан! — почав рапортувати. — Вашого наказу...

— Ясно! — перебив комбат. — Спасибі за службу!

— Служу Радянському Союзу!

— Обшукали?

— Так точно! Ось пістолет майора, — і поклав перед капітаном.

— Так це ви паніки наробили у ворожому таборі? — посміхнувся Хомутенко.

— Мабуть, — відповів Демидов. — Та пізно вони кинулась...

— Стомилися, замерзли? — лагідно запитав капітан і налив Демидову рому. — Випийте і — спочивать!

— Не можу, — відповів той.

— Наказую!

— Я дав слово честі офіцера!

Капітан пильно подивився в його вольове обличчя, по якому стікали блискучі краплини розталого снігу. Поставив склянку з ромом і піякно промовив:

— Ідіть спочиньте на моїй постелі, — і показав на суміжну кімнату.

Лейтенант пішов. Комбат наказав мені розв'язати руки полоненим.

— Прошу сідати, пане майор,— запросив капітан.

Той сів, по-звірячому озираючись. А комбат продовжував:

— Розкажіть, пане майор, як потрапили в полон? І взагалі розкажіть те, що в даний момент цікавить мене як командира. Гадаю, ви мене розумієте? Закурюйте,— і підсунув коробку з сигарами.

Майор підвівся. Акуратно обтрусив сніг з каракулевого коміра бекеші. Озираючись, Насупив чорні волохаті брови і крізь зуби промовив:

— Я прошу вивести мого денщика. Бо я не маю права говорити при ньому!

Невідомо, яке б рішення прийняв комбат, коли б у цей час не заговорив денщик:

— Він при мені не має права говорити. Зате я маю право! Дозвольте, пане руський офіцер? — І виструнчився, мнучи в руках високу смушеву шапку.

— Прошу! — мовив капітан.

— Пан майор не хоче говорити при мені тому, що я раниш наймитував у нього, а зараз — чоботи чищу!.. А йому як командирові ескадрону і на війні добре живеться, як удома... І ще скажу: проти вас виставлено чотири ескадрони румунської кавалерії, яка воює в пішому строю, бо глибокий сніг і великий вогонь ваш... Румунів фашисти поставили наперед, а самі сидять з автоматами ззаду, щоб ті не відступали.

Широкі плечі майора здригнулися, з-під насуплених брів двома пострілами блиснули чорні очі. Він рвучко схопився:

— Замовчи, собако! — і хотів ударити денщика.

Та в цю мить капітан вихопив пістолет і твердо промовив:

— Спокійно, пане майор! Це не робить вам честі!

Тим часом денщик гаряче продовжував:

— А чому я маю мовчати? Румунські солдати не хочуть воювати за фашистських баронів і власних багатіїв, що з ними злигалися. Не хочуть! — Його недавно злякане обличчя набуло грізного й рішучого виразу: — А в нас удома бідні жінки, голодні діти! А мамалиги, бринзи нема... І вина нема — усе Гітлер забрав! Усе забрав! Та чому я маю мовчати, чому?!

— Начальника штабу до мене! — наказав капітан, і я вийшов.

На ранок стало відомо, що фашисти точно виставили проти нас переважно румунські частини. Майор, рятуючи життя, розкрив карти ворожої операції проти нашого батальйону.

Того ж дня хуртовина стихла. Ворог, створивши метушню на флангах, крупними силами повів наступ з фронту, де в лісосмузі, завесеній глибоким снігом, була наша оборона. У траншеї з нами був і лейтенант Демидов. Він кидався на найважчі ділянки ворожого прориву, вдало орудуючи ручним кулеметом і гранатами. Бійців у батальйоні залишалося мало, а тому всі — від комбата до кашовара — були на огневій лінії.

Майже до самого вечора стогнала земля від безперервних гарматних залпів. У сіре небо здіймалися чорні й білі фонтани вибухів. З диким галасом лізли фашисти на наші укріплення. То там, то там вони проривали оборону, хоч і ціною великих втрат. По траншеях поповзли тривожні вісті: поранено комбата... Здавалось, прийшов кінець нашому потріпаному батальйону.

Раптом, як по команді, замовкла ворожа артилерія, затихли кулемети. Запала така тиша, що було чути, як десь у снігових окопах стогнали поранені. Червоно-криваве опускалось за снігами холодне сонце. А з ворожого табору, як привид, з'явився фашистський офіцер. На штику карабіна він тримав білого прапорця.

— А це що за маскарад? — промовив лейтенант Демидов і почав пильно приглядатися до фашиста.

Тим часом німецький офіцер упевнено наближався, помахаючи прапорцем. Ось уже видно його червоне, чисто вибрите обличчя, міцно стиснуті тонкі губи. Ось він зупинився й заговорив ламаною російською мовою:

— Руські зольдат і офіцери! Слушайте парламентьора! Давайте говоріть чесно, як воїни... Досить воювайте! Виходьте, офіцери, на переговори! Умови — штик у землю! Отак, — і застромив карабін прикладом у сніг так, щоб було видно білого прапорця.

— Фашистська провокація! — промовив хтось із бійців і навів автомата.

— Не стрілять! — суворо наказав Демидов і вискочив із траншеї. Грузнучи в снігу, поритому снарядами й мінами, він рішуче попрямував до німецького парламентаря. На дистанції метрів двадцяти зупинився, загнав у сніг свій карабін і запитав:

— Що хоче говорити пан обер-лейтепант?

— Скажу коротко... Ваш положеніє безнадійний,— почав фашист.— Навіщо даремно проливайт кров? Здавайтесь! Великий фюрер справедливий і великодушний, усіх помилувайт!

Ми напружено стежили за Демидовим. Ось він випростався, оглянувся назад і промовив, показуючи велику дулю:

— А цього часом не хоче твій великий бандит фюрер?!

Наша траншея вибухнула реготом. Та в цю мить фашистський офіцер провалився в сніг і довга черга ворожого автоматника, який був у засаді, полоснула нашого лейтенанта Демидова... Як підрубаний молодий ясен повалився він. Не встиг навіть дотягнутися рукою до карабіна...

З обох боків люто заговорили кулемети й міномети. Вогонь був жорстокий. Лише ніч погасила його. Аж тоді пощастило нам винести лейтенанта Демидова. Він був живий, хоч автоматна черга пересікла йому живота. Занесли ми його в крайню хату. До госпіталю везти було небезпечно. Наш батальйонний лікар подав першу допомогу.

І посмутнішали бійці після важкого поранення улюбленого воїна. В окопах тільки й чулося:

— Як там наш Демидов?

— Не легше йому?

— Хоч би все благополучно обійшлося. Такий же вояка, такий офіцер — друг солдатський.

— І чого він пішов до того фашиста?

— Мабуть, так йому, бідоласі, на роду написано,— співчутливо говорили літні солдати.

Якось увечері після важкого бою я пішов навідати лейтенанта. Він лежав горілиць, блідий як крейда, і запалими очима дивився в низеньку стелю. Поруч, склавши руки на грудях, сиділа літня жінка. Обличчя було скорботне, наче вона щойно когось поховала. Я став біля порога, заговорити не наважувався. Демидов почув, що хтось зайшов. Ледь повернув голову й тихо запитав:

— Солдат, що на передовій?

— Тримаємось,— кажу.

— Хазяїн цілий?

— Так точно,— кажу.

— А комісар, начштабу?

— Теж, усі здорові й живі.

— Хто з бійців загинув, кого поранено? — цікавився лейтенант.

— Убитих сьогодні нема. Є кілька поранених,— збрехав я, щоб його не тривожити. Бо жертв у нас було чимало...

Демидов помовчав і заплющив очі.

— Хай задрімає, може, сном прожене біль,— прошепотіла хазяйка і відкликала мене до порога.— Він же бідний так мучиться... так мучиться сердешний... Марить і таке говорить, аж страшно,— і вона втерла запламані очі.

Зайшов батальйонний лікар і дав знак, щоб ми вийшли.

...Наступного дня відправили Демидова до польового госпіталю. Став його був дуже важкий, і потрібна була серйозна операція.

А через три дні наш батальйон одержав наказ відступити до населеного пункту В. і там закріпитися. Відступали на світанку через районний центр, де недавно стояв госпіталь. Мені страшенно хотілося довідатись про долю лейтенанта Демидова. По закривавлених бинтах, гіпсових шинах, що валялись навколо школи, я легко знайшов госпіталь. Зайшов у приміщення. Там уже нікого не було, лише втер свистів у вибитих шибках. Осиротіло стояли кілька погнутих залізних ліжок. На підлозі валялись розбиті ампули, пляшечки від ліків, брудна вата, закривавлені шматки гімнастерок.

Раптом у суміжній кімнаті хтось кашлянув. Я пішов туди. Біля столика в кутку стояв старшина медслужби і нервово вкладав до польової сумки якісь папери. Він бай-даже глянув на мене і продовжував свою справу.

— Товаришу старшина, де госпіталь? — запитав я.

— Хіба не бачиш? — хрипко відповів.— Виїхав.

— А ти що тут робиш?

— Затримався з покійником,— і він кивнув у бік вікна.

Я глянув у двір. Двоє солдатів закінчували зводити свіжу могилу. А якийсь старий чоловічок прибивав до нашвидку обструганого стовпчика дощечку з якимось написом.

— Кого поховали? — тривожно запитую.

— Ось кого...— і старшина простяг мені чорний медальйон, схожий на жолудь. На ньому чи позиком, чи шилем, певно, в часи короткого солдатського відпочинку, була чітко викарбувана буква «Д».

Неслухняними пальцями відкрутив кришечку. Дістав таємного скрученого папірця. На ньому прочитав: «Лейтенант Юрій Митрофанович Демидов. Білорус». А в графі:

«Родинний стап» красивим почерком виведено: «Мати — Вітчизна, батько — народ». І більше нічого.

Я вибіг надвір, зупинився біля дорогої могили, скинув шолома. В цю мить хтось смикнув мене за полу шинелі. Оглянувся — старшина.

— Мерщій ходімо, підвеземо до частини! — промовив з тривогою.

А ворожі снаряди вже лягали біля самої школи.

СТАРШИЙ КАШОВАР

Вже другий тиждень живу я в свого приятеля, Сергія Сергійовича Бондаренка.

Канікули. Самотня й німа стоїть школа. Не чути дитячого гамору, відпочиває шкільний дзвінок. Я помітив, що Сергій Сергійович засумував. Ото щоранку схопитися, охайно одягнеться, начистить до блиску черевки, причеше свою сиву чуприну — і надвір. Вийде до воріт. По-стоїть, подивиться навкруги, ніби виглядає кого. І — або в сад, або на пасіку.

От і сьогодні вранці зробив те ж саме. Правда, ні в сад, ні на пасіку не пішов. Повернувся до кімнати в хорошому настрій.

— Ну, колего, — звернувся до мене. — Ось вам альбом. Перегортайте, щоб не скучали. А я засяду за підготовку до бесіди з своїми юними колгоспниками. Допомагають батькам сапати. Увесь клас мій у полі.

Сергій Сергійович обклався книгами, журналами, а я відкрив товстий фотоальбом. Гортаючи сторінки, я побачив Бондаренка в солдатській формі, з автоматом на шиї. А поруч — хлопчик років одинадцяти. Теж у солдатському.

— Так ви й на фронті були, Сергію Сергійовичу?

— А хто з нас не був? — відповів, не підводячи голови.

— А що за малесенький солдатик біля вас? — і показав йому фото.

Учитель глянув поверх окулярів. Його обличчя осяяла добра батьківська посмішка.

— То наш старший кашовар, — і взявся до роботи.

Десь під обід закінчив він готуватися. Уважно прочитав конспект. Підкреслив окремі місця червоним і синім олівцем. За хвилину ми пішли.

Ішли мовчки. Я милувався квітучими житами, а Сергій Сергійович про щось думав.

На дорозі знайшли клапоть свіжого, запашного сіна. Учитель мовчки нагнувся. Збив сіно в сніпок, зв'язав перевеслом і взяв під пахву.

— Безгосподарники. Та худоба взимку таке спасибі скаже за це сіно! — промовив тихо, ніби сам до себе.

Пішли далі. Припікало сонце. На обрії юртувалися чорно-сині хмари. Незабаром у зеленій долині показався толевий дашок. З пагорба ніби текли в долину могутні ріки. Одна зелена — кукурудза, а друга жовта — сояшники.

— От і прийшли ми, — промовив Сергій Сергійович. — А де ж це мої колгоспники? Мабуть, обідають.

Підійшли до дітей. Хлопчики й дівчатка дружно підвелися, привітались:

— Добрий день!

— Добрий день, — відповів учитель. — Та ви обідайте. А кого нема сьогодні?

— Усі є! — хором відповіли діти і взяли за ложки.

— Ну, як борщ, смачний? — запитав учитель дітей.

— Дуже смачний!

— А каша?

— І каша смачна!

— Та їсти не хочуть. Вередують, — обізвалась літня колгоспниця, що стояла з ополоником біля двох великих термосів.

— А ви, Килино Іванівно, робіть так, як той циган радив хазяїнові, віддаючи в найми хлопця. Коли, каже, робити не хоче, не примушуйте, воно ще мале. А коли їсти не хоче — бийте моєю рукою!

Діти весело засміялися.

А Килина Іванівна:

— Так, мабуть, і робитиму. — А потім до нас: — Може, й вам насипати борщу?

Ми подякували й відмовились.

Десь далеко басовито залунав грім. Килина Іванівна глянула в небо й до дітей:

— Іжте ротато — сьогодні не свято. Бачите, як нахмарило? Хоч би дало пообідати!

У відповідь діти пирснули. А Сергій Сергійович почав перегортати конспект.

— О, гляньте, Галька-листоноша їде! — вигукнув хтось із хлопчиків.

До нас наближалась на велосипеді дівчина в майці й синіх спортивних штаних. За спиною — поштарська сумка, туго набита газетами. Ще здалеку дівчина закричала:

— Танцюйте, Сергію Сергійовичу! Танцюйте, вам лист!

— Вези сюди! За танцями затримки не буде! — відповів учитель і пішов їй назустріч.

Дівчина віддала листа. Привітно помахала учням рукою і помчала курною дорогою. Сергій Сергійович подивився крізь конверт на сонце. Обережно розірвав. Довгенько читав листа. Видно, перечитував кілька разів. Потім підійшов до мене, подав фотокартку і запитав:

— Пізнаєте?

На мене глянуло мужнє й благородне обличчя юнака років двадцяти чотирьох. Скромна акуратна зачіска. Розумні великі очі. Красиві, як у дівчини, уста. А на темному піджаку — Зірка Героя.

— Так це той маленький солдатик, що я вранці в альбомі бачив!

— Вгадали, — задоволено промовив учитель. — А прочитайте на звороті!..

«Незабутньому Сергію Сергійовичу Бондаренку від старшого кашовара. З любов'ю Володимир Шатиллов».

Сергій Сергійович узяв фотокартку й до дітей:

— Щойно я одержав листа з Казахстану. Від старшого кашовара. Полюбуйтеся! — І, посміхаючись у вуса, передав дітям фотокартку.

А хтось із дівчаток:

— Сергію Сергійовичу, а хіба кашоварам дають Героя?

— Таким, як він, дають. Дають, дають! Це колись, на фронті, він був старшим кашоваром. А зараз — тракторист. Герой Соціалістичної Праці. Нагороджений за освоєння цілих земель. Отак...

Сергій Сергійович бадьоро ходив серед учнів. Його великі карі очі по-батьківськи посміхались.

Підійшов до мене і шепоче:

— Мабуть, доведеться відкласти конспект і розповісти їм про старшого кашовара. Як ви гадаєте, правильно буде?

Я схвально кивнув головою.

— Діти! — звернувся учитель до учнів. — Ви закінчуйте кашу, поки нема дощу, а я вам розповім про оцього старшого кашовара. Згода чи ні?

— Згода! — хором озвались діти. Якась дівчинка піднесла йому невеликий осліничик.

Залягла тиша. Було чути, як пролітали бджоли в повітрі. Здавалось, хтось шарпав за незримі струни.

На заході блискавка золотом гаптувала чорну хмару. Діти принишкли в чеканні. Сергій Сергійович подумав і почав:

— Після розгрому фашистів на Волзі частину нашої 57-ї армії перекинули на Ленінградський фронт. Прибули ми ешелонам на станцію Чорний Дор. Це недалеко від озера Селігер. Стояв сніжний березень 1943 року. Після короткого відпочинку наша частина вирушила на передову лінію.

Надвечір зірвалася хуртовина. Просуватись було важко. На шляху створювались «пробки». Розминатися було небезпечно. Обабіч дороги на соснах і на плетиві колючого дроту білили дошки з чорними написами: «Міни».

Я йшов поряд із своїм фронтовим другом, ставропольським козаком Григорієм Пешковим. Хороший вояка був. Крацій розвідник нашої роти. Здоровий, широкоплечий. І поїсти дуже любив. Пригадую такий факт. У сорок першому році наша армія перейшла в контрнаступ. Ввірвались ми в місто Ізюм. Кожний будинок доводилось брати з боєм. В одному дворі захопили похідну німецьку кухню. Пешков до неї. Відкрив.

«Хлопці, кури варяться! Підставляй, хто що може!» — вигукнув він. А сам узяв ополоник, почав діставати варених курей і роздавати солдатам. Потім зняв каску, поклав собі аж дві курки.

Раптом з горища будинку застрочили ворожі автомати. Пешков поклав на сніг каску з курми. Кинув у отвір горища кілька гранат. Автомати затихли. Він став під стіною і спокійно почав їсти «трофейні кури», як він говорив.

Темніло. Хуртовина збільшувалась. Просуватися ставало все важче. Стогнали обабіч дороги дерева. Ревіли мотори автомашин, тягачів, що буксували в заметах.

Григорій нервувався.

«Це виходить, що ми з корабля — на бал. Вчора тільки вилізли з ешелону, а назавтра в бій! А коли ж їсти? Та на голодний шлунок не тільки фашиста — зайця не їб'єш! — А трохи помовчавши, додав:— Ех, був би оце я комбатом. Виліз би на ЗІС і скомандував: «Ба-таль-

йон!.. Привал!..» — І його густий баритон розколов нічну каламуть.

Раптом з голови колони долинуло спочатку тихо, а потім голосніше: «Привал! Привал! Привал!!!»

«От бачиш? — озвався Пешков. — Комбат прислухається до мого голосу!»

Наша четверта рота розташувалась під лісом. Задиміла, заіскрилася кухня. Світлячками заблищали цигарки. В таку засніжену ніч не страшні були ворожі літаки.

«Що ж, Бондаренку, будемо стелитися? — звернувся до мене Пешков. — Поки вмліє каша».

Утоптали ми сніг між трьома товстими соснами. Нанесли зелених гілок. Григорій з двох плащ-палаток зробив щось на зразок куреня.

Поки ми стелилися, витрупували сніг з-за пазух, з-за комірців шинелей, почувалась команда кухаря: «Одержуй вечерю!»

Я взяв казанка й пішов по кашу. Біля кухні — натовп солдатів. Підходили мовчки. Тільки чути було знайомий голос кашовара Івана Тюріна:

«На скількох чоловік? Тобі? А тобі? Ех, і каша сьогодні, братці, — примовляв веселий кашовар. — Сам би їв, коли б хоч трохи смачніша!»

З апетитом повечеряли. Помили снігом казанки, ложки і полягали спати у своєму затишку.

Та не довелося нам спочити тієї ночі. Тільки почали дрімати, як прибіг кашовар Тюрін і до нас:

«Братці, братці, вставайте!»

«Чого галасуєш?» — озвався Пешков.

«Тривога!»

«Яка тривога?»

«Хтось чужий щойно з'явився на території кухні і зник в районі лісу!» — ніби рапортував кашовар.

«Хто? Де? Що?..» — запитували ми, підхоплюючись.

Тюрін гаряче розповів:

«Роздав я кашу. Пораюсь біля казана. Раптом підходить до мене отаке...» — і в темряві показав рукою.

«Що підходить?»

«Та говори толком!»

«Хлоп'я підходить. Отаке маленьке. Замість казанка — в руках німецька каска. Я за звичкою запитав: «На скільки чоловік?» А він: «На двох». Вкинув я йому два ополонки каші. І коли зник, аж тоді я додумався, що треба

було затримати або хоч запитати — хто він? От голова — пюре горохове! — вилаяв сам себе кашовар.— Що ж робити, братці?.. Хлоп'я десь може замерзнути!» — з болем у голосі промовив він.

Сон і втому як рукою зняло. Ми схопились на ноги, взяли автомати.

«Куди він зник? Веди!» — твердо промовив Григорій. «А може б, командуванню доповісти?» — відповів кашовар.

Та Пешков владно перебив його:

«Веди!»

Тюрін відрубав чітке «єсть», і ми увійшли в лісові хащі. В лісі стало затишніше. Лише глухо стогнали сосни верхівтям.

Григорій, як досвідчений розвідник, ішов попереду. Нам наказав іти на віддалі й ступати в його сліди. Адже в снігу могли бути міни.

Ми ледве встигали за ним. В душі я милувався цим чудовим воїном. Ще недавно він бурчав, «смертельно» хотів їсти й спати. А зараз крокує так, ніби перед тим місяць відпочивав.

Григорій то нахилився, то зупинявся, оглядаючи запо-рошені снігом сліди. І знову впевнено йшов уперед.

Раптом він зупинився. Попереду була невелика засніжена галявина. Чорніла велетенська, звалена буреломом сосна. Здавалось, що хтось навмисне перетнув нам шлях.

Пешков пильно оглядав сніг, кущі, стовбур сосни.

«Що трапилось?» — запитали ми.

«Зник слід», — пошепки відповів. Дав знак, щоб ми почекали, а сам, провалюючись по пояс у пухкому снігу, розтанув у білій піні. Незабаром він з'явився.

«Ну, що?» — запитав я.

«По стовбуру пройшов.— І до Тюріна:— А ти точно впевнений, що то був хлопець?»

«Аякже! — відповів кашовар.— І зріст, і голос дитячий».

Ми обережно пішли по товстому стовбуру. Біля розтрощеного від падіння верхівття сосни Григорій зупинився. Почав так пильно вдивлятися, що здавалося — нюхає сніг. Потім випростався і прошепотів:

«За мною!»

Іти було важко. Спітнілі сорочки прилипали до тіла. Віковічні сосни оточили нас чорною стіною. Стало темно,

як у шахті. Раптом Григорій зупинився. А коли ми підійшли, спитав пошепки:

«Чуєте?»

Ми жадібно вслухалися в темряву, але, крім стогону лісу, нічого не чули.

«Носом, носом слухайте!» — знову прошепотів він.

Ми почали нюхати повітря.

«Димом несе», — першим озвався кашовар.

«Так точно, димом! — відповів Пешков. — Будьте обережнішими!» — і, пригнувшись, пішов уперед.

Незабаром знову посвітлішало: ми вийшли на широку галявину. На ній побачили велетенську білу могилу з чорним отвором унизу.

«Дзот!» — шепнув Пешков. Дав знак залягти, а сам по-пластунськи поповз до дзоту. Ми схвильовано спостерігали його. Ось він зник у снігу. Незабаром виринула його голова. Ось він став навколішки біля чорного отвору. Помахом руки покликав нас.

Ми підповзли. Крізь дірки брезенту, яким було загнуто отвір, побачили: хтось зігнувся на долівці і роздмухує вогнище.

Раптом спалахнув огонь. Ми побачили купу лахміття, що заворушилась. Далі почули дитячий голос:

«Мамо, мамо! Їж кашу!»

«Він!.. — радо прошепотів Тюрін. — По голосу пізнаю!..»

Григорій махнув рукою, і ми увійшли в глибокий чорний дзот, як у домовину. Нас обдало цвіллю, димом і смородом.

При кволому, нерівному мерехтінні вогню ми побачили бліде обличчя хлопчика років одинадцяти. Він був одягнений у якесь лахміття. На голові — шапка-вущанка з підшоломником. На ногах — великі солдатські черевки. Тримав німецьку каску з пішоною кашею.

«Прощупали» дзот електричними ліхтариками. На березових нарах, застелених сосновими гілками, лежав хтось.

«Хто лежить?» — тихо, але з притиском запитав Григорій хлопчика.

Хлопчик закліпав великими зляканими очима. Губи його сіпнулися...

«То мама... Хвора вона», — ледь чутино відповів.

Пешков обережно розгорнув драгтя. Побачили скривлене болем зеленкувато-кам'яне обличчя жінки. Скліяні очі її нерухомо дивились у чорну стелю дзоту.

«Громадянку!» — покликав Григорій. Відповіді не було. Він помацав рукою її обличчя — і швидко накрив драптям. Ми зрозуміли все.

«Синку, — звернувся Пешков до хлопчика. — Скажи, як тебе звати?»

«Володя...»

«От що, Володю. Ти нас не бійся. Ми радянські воїни».

«А хіба я не бачу?» — перебив його хлопчик.

«Тим краще. Ми тебе зараз, Володю, заберемо в свою частину, одягнемо в солдатську одягу...»

«Нагодуємо, — підхопив Тюрін. — Ми тут недалеко стоїмо. Там, де я тобі кашу давав. Так згода?»

«А мама ж як?» — запитав хлопчик. Він ще не знав, що вона мертва.

«А мама?... — схвильованим голосом заговорив Пешков. — Мама побуде тут... А вранці ми її заберемо. А зараз укріємо її добре, щоб не змерзла...» — Він швидко зняв шинель і обережно вкрив холодну матір.

«А коли вона прокинеться і попросить води або їсти? Хто їй подасть?»

Стаповище ускладнювалось. Хлопчик ніяк не хотів залишати матір.

«А ми поставимо біля матері кашу й воду. У тебе є вода?»

«Є!» — і хлопчик подав бляшанку з водою. Я поставив її біля голови покійної. Поруч Тюрін поставив каску з кашею.

Уже зібралися виходити, як Володя зупинився й промовив:

«Ні, я не піду. Мати турбуватиметься: де я подівся...»

«А ми залишимо оцього дядю біля неї», — промовив Григорій і показав на мене. Я зрозумів його план.

Після довгих умовлянь хлопчик погодився йти. А коли виходив, попросив мене:

«Дядю, ви ж розкажіть, де я буду, щоб мама не турбувалась. Там, у кутку, є сухі гілки, паліть, щоб тепло було».

...Тоскно шуміли сосни, ніби плакали. Сніг не переставав. Попереду, в кипучій білій імлі, коливалися дві постаті. Одна неприродно висока: то Григорій Пешков вис на плечах хлопчика. А друга — менша. То поспішав кашовар Тюрін.

Я йшов назирці, щоб не потрапляти хлопчикові на очі. Адже мені було доручено охороняти «хвору» маму...

Сергій Сергійович замовк, опутивши голову. Здавалось, він щось дуже важливе пригадує.

Лунко, немовби з важкої гармати, вдарив грім. Закурився шлях. Зашуміла кукурудза. Важкі краплі дощу розмірено і владно заторохтіли по листі соняшників.

Але діти, здавалось, не помічали ні вітру, ні дощу. Вони благальними поглядами дивились на Сергія Сергійовича і чекали, що ж він розкаже далі.

Учитель розумів їх. Подивився на чорно-сиві хмари й скомандував:

— Всі — під дашок! Там продовжимо!

Діти з галасом перебігли до дашка. Останньою зайшла Килина Іванівна. Розмістились — хто на ослонах, хто на пахучій прив'ялій траві. Ми з Сергієм Сергійовичем сіли за невеликий саморобний столик.

Ще раз залунало в хмарах. Потім і грім, і вітер усухли. Рівний літній дощ вигравав на листі буйної кукурудзи свою чарівну, життєдайну пісню.

Учням не терпілось.

— Сергію Сергійовичу, а що ж далі?

— Розкажіть, уже не гримить, — просили діти.

— А далі було так, — продовжував учитель. — Доставили хлопчика в частину. Тюрін нагодував. Пешков одягнув у кожуха і поклав спати в нашому наметі.

Я не підходив близько. Адже мені було наказано, як ви знаєте, охороняти маму.

Наближався ранок. Сніг не переставав. Спати ми не лягали. Кашовар почав розпалювати польову кухню. Ми з Пешковим нарубали дров. Сіли біля вогню й почали радитися.

Я дивувався з Григорія. За одну ніч він зовсім змінився. То було, коли не поїсть вчасно, не спочине або курива не стане, — біда! Бурчить на старшину. Погрожує кашоварові! Заявляє, що при таких порядках ми не дійдемо до Берліна! А зараз сидить на дровинаці стомлений і дуже сумний. Тремтить без шинелі, яку залишив у дзоті. Поганенько гріла брезентова плац-палатка, яку дав йому Тюрін. Сидить замислений і тихий. Навіть не скаржаться, що нічого курити.

Довгенько ми радились і вирішили залишити Володю при кухні.

Кашовар зрадив:

— Та я його, братці, як рідного сина догляну! Навчу борщ, кашу варити. Він у мене буде як штик!

— А коли командування накаже... відправити в тил? — тихо, ніби сам себе, запитав Григорій.

— А ми не віддамо! — рішуче заявив кашовар. — Куди його? Мати померла. Село — спалене. Від батька, чув же, ніякої звістки. Може, й загинув? Ні, ні, цей номер не пройде! — категорично закінчив Тюрін.

Ми його підтримали. Вирішили піти з Пешковим до командира роти. Доповісти і попросити за хлопця.

— А що, як він сам не захоче? Мале, рветься до матері, — мовив з тривогою в голосі Григорій.

Питання справді було складне. Розвиднялось. Чулися перегуки вартових. У білому мереживі густого снігу задиміли солдатські вогнища. На шляху, під соснами, горбилися машини й гармати, ніби оповиті велетенськими сувоями марлі. Десь глухо гуло: то шофери прогрівали мотори.

— Сергію Сергійовичу, — хтось із учнів, — а як Володя з мамою потрапив в отой дзот?

— Дуже просто, — обернувся на голос учитель. — Фашисти, відступаючи, підпалили село. Старих і малих виганяли в неволю. Частина людей утекла в ліси. Вдалося вирватись і Володі з мамою. Харчувалися клюквою й корою. Випадково знайшли порожній дзот. Там і лишились. Мати застудилась і тяжко захворіла. Хлопчик блукав по лісі, шукав їжі. Так і набрів на нашу частину. А далі — ви знаєте.

Так ото сидимо біля кухні. Гріємось і думаємо: як умовити хлопця? Дивимось — виходить з намету Володя. Підійшов до нас і сразу:

«А де моя мама?»

Замість відповіді Григорій ухопив його, посадив собі на коліна й каже:

«Грій руки, Володю. Ух, як холодно!»

Тюрін запропонував каші. Але хлопчик нічого не хотів слухати. Плачливим голосом допитувався, де його мама.

Становище ускладнювалось. Сказати правду — зовсім убити дитину. Пішов я на хитрощі.

«Маму твою, — кажу, — наші лікарі забрали в госпіталь. Вона — хвора. До тебе заходила. Ти так міцно спав, що вона не хотіла будити. Пообіцяла: коли видужає, приїде в нашу частину!»

«Так точно!» — підтримав мене Григорій.

А Тюрін:

«Я їй адресу написав. Усе честь честю. Обов'язково приїде!»

Не знаю, чи повірив нам хлопчик. Але більше про маму не питав. Він сидів у Пешкова на колінах, не по-дитячому зажурений. Великими, трохи підпухлими від голоду й холоду сірими очима дивився, як під казаном танцювали вогники.

Після підйому пішли ми з Пешковим до командира роти, капітана Земляного.

Капітан сидів у наметі на ящику з-під сварядів і розглядав карту. Доповіли про все й чекаємо... Він пильно глянув нам в очі й перепитав:

— Володею звуть?

— Так точно, товаришу капітан! — відрпортував Пешков.

— Де батько?

— На фронті, товаришу капітан. Льотчик, — доповів Григорій.

— Ім'я, по батькові, військове звання?

— Гвардії майор Шатилов Кузьма Григорович! — відрубав Пешков.

Капітан швидко дістав з плавшетки блокнот і щось записав.

Я радів за Григорія, що він за такий короткий час дізнався все про хлопчикова батька. Очевидно, професія розвідника зобов'язує до цього.

Капітан подумав. По його очах, розумних і лагідних, було видно, що вирішує складне завдання.

— А хлопчик... хороший?

— Чудовий, товаришу капітан! Там Володька, ух!.. — піднесено відповів Пешков.

Капітан посміхнувся й на хвилюк замислився. Очевидно, згадав своїх дітей.

— Добре, — каже, — хай залишається при кухні. Передайте наказ старшині видати обмундирування. Комбату я сам доповім! Вам і кухарю Тюрину оголошую подяку!

...Ще ніколи не бачив я Григорія таким бадьорим, веселим. Він ішов парадним кроком. Великими чобітьми, як плугами, прорізавав замети. І весь час захоплено говорив:

— Красота! Душа-чоловік наш капіташа! Кра-со-та!

Так залишився в нас Володя.

Старшина Авілов примудрився приладнати Володі нову солдатську форму. Навіть пістолета видав.

На передову наша частина не пішла. Одержали наказ із штабу армії: відпочити і почекати поповнення.

Понад тиждень відпочивали ми в лісі, на березі озера Селігер. А незабаром Володя наш став справжнім солдатом.

Не тільки ми втрюх — усі солдати нашої роти дуже полюбили Володю і прозвали його жартома «старшим кашоваром». Кожен намагався поговорити, пожартувати з ним. Дати або кілька грудочок цукру, або щось інше подарувати.

Тюрін, розгладжуючи пишні вуса, жартував:

«У мого старшого кашовара уже є тридцять сім складаних ножиків і півтонни цукру. Солдати надавали. Треба просити спеціальну машину «трофеї» возити».

Хтось із солдатів, пригадую, дав Володі губну гармошку. Він так захопився музикою, що біля похідної кухні весь день пищав «губний акордеон».

Росте і мужніє Володя в солдатській сім'ї. Він так освоївся, що почав навіть пустувати.

Якось уночі натягнув на валянки Тюріна трофейні протигази. Вранці по тривозі була піднята рота. Бійці вишикувались. Капітан обійшов ряди. Біля кашовара зупинився і скомандував:

«Рядовий Тюрін, три кроки вперед!»

Тюрін чітко вийшов.

«Кругом! — скомандував капітан і до бійців: — Хто не бачив солдата в калошах, — подивіться!» — і показав на Тюріна.

Той мало не згорів від сорому. Але Володю не виказав.

«Це я, — каже, — вночі натягнув, щоб валянки не промкли. Та й забувся скинути».

З того часу прозвали кашовара: «Солдат у калошах».

А одного разу й Володя потрапив у незручне становище. До кухні підійшов капітан і запитав:

«Товаришу старший кашовар, як борщ і каша, готові?»

Треба було доповісти. Тюріна саме не було.

Володя хвацько взяв під козирок і відрапортував:

«Товариш каша... Товариш борщ... Товариш капітан...» — і затих, розгубившись.

Довго сміялися з того рапорту.

...Якось мене й Пешкова викликали до командира роти. Зайшли. Капітан був серйозний, замислений. В руці тримав щойно відкритого конверта.

«Гвардії майор Кузьма Шатилов,— тихо, але чітко почав він,— загинув смертю хоробрих у сорок другому... Щойно одержав повідомлення. Це перше. Володя про це не повинен знати. Це — друге. І останнє: завтра вирушимо на передову. Наказую: залишити хлопця в першому ж населеному пункті!»

...Пішли ми з Пешковим прямо в намет до Тюріна. Володя сидів біля ящика з-під снарядів і нерівними літерами дописував матері листа... Закінчувався він так: «Дорога мамо! Мені тут добре. Уже стріляв з автомата. Скоро буду командиром. Приїжджай!..»

Я прочитав — і так тоскно зацеміло в грудях.

Пешков натякнув про наказ командира. Володя так і кинувся:

«А як же мене тоді мама знайде, коли приїде? — запитав тремтячим голосом.— Я сам побіжу до дяді капітана!» — і вискочив з намету.

Зажурилися й ми. Важко було розлучатися з Володею. Він кожному з нас був за рідного сина.

«Що ж робити, братці?» — зітхнувши, почав кашовар.

«Не віддамо! — прогудів Пешков і запропонував заховати хлопця в машині, що підвозить продукти.— Там і годувати будемо, щоб нікому на очі не показувався».

«А коли дізнається капітан? — запитав Тюрін.— Це ж обман командира!»

«За такий обман не розстріляє. Він — душа-чоловік!» — заспокоїв Григорій.

Так і зробили. Хоч і гризла совість, що обманули свого улюбленого командира, але любов до сироти перемогла.

...Пізною ночі прибули ми на передову лінію. Оборону зайняли в готових окнах і бліндажах військової частини, що пішла на переформування.

Кухня була розташована в ярочку, в густому, посіченому осколками лісі. Володя жив у глибокій землянці, на якій у чотири ряди були накочені колоди.

Кілька днів бойових операцій не було. Ми з Пешковим по черзі навідували старшого кашовара, що жив у підпіллі.

Якось уночі Пешкова викликали до штабу роти. Повернувся він серйозний, зосереджений, підтягнутий.

«Іду по «язика», — промовив.

«З ким?..»

«Сам», — і почав збиратися.

Попрощався зі мною й промовив:

«Бережи Володю...»

Аж перед світанком повернувся. Привів німецького ефрейтора. І приніс новенького перламутрового акордеона.

«Ну й подаруночок дістав для Володі! — промовив, заходячи в землянку. — Я давно про це думав, та не було як!» — Він пошлескав рукою по акордеону й приліг.

Та не довелося йому відпочивати. Як галич, налетіли ворожі літаки. Навішали ракет і почали бомбити наш передній край.

Після бомбування фашисти почали артпідготовку. Цілу годину поливали металом нашу оборону, а потім перейшли в наступ.

До самої пізньої ночі йшов запеклий бій. Вісім ворожих атак відбили ми тоді.

А коли бій вщухнув, Пешков каже:

«От тепер би й поїсти. Зранку нічого в роті не мав!»

Та про їжу можна було тільки мріяти. Хто знає, чи ціла наша кухня? Чи живий кашовар? Та й спробуй нагодувати роту в таких умовах. Може, ця тиша перед новою вогненною бурєю?

Так і вийшло, як ми думали. Тільки-но затихли ворожі гармати й міномети, як знову загули літаки. Ідуть та ідуть ешелон за ешелоном. Стогне земля чорними вибухами. Здавалось, нічого живого не залишиться — ні людини, ні деревини.

Важка бомба розірвалась біля нашого окопу. Одвалилась мерзла стіна і затисла Пешкова дерев'яним кріпленням. Мені ледве вдалося його витягти.

Полежав Григорій, сплюнув кров'ю. Хотів води ковтнути — не було. Я подав йому снігу.

Він посмоктав і питає:

«А як же Володя?»

Наші зенітки відігнали ворога. Бомби падали рідше. Я виглянув з окопу. Подивився в той бік, де в ярку стояла кухня... У сяйві ракет, що тріпотіли над окопами, побачив — хтось повзе по снігу. Приглядаюсь... Володя...

«Сюди, Володю! — тихо гукаю. — Сюди!»

Він пірнув у наш окоп. В руках тримав два казанки з холодною кашею.

«Ось де ви!.. — радо озвався хлопчик. — Ледве знайшов. У чотири окопи вже кашу носив, а вас нема та й нема!»

«Дядя Ваня живий?» — запитав Пешков, важко дишаючи.

«Живий. Теж кашу розносить. Ми ж знаємо, що солдати їсти хочуть. От і вирішили розносити по окнах».

Ми з апетитом їли, а Володя розказував, як сильно стріляли фашисти, як бомбили. Розповів, що бачив, як бомба велику-велику сосну вирвала геть з корінням.

На окопи впала тиша. Володя вхопив казанки і пішов. Ми проводжали його поглядами.

Раптом спалахнула ракета, освітила окопи, затріщали ворожі кулемети. Володя впав.

«Убили!» — вирвалось, як постріл, з грудей Пешкова, і він намірився бігти на допомогу.

Та ту ж мить підповзли два солдати і забрали хлопчика. Ми чули, як Володя промовив: «У погу попало!..»

...Вранці зв'язковий покликав нас до капітана. Пішли ми як на великі муки.

«Це він таких чортів навішає за Володю!» — похмуро мовив Григорій.

Зайшли на командний пункт. Там уже був і Тюрін. Він стояв червоний, мов начищений мідний казанок. Вуса кошлаті, як солом'яні острішки після бурі.

Грізно глянув на нас капітан і до Пешкова:

«Рядовий Пешков! Наказую: негайно вирядити Володю в санбат і в двадцять нуль-нуль доповісти».

«Єсть, товаришу капітан, відправити й доповісти! Дозвольте виконувати?»

«Виконуйте! — Потім до мене й Тюріна: — А ви, мудреці гуманісти... ідіть, допоможете».

Більш нічого не сказав нам командир. Видно, й самому було жаль розлучатися з хлопчиком.

...І вирядили ми свого маленького фронтового друга. Рота ніби осиротіла. Іван Тюрін якось зразу змінився. Став неговіркий, а при зустрічі зі мною опускав очі, ніби завинив у чомусь.

Пешков зовсім замовк. Став похмурим і сердитим. Часто ходив у розвідку. А під Старою Руссою було тяжко поранено й Пешкова. Забрали його в санбат, а потім повезли в глибокий тил.

Ще більше осиротіла наша рота.

Якось викликав мене капітан.

«Листа одержав від нашого Володі. — І почав читати: — «Дорогі воїни-друзі! Бойовий вам привіт від старшого кашовара. Я вже починаю ходити і вчуся грати на акордеоні, який дав мені дядя Гриша. Мене вчить солдат з вусами. А пістолета, що дав старшина, забрав лікар. Такий

вреднючий! Каже, що ви мені ще дасте. Смерть фашистам, цілую всіх — і Пешкова, і дядю Ваню, і Бондаренка, і капітана, і всіх!

*Володя Шатилов
До скорого побачення»*

...Так і не довелося більше побачити його. Куди я тільки не писав... Та не міг розшукати. І тільки цього року вдалося. Прочитав у газеті, що трактористові Володимиру Шатилову присвоєно звання Героя за освоєння цілини. Зрадів, зразу надіслав листівку. А оце перша звістка від нього. — Сергій Сергійович передав учням листа. — Ви подивіться, як грамотно й красиво пише!..

І полетів, як метелик, невеличкий листок по руках учнів.

...Дощ перестав. Розступилися хмари. Над мирними, умитими полями виглянуло сонце. Учні читали Володиного листа. А Сергій Сергійович дивився на фото. Обличчя його було таке світле й радісне, як небо після дощу.

МОГИЛА НЕВІДОМОГО ХЛОПЧИКА

Ліс і ліс, посічений снарядами. Тонкостволі сосни, зі зрізаними верхами, схожі на дула зеніток, що стирчать у високих снігових заметах... Ленінградський фронт.

Буремним і сніжним був березень 1943 року. Наша військова частина, що прибула ешелоном з Південного фронту, розташувалась на галявині покаліченого лісу.

Розвідники прочесали ліс. Ніде нікого. Лише розбиті дзоти, покинута ворогом техніка, забинтована снігом, бліндажі, окопи та заячі й вовчі сліди...

Солдати грілися біля розпалених вогнищ. Густий латий сніг надійно прикривав від нальотів ворожої авіації.

Та найбільше зібралось нас біля похідної кухні, яка завжди діяла безперерійно і безвідмовно. Тут можна було погрітися, покурити, впросити в когось бичка або й на цілу цигарку. Та найголовніше — послухати цікаві бувальщини, які розповідали веселі кашовари Іван Юхимович Тюрін і його помічник Григорій Родіонович Ушанов.

Ці вже літні волжани добровільно пішли на фронт ще під Сталінградом. Були вони земляками й ровесниками.

Любили незлостиво покепкувати один з одного, поринаючи в спогади про дитячі та юнацькі роки. А нам, солдатам, було приємно послухати їх на короткому дозвіллі.

Якось на ущипливу репліку Ушанова Тюрін відповів: — А ти б помовчав: «Лом пльвет...»

Григорій Родіонович нічого не відповів. Насупив свої лляні брови в краплинах талого снігу і мовчки підкладав дровця під казан.

Солдати зацікавились: що воно означає оце «лом пльвет». І Тюрін розповів, лукаво киваючи в бік Ушанова.

— Якось ще хлопчачами пішли ми з Григорієм до Волги рибалити. Закинули вудочки, сидимо й дивимось на поплавці. В цей час із очерету виплив здоровенний вуж. Грицько побачив його і як гукне: «Ванька, гля!.. По Волге лом пльвет!» Після цього його так і прозвали: «Гришка — лом пльвет».

Солдати дружно засміялись, а Ушанов:

— Іване Юхимовичу, а чому ти про вовків не розкажеш?

— Бо знаю, що ти розповіси,— відповів Тюрін, мішаючи ополоником у казані.

Григорій Родіонович хитрувато посміхнувся й почав:

— Того ж року рибалили ми з Іваном на озері. Клювало добре. Ми так захопились, що не помітили, коли й стемніло. Раптом затріщав прибережний очерет. А звідти показалися дві здоровенних свині. Іван як побачив та як гукне: «Гришка, ей-богу, волки!» І, кинувши вудку й улов, подався берегом, як переляканий заєць. Тим часом «волки» вилізли з очерету і пішли, рохкаючи, до села. А я за ними з двома вудками й рибою. А Іван як забіг з переляку, то цілих три дні розшукували його батьки!..

— Ну, Григорію Родіоновичу,— озвався Тюрін, — це вже ти, як кажуть, того, перестарався в брехні... Я ж одразу й повернувся до тебе.

Солдати курили, сміялися, коментували. Кухня дихала теплом, димом і пахощами немудрої солдатської вечері. Ушанов одійшов нарубати сухих гілок із зваленої берези. Але сокира його навіть не цюкнула. Швидко повернувся без дров і промовив збентежено до Тюріна:

— Іване Юхимовичу, вовк...

— Придивися краще, може, то свиня? — відповів той.

— Та яка там свиня! — неспокійно мовив Григорій Родіонович. — Товариші солдати, ось гляньте в той бік!

Ми повернули голови. І справді, крізь густу снігову завісу побачили велику сіру голову, що виглядала з чагарника. Звір жадібно нюхав повітря, позираючи в наш бік.

— Точно вовк! — промовив Тюрін.

Хтось із солдатів ухопився за автомат. Та цієї ж миті молодший сержант сибіряк Павло Артемов рішуче махнув рукою.

— Тихо, братці, не стріляти! Знайте, що вовк ніколи не піде на вогонь і на гомін людей. То звичайнісінький голодний собака. Зараз перевіримо. Іване Юхимовичу, дай якоїсь закуски.

Тюрін дав шматок хліба, й Павло попрямував до звіра. Сірий почав повільно відходити, озираючись.

— Цюця, цюця, на, на,— ніжно заговорив Артемов. Та собака відступав. Тоді Павло кинув йому хліб, а сам повернувся до кухні.

Здоровенний худий пес зупинився. Повернувся головою до нас. Постояв, наче вивчав обстановку. Потім ухопив хліб і зник у лісі.

— Утік ваш вовк, Григорію Родіоновичу,— хтось із солдатів кинув репліку.

А Тюрін:

— Та то не вовк, а натуральний тигр, такий, як у нас на Волзі в очеретах водились...

Солдати посміхнулись. Ушанов не відповів на репліку, а якоесь задумливо промовив:

— А цікаво знати, куди той сірий пішов? Може, там десь люди?

Запанувала тиша. Було чути лише, як потріскували дрова під казаном. Важка снігова пелена впала на ліс, й одразу стемніло.

— А Григорій Родіонович правду каже,— озвався Павло-сибіряк.— Жаль, що не пішли по собачих слідах. А тепер уже пізно: вечір і сніг густо повалив.

Солдати притихли, наче зажурилися.

А вранці, коли задиміла й запахла кухня, знову з'явився в чагарнику наш сірий незнайомиць. Ушанов якоесь радо заметушився біля кухні. Дістав шматок хліба, чимось намастив і поніс собаці.

На цей раз сірий був більш довірливим. Григорій Родіонович наблизився майже до нього й легенько поклав окраєць на снігу, а сам відійшов. Собака вхопив хліб, помахав хвостом і швидко зник у лісі.

— Братці, а тепер давайте простежимо, куди він пішов,— мовив Павло, поправляючи автомат. В очах його був неспокій.

За хвилину кілька бійців, очолених Артемовим, вирушило по свіжих собачих слідах. Незабаром натрапили на згарище невеликого хутора, на якому чорними обелісками здіймались обгорілі димарі. Від згарища собачі сліди повели далі, в густий ліс.

Іти було важко. Ноги вгрузали вище колін у вологий сніг. Інколи було видно, як провалювався собака і повз на животі. Та ми поспішали, щоб сніг, який знову зривався, не засипав сліди.

Ліс густішав. Колючі чагарники чіплялися за одяг, перетинали шлях. Часто доводилося пробиратись майже по-пластунськи. А сліди вели й вели далі.

Аж ось почулось грізне собаче гарчання, а потім голосне гавкання. Незабаром ми побачили сірого пса, який тривожно тупцював біля старої сосни.

— Ось і наш давній знайомий,— мовив Павло.— Біля чого ж він зайняв таку активну оборону? — і пішов уперед. Заговорив до собаки, кинув шматок хліба. Але той навіть не глянув на хліб і почав ще завзятіше гавкати, клацаючи великими білими зубами. І — ні кроку від старої сосни.— Ану, пішов геть! — гукнув Павло і навів на сірого автомат.

Собака неохоче відійшов і продовжував люто гавкати.

Ми підступили ближче. Під сосною побачили снігову могилку, біля якої лежав шматок хліба, той, що Ушанов уранці дав собаці. Лише трошки надгризений. Ми оглянули все навкруги — ніде ніяких ознак чогось живого.

— Що за тасмниця? — промовив Артемов і почав прикладом автомата розгрібати під сосною білий горбик.— Братці, одяг... Тут хтось є,— промовив майже пошепки.

Ми почали допомагати йому. Собака перестав гавкати, в якійсь нетерплячці тупцював осторонь і жалібно скімлив.

І знайшли ми замерзлого хлопчика років десяти. Він лежав, скрутившись калачиком. На голові — посмалена шапка-вушанка. На воженятах — великі солдатські ботинки. Рученята намертво встромлені в рукава старої солдатської фуфайки. Довгі, темні дитячі вії... Губи болісно скривлені і, здавалось, тремтіли від холоду. А сніжинки падали й падали на мармурове личко й не танули.

Ми в якомусь заціпенінні дивилися на цю страшну картину й мовчали. Тільки пес жалібно скімлив, підійшовши ще ближче.

— Замерзло, бідолашне... — тяжко зітхнув хтось із солдатів.

Відкопали хлопчика. Обтрусили сніг і понесли до своєї частини. Разом з нами йшов і сірий пес. Він уже не гарчав і не скімлив. Інколи махав хвостом і весь час поглядав розумно-печальними очима, наче просив: «Ви ж обережно несіть...»

...Того ж дня ми відовбали у мерзлій землі над шляхом яму і поховали хлопчика. Поховали під старою сосною із зрізаною снарядом верхівкою. На похорон зібралась уся наша рота. Я бачив, як по суворих, обпалених ураганом війни солдатських обличчях котились німі сльози... А надвечір хтось із воїнів прибив на сосні фанеру із старанно виведеним написом: «Тут могила невідомого хлопчика. Березень 1943 р.»

Ще кілька днів ми стояли на місці. Бездомний, так ми прозвали собаку, звик до солдатів, особливо до Тюріна й Ушанова. Сам приходив на кухню й повертався до могили, де солдати спорудили йому курінь із соснових гілок.

Аж ось команда: вирушати на передову. «Що ж робити з собакою?» — заклопотано радились солдати. Особливий неспокій виявляли Іван Юхимович і Григорій Родіонович, з якими собака найбільше здружився. Залишити — пропаде з голоду... І вирішили забрати з собою.

— Хай побуде при кухні, поки припишемо в якомусь селі, — говорив Тюрін.

Рота вирушила. Бездомний якимось жалібно заскімлив, проводжаючи, і замахав хвостом, Іван Юхимович підійшов до нього, погладив. Дав шматочок ковбаси і виліз на машину, яка разом із кухнею йшла останньою. Собака пішов слідом, підбираючи шматочки ковбаси, які кидав йому кашовар для приманки.

Та коли ми проїхали метрів з п'ятдесят, Бездомний зупинився. Покрутив хвостом, стиха гавкнув і швидко пішов назад.

Тюрін постукав по кабіні, машина зупинилась.

— Григорію, — звернувся він до Ушанова, — віднеси йому хоч хліба. Пропаде ж тварина... — і дістав з мішка чорну солдатську хлібину.

Ушанов ніби тільки на це й чекав. Легко зіскочив

з машини і не пішов, а побіг по грузькій засніженій дорозі.

Повертався чомусь повільно, натягнувши шапку на самі очі.

— Ну як? — запитав Тюрін, коли той заліз у кузов. — Бездомний біля могилки?

— Так... — після довгої мовчанки відповів Григорій Родіонович і одвернувся.

ЯДЗЯ

Пізня осінь... Рвучкий вітер січе косим дощем по заплаканих шибках вікон. Безлисті клени ронять свої крилаті стручечки, а вони, як жовті метелики, кружляють-кружляють і падають на мокру землю.

Я перегортаю пожовклі, як осінні листки, сторінки фронтвих блокнотів. На одній прочитав ім'я «Ядзя», тричі підкреслене червоним олівцем. І помчали думиптиці по фронтвих дорогах.

...Стояла така ж осінь 1944 року. Майже не вщухали обложні дощі, на зміну яким приходили непроглядні тумани. Наша військова частина стояла на околиці польського міста Белостока, відпочиваючи й чекаючи поповнення.

Одного дощового дня мене й москвича Миколу Журавльова покликали до штабу. Начальник штабу вручив нам великого пакета з п'ятьма сургучними печатками й грифом «Цілком таємно» й наказав:

— Доставити в штаб армії. Добиратися на попутних машинах. Партійні квитки здайте замполіту. Запізнитесь — вночі не виривайтесь. В лісах Белостоцького воєводства з'явилась націоналістична банда. Ясно?

— Так точно! — відповіли.

За якихось півгодини ми з автоматами вже стояли на залитому водою тракті й «голосували»... Я дивився на міцну присадкувату постать свого друга, сірі очі якого неспокійно проводжали перевантажені військові машини. Його обличчя, губи, навіть золотиста шевелюра чомусь нагадували мені Сергія Єсеніна.

Довгенько стояли, рзмахуючи руками. Та водії тільки плечима знизували та розводили руками, мовляв, не можуть... Нарешті Микола сплюнув і промовив:

— Мабуть, доведеться йти до регулювальниць. Бо ці брати до ночі не візьмуть.

Пішли. Шумів вітер і дощ. Тоскно гойдали верховіттям високі мідностволі сосни, які, здавалось, тримали на своїх зелених головах олов'яні хмари.

Ось і шлагбаум. Біля нього, постукуючи чобітками, стояли три молодих дівчини. В шинелях, шапках-вушанках, з автоматами на шиї й червоними прапорцями в руках.

Микола збив свою шапку набакир, підставивши дощеві золоте крило кучерів. Його очі потеплішали, а на щокках зацвів рум'янець молодості й сили.

— Здравія желяємо, товариші Марусі! — і хвацько козирнув. (На фронті всіх незнайомих дівчат чомусь називали Марусями).

— Здравія желяємо, товариші Івани! — голосно відповіла висока серйозна дівчина з сержантськими погонами.

— А ми якраз і не Івани, — мовив Журавльов.

— Ми теж не Марусі! — відрубала дівчина-сержант. Регулювальниці засміялись, а Микола:

— Жаль, дівчата, що ніколи з вами знайомитись, дуже поспішаємо.

— Куди?

— В штаб армії.

— Далеченько, — промовила дівчина з сержантськими погонами. За якусь хвилину вона різким помахом прапорця зупинила навантаженого залізними бочками «студебекера». Швидко перевірила у водія документи. І, показавши два рафінадних рядки зубів, гукнула:

— Сідайте, товариші Івани!

— Тільки не палити! — попередив шофер.

— Спасибі, Марусинко! — гукнув Журавльов, коли машина рушила.

Іхалося важко: дощ, вітер, холод у відкритому кузові та ще й на залізних бочках.

Добралися аж пізнього вечора. Штаб армії містився в лісі, в добротній рубленій хаті, покритій гонтом. До начальника штабу велика черга. Нарешті ми здали пакета. Із жаркого приміщення знову потрапили в холодні обійми дощу й вітру. Микола глянув на годинник і промовив:

— Уже дванадцята година ночі. Що ж робити?

Я відгадав його думку й кажу:

— Ходімо, когось розпитаємо.

Під соснами в різних місцях стояло кілька полуторок

ї одна крита брезентом машина. З її темного кузова червоними полуницями поблискували вогники цигарок.

Підійшли, запитали, де б тут можна переночувати.

— Еге... Нащот переночувати — краще не питаєте, — почувся з кабіни простуджений голос. — Мостіться під машиною та хоч до ранку пересидите. Бо в мене в кузові — як оселедців у діжці.

— А немає тут якогось села поблизу? — запитуюмо.

— Немає, — відповів водій. — Он ще два будинки, та й у них розташовані якісь військові об'єкти і нікого туди не впускають. Хлопці ходили вже.

Обійшли ми ще кілька машин — така ж історія.

— Ходімо! — сердито промовив Микола й пішов уперед.

— Що ти надумав? — питаю.

— Ніж отак гибіти всю ніч на дощі й холоді, ходімо па шлях, може, попуття трапиться, — і збільшив крок.

Повільно добирались крізь чорні хащі лісу й темряву. Лише по гуркотінню моторів натрапили на трасу. Стоїмо, чекаємо. Ось показалась полуторка з пригаслими фарами. Піднімаємо руки, та машина тільки збільшила швидкість. Пролетіло й ще кілька автомобілів. Але на всі наші настирливі благання жоден навіть не пригальмував.

Дощ посипав нас дрібними холодними осколками, пробиваючи до самого тіла. Журавльов нервував. Ось уже більше години ночі, а на шляху — жодної машини. Я каюся, що послухав його, але вже не хотів докоряти. Ось Микола дістав кисета, щоб закурити. Та зразу ж і заховав його до кишені. Мабуть, згадав наказ начальника штабу про обережність. Після довгого мовчазного чекання він сердито промовив:

— Давай пройдемо. Десь тут недалеко повинен бути контрольно-пропускний пункт. Інакше до ранку стоятимемо.

Пішли, вслухаючись у чорне лісове шумовиння. Минав час. А на шляху — ні машини, ні КПП. Зупинилися мокрі й стомлені.

— Чи довго ще йти нам? — запитую.

Журавльов мовчав.

— Чуєш, Миколо? Куди нам тепер?.. Краще було б пересидіти під машиною до ранку, — кажу з досадою.

А Журавльов:

— Пройдемо ще, може, таки... — і не договорив. Бо десь попереду звилися в каламутне небо дві ракети: жовта

й зелена. А за ними різонули дві довгих автоматних черги.

Ми кинулися в гущавину лісу. Стрілянина так же рантово вщухла, як і почалась. Постояли, подумали й знову кудись пробираємось понад шляхом. А куди — й самі не знаємо. Аби не стояти на одному місці.

Вийшли на якусь ледь помітну дорогу, що круто за-вертала ліворуч у ліс. Микола пригнувся. До чогось при-глядався. Нарешті тихо промовив:

— На піску свіжі сліди чобіт і коліс од воза. Мабуть, десь недалеко є хутір або лісничова хата. Пішли.

Більше години пробирались по тугій піскуватій дорозі. Нарешті десь почувся глухий голос собаки й затих. Під-батьореві близькістю житла, ми збільшили кроки.

Вийшли на широку галявину, оточену чорним лісом. В темряві жовтою цяткою блиснув вогник і запахло су-хим сіном. Незабаром показалися контури високої хати й сарая, що стояли поруч.

Постукали у незамасковане вікно, з якого цідився вог-ник. Рипнули двері. На порозі з'явився високий сивий дідуган у довгій білій сорочці й цигейковій безрукавці. Він швидко оглянув нас, низько вклонився й промовив:

— Бардзо прошу, товариші жолнежі.— Говорив він українською мовою, вставляючи не зовсім правильні польські слова.

Зайшли до натопленої хати. Старий запобігливо до-помагав нам роздягатися. Старанно порозвішував біля гарячої грубки шинелі й шапки. Я оглянув простору й везатишну кімнату. Була вона досить убого обставлена: низеньке широке ліжко, заслане напівоблізлими ведмежи-ми шкурами. В кутку стіл брудний, не вимитий. Над ним почорнілі ікони: діва Марія та Ісус Христос. На стіні ви-сів старий годинник, схожий на шпаківню, з іржавими гилями й позеленілим маятником. Ось із дірочки годин-ника-шпаківні вискочила зозуля й тричі прокувала: «Ку-ку, ку-ку, ку-ку».

— Та хіба це вже три години? — промовив Журав-льов, стомлено позіхаючи.

— Моя зозулька ніколи не бреше, ніколи,— усміхнув-ся господар, кладучи на стіл чорну хлібину, дві цибу-лини й сіль у розбитому блюдечку. Потім кинувся до плити, задзвонив кришкою, якою був накритий казан, і тихо когось покликав:

— Ядзю... Ядзю!

Із-за шторки за грубою показалась розпатлана ~~рука~~ ва голівка заспаної дівчинки.

— Що, дідусю?

— Ти... ти ще не спиши? — запитав старий з якоюсь поткою стурбованості в голосі.— Тоді... е-е-е... допоможі мені нагодувати дорогих гостей і ляжеш спочивати.

Вийшла худенька боса дівчинка, років тринадцяти. На її вузьких гострих плечиках звисало стареньке синє платтячко. Вона якось злякано глянула на нас великими очима. Біде личко вкрилось легким рум'янцем. Вона швидко пригладила розпатлані косички й почала накладати в черепаюну миску гарячу картоплю в мундирах.

Господар почистив цибулю, розрізав кожну цибулину начетверо. Поставив на стіл зелену гранчасту пляшку і запросив нас до вечері.

Важко було відмовитись від такої пахучої картоплі. Сіли на скрипучих стільцях. Старий налив дві великих чарки, одну маленьку й до дівчинки:

— Ядзю, принеси нам квашених огірочків.

Дівчинка швидко вийшла в сіни й повернулась із мискою квашених огірків.

— А тепер, голубко, іди спати,— лагідно мовив дід.

Та Ядзя не пішла. Вона стала в старого за плечима і ніби насторожено чогось чекала. Я дивився на її скорботне личко, тоненьку шию й великі зажурені злякапі очі й гадував свою доньку.

А хазяїн, піднявши чарку, мовив:

— Прошу, товариші, покуштувати нашого польського бімбера. (Так у Польщі називали самогонку).

Випили. Старий налив ще. Та в цю мить я побачив, як очі Ядзі злякано розширились, а тоненький палець ліг поперек уст. Мені здалося, що вона подавала якийсь таємний знак, якийсь сигнал небезпеки, від чогось застерігала. Я наступив Миколі на ногу й до діда:

— Спасибі, хазяїне, але пити ми більше не будемо,— і відсунув наші чарки.— А картоплю будемо їсти.

Микола глянув на мене здивованими очима. Я знову притис йому ногу.

Старий підвівся з-за столу. Побачив дівчинку й промовив:

— Ти ще тут? Іди, дуречко, спати, іди.

Ядзя сховалась за шторкою. А дід почав старанно розстеляти на ліжку ведмежі шкури, примовляючи:

— Ікте, товариші, ікте. Спати будете, як крулі, на ведмежих шкурах.

Я весь час поглядав на шторку, за якою сховалась дівчинка. Ось вона виглянула. Знову тоненький палець ліг поперек уст. Зляканими очима показала на ліжко, різко хитнула головою, наче казала: «Не лягайте!» і сховалась.

Я втретє наступив Журавльову на ногу й підвівся. Подякував старому за вечерю й почав одягатися.

Микола, нічого не розуміючи, глянув на мене і теж надів шапку.

— Куди ж ви, товариші? — так і кинувся старий. — Дощ, лиха година, а в мене хата тепла, ліжко фayne, — і показав на постіль.

— Дякуємо, — кажу, — але нам треба поспіпати в свою частину.

Дід нічого не відповів, тільки знизав плечима.

— Що це ти затіяв? — уже надворі невдоволено запитав Журавльов.

Я розповів про тривожні сигнали дівчини. Він ніби заспокоївся й запитав:

— Що ж будемо робити? Адже до ранку ще так далеко, як до Берліна. Ще й така ідіотська погода.

Підійшли до високого дерев'яного сарая, поставали під широкою стріхою. Шумів дощ. Тужили на вітрі сосни. Відкілясь пахло сіном. Страшенно хотілося спати. Ось Микола намацав драбину, яка вела кудись вгору. Поліз і зразу ж повернувся.

— На горищі сіно, — шепнув, — і, здається, нікого нема там. Полізли!

За якусь мить ми вже лежали на м'якому сіні, яке пахло сонцем, рідним краєм, домівкою й дитинством.

Спати умовились по черзі. Першим ліг я. А Журавльов, прихиливши двері, примостився з автоматом на варті.

Потім я змінив Миколу, який зразу ж заснув. Лежу, дивлюся крізь дверцята в чорну ніч і думаю про ту дівчинку. Що вона мала на думці, показуючи оті застережливі знаки?

Раптом мої думки обірвав страшешний крик, що долинув із хати. Так могла крикнути людина лише перед смертю... Я аж затрясся від несподіванки і механічно випустив весь автоматний диск.

Схопився Журавльов. Я коротко доповів. Якусь мить

прислухались — тиша. Потім не злізли, а скотилися з горища. Попід стіною, пригинаючись і тримаючи зброю наготові, кинулись до хати. У вікні так само блимав вогник. Було видно, як старий, охопивши голову обома руками, ходив по кімнаті й щось бурмотів.

Ми до дверей — відчинені. Побачивши нас, дід бухнувся на коліна і заволав крізь сльози:

— Єзус-Марія! Єзус-Марія! — І показав на три закривавлених трупи, що лежали в самій білизні на ведмежих шкурах. У двох були так розрубані голови, що й обличчя не видно. У третього на грудях кривавилась гімнастєрка. Він ще дихав, булькаючи кров'ю. Могутнє тіло його здригалось в останніх передсмертних конвульсіях. Ось воно витягнулось і завмерло.

А старий, плазуючи на колінах, мимрив:

— Як налетіли бандити бандери... Порубали, порізали нещасних... І вші́тко забрали: шинелі, шапки, чоботи, зброю...

— Де Ядзя? — запитую суворо.

— І Ядзю, цурочку мою, забрали бандери...

У Миколи тремтіли щелепи, а очі стріляли вогненною зневажністю в обличчя старому.

— Швидше — на шлях! Хапай машину з солдатами — і сюди. Я залишусь! — наказав мені.

Почало розвиднятися. Ось і центральна магістраль. До щвухав. Довго чекати не довелось. Показалась машина з солдатами в кузові. Я зупинив. Доповів майору, який сидів у кабіні.

— Швидше сідай і показуй дорогу! — наказав.

Під'їхали до хати. Забрали старого і мертвих червоноармійців. Машина рушила. А ми з Миколою пішли в протилежний бік, у свою частину.

Ішли мовчки. Переді мною весь час стояла кривава картина, злякані очі дівчинки і тоненький пальчик, покладений на тремтячі уста...

— А що ж з Ядзєю? — кілька разів запитував Журавльов, ніби втратив найкращого друга...

* * *

Незабаром наша військова частина перебазувалась на інше місце. І лише через місяць-два ми дізнались про деякі подробиці тієї нічної драми. Виявилось, що той дід був зв'язаний із націоналістичною бандою. При-

кинувшись лісником, він для маскуванн^я взяв до себе якусь дівчинку-сирітку. І ото вночі приймав переночувати радянських воїнів. Пригощав, підпоював. А коли поснуть — повідомляв бандитів. Ті знищували сонних. Забирали одяг, зброю, документи і навіть трупи вивозили...

А от про нашу маленьку рятівницю — так ми нічого й не дізнались. І хай оці скупі рядки будуть віночком-згадкою про польську дівчинку-сироту з великими зляканими очима і тонким пальчиком біля тремтячих уст.

ТАТКО

Поминув прорвану греблю з кущами верболозу і побачив у долині село, що спало під блідим с^яйвом місяця.

— Село... Аж не віриться.

І в уяві безладним сплетінням колючого дроту — безкраї шляхи, пройдені за роки війни.

Поспішав.

Над шляхом стояв білий камінь, обмитий дощами, обпалений сонцем. А за ним сріблилась рососою висока трава.

Притишив ходу.

Прослав плащ-палатку. Закурив і приліг.

Дзвеніли кониками трави. Десь у житі пиляв тупою пилкою деркач, кричали перепели. А степове повітря, напоєне пахощами зілля, пестило по-материнському лоб, груди.

Перезувся. Зірвав ромашку, понюха^в. Цигарковим вогнем жевріли спогади й танули, як сині кільця диму...

...П'ять років тому він отут з колгоспниками косив сіно, а дружина гребла з дівчатами. Наче вчора було це.

Старенький батько — конюх колгоспний — приїхав набрати свіжої трави для худоби. А з ним — їхній п'ятирічний синок... І, здається, чує у мрійній стеновій тиші дитяче...

«Татку, дай я спробую косити!..»

Перед очима дитяча постать: в матросці, в коротеньких штанцях. Маленькі рученята беруть кісся. Личко червоніє від напруги.

«Татку, тікай, а то закосю!» — гукає хлоп'я.

Поклав голову на речовий мішок. Мовчки дивився в небо, завітчане зорями, як сінокіс козельцями.

«Де вони?» — питала думка.

Біль наливав груди і розтікався по тілі.
Десь, з-за покатої горби, знялася пісня:

А ще сонце не захо-о-ди-ло...

І покотилось долиною:

А зробилась темнота-а-а...

Підвівся на лікоть. Дивився напружено в той бік. Ки-
нув цигарку. Пив, як холодну воду на привалі, печаль
дівочого серця. А вона кликала й кликала туди, де цю
пісню співала колись дружина...

Зостаюся я сама-а-а,—

скаржився гучний альт.

Та застаюся я сама,—
Ні дівчина, ні вдова-а-а,—

підхоплювали журно голоси і несли тугу в місячну без-
вість.

Схопився на ноги. Обсмикав гімнастерку. Взяв речовий
мішок на плечі.

Вдивлявся в тьмянний силует села.

Пісня розтанула, лише на серці глибока виразка ли-
шилась.

Вийшов на шлях. Ще раз оглянувся на німий камінь.
Зринула думка:

«Як рвався додому з чужих країв, а тепер, коли до
села рукою подати,— вагаюсь».

Пішов, обтяжений думами:

«І ніхто не вийде зустрічати мене... Ні, вийдуть! Зали-
шилися ж люди на селі. Листа писали. Просили приїжд-
жати до сім'ї колгоспної».

Згадав друга фронтового — Костю Середенка. Скільки
листів надіслала його дружина, коли довідалася, що той
убитий! Просила описати, де похований, що говорив перед
смертю. Вона досі не вірить, що його нема, а синочок
чекає з подарунками...

«А яка ж над моїми трава проростає?..» — зринула
думка.

Раптом почулося: «Татку, тікай, бо закосяю!..»

Здригнувсь, озирнувся навколо — нікого.

Ось забіліли хатки в тіні дерев, як гуси в очереті. Десь
у яру лунко скрипнув журавель і затих. Кумкали жаби
у ставку.

Дихнули пахучі акації.

— Здрастуй, моє рідне, — тихо промовив.

Ішов, оглядав. Кожна вуличка, дерево, ярк були до болю знайомі. Іван знав їх з дитинства, і вони таїли спогад про нього.

М'яко шепотів під ногами росяний смушок споришу. Мимоволі збільшив крок: наближався до своєї оселі.

Сполохав вузеньку вуличку, що спала в солодкій гині акацій, і рідна хата вклонилась йому старенькою соломяною шапкою.

Ішов чомусь тихо, навшпиньки. Снав двір, спала бабуся-верба над криницею.

«Тільки одна залишилась, а було аж три до війни, — промайнула думка. — Тут колись стояв жолоб, і синок влітку щодня купався в теплій воді...»

Десь загавкали собаки. Насторожено, як розвідник, підійшов до хати. А вона по вікна потонула в пахучих наметах розквітлої рожі.

Тиша.

Біля ясел на подвір'ї лежала корова. Помітивши його, підвелася, тихо мукнула. В грудях Іванові ставало тісно.

Білів квітучий бузиновий куц. Здавалося, дружина забула зняти дитячу білизну, розвішану сушитися. Темні вікна сумовито дивилися на нього.

«Чи зайти, чи ні?.. Може, краще було б до сусідів?..»

Він знав, що в його хаті живе якась незнайома жінка з евакуйованих.

Щось примусило постукати в двері. Почулись кроки босих ніг по долівці, а потім:

— Хто там?

«Що сказати?..»

— Свої. Відчиніть, — промовив за звичкою солдатською.

Бачив, як хтось дивився у віконце над дверима, а потім знайомо озвався засув.

Заспана молодиця відчинила двері. Одною рукою тримала клямку, а другою сорочку на високих грудях.

— Що ви хотіли?

Розгубився: її голос і постать так нагадали дружину...

— Пробачте, я, власне... додому прийшов.

— А-а-а... Так це ви?! — з радістю й острахом промовила жінка. А помовчавши, швидко заговорила: — Тут уже все село виглядає вас. Прошу заходити.

Переступив поріг.

— Одну хвилиночку... Я тільки накину кофту і засвічу лампу.

Постояв у снігах.

— Будь ласка, — ніжно озвалась.

Дихнуло хатнім теплом, прив'ялою травною і терпким клечанням.

— Ну, тепер здрастуйте вам у хаті, — ніяково стояв з речовим мішком за плечима.

— Скидайте свій мішок. Хіба він вам не набрид? — припрошувала, а сама поправляла розкішні чорні коси.

Сів на скрипучу лаву. Попросив напиться. А коли жінка вийшла в сніги, оглянув хату. Побачив у стелі той самий гак, на якому раніше висіла колиска. Піч переоблена і помазана зовсім не так, як колись.

Увійшла з кухлем у руці.

— Може б, молока випили замість води? — запитала.

— Та ні, спасибі, — і випив до дна.

Завели розмову. Жінка розповідала, а він оглядав кожен куточок хати і слухав.

— ...Жила я тоді у вашої дружини. Я сама аж із Дрогобича. І ото влітку сорок третього, коли німці виганяли людей у Німеччину, забрали й вашу з хлопчиком, і батька. І як повезли... Аж після війни довідалися, що їх... замучили... Вам, напевне, писали про це? А собаку Латая нам'ятаєте? Він цілий тиждень вив щоночі під вікнами. Вже й стріляли на нього поліцаї... А потім як зник, та й по сьогодні...

Сиділи довго. Вона розповідала йому про своє горе. Про життя односельчан: хто загинув, хто повернувся з фронту. Почала показувати фотокартки — свою, чоловіка, якого чекала.

— А ви не журіться. Якось воно буде. Ви ще молодий...

Іван почував, що піби задихається. Знову попросив води. А потім узяв речовий мішок і — до дверей.

— Куди ж ви?

— Піду спочину.

— А до кого ж думаєте?

— Ляжу надворі, як бувало, — і гірко посміхнувся.

— Чи зручно ж буде надворі?

— Солдатові скрізь зручно.

Провела надвір, показала на копицю сіна. Відійшла, стала на порозі.

— Яка ж ніч гарна... Правда? — якось із зітханням озвалась.

Не почувши відповіді, зачинила двері.

Місяць повис у вітах акації, як дитяча іграшка на ялинці. Іван сидів на сні, слухав таємні шуми ночі. Розглядав садибу. Здавалось, бузина кликала його білими хусточками цвіту. Хотілося обійти кожний кущик, обняти кожне деревце.

А в тиші вчувалися кроки чиїсь. Здавалось, ось вийде дружина, покличе вечеряти. Підбіжить синок, обніме і скаже: «Татку, в тебе вуса колючі, як їжак».

Незримі тіні переслідували його, розпалювали уяву і дурманили мозок.

Вийняв кисета. Намацав у кишені листа від вдови покійного друга, Середенка. Згадав, що дуже просила заїхати, коли демобілізується. Почав міряти в пам'яті віддаль до того села.

«Кілометрів двадцять буде...»

І подвір'я, і хата лякали його порожнечю і водночас повнотою привидів минулого.

«Бідний Латай. Утік з досади», — згадав собаку.

Було важко дихати. Здавалось, хтось незримий білими китицями акацій затуляє рота. Так захотілось почути чийсь тепле слово.

«Хіба зараз піти?» — подумав.

...А вранці вийшла молодиця до корови і здивувалася, що не знайшла солдата. І пішла по селу чутка, що вночі приходив Іван Черноус, обійшов подвір'я і хтозна-де дівся.

* * *

Ішов швидко, ніби тікав від когось. Жита вклонилися йому сизими стеблами. Десь далеко воркотав трактор. Раніше повітря вливало силу.

«Ніби і не було війни», — дивувався, оглядаючи широкі, росисті лани.

Пад шляхом пололи дівчата. Коли порівнявся, — замахали хустками. Він скинув пілотку і довго тримав її у повітрі. Під старим осокором зупинивсь. Сів перепочити. Подивився в дзеркальце, погладив на лобі рожевий шрам, що нагадував букву «с». Провів пальцем по неголеному підборіддю.

«Побритись треба було б...»

Але тільки хусточкою старанно витер пил.

В добрий сніданок підійшов до села, де жила Костева вдова. Якогось дідуся, що їхав волами, запитав де її хата.

— А ти що, може, з родичів?

— Та ні. Я знав її чоловіка.

Дідусь аж з воза зліз.

Закурили. Довелося Іванові розповісти все, що знав про товариша.

Ще раз почастував дідуся цигаркою.

— Так ото прямо, потім біля школи візьмеш цабе, а там — і дитячий садок, — втретє показав пужалном дідусь і гейкнув на волів.

Червоний пофарбований дах, білі стіни свіжо виглядали з гущавини дерев.

Коло нових воріт зупинився, подумав: «Ох, і тужитиме вона... Що б таке втішне придумати?..»

Через двір проходила молодиця в білому халаті й хустці.

— Скажіть, будь ласка, де я можу знайти товаришку Середенко, завідуєчу дитячим садком?

— А що ви хотіли?

— Хотів побачити її...

— Тоді дивіться, я — Середенко, — і підійшла ближче. Її брови злегка тріпнулися, а на загорілому обличчі — радість і настороженість. Струнка, у фіолетовій хустці, вона нагадувала розквітлий півник.

— Коли так — будемо знайомі. Іван Черноус.

Очі здивовано розкрила. Уста здригнулися і скам'яніли на мить. Раптом кинулася, і руки міцно зімкнулись на Івановій шиї. Так і повисла.

Черноус розгубився. Щось говорив, обнявши за плече, а воно дрібно здригалось.

Позбігалися дівчата, молодиці. Йому було ніяково й важко. Опам'яталась, пустила. Кінчиком хустки сушила сльози.

— Зайдемо до мене, — шепнула й показала на будинок. А уста намагались зломитись в усмішку.

Зайшли до приміщення. Гурток дівчат і молодиць залишився надворі.

— Сідайте та звиняйте... Нашого жіночого серця, напевне, ніщо не переінакшить.

Довго про все розпитувала. Іван відповідав, дивлячись у її очі. Помітив на верхній губі — чорненький пушок, як і в його дружини...

Розповідала про своє життя, про сина.

— А синок усе чекає татка, — говорила. — Я ж не признаюся, що його нема... Хоч ви не проговоріться. Йому

про це сказав хтось учора. Прибіг, плачучи: «Мамо, а чого вони кажуть, що татко вбитий?..»

Говорила тихо й сумно.

— Він так часто дивився на вашу картку і... — опустила очі, затнулась. Опам'ятавшись, запропонувала піти подивитися на її вихованців.

Зайшли до дитячої їдальні. За невеличкими столиками, як рій метеликів, сиділи дітки в біленьких сорочках і їли молочну кашу.

Дітвора з цікавістю дивилася на Івана, на ордени і медалі на його грудях.

Раптом з купки метеликів злетіла русява стрижена голівка.

— Татко! Татко!.. — і простяглись рученята, забризкані молоком. Вчепилося за штани, а очі — на нього.

Взяв на руки. Поцілував. А коли м'яка дитяча рука обвилася круг його засмаглої шиї, побачив, що Катря Середенко відвернулася до порога і кінчики хустки дрібно тріпотіли, як од вітру цвітіння півників.

— А вони кажуть, що тебе фашисти вбили, — шептало хлоп'я, притулившись м'якою щічкою до його неголеного обличчя.

Біль і радість сплелися в грудях Чорноуса. І він відчув: ніяка сила не розлучить його з оцим, побаченим уперше хлоп'ям.

ФІАЛКИ

Лапаті сніжинки лебединим пір'ям лягали на дерева, проводи, тротуари і святковий одяг городян.

З вікон — звуки піаніно, радіо, а десь на високих нотах:

Высьем за тех, кто командовал ротами,
Кто умирает на снегу...

Іноді з уст прохожого злітала мелодія і, ніким не підхоплена, затихала в засніжених вітах тополь.

Люди зустрічали Новий рік.

Я повільно крокував широкою вулицею. На серці — почуття, як у солдата, що вперше вийшов з госпіталю на прогулянку.

Іду.

Аж не віриться: без речового мішка, автомата і спокійний, що куля ворожого снайпера не погасить цигарку.

В парку, в сьйві вогнів, стояла ялинка, як спогад про неповторні дитячі роки.

Підійшов.

Вона нагадувала наречену в білій фаті. А навколо в щедрому конфетті сніжинок кружляли веселі пари.

Мене тягнуло в урочистий вир життя.

Сузір'я ліхтарів на вулиці нагадало тремтіння ракет над фронтом.

Повільно перегортаю в пам'яті сторінки спогадів і переживань.

— Товариші, переведіть мене, будь ласка, через вулицю!

Оглянувся на голос.

Залишаю сторінку спогадів, не загнувши листка.

В мереживі сніжинок стояла людина з ціпком у руці і баяном за плечима.

Сліпий... Я вже кілька разів переводив його в цьому місці.

Беру під руку.

Він лагідно-вибачливо:

— Пробачте, знову морочу вам голову. Я пізнав вас по кроках і дотику руки.

Я признався, що двічі вже переводив його в цьому місці.

Коли наблизились до перехрестя доріг, він, високо тримаючи голову і вслухаючись у гамір, промовив:

— Для мене перехід надто відповідальний. Незручно затримувати рух.

Завернули за ріг. Зупинилися. На чорних, як шматочки ночі, кружальцях окулярів відбилося світло ліхтаря.

В шинелі, шапці-вушанці, за плечима баян, як речовий мішок... Він мені нагадував солдата в чеканні подорожньої машини.

— Ну, велике вам спасибі,— і рука торкнулася шапки.— Вертайтесь, тепер я сам... Тут недалеко.

Я запропонував йому свої послуги ще провести.

Він радо погодився, додавши:

— А може, ви поспішаєте куди на банкет? — І в голосі вибачення й вдячність.

Я заспокоїв його.

— Коли так, тоді...— не знаю вашого прізвища... (ми познайомились) — дозвольте запросити вас до мене зустрічати Новий рік.

В його запрошенні була така щирість, зворушливість, що я не насмілювався відмовитись.

* * *

...Ми ввійшли в світлу, скромно обставлену кімнату. Круглий стіл, накритий квітчастою скатертиною, був у повній святковій готовності.

Красива жінка в чорній сукні, на якій чорнобривцями — колодочки нагород, закрила за нами двері.

— Знаюся, Оксано, це мій випадковий друг, — і ніяково усміхнувся, роздягаючись.

— А я думала — однополчанина зустрів, товариш теж у військовому. — Тріпнулися брови, а зворушені усмішкою уста відкрили ряд негустих, припадних зубів.

Кинулась до чоловіка. Струснула шинель, шапку.

— Ти, Саша, ніби качався по снігу. — А у великих, з косим прорізом очах іскрилась теплота.

— А ви чого чекаєте? — до мене. — Роздягайтесь. Знаєте солдатську звичку: куди зайшов, там і гість.

Я підкорився її владному, приємному голосу.

— Чудова погода сьогодні. Я вийшов із школи і довго стояв на вулиці. Так густо падає сніг, аж шелестить, — промовив Саша.

— Бач який... А я чекаю, а я виглядаю... Уже навіть подумала: хоч би не зустрів десь Новий рік з відривом від хати, — жартувала Оксана.

Від молодих, привітних голосів подружжя ставало ще затишніше.

— Та сідайте ж, — і взяла мене за плечі, як давнього знайомого.

Ми всі троє сіли за стіл. Перша скрипка в розмовах належала Оксані.

Саша дивився в одну точку, ніби розв'язував якийсь складне життєве завдання. Його пальці тихо вистукували по столу. А потім:

— Цікаві дітлахи; щебечуть круг ялинки, як ті ластовенята.

— Ти взагалі в мене такий, що на голос дитини — в огонь і в воду...

Розмова, як плетиво з різнокольорових квітів, поширювалася й рясніла.

Я довідався, що вони разом були на фронті. Там полюбляли одне одного.

Іподі я влітав пасмо своїх думок у розмову. І було тепло на серці.

— Ну що ж, солов'я байками не кормлять,— промовив Саша.— Оксано, скільки там нацокало?

— Без десяти дванадцять.

Вона схопилась, крутнулась по-військовому і пішла до шафи.

Я дивився на Сашу, на його міцну, рожеву шию, туго охвачену білим кантом підкомірця. За вухом помітив глибоку западину в черепі. По спині пройшов мороз.

Мимохідь перевів погляд на стіну. Під великим дзеркалом цілим віялом — листівки з зображенням фіалок.

Розглядаю.

— Кінчайте курити! — командувала Оксана.

— Єсть,— озвався Саша, і усмішка вивела ямку на лівій щоці.

Тендітні бокали, теж з зображенням фіалок, зацвіли на квітчастому полі скатерки. Я звернув увагу:

— Хто це з вас так закоханий у фіалки? — запитав.

— Обоє,— озвалась Оксана. А вдумливі очі — на чоловіка.— Та про це — опісля, а зараз...

Годинник пробив дванадцять.

Обережно тримаючи бокал, Саша підвівся. Ми з Оксаною — теж.

Пролітали урочисто секунди.

На чорних скельцях його окулярів — безсилі бризки електрики.

Постать Саші вирівнялась, як по команді «струнко». Ліва рука поправила непокірне волосся.

— Вип'ємо за перемогу... за щастя народу!..

В напруженій тиші мелодійно озвалось скло.

Саша поставив недопитий бокал.

— О ні, це вже не по-фронтовому,— втрутився я.— Ми ж випили.

Його обличчя чомусь спалахнуло.

— Ну, Саша. Нічого тобі скромничати, вищий за нашу дружбу.— Її красива рука м'яко обвилась круг його вичереної шиї, а соковиті уста торкнулися щоки.

— Та ти ж умієш загітувати,— усміхнувся і випив.

Я спостерігав за моїм другом. Оксана говорила, пригощала. Обличчя Саші було загадково-недосяжним.

А фіалки розпалювали мою цікавість.

Раптом, ніби вгадавши мої думки, він промовив:

— Так ви цікавилися фіалками?.. Коли маєте бажання — розкажу.

— О, будь ласка! — попросив я.

Він витяг з кишені гімнастерки шкіряний гаманець.

— Я сьогодні розповідав у школі.— В його руці зашестів синій конверт.— У кожної людини,— почав він,— є якісь незабутні враження — чи то від особистого, чи від людського горя,— які залишаються на все життя...

Закурив.

Оксана сиділа біля нього і в задумі розглядала хустину, розшиту фіалками.

— Якось ранньої весни ми ввірвалися в палаюче білоруське село. Назустріч вибігли визволені люди. Ну, звичайно, сльози радості, плач, обійми... Раптом із замаскованого дота фашисти відкрили кулеметний вогонь.

Я дав команду взводу — залагати. Люди порозбігалися по щілинах.

Ми таки довго тоді врізалися у ворожу оборону, і потрібно було почекати підходу головних сил. Ворог, зваживши на це, напосідав.

Кулемети скаженіли. Їм у допомогу засвистіли міни. Я спостерігав за рухом фашистських кулеметників, що дрібними перебіжками наближались до нас.

Коли чую — хтось легенько потягнув мене за портупею. Оглянувся: дівча, літ на вісім, білоголове, худеньке і майже голе.

Нагнулося до мене і простягнуло букет свіжих фіалок. А у великих очах і жах і радість світилися.

Я розгубився. Не встиг зорієнтуватися, як воно вхопилось за голівку, крутнулось і впало на землю, кинувши квіти...

Вибух міни засипав землею її напівзакриті очі. Вона й не здригнулася.

Хтось із бійців гукав мене. Я механічно поклав до кишені фіалки і глянув уперед. Зелені шинелі, як ящірки, підповзали до нас. Командую — в атаку. Взвод діяв навально.

Незабаром кулемет ворожого дота затих від нашого гніву.

А коли підійшло підкріплення і село було очищено від ворога, я побіг на те місце. Та дівчинки вже не було — солдати поховали.

Я знайшов жінку, в якої жило дівча. Та розповіла мені, що мати дівчинки загинула ще в 1941 році, а бать-

ко — десь на фронті. Розказала й про те, що, коли в селі почули про наближення наших військ, дівчинка весь день бігала, збирала фіалки, щоб піднести в подарунок бійцям.

В тремливих пальцях Саші зашелестів конверт. Я побачив пучок блідих, засушених фіалок.

Запах далекої білоруської весни сповнив кімнату. Здавалося, трепетно дихало так рано зів'яле життя невідомої дівчинки.

* * *

Пізно попрощався я з своїми випадковими друзями. Обое просили не цуратися їхньої хати.

Ішов. А в лице — разом із сніжинками — весняний запах фіалок.

НА ПРАКТИЦІ

Було це давно, ще в ті роки, коли партія поставила питання про виховання кадрів з народу. На цей заклик пішла молодь від верстата і від плуга. Вона вперше в житті бачила велике гомінке місто. Вперше в житті боязко переступала пороги інститутів...

Дітям робітників і селян надавались переваги. Пригадую, в мене не було довідки, де працював улітку (а такі суворо вимагались). І хоч говорив я, що все літо був на збиранні врожаю в колгоспі, комісія на слово не вірила. Тоді один із членів комісії, широкоплечий чоловік у військовому френчі з орденом Червоного Прапора на грудях, попросив, щоб я показав долоні.

Я показав.

— Що це у вас?..— здивовано запитала якась гарно вдягнута жінка.

— Мозолі. З косарки скидав і держакком понамулював,— відповів я, соромлячись своїх порепаних долонь. Чоловік у військовому підвівся й авторитетно заявив:

— Так це ж у нього найкращий документ! Я пропоную допустити до екзаменів без ніякої довідки!

...І ось я вже студент. Важенько доводилось дітям степів і заводів. Не раз однокурсники, гарно вдягнуті, з годинниками на руках і при галстуках, сміялись над нашим одягом, над нашими відповідями. Не раз, під час заліків, деякі викладачі говорили з лукавою посмішкою:

— Ішли б ви, юначе, у свій колгосп... Вищу освіту не так легко здобути, як декому здається...

Але ми вперто вивчали незрозумілі нам книги і думали: «Все одно закінчимо інститут!»

Минув перший рік навчання. Настав час канікул. Всіх студентів відрядили в колгоспи і радгоспи на агрономічну практику. Урожай того року був високій, треба було допомогти хліборобам зібрати.

Нас трьох: Дмитрофана Дмитренка, Юрка Бартюка і мене — відрядили в колгосп, кілометрів за сто від Одеси.

...На маленькій станції вийшли ми з вагона. Не дзвонили й не телеграфували, щоб за нами підводу вислали. Пішли пішки. Іти було кілометрів дванадцять. Немилосердно пекло сонце. Та ми йшли з піснями, любуючись буйними похилими житами й пшеницями. Степи стояли у своїй повній жнив'яній красі.

Надвечір прийшли до села. Зайшли в контору артілі. Біля телефону сидів літній чоловік з довгими кошлатими вусами, в яких стирчали остюки з ячменю і білі пушишки з осоту. Шкіряний, потертий картуз у нього з'їхав на поглибцю і відкрив спітнілий лисіючий лоб.

— Що скажете, хлопці-молодці? — запитав вусач, вішаючи трубку.

— Нам треба голову правління.

Він підвівся, потиснув нам по черзі руки, промовляючи:

— Голова колгоспу, Чумак Кузьма Іванович. А ви ж хто такі будете?

— Студенти, приїхали... — почав було Дмитренко, та голова перебив:

— Білоручки, значить? Так що вам зразу давати довідки чи тоді, коли порозбігаєтесь? — І хитро посміхнувся.

— А ми не збираємось утікати. Нас працювати прислали, — промовив здивований Бартюк.

— А що ж ви вмієте робити? — запитав Кузьма Іванович, пересунувши кісточку на рахівниці.

— До чого поставите, те й робитимемо, — відповіли ми.

Голова довгенько оглядав наше командировочне посвідчення, обережно поклав його в шухляду й байдуже промовив:

— До баби Дуньки в бригаду...

— А що то за бригада? — питаємо.

— Огірково-помідорна. Саме для вашого брата-практиканта. І довідки одержите, і огірків наїстесь. Тільки присолюватимете, щоб часом не завадило... Воно, бачте, зе-

лень, як не кажіть...— І знову посміхнувся у свої пишні, кошлаті вуса.

Це нас образило. Чому таке недовір'я? Дмитренко і я — колгоспники. Бартюк — слюсар, коваль і тракторист (хоч про це ми голові не сказали). Може, тому Дмитренко не стримався й запитав:

— Кузьмо Івановичу, а чому ви з таким недовір'ям?.. Ви ж не знаєте, як ми працюватимемо...

— Практика підказала... Ви ж не перші в мене... Торік приїхало аж семеро отаких орлів, як ви... І всі повтікали.

— Чому? — питаємо.

Кузьма Іванович провів широкою, в олінафті й землі долонею по рахівниці.

— Один, що в окулярах був, тиждень з кукурудзи не вилазив...— І кинув одну кісточку.— Казав, із шлунком не слава богу... Другий поїхав до Одеси за калошами й парасолькою, саме дощі пішли... І по цей день нема... Третій — наколов руку на стерні. Кричав-кричав, та й мусили відправити на станцію. Четвертого я сам прогнав за язик... Ну, такий баламут, що страх! Збере людей у полі, серед робочого дня, і починає анекдоти розказувати... Хоч би сам працював, не обидно було б... П'ятий усе хотів навчитися верхи їздити. Упав з коня і від сорому поїхав на станцію. Серед них була й дівчина. Та нічого не хотіла робити, лише на гітарі грала й співала. Та хай би вже собі грала, і це треба. Так забажалось їй спробувати корову доїти. А корова, звісно, тварина, не розбирається, що й до чого... Хвицьнула, вибила дійницю. Студентка так і перекинулась, засоромилась і поїхала...

Ми посміялись разом з Кузьмою Івановичем і попросили, щоб нас направив не на огірки, а на жнива.

— Нічого, хлопці, не вийде. Бабина Дуньчина бригада — саме для вас. А проявите себе на збиранні огірків, побачимо.— І покнув кісточками рахівниці, ніби заявив, що розмова закінчена.

— Куди ж нам зараз? — питаємо.

— Спочинете, повечеряєте, переспите, а завтра — дасть бог день, дасть і пищу... Федько! — гукнув у відчинені двері. Зайшов літній чоловік з сонним обличчям.

— Чого вам?..— запитав позіхаючи.

— А ти все спиш... І коли ти виспишся? — голова до нього.

— Мабуть, на дощ, Кузьмо Івановичу. І не хочу спати, а очі стуляються...

— Стуляються!.. Ключі в тебе від Терешкової хати?

— В мене.

— Проведи студентів, постели їм свіжої соломи, бо в тій, мабуть, блошня завелася. Потім проведеш на кухню, хай повечеряють і лягають спочивати.

Незабаром ми вже лежали на свіжій, пахучій соломі у величезній хаті, мабуть, куркульській. Дивились на місяць, який, здавалось, насмішкувато заглядав у відчинене вікно. Слухали пікну, як вечір жнив'яний, дівочу пісню і радились. Рада наша зводилась до того, щоб хорошою працею розвіяти таке зневажливе відношення голови колгоспу до студентської молоді...

Вдосвіта розбудив нас сильний жіночий голос:

— Де тут мої студенти? Ану вставайте, саме з росою добре вибирати огірочки!

Ми схопились. На порозі стояла огрядна жінка з батіжком у руці.

— Так це ви бригадир наш? — запитав Бартюк.

— Я, баба Дунька. Вставайте, бо дівчата мої вже давно пішли. Снідати будемо в полі! — І вийшла.

Ми швидко одягнулись і пішли за бабою Дунькою. Полум'янів обрій... Ревли корови, вівці, співали півні. Пахло пилом, прибитим за ніч росою, скошеним хлібом і соломяним димом.

Баштан був зразу ж за селом. Над дорогою біля куреня стояв дід у солом'яному брилі, в накинутій на плечі рудій свиті. Він приклав дашком долоню до очей і до нашого бригадира:

— Дунько, а це не з тих, що цієї ночі на баштан закрадались?

— Ні, діду, це студенти! Ідуть огірки вибирати! — відповіла баба Дунька.

— Огірки, — буркнув дід. — Косити б їх, в'язати, а не на огірки. То жіпоча справа.

Ми переглянулись, усім якось ніяково стало.

На огірковій плантації вже цорались чотири молоді. Взались і ми до роботи. Жінки вибирали огірки, а ми вносили корзини аж на стерню, щоб можна було підїхати возом і забрати.

Ось, ніби з моря золотої пшениці, виринуло веселе сонце, задиміла туманом роса й залила широку долину. На безмежнім лапу, що впирався в баштан, загуркотів трактор, призивно замахали крилами косарки, замайоріли хусточки дівчат-в'язальниць. Ми з сумом поглядали на

лан і так завзято носили корзини з огірками, аж баба Дунька зауважила:

— Ви б, хлопці, менш набирали... Знаєте, без звички, щоб часом не пошкодили чого всередині... Дурне діло — не мудре діло...

Перед обідом палетів раптовий дощ, і зразу ж розцвіла над полями веселка. До баштана підїхали возом дві дівчини забирати огірки. Ми допомагаємо вантажити корзини, а вони посміхаються самими очима. Одна й каже:

— Що, студенти, посіяли огірочки близько над водою, тепер поливаєте дрібною сльозою? — І обидві голосно розсміялись. Дівчата поїхали, а нам ще прикріше стало... Хотілося за всяку ціну відпроситися на справжню жнив'яну роботу. Коли це Бартюк до нас:

— Гляньте, хлопці, трактор стоїть. Може, яка несправність?

Біля трактора справді збилося багато людей. Кудись верхівець помчав.

— Ходімо, допоможемо! — запропонував Юрко.

Пішли. Молодий тракторист, такий замураний, що важко було розібрати, де в нього обличчя, а де потилиця, бігав з ключами й ганчіркою, беспорядно знизував плечима. А на нього сипались колочі дотепи колгоспників:

— І замураний ти, Василю, як першокласний тракторист, а діла нема, — іронічно кинув чоловік, в якого були на лобі окуляри для захисту від пилу.

А другий:

— Та в нього завжди так... Рушить — зупинити не може, хоч голоблю в колеса закладай. А коли зупиниться — хоч биків запрягай...

Веселий сміх затріпотів над степом. А той, що з окулярами на лобі, продовжував:

— Кидай, Василю, спеціалісти прийшли! Вони ж там різні науки проходять. Студенти — народ грамотний, — і підморгнув до присутніх.

А молоденький тракторист мало не плаче. Бартюк підійшов до нього.

— Що, друже, іскру загубив? — питає.

А той колгоспник знову:

— Я ж казав, що пособлять... Бач, і про іскру знає... Учений, видать...

Юрко закачав рукави, упевнено підійшов до трактора. Заміряв пальне, перевірів електрообладнання, оглянув

свічі. Всі притихли, а ми з Дмитренком стоїмо й хвилюємось: хоч би налагодив і не осоромився перед колгоспниками. Ось він підійшов до заводної ручки, широко розставив ноги. А колгоспник з окулярами на лобі:

— Я ж казав, що цей заведе. Гляньте, як широко розкарячився!..

Міцна, жилава рука Юркова енергійно крутнула ручку, і... ритмічний гул мотора заглушив сміх.

— Сідай за кермо! — гукнув Бартюк до тракториста.

Василь сів на трактора, скидальники — на косарки. Коли агрегат рушив, усі якось з полегшенням зітхнули. А якась молодиця з перевеслом у руці промовила:

— От спасибі, що пособили... Саме ж в'язати, поки вологе, — і побігла за косарками.

Ми вже зібрались іти до своїх огірків, як раптом знову трактор зупинився. Бартюк побіг, і ми за ним.

— Що ж ти глушиш трактор? — гукнув на тракториста.

— Глушиш! — передражнив Василь. — Іди сам спробуй, коли такий розумний!

Юрко мовчки взяв ручку, завів трактора і сів за кермо. Василь примостився на крилі. Рівно й красиво гудів мотор віддаляючись. Ми з Дмитренком мало не танцювали з радості й гордості за свого друга. А коли агрегат зупинився, обходячи довгі гони, ми страшенно, як на екзаменах, хвилювалися. Ось трактор обійшов широкий масив і біля нас зупинився.

— Ну як, Юрко? — питаємо.

— Порядок, — відповів він. — Та скидальники підкачують... В одного ноги короткі, каже, в другого держак у вилах не такий. Одним словом, видно, що їм ця робота не під силу.

Той балакучий скидальник, що з окулярами на лобі, зііз з косарки, кинув вилами об землю, сплюнув і промовив:

— Язиком добре скидати... А з пшениці аж капає. Ми ж не трижильні...

— А жаль, саме вологий хліб, не сиплеться, та й в'язати легше, — кажу.

— А ти сядь та спробуй! — так і кинувся він до мене. — На вила, тільки не зажені їх у косу або крила!

— Хлопці! — гукнув до нас Юрко. — Може, й справді спробуєте!

І підбадьорююче кивнув. Ми тільки й чекали такої нагоди. Сіли на косарки: Дмитренко на передню, а я на

задню. Рушив трактор. Я дивився, як Дмитренко легко і красиво скидав рівні, ніби руками складені, валки. Непогано і в мене виходило. За нами довго йшов натовп колгоспників, чекаючи, мабуть, що з цього вийде. Аж на другій половині гін відстав. Залишились тільки в'язальниці.

Тричі обійшли ми довжелезні гони й жодного разу не зупинились. Аж коли під'їхав на бідарці Кузьма Іванович і махнув рукою,— ми стали.

— Як справи, білоручки? — запитав, посміхаючись у кошлаті вуса.

— Як бачите, Кузьмо Івановичу,— відповів Юрко.— Присоромили ви нас, і ми вирішили підтягнутися!

— А дівчата скаржаться, що погані валки скидасте...

— Що ви, Кузьмо Івановичу? — заговорили дівчата.— Вони так рівно скидають, що тільки підходь і в'яжи...

Голова погладив вуса й промовив:

— Так от, товариші студенти... Переводжу вас із бабиної Дуньчиної бригади на агрегат. Ви,— до Бартюка,— будете за старшого тракториста, а Василь у підмогу. А ви,— до мене й Дмитренка,— назначаетесь старшими скидальниками. А Грицько Білий і Марко Цуркан,— і показав на скидальників,— будуть вас змінити. Вони скидатимуть, коли спека й пилюка, а ви, як білоручки, після роси й дощу, щоб не запилились...

Колгоспники засміялись. А Грицько Білий, той, що з окулярами на лобі, огризнувся:

— А що вони — вироблені?..— Видно, іронія Кузьми Івановича зачепила його за живе.

...Всю косовицю ми скидали з косарок, а Юрко водив трактора. Почалась молотьба — возили гарбами снопи, подавали в барабан, вантажили мішки, випускали стігну газету. А в дощову погоду і вечорами виступали з доповідями, допомагали в самодіяльності. Здружились із молоддю, з літніми колгоспниками. Часто вечорами заходив до нас Кузьма Іванович. Він любив поговорити про життя, любив послухати «про мудрі науки». А якось, незадовго до нашого від'їзду, запитав:

— Скажіть, хлопці, чи у вас і з навчанням так добре, як на жнивах?

— Ні, багато гірше,— відверто призналися ми.— Все доводиться брати з боєм.

— А вчитися треба... Колись і я мріяв про науку,— задумливо промовив голова.— Та нічого з цього не ви-

йшло... То найми, то царська війна... То контрреволюційні банди треба було бити. А потім пішло будівництво... Дві зими походив у школу — і весь курс науки... — закінчив з сумною посмішкою...

Кінчилося літо. Спорожнілі поля й холодні ранки нагадували, що пора повертатися до інституту.

Перед від'їздом Кузьма Іванович влаштував нам прощальний вечір. Зійшлося багато молоді, літніх колгоспників. Поспівали за щедро накритими столами. Там же на вечорі Кузьма Іванович зачитав нашу характеристику. Починалася вона так: «Голові правління Одеського інституту...» В ній було написано багато похвального про нашу роботу — і в полі, і в клубі... А кінчалася вона такими словами: «Ще прошу вас, товаришу голова правління Одеського інституту, про таке... Коли хто з поіменованих вище студентів ще мілко плаває в деяких науках — не зважайте. Люди з них вийдуть, ручаюсь, як голова колгоспу! Це показала практика на жнивях, у саму гарячу хліборобську пору».

Давно це було... І ось тепер, читаючи мудрі накреслення нашої партії про трудове виховання, про міцний зв'язок шкіл, інститутів з життям, я з великою приємністю згадав студентські роки, агропрактику своїх працюючих друзів і доброго Кузьму Івановича Чумака.

ТО БУЛА СПРАВЖНЯ ЛЮБОВ

Якось студенти одного педагогічного інституту запросили мене на вечір. Програма його була досить широка й цікава: про дружбу, взаємини і любов нашої сучасної молоді. Говорили довго, пристрасно, гаряче сперечалися. Більшість доводила, що є в нас така любов, як у творах Шекспіра, Пушкіна, Тургенєва, Толстого, Горького, Шолохова, Стельмаха. Були й скептики, які заперечували такі твердження. Нарешті студенти звернулись до мене, як до старшого товариша, з запитанням: чи існує справжня вірна любов?

Час уже був пізній. Запитання складне і вимагало переконливих життєвих фактів і прикладів. І замість відповіді я пообіцяв молоді про це написати. Отже, цим оповіданням мені й хочеться, по можливості, відповісти на запитання студентів.

...Демобілізувавшись 1945 року, я влаштувався на роботу в одну з республіканських газет. Редактором був тоді Яким Степанович Щербина, агроном за спеціальністю. Як фронтовий офіцер, він приніс у колектив великий оптимізм, творчу винахідливість, народний гумор, вимогливість і солдатську дисципліну. В Якіма Степановича була покалічена нога, і ходив він з паличкою. Мав кілька інших поранень, однак це не заважало йому буквально горіти в роботі, синати жартами й дотепами, захоплюватися літературою, музикою, агрономією й шахами.

Одного дощового вечора я засидівся в кабінеті Якіма Степановича. Поспішати було нікуди. Кімнати в мене не було, і доводилось ночувати або в редакції, або в свого давнього друга. Граємо в шахи. Раптом хтось владно постукав у двері.

— Прощу! — озвався Щербина, переставляючи коня.

Зайшов високий ставний чоловік у офіцерській шинелі без погонів. Привітався по-військовому і промовив, важко вимовляючи букву «в»:

— Тов-вариші, дозвольте запитати, хто з вас буде редактор? — і стояв виструнчившись.

Яким Степанович підвівся:

— Оце перед вами і є редактор на повний зріст і без ніяких прикрас, — і простягнув прибулому руку.

— Демобілізований гвардії капітан Лузенко, Лука Іванович, — чітко відрекомендувався той.

— Дуже приємно, — почав лагідно редактор. — Сідайте, товаришу демобілізований гвардії капітан, і розкажіть, на що скаржитесь.

Лузенко стримано посміхнувся, сів і коротко промовив:

— Хочу на роботу в вашу редакцію.

Редактор поцікавився анкетними даними:

— Ваша цивільна спеціальність?

— Викладач історії в сільській середній школі, — відповів капітан, підводячись.

— Сидіть, сидіть, — зауважив Яким Степанович і продовжував: — Чому не йдете працювати за спеціальністю? Адже зараз дуже потрібні викладачі.

Лузенко трохи зніяковів, його чисто поголене обличчя зашарілось.

— Незручно якось, — відповів, — після важкого поранення — заїкаюсь... А для школи це не те...

Редактор глянув на мене з-під сивіючих волохатих брів, наче хотів про щось запитати, і знову до капітана:

— Жонатий?

— Ні.

— Батьки є?

— Фашисти розстріляли, — була тиха відповідь.

Після тривалої паузи Яким Степанович, за звичкою, запитав:

— А вірші пишете?

Лузенко вивчаюче глянув на нього і твердо промовив:

— Коли для редакції буде потрібно, зможу й вірші писати!

Редактор тепло посміхнувся. Під кошлатими бровами його застрибали лукаві вогники.

— У тому-то й справа, що я поетів боюсь, як вогню. Нам хороші журналісти потрібні. Журналісти-молодобійці! Щоб не віршиками займались, а газету робили. Ви мене правильно зрозумійте. Був у нас один молодий поет і талановитий чоловік. Але... Було, поїде в командировку, привезе цілу поему, а для газети — жодного рядка..

Капітан показав разок білих зубів, які свідчили, що він не курить, і коротко промовив:

— Ясно.

— У пресі виступали? — уже я поцікавився.

— Так точно. Друкувався у фронтових газетах. До війни теж кілька статей опублікував. Правда, не багато, надто молодим був. Лише один рік учителював після закінчення педагогічного інституту.

— Як у вас з житлом? — запитав редактор.

— Повний порядок, — була відповідь. — Наймаю куток в однієї бабусі. Хіба солдатів хороми потрібні? — і щиро посміхнувся.

Яким Степанович перевів мову на фронтові теми. Вияснилось, що Лузенко проходив тими самими дорогами війни, що й Щербина. Відстоював героїчне місто на Волзі, проривав ленинградську блокаду, штурмував Кенігсберг і Берлін. Я слухав їхні цікаві спогади і приглядався до капітана. Мені якось зразу припав до серця цей скромний, мужній, підтягнутий офіцер, колишній командир роти. В його ставній фігурі, точних і скупих жестах, в чіткій лаконічній мові відчувалось щось волеове, енергійне і благородне. Серйозне на своїх двадцять сім років обличчя Лузенка, ясний розум і ледь вловимий драматизм у погляді мене страшенно зацікавили. Признатися, дуже

хотілось, щоб капітан залишився в нашій редакції. На моє велике задоволення, розмова з Якимом Степановичем закінчилась його улюбленою фразою:

— Ну що ж, виходить, ви істинно православна душа, запишемо до нашого редакційного коша.

— Спасибі за довір'я,— промовив капітан і знову ж підвівся.

З редакції ми вийшли пізенько. Я вирішив провести Лузенка і по дорозі зайти до свого друга. Йшли темними безлюдними вулицями. Холодний дощ з вітром обривав останнє листя з почорнілих осиротілих дерев. То тут, то там привидами стояли страшні руїни великого міста. Провали вікон, пощерблені стіни, гори битої цегли — все це нагадувало вогненний смерч недавньої війни і навівало смуток. Вітер виводив у проводах похмуру й печальну, як оці руїни, мелодію. Ось за рогом показалися тьмяні ліхтарі, які розгойдувались між оголених віт. Першим озвався Лузенко.

— Вам у якому напрямі?

Я назвав вулицю, на якій жив мій товариш.

— Значить, одним курсом,— промовив він і запитав: — А їсти вам не хочеться?

— Дуже,— признався я.— Вранці взявся до роботи і навіть хліб не одержав.

— Примірно і в мене так вийшло. Весь день ходив улаштовуватись, ніколи було й поїсти,— сказав Лузенко.

Ось з вікон похмурого будинку почулися веселі звуки скрипки й акордеона.

— Давайте зайдемо в цей самодіяльний ресторан і щось перекусимо,— запропонував капітан.

Зайшли в погано освітлене приміщення. В обличчя вдарило тютюновим димом, що звисав, як осінні хмари, пилом і людським потом. За столиками маячили фігури військових і жінок з наймоднішими зачісками. Чулися вигуки підпитих: «Маестро, «Катюшу!» — «Відставити «Катюшу!» — «Я замовляв «Гуцулку Ксеню». — «А ти хто такий будеш, що «Ксеню» замовляєш? Хто — я тебе питаю?» — «А ти хто?» Ця задирикувата перепалка підпилих клієнтів закінчилась дружнім реготом. Слово взяли акордеон і скрипка. За ними могутні, але незлагоджені голоси потрясли тютюновий туман:

Гуцулко Ксеню, я тобі на трембіті
Липи одній в цілім світі
Розкажу про свій жаль..

Плакала скрипка, схлипував акордеон, тужили голоси військових і цивільних...

Ми зайняли вільний столик. Лука Іванович швидким зором оглянув приміщення і махнув до когось рукою. Підійшла офіціантка. Ми замовили скромну вечерю і дві пляшки пива, коли до нас наблизились дві молоді, добре одягнені дівчини. Одна — низенька, чорнява, з пишними формами, друга — висока, струнка, з досить красивими золотистими косами. Брюнетка окинула нас великими лувковими очима і запитала:

— Молоді люди, можна біля вас присісти?

— Страшенно любимо військових, навіть без погонів, — чистим альтом продовжила блондинка. — Вони такі милі, щедрі, можуть навіть почастивати хороших дівчат, — і бризнула двома разками рівних принадних зубів.

— Що ж, сідайте, — якось неохоче запросив капітан.

Дівчата сіли, попросили закурить. Я дістав пачку цигарок. Брюнетка затигнулась, пустила посом дим і, примруживши очі, промовила:

— Офіцерики наші хороші, пригостіть хоч пивом, га?..

Лузенко замовив ще дві пляшки. Дівчата одразу випили, від закуски відмовились. Вели вони себе досить розв'язно: сипали непристойними анекдотами, стріляли в нас хоч і красивими, але досить нахабними очима. Лука Іванович був похмурий і весь час мовчав. Нарешті допив пиво — і до мене:

— Що ж, кроком руш?..

Ми підвелися, кинули незнайомим «на добраніч» і вийшли.

— От би провчить таких... — почав Лука вже на вулиці, але не договорив. За плечима почувся знайомий голос брюнетки:

— А нас не запрошусте? Так не чемно і навіть не культурно.

Оглянулись. Лузенко веномітно шарпнув мене за рукав, наче подавав якийсь знак, і до дівчат:

— Пробачте, ми думали, що ви ще гулятимете. А коли так — можемо й провести.

— Зробіть таку джентльменську ласку, — промовила блондинка і вхопила його під руку.

Важка, як мішок з вугіллям, брюнетка повисла в мене на лікті. Пішли темною вулицею. Я слухав грубі теревені цих дівуль, і в серці зростало глухе обурення. «Що він затіває? — думаю. — Чому так легко пішов на вудочку

оцих дешевих красунь?» І твердо вирішив негайно відірватися від такої компанії.

— Луко Івановичу, — кажу, — мені — ліворуч!

— Куди, чого?

— Навідаю свого давнього друга, — відповідаю, намагаючись звільнити руку від чіпкої, як кішка, брюнетки.

— Ні, ні, — твердо промовив Лука, — нікуди я вас не відпущу! Ночуватимемо в мене, тобто вдома. Так що тримаймося одного напрямку, — і пішов з блондинкою вперед.

Мені страшенно не хотілося йти. Але він так твердо і разом з тим загадково сказав: «Ночуватимемо в мене, тобто вдома», — що я не посмів відмовлятися. Тим більше, що вже було пізно і не хотілося турбувати родину мого друга.

Біля руїн, що поночі нагадували мені руїни рицарських замків у Естонії, Лука зупинився і промовив:

— Що ж, дівчата, спасибі за компанію і за те, що провели. Бо ми дуже погано знаємо місто...

— Оце й усе? — розчаровано перебила його блондинка. — А ми думали, що такі молоді кавалери проведуть нас, ще й вином почастують.

— Вони, мабуть, бояться дівчат! — підтримала напарницю брюнетка.

— Не дівчат, а жінок своїх бояться! — продовжила блондинка, задиристо сміючись.

— Даремно боїтеся, — мовила брюнетка. — Ваші жіночки в тилу не боялися чужих чоловіків, — і обоє нахабно зареготали.

Такий цинізм остаточно вивів мене з терпіння. Хотів щось прикре жбурнути в обличчя цих дівуль і тікати від них і від капітана. Але він знову шарпнув мене за рукав і до дівчат:

— Глибоко помиляєтесь. По-перше, в нас ще немає жінок, холостяки. Живемо тільки вдвох...

— Не повіримо, поки не перевіримо, — кокетуючи, озвалась брюнетка.

— Тоді просимо дорогу комісію, — спокійно промовив Лузенко і знову шарпнув мене за рукав.

Я губився в здогадках: що він затіває? Оце смикання за рукав мене заінтригувало.

Наші супутниці зразу ж погодились, заявивши:

— Оце й ми розуміємо, що вояки!

Завернули в двір, завалений уламками стін, купами дегли, якимись шпалами, рейками. У чорному проваллі

підїзду Лузенко присвітив запальничкою і постукав у порепані, перекошені двері.

— Хто там? — почувся тихий старечий голос.

— Свої, Поліно Карпівно! — відповів Лука.

Заскреготав ключ у дверях, задзвенів ланцюжок, щось важке гупнуло. На порозі показалаь зігнута бабуся, в мокрому полатаному фартусі.

— Не дивуйтеся і не бійтеся, Поліно Карпівно, — мовив Лузенко, показуючи на дівчат і на мене. — Це мої друзі.

— А я ї не боюся, — спокійно відповіла старенька. — Друзі є друзі... Добре, коли є друзі, — і на мить відчипила на кухню двері, відкіля повалила пара і запахло милом.

Капітан провів нас у велику, але досить убогу кімнату, з потрісканою, давно не митою підлогою. Там стояв обідраний диван, стара шафа, кривоногий стіл, кілька перекошених стільців різних фасонів. В кутку на покуті чорніла ікона, на стіні висіло кілька фотокарток військових людей, любовно вставлених у коричневі рамки. На довершення такої незатишності весь час моргала невелика електрична лампочка.

— Пробачте, дорогі гості, що в нас так не комфортбельно, — звернувся Лука до дівчат. — Знаєте, холостяки живуть, — і пильно глянув на мене.

— Якби господарі хороші, — озвалась чорнява і лукаво повела тонко підбритою бровою.

Настрій у мене був пригнічений, весь час думав про капітана: «Як можна з першого знайомства так гірко помилитися в людині?!» Посідали біля столу. Білява запитала:

— Хлопці-молодці, а карти у вас є?

— Є, — озвався Лука.

— Чудово! Давайте зіграємо на інтерес!

— І справді, товариші військові, — підтримала її подруга, — на вино!

— А коли не знайдеться вина? — серйозно запитав Лука.

— Щось інше придумаємо, — багатозначно відповіла блондинка.

Лузенко дістав карти, потасував і роздав по шість. Першу партію ми могли б виграти. Але я помітив, що мій напарник зробив навмисне кілька промахів. Ось він швидко підвівся, дістав на вікні півпляшки якоїсь наливки, розлив дівчатам, промовивши:

— Пийте, умова — дорожче грошей!

Ті дзвінко цокнулись і хвацько перехилили склянки. Лузенко роздав карти. Я був остаточно приголомшений його поведінкою, хоч цього намагався не видавати. Хотілось дізнатися, яку він роль гратиме далі.

Ми виграли двічі підряд.

— Що ж, дорогі дівчата,— сказав Лука,— пора і вам розплачуватись...

Вони обмацували нас сп'янілими очима, поправляли зачіски, спритно фарбували губи, загадково посміхались. Ось брюнетка хитнула своїм негнучким станом і каже:

— Що з бідних візьмете?.. Беріть те, чим ми багаті,— і обидві голосно розсміялись.

— Так, мабуть, і зробимо,— капітан у відповідь.— То знімайте верхній одяг, у нас не холодно!

Дівчата, все ще сміючись, скинули свої дорогі шерстяні кофти. Обличчя Лузенка ставало все серйознішим. Ось він рвучко підвівся й гукнув:

— Поліно Карпівно! Поліно Карпівно, а йдіть-но сюди! Зайшла стара:

— Що ви хотіли? Може, чайку поставити?

— Та ні,— відповідає Лука.— Ми щойно грали в карти. Дівчата виграли — ми їх вишнівкою почастували. Потім вони програли і не мають чим відкупитися. Так ото прощу дати оцій товстій баришні відро води й ганчірку, хай помие підлогу. А оцю біляву красуню проведіть на кухню, хай допоможе вам прати білизну. Дівчата молоді, здорові, енергійні — хай попрацюють!

Бабуся здивувалась, очевидно, не менше, ніж я, і каже:

— Як же це воно виходить?.. Казали — дорогі гості прийшли і раптом — прати і мити підлогу...

— Які гості, така й зустріч! — різко відповів Лузенко, замикаючи в шафі дорогі дівочі кофти.

Зніяковіла бабуся тільки руками розвела і одразу ж вийшла. Дівчата сиділи з переляканими очима і скривленими, щойно нафарбованими губами. Нарешті брюнетка прошипіла:

— Ви що, жартуєте чи вирішили з нас познущатися? Ми будемо скаржитись! — і підвелась.

— Це нахабство! — схопилась блондинка.— Так і фашисти не робили! Ви знаєте, хто ми такі?..

— Догадуємось,— відрубав капітан.— Ви достатньо себе відрекомендували!

Поліна Карпівна внесла відро з водою й ганчірку.

— Ану, шановна брюнеточко, — суворо наказував мій товариш, — заходжуйтеся! А ви, блондивочко, марш на кухню! Знайте, не випущу, поки не буде помита підлога і випрана білизна! Ясно?! Симулюватимете — відправлю куди слід!

В його голосі було стільки сили і владності, що брюнетка зразу ж ухопилась за відро, а її напарниця побігла на кухню.

— Паразити, — обурено говорив Лука, рубаючи долонею повітря. — Тиняються по ресторанах, пиячать та шукають легкої розваги... А оця стара мати, чотири сини якої полягли на фронтах, пере чужу білизну, заробляє на шматок хліба. У селах вдови, підлітки, старики орють коровами землю, лопатами копають, щоб виростить хліб той, а вони!.. — Який він був красивий і грізний у своєму благородному гніві!

Лука вийшов на кухню. Тойста брюнетка плакала і шурувала підлогу з такою злістю, наче хотіла протерти її наскрізь. Я дивився на цю породисту паразитку і думав: «Як це трапилось, що вона дійшла до такого падіння? Війна винувата? Ні! Я бачив за роки війни багато дівчат-фронтівчикок. Знаю благородство і ратні подвиги їхні. Сам не раз відчував у госпіталі ніжне тепло добрих жіночих рук, слухав щирі слова утіхи. А скільки їх, молодих і красивих, полягло на вогненних дорогах... А скільки навіки лишилось каліками...» І як боляче й огидно було спостерігати сьогодні поведінку оцих здорових, розбещених дівчат.

Зайшов Лука Іванович, а за ним червона, наче щойно з бані, блондинка. Зелене плаття спереду було мокре, із золотих кіс — аж капало. Вона якось одразу зів'яла, осунулась і зовсім не була схожа на ту красуню, що до нас підсіла в ресторані. Брюнетка закінчила мити підлогу, випросталась і в'язалась за поперек. На її спітнілому обличчі була розмазана помада. Лузенко дістав із шафи їхні кофточки, кинув на стіл і твердо промовив:

— А тепер — марш додому! Та запам'ятайте: хай тільки побачу хоч раз у забігайлівці чи пізно на вулиці — нарікайте на себе!

Опустивши голови, дівчата швидко одягалися. Блондинка весь час схлипувала. В коридорі брюнетка кинула звісно:

— Теж мені мужчини... Краси жіночої не розуміють...
На це капітан різко відповів:

— Не тіло красить людину, а душа! Ясно?

Незнайомки пішли. Мій друг почав стелити на старенькому дивані. Обидва мовчали. Мені було приємно стежити за Лукою Івановичем, який після цієї незвичайної нічної події ще більше виріс у моїх очах.

— Лягайте, друже,— промовив постеливши,— і почувайте себе як у своїй частині.

Я ліг. Капітан дістав із шафи старий, колись синій патефон, поклав на стіл, накрутив пружину і поставив пластинку. Срібними хвилями полилась-покотилася ніжна мелодія у жіночому виконанні:

Ой коли б той вечір
Та й повечоріло.
То б мов серденько
Та й повеселіло!

Здавалося, пісня пружними крилами розсунула стіни цієї убогої кімнати і понесла десь далеко, в затишне село українське... Наче бачу білу чепурну хатину, що тоне в пахучих заметах бузку і мальв... А в розчинене вікно виглядає вродлива дівчина... Великими сумними очима вона дивиться на повний місяць і серцем-піснею благає милого:

Ой прийди, прилини
Ти, яснее сонце,
То я тебе пушу
Та й через віконце!

Затамувавши подих, слухаю піснею і дивлюся на свого нового друга. Він сидить нерухомо, підперши голову обома руками, і так вдивляється в пластинку, наче хоче побачити на чорному диску ту, що виливала сумовиту пристрассть закоханого дівочого серця.

— Чудова пісня,— озвався я, коли мелодія затихла.

— Подобається? — з якоюсь особливою ніжністю запитав Лука Іванович.

— Дуже. Моя дружина любила її співати.

— Любила? — так і кинувся мій друг.— А де вона зараз?

— У місті Томську, в евакуації. Скоро над'їде, уже надіслав виклик.

— Коли так — поставлю ще раз. Не заперечуйте?

— Прошу, прошу,— кажу.

Знову, як птиця, забилася пісня. І знову Лузенко припав очима до пластинки і застиг у такій самій суворопечальній позі. Поведінка друга мене вкрай зацікавила.

— Яка це артистка виконує? — запитую.— Не Оксана Петрусенко?

— Ні, не вона.. Власне, тут і підпису немає,— і обережно поклав патефон у шафу.— Мабуть, спочивати будемо, друга година ночі,— і по-солдатськи ліг біля мене.

* * *

Уже майже рік працює Лука Іванович у відділі науки й культури, який я очолюю. В роботі уважний, наполегливий, дисциплінований. Він міцно здружився з колективом, наче працював з ним багато років. Часто і вдало виступає на сторінках газети. Хоч, правда, зразу йому дуже не пощастило в роботі... Пригадую, одержав він завдання поїхати на село і написати статтю про передовиків сільського господарства. Пробув у відрядженні більше тижня. Привіз повен чемоданчик блокнотів, списаних прізвищами, цифрами, окремими фактами. Почав писати статтю. Але як не мучився — нічого з цього не виходило, не допомогли й мої поради.

Після такої прикροї невдачі Лузенко не розгубився, не опустив рук. Навпаки, наполегливо взявся за вивчення журналістики. Писав і нариси, й передові статті на довільні теми — усе практикувався. Почав навіть пробувати сили в жанрі сатири й гумору, хоч тут йому найменше талавило. І порадив я Лузенкові серйозно взятися за художній нарис.

За рік сумісної праці Лука Іванович став для мене одним з найближчих друзів. Та й спільного в нас було чимало: обидва фронтовики, вчителі в минулому, обидва любили поезію, пісню, музику. Бувало, довгими зимовими вечорами, коли заходила мова про літературу, він піби весь загорявся якимось дивним вогнем і міг безконечно читати напам'ять твори Пушкіна, Шевченка, Лермонтова, Маяковського, Сосюри. З особливим натхненням читав він уривок з поеми Горького «Дівчина і Смерть», а також вірш Сосюри «Коли потяг у даль загуркоче». Його сині очі ставали тепло-ніжними, а мужнє обличчя наливалось то невимовним смутком, то світлою радістю.

А от інтимна сторона Луки Івановича була дивно загадковою, як друга половина Місяця. Він зовсім не цікавився жіночою статтю, ніколи не встрявав у розмови з досить милими дівчатами нашої редакції. Ніколи не заї-

кався про одруження, про влаштування родинного затишку. Внаслідок цього всього пішли про нього різні балачки, особливо серед дівчат і жінок. Одні нишком дражнили його монахом. Інші робили припущення, що Лузенко зв'язаний із якоюсь сектою, бо не п'є й не курить. Треті запевняли, що в нього десь є сім'я, але він не признається...

Інколи представники жіночої статі звертались і до мене з запитанням: «Скажіть, чому ваш друг такий відлюдкуватий?» Або: «Ви з Лузенком у близьких стосунках, сидите за одним столом, ходите один до одного... Скажіть, що він за один?..»

На все це я тільки руками розводив, бо й для мене Лука Іванович у цьому питанні був загадковим, як сфінкс.

Тим часом ми з Лузенком дружили щиро і міцно, так, як можуть дружити фронтовики й колеги. З того часу, як приїхала моя дружина, він був у нас частим і бажаним гостем. Інколи я помічав, що друг мій з неприхованою заздрістю дивиться на наш родинний затишок. Якось, тримаючи на руках нашого малого сина-пустуна, він промовив:

— Люблю до вас заходити... Як магнітом притягує мене оцей ось майбутній газетяр...

І не раз було, коли ми з дружиною йшли в кіно чи в театр, Лука Іванович залюбки залишався з нашим малим сином. Дружина одного разу натякнула:

— Луко Івановичу, ви так любите малих дітей... Одружилися б і милувалися б своїми.

Він раптом спохмурнів, а помовчавши, промовив:

— Не поталанило мені в цьому...

Більш на цю тему ми з ним не говорили.

Для мене Лузенко ставав усе більш загадковим. Він нікуди не ходив вечорами, хіба що в кіно і то разом з нами. Не водив ніякої компанії, а про своє особисте життя навіть уникав розмови. Особливо інтригувала мене ота пластинка з піснею «Ой коли б той вечір». Коли, було, до нього не зайдеш, кине все і обов'язково прокрутить пластинку. А прослухавши, ставав печальним і строгим. Нарешті я таки наважився запитати:

— Луко Івановичу, чому ви так закохані в оцю пісню?

Він якось ніяково посміхнувся, потер долонею підборіддя, паче перевіряв, чи добре поголене, і тихо промовив:

— Вам признаюся... І тільки вам... Знаєте, це суто інтимна справа і для мене навіки сьвященна.

Я дав слово, що нікому, навіть дружині, не скажу, і він почав:

— Я догадуюсь, вірніше, напевне знаю, що мене дехто вважає відлюдкуватим, навіть чудним у питаннях інтимних. Дехто й насміхається над моїм, так би мовити, дивацтвом... Але — хай... Та, напевне, ніхто не знає, яка в мене на це сумна причина... Признаюся, до війни була в мене одна дівчина. Хороша, мила, благородна дівчина... — А помовчавши, запитав: — Хочете побачити фотокартку?

— З великим задоволенням, — кажу, — якщо ваша ласка.

Він дістав із шкіряного гаманця невелике фото, старанно загорнуте в чорний папір. На мене глянуло миле усмічене дівча, з високими тонкими бровами, з веселими й щасливими, як ранок весняний, очима. На голові в дівчини красувався віночок із квітів, з-під якого товста коса спадала на груди. Я довго мовчки дивився на фотокартку, трохи прим'яту життям і часом.

А за вікном затишної, хоч і невеликої кімнати мого друга весело подзенькували трамваї, у вікно заглядало березневе сонце.

— Олесею звали... — порушив тишу Лука Іванович.

— Чому тільки... звали? — запитую.

— Тому, що більше не звуть, — була глуха відповідь.

— Що ж трапилось? — обережно запитую.

— У фашистському полоні... на каторзі...

— Ну, друже, — кажу, — ще рано оплакувати дівчину! Виглядати треба. Адже читаєте в газетах, скільки ще й зараз повертається полонених і переміщених осіб. Може, й вона потрапила десь в американську зону...

Він раптом перебив:

— На жаль, не в зону, а в землю... Дівчата-полонянки з нашого села, які з нею разом були, розказували... Навіть адресу дали, де похована... Тільки пісня лишилась, як невигойна рана, — і його широкі груди високо піднялися.

— Яка пісня? — запитую, не зрозумівши.

— Ось ця, — і він знову поставив пластинку. На обличчі мого друга затріпотіли печальні тіні. Помовчавши, він продовжував: — Олеся чудово співала. Виступала навіть у Києві на республіканському огляді художньої самодіяльності. Там і записали її виступ. Мати її віддала мені цю пластинку на спогад. Не може слухати голос єдиної покійної дочки... Важко старій...

Більше я ні про що не розпитував Луку Івановича. Усе було зрозуміло. Нічим не втішав його. Та й чи можна було чимось утішити?..

* * *

Минав час. Талант Лузенка, як журналіста, зростав. Особливо прославився він нарисами. Писав про людей з великою теплою і любов'ю, з глибоким знанням життя і психології своїх героїв. Інколи помічав такі тонкі порухи людської душі, що ми навіть самі дивувались його здібностям. Проте в редакції, як і раніше, ходили найрізноманітніші балачки про його інтимне життя. Я ж, як і пообіцяв, нікому не розказував про душевну драму Луки Івановича.

Наближалось Перше травня. Редактор доручив нам поїхати на південь України і терміново написати нарис у святковий номер про передових колгоспників.

Іхали поїздом. Рясно цвіли сади, уцілілі після фашистської навали. Навкруги все зеленіло, дихало весняними пахощами. Здавалось, сама земля, яка стільки сумувала за теплими руками хліборобів, одягла святкову зелену сукню і радісно дихала на повні груди, збираючись сторицею віддячити своїм господарям. Лише глибоко вражали руїни станцій, згарища сіл, самотні жіночі хустки на полі та поруділі картузи підлітків, які працювали нарівні з дорослими. Дивлячись у вікно вагона, Лузенко промовив:

— Немає сівачів... Одні ще не повернулись, а інші... вкопи не повернуться до рідних ланів...

Приїхали в колгосп. І тут майже самі жінки та підлітки. Де-не-де шкутильгав на милицях безногий солдат або чимчикував згорблений дід. Голова артілі Палажка Юхимівна з сумом пожартувала:

— У нас на двісті п'ятдесят працездатних жінок півтора працездатних чоловіка припадає... Отак і працюємо, але не здаємось! — і глибоко зітхнула.

Того ж дня ми збрали потрібний матеріал. Його тут вистачало. Про тих самовідданих людей можна було не тільки нарис, а й великий роман написати. Увечері, на прохання Палажки Юхимівни, ми прямо на подвір'ї контори провели бесіду з жінками. Я розповів про міжнародний стан, про завдання трудівників села у відродженні сільського господарства. А Лука Іванович розказав кілька цікавих фронтових епізодів, зокрема про штурм Берліна.

Почалися запитання, які мали здебільшого такий характер: «Скажіть, а не доводилося вам часом зустрічати нашого...» — і називалось ім'я, найхарактерніші прикмети, номер польової пошти. Чи раптом лунало наївно-зворушливе дитяче запитання: «А нашого татка не зустрічали? У нього було аж три ордени і багато медалей! Він на танку їздив...»

Тяжко було і слухати, і відповідати на такі запитання. Щоб внести якусь розрядку, хоч чимось утішити солдаток-удовиць і сиріт, я їй кажу:

— Треба чекати, дорогі матері й діти. Може, ще й повернуться.

Жінки подякували за бесіду і почали розходитись. Палажка Юхимівна направила нас почувати до діда Притики, який також був на бесіді. Ішли тихою спорожнілою вулицею. Хат майже не було — спалені. Лише землянки, як братські могили, чорніли в срібному сьйві місяця. А над ними цвіли сади, в білій піні яких невтомні солов'ї виводили одвічну пісню життя й любові...

Ось і подвір'я діда Притики. Порожнє-порожнє... Лише стояла безверха хата, за якою цвіли вишні, та на траві діамантами виблискувала роса.

— Дідусю, — звертаюсь до мовчазного старого, — а чи не можна, щоб ми переночували надворі? Така ніч тепла, місячна.

— Чому не можна? — озвався той. — Коли ваша ласка, то можна й надворі. Зараз ми все організуємо. Бо в хаті в мене, признатися, ні лягти на чому, ні постелити, ні вкритися — пуста. Залишив, проклятий, старцями, — і покульгав до хати.

Ми здогадались, кому були адресовані прокльони. Дід виніс кожуха, який аж дзвенів, як бляшаний, і повів нас у садок. Збив почорнілу соломку, що лежала на старих саях, простелив кожуха і каже:

— Мостіться на одих перинах. Укрістесь своїми плащами, — це він так на плащ-палатки. — А в голови, звиняйте, нема нічого.

— Не турбуйтеся, дідусю, — каже Лука Іванович. — Ми ж солдати! Знаєте ж поговорку про солдатську шинелю?..

— Та знаю, — буркнув старий. — Знаю ще з чотирнадцятого року, бодай її довіку нікому не знати... — І, побажавши нам доброї ночі, почовгаїв гумовими чунями по росяній траві.

Ми полягали. Крізь вишневе цвітіння з неба щільно приглядалися великі й маленькі зорі, наче когось шукали на землі. Пахло солодким цвітом, молодими травами. А десь у гущавині витьохкували солов'ї. Спати не хотілось. Лежали й планували свій майбутній нарис. Раптом наче зовсім недалеко почувся:

Ой коли б той вечір
Та й повечоріло,
То б моє серденько
Та й повеселіло!

«Що за диво? — подумав я. — Де тут узялась пластинка мого друга?» Бо хтось співав точнісінько таким голосом. Чи, може, мені сниться? Ні, не сниться, бо й Лука Іванович зіперся на лікоть і жадібно слухає. А пісня владно вступала в свої права. Пливла повноводною рікою, затоплюючи ліричними хвилями і квітучі сади, і місячну ніч, і закоханих солов'їв:

Ой коли б той вечір
Та й сонечко зайшло,
То б моє серденько
Та й до мене прийшло!
Ой прийди, прилини
Ти, ясне сонце,
То я тебе пущу
Та й через віконце!

Раптом Лузенко схопився, як по команді «тривога», кинув лише одне слово: «Вона!» — і почав узуватися. Я — теж. Не пішли, а побігли на голос дивної дівочої пісні. Пробирались буйними заростями молодого вишняка, перелізли через якусь канаву. Нарешті біля маленької побіленої і чорним підведеної хатини побачили дівочу постать. Прихилившись до вишні, дівчина дивилась у високе небо й співала. Зачувши нас, притихла і злякано запитала:

— Ой, хто там?

— Свої, не бійтеся, — ніжно озвався Лука і першим підійшов до дівчини. — Добрий вечір вам!

— Добрий вечір, — тихо відповіла дівчина. — Хто ви і чого вам треба? — запитала.

— Ми кореспонденти, — швидко відповів Лузенко. — Скажіть, це ви співали?

— Я. А хіба що?

— Дуже гарно співали, — схвильовано говорив мій друг. — Дівчино хороша, пробачте, як вас звати?

— Олесю, — почувлась тиха відповідь. — А хіба що?

Така відповідь приголомшила не тільки Луку, а й мене. Почали мовчки приглядатися до дівчини. Була вона середнього зросту, блаженсько одягнута й боса. Тонкі руки, худе стомлене лице у сьайві місяця здавалось зелено-жовтим. На вроду була непоказна, про таких дівчат говорять в народі: «Так собі дівчина...»

Олеся зніяковіла і запитала:

— Що ви мене оглядаєте, наче сватати збираєтесь? Хочете, щоб матері гукнула?

— Ні, ні, — почав, благаючи, Лузешко. — Не треба матері, ваша пісня й без неї хороша!

Дівчина явно образилась:

— Ви що, насміхатися прийшли? Співаю, як умію!

— Що ви, Олесю? — почав уже я. — Мій товариш не одружений, от і любить дівочу пісню. А я хоч і одружений, а теж люблю...

Дівчина стояла розгублена й засоромлена, ухопившись обома руками за стовбур вишні, наче боялась, щоб її не забрали.

— Може, Олеся когось виглядала, — кажу пробачаючись, — а тут — непрошені гості...

Дівчина важко зітхнула і тихо відповіла, дивлячись кудись вдалину:

— Всю війну виглядала... і тепер виглядаю...

— Пробачте, Олесю, що потурбували, — заговорив Лука. — Ми зараз підемо... Але дуже прошу, проспівайте ще раз цю пісню, а ми послухасмо. Ми тут недалеко, в діда Притики в садку...

— Щоб іще насміхалися? — сумно озвалася дівчина.

Попрощавшись, пішли. Полягали, вкрилися плащ-палатками і мовчимо. Я навмисне не заводив розмови, знаючи, що діється на серці в мого друга. Минуло з півгодини, коли це знову чистий, пристрасний голос дівочий розлився по садках і леваді. В ньому чувся невимовний біль, за втраченим щастям і вогонь жаданих надій. В ньому ніжно слітались туга і радість — одвічні супутники людини... Коли пісня затихла, Лука Іванович промовив лише одне слово: «Вона...» Про що він думав, дивлячись у завітчане зорями небо? Важко було збагнути.

Вранці я пішов до голови колгоспу домовитись про транспорт на станцію, а мій товариш залишився в діда. Я догадувався, що пішов до Олесі.

В добрий сніданок ми сиділи вже у вагоні. Всю дорогу Лузенко завзято працював над нарисом. Настрій у нього був веселий, збуджений. Навіть тихенько наспівував, чого я раніше за ним не помічав. Про Олесю не обмовився жодним словом.

* * *

...Нарис вийшов чудовий, так відзначили всі після опублікування. Звався він «Весняна пісня». Лейтмотивом був пафос пробудження природи, пезламне устремління людини до нових трудових дерзань і звершень. На «летучці» сам Яким Степанович задоволено промовив: — Отак треба писати про наших героїчних людей!

Десь наприкінці травня Лузенко знову поїхав у відрядження в те ж саме село. Незабаром повернувся, і не тільки з хорошим нарисом, а й з Олесею. Він був щасливий і радий, як мала дитина. При зустрічі зі мною сказав, злегка червоніючи:

— Знайшов-таки свою Олесю... Вірніше, душу її і серце...

А в редакції знову заговорили дівчата, але вже по-іншому: «Вибирив-вибирив та й вибрав...»

І вирішив я, коли друг мій був у відрядженні, усе розповісти про цього: про загиблу наречену, ресторанних «красунь», пластинку і пісню в квітучому саду. Та й пагода випала підходяща: мені доручили прочитати лекцію на тему: «Моральне обличчя нашого сучасника». В основу лекції я й поставив образ Луки Івановича Лузенка.

Присутні, зокрема дівчата, слухали з великим інтересом. В обговоренні першим попросив слова Яким Степанович Щербина. Він підвівся, окинув присутніх:

— Так, то була справжня любов... Учїться, молоді люди, так любити!

Незабаром Лузенко переїхав у інше місто, ближче до села своєї дружини. Ми з ним частенько листувалися. У кожному листі він запрошував у гості, пишався дружиною й сином. Десь за кілька років я таки павідав його. Олесю не міг упізнати: вона була як маків цвіт! Щастю мого друга, здавалось, не було меж. Він увесь час підкидав угору синьоого сина Василька і примовляв:

— Не задавайтеся, друже, і в мене росте майбутній журналіст!

Якось після цікавої прогулянки Лука Іванович звернувся до дружини:

— Олесенько, ану заспівай нам тієї, що співала на селі пам'ятної весняної ночі!

І ось, замість пластинки, я слухав живий чарівний голос молодої щасливої матері. На цей раз мій друг не був похмурим, як колись, слухаючи пластинку, а закоханими очима дивився на дружину і приємним баритоном підтягував пісню.

* * *

...Не знаю, що скаже мій друг, прочитавши оповідання. Адже я з ним не радився: писати чи ні. Але гадаю, що такі почуття не варто приховувати і замовчувати. Бо вірна любов — це краса і гордість людини!

ПЕРШИЙ УРОК

У світлій, просторій залі — повно. Десятикласники, батьки, учителі, кращі учні середніх і молодших класів. Сьогодні урочисте шкільне свято — випуск десятого класу.

Сергій Сергійович запросив і мене. Він ще зранку був урочисто піднесений.

І ось зараз сидить він за столом, застеленим кумачем. Сивий як голуб. Схвильований і щасливий.

А хвилюватися старому вчителеві було від чого. У кожному виступі учня чи батька чулось гаряче слово подяки йому за павчання і за виховання. Я з нетерпінням чекав, що скаже віп випускникам — колишнім своїм першокласникам — на прощання.

Ось директор школи надав слово Сергію Сергійовичу. Він вийшов із-за стола, зняв окуляри. Теплим поглядом окинув присутніх. Здавалось — ось-ось запитає за звичкою: «А кого сьогодні нема?»

Ні, не запитав. Поправив манишку вишиваної сорочки. Пригладив свою сиву чуприну і мовив:

— Дорогі випускники! Вам стільки висловили найкращих побажань, що мені вже нічого й додати. Правда ж?

Учні мовчали й чекали. Вони знали, що Сергій Сергійович знайде, що сказати. Це в нього завжди такий початок.

— Оце дивлюся на вас, — продовжував він, — і думаю: щасливі ви... Так-так, щасливі. Здобули середню освіту.

Одержали атестати зрілості. А дехто — золоті й срібні медалі! — і він підняв палець догори. — А от батьки ваші не знали такого щастя. Не знали! Я маю на увазі батьків, ровесників моїх, дитинство яких одцвіло й зів'яло ще за царизму...

Не було тоді на селі шкіл таких, як оце наша. Не було ні кабінетів, ні бібліотек. Ніхто не дбав тоді про освіту й культуру простої трудової людини. Панські діти вчилися. А мужичі — наймитували. Я теж походив дві зими до школи — і забрали батьки. А чому забрали? Щоб допомагав у господарстві.

«Учителя, — сказав батько, — з тебе не вийде. Це не з нашим носом. Читати й писати навчився — і досить. Он ми з матір'ю вдвох не знаємо жодної букви — і живемо. Аби здоров'я було!..»

Заплакав я нишком. Дуже не хотілося школу залишати... Тим більше, що в мене закралася тоді думка стати учителем!

У нашій школі була гарна учителька, Катерина Назарівна. Ми її дуже любили. А любити було за що... Вона ніколи не гримала на дітей. Навіть з попом сварилася, який смикав нас за вуха й лінійкою «міряв».

Дуже добра людина була. Бувало, взимку задує завірюха. Так вона відбере тих учнів, що поганенько одягнуті і далеко живуть, і залишає в себе на ніч. Напоїть солодким чаєм і почне або читати, або розказувати...

Вона першою розповіла нам про життя геніального кріпака Тараса Шевченка. Першою прочитала нам «Тараса Бульбу» і «Гайдамаків», «Руслана й Людмилу» і «Ваньку Жукова»... Вона прищепила нам велику любов до книжок, до науки. Саме Катерина Назарівна посіяла в наші дитячі серця любов до скривджених людей і ненависть до багатіїв.

Отож я, було, слухаю її, а нишком думаю: «Виросту, вивчуся — обов'язково стану учителем!»

Ось чому мені так важко було розлучатися з школою...

Пройшли роки. Відгриміла Велика Жовтнева революція. Але в школу я так і не пішов.

— А як же ви стали учителем? — запитав хтось із учнів.

— А ось послухайте, розкажу, — відповів Сергій Сергійович. — Хоч до школи я й не ходив, але з книжками, завдяки Катерині Назарівни, не розлучався.

Якось, коли мені вже було п'ятнадцять років, признався їй, що страшенно хочу вчитися, щоб учителем стати.

Вона вислухала й каже:

— При нашій Радянській владі, Сергію, всього можна добитися. Було б тільки бажання.

З того часу і почав я займатися самоосвітою. Років два так навчався з допомогою учительки.

Якось, перевіряючи мої роботи з алгебри, вона сказала:

— Молодець, Сергію. Ти вже мене доганяєш освітою... Тепер би тобі або на робітфак, або — в технікум.

Я так зрадів, що ладен був руки їй цілувати!.. Прибіг додому. Похвалився батькам. Натякнув про технікум, про бажання вчителювати.

А мати:

— Куди тобі, синку?.. Де це чувано, щоб з мужика учитель вийшов?.. Он діти багатих батьків учились-учились, а проте жоден до учителя не довчився... Це ж яку голову треба мати!..

А батько взагалі й слухати про це не хотів. Мовляв, дурень думкою багатіє... А тут так учителювати хочеться!..

Знову пішов я до Катерини Назарівни. Вона порадила звернутися до районного відділу народної освіти. Навіть листа написала завідуючому.

Пішов я в район. Зайшов до завідуючого. Передав йому листа. Він читає й посміхається. А я дивлюся на його мужис, привітне обличчя, на орден Бойового Червоного Прапора на френчі — і тремчу.

Прочитав листа і питає:

— Скільки вам років?

— Скоро сімнадцять, — відповідаю.

— Що читали?

— Геть усі книжки прочитав, — кажу, — що є в нашій бібліотеці. Короткий політичний словник вивчив майже весь напам'ять...

Довгенько він розпитував мене. І закінчилась наша розмова тим, що я одержав призначення на роботу в школу. Завідуючий пообіцяв допомогти мені у навчанні дітей.

— Пошлемо, — каже, — влітку на учительські курси. А там — влаштуєтесь на заочний... Нам кадри потрібні! Наші, радянські кадри!

І досі не збагну, як все це трапилось... Хіба така велика потреба в кадрах була? Чи він повірив, що з мене справді щось вийде?..

Але я тоді над цим не думав. Марафонським бігом при-
мчав додому.

В сотий раз прочитав, уже батькам, призначення, в якому
красивим почерком було виведено: «Призначити завіду-
вачем однокласної школи...»

Мати якось побожно глянула на папірець. А батько
запитав:

— А тобі й гроші за це платитимуть?.. Чи, може, на
своїх харчах?..

Я, признатися, не знав, що й відповісти. Ладен був
і на своїх харчах, аби лише вчителювати.

На моє щастя, була зима. Вдома роботи особливої не
було. І батьки відпустили мене вчителювати. Зав'язав
у мішок усі книжки, які тільки були. Узяв мандоліну.
Мати попришивала мені гудзики до піджака, гаплички до
кожушка. На стареньких штаних посадила красиву нову
латку. А батько, для піднесення мого авторитету, дав свою
шапку. На моїй смушок уже кругом обліз, а на його —
тільки з одного боку...

На прощання він промовив:

— Ти ж, синку, не тес... не барися там... Почнетесь
сівба — приїжджай. Бо то діло таке: сьогодні учитель,
а завтра — ні се ні те...

А мати:

— Раз уже так... то їдь. Тільки не обижай дітей... Учи
як знаєш, як умієш, а бити не бий. Це дуже зле!.. Коли б
з першого дня учитель не побив,— може б, і я була гра-
мотною...

...Того ж дня, надвечір, я прибув на місце призначення.
В яру — невеличкий хутірець. Хаток з тридцять дрімало
під білими шапками снігу.

Школа була як звичайна селянська хата. Вкрита соло-
мою. Стіни облуплені. В ній було одне класне приміщен-
ня з глиняною долівкою. Та кімната для учителя — зав-
більшки як коробочка від сірників. Навчався в школі єди-
ний другий клас.

Ознайомився з шкільною бібліотекою. Вона, правда,
була дуже убога. Два букварі, погризені мишами, пара
старих дерев'яних чоботарських колодок, іржавий гайко-
вий ключ — от і все, що я знайшов у маленькій шафі
з написом: «Шкільна бібліотека».

Пізніше довідався, що мій попередній колега любив
чоботарювати. Ото дасть учням завдання. Роблять вони
чи ні, а він чоботи людям латає.

Зайшла прибиральниця, бабуся Параска. Познайомилась. Подивилась вона на мене, похитала головою і каже:

— І чого ви, такий молоденький, сюди приїхали?..

— Дітей, — кажу, — вчити.

— Ой, тут же не діти, а бісенята... Апу такі балувані, такі вреднючі, — не приведи господи! Хома Полікарпович, той, що зняли, мало не плакав від них. Аж горілку почав з горя пити. А такий же гарний учитель був!.. Бувало, чи набойку, чи латку приліпить до чобота — зубами не одірвеш! Ось гляньте, його робота, — і вона показала великі чоботи, на яких рябіли найрізноманітніші латки.

Я слухав бабусину розповідь і мріяв про те, як відремонтую школу, як наведу порядок у класі. А коли вона пішла, засвітив лампу і почав готуватися до уроків.

Пригадав усе, що говорив мені завідуючий відділом народної освіти. Склав товстого конспекта і спокійно ліг спати.

...Прокинувся від галасу в коридорі.

— Куди ти прешся, ідоле?! — насідала на когось баба Параска. — Ні світ ні зоря — уже й лізуть! Та ноги обмітай!..

Я швидко одягнувся і вийшов. Було холодно. Бабуся стояла на порозі, підперезана хусткою, і, розмахуючи віником, вчитувала дітям. Досить ввічливо я попросив, щоб не кричала, а відімкнула клас і впустила учнів. Але бабуся була з характером. Вона кинула віник, засипала в грубку соняшникових лушпайок і процідила:

— Як собі знаєте... Але це непорядки. Хома Полікарпович не дозволяв так рано впускати. Вони з класу хлів зроблять!..

А діти заходили.

Я пішов до кімнати. Почав переглядати конспект. А в класі — справжній шкільний базар!..

Аж ускакує бабуся з віником у руці.

— Сергійовичу, чи як вас?! Ідіть уже починайте їх вчити!

— Що, вже всі прийшли?

— Та де там усі?.. Та Хома Полікарпович ніколи не чекав усіх... Підійдуть. Давайте їм якусь роботу, бо, йй-пра, школу рознесуть!

Я послухався бабусі. Узяв книжки, конспект і пішов до класу.

...Діти різноголосо привіталися. Притихли. З цікавістю оглядали мене з ніг до голови.

— Діти, а кого сьогодні нема?

— Багатьох! — вигукнули учні. — Усіх двадцять п'ять.
А прийшло тільки тринадцять!

Я вирішив починати. Дивлюся: на передній парті сидить рідкозубий хлопець і уминає пиріжок з гарбузом.

— Як тебе звуть? — запитую.

— Серафим Заїка.

— А ти знаєш, що під час уроків не можна їсти?

— Знаю, — відповів Серафим, ковтаючи пиріжок.

— Чому ж ти їси?

— А хіба це вже урок?

Діти засміялись. А хтось із задньої парті:

— Дядьку, а як вас звати?

Я сказав. Діти загомоніли ще голосніше. А Серафим:

— Сергію Сергійовичу... Довго будете ви нас учити?

Я, признатися, не знав, що відповісти. Діти почали гримати на Серафима. А він у відповідь:

— Та й чого вони?.. Он Хома Полікарпович повчив трохи — і прогнали його!..

Це мене зовсім приголомшило. Проте пропоную дістати книжки.

Учні дістали. Урок почався. Тринадцять дітей швидко прочитали невеличке оповідання... А далі що?.. Прочитали вдруге. А до перерви цілих двадцять п'ять хвилин!..

Вирішив перейти до арифметики. Розв'язали задачу. Вирішили кілька прикладів. А годинник — ніби зупинився. Ще десять хвилин до дзвінка! Але я не розгубився.

— Діти, — кажу, — давайте трохи напишемо!..

Насилу дописалися до перерви.

Зайшов я до кімнати і за голову взявся. Адже за одну годину я провів майже три уроки! А що ж робити ще цілих три години?.. На екскурсію піти — холодно. Стало моторошно. І згадав я Катерину Назарівну... «От коли б, — думаю, — була вона тут!..»

Хтось із учнів відхилив двері. Почувся голос Серафима:

— Сергію Сергійовичу! Заграйте нам на отому, що висить на стіні!..

Та в цю мить хтось під самим носом Серафима грюкнув дверима. Я глянув на годинник і пішов до класу.

Поки збирався з думками, заспокоював клас, як Серафим знову:

— Сергію Сергійовичу... Я оце дивлюся: у вас точнісінько така латка на штаних, як і в мене!..

Діти засміялися. Мене кинуло в жар. Ніби не почув, дивлюся в конспект. За планом четвертий урок — малювання.

— Діти, — кажу. — Зараз будемо малювати.

— Давайте! — залунало хором. І — пішло.

— А що ми намалюємо?

— Корову! — запропонував хтось.

— Корову вже малювали!

— Трактора! Трактора!..

— Та що трактора... Краще зайця!

— Іди з своїм зайцем!.. Слона!

— Сло-на-а-а! — заспівав клас.

А якась дівчинка:

— А з чого ж будемо перемальовувати?.. У нас у книжці нема слона!

— Хай Сергій Сергійович намалюють на дошці! А ми — з дошки, — порадив Серафим.

Почав заспокоювати клас — наче до стіни. Хотів накричати, але згадав мамині слова: «Не обижай дітей...» Взяв крейду і тремтячими пальцями почав виводити слона.

Малювати я не вмів. Кілька разів малював, витирав. Нарешті щось вийшло. Невгамовний Серафим похвалив:

— От красаота, — каже, — ану як живий слон!.. Тільки надшишіть, де в нього хвіст, а де ніс, бо незрозуміло...

Діти знову засміялися. Мені, правда, було не до сміху. Не знаю, що було б далі з слоном, коли б не страшенний вибух у коридорі.

Діти притихли. А Серафим:

— Це баба з артилерії стріляє!..

Я вискочив у коридорчик. Діти — за мною. Дивлюся: лежить баба Параска на долівці. Уся в соняшникових лупшайках. Щось шепоче й побожно хреститься.

— Що трапилось, бабусю? — питаю.

Вона схопилась:

— Це все Галька... Це вона, ідолова дочка, підклала!..

— Що підклала?..

— Замість яєць — бовтунів. Оце ж вони, прости госноди, так шарахнули!..

Пізніше я дізнався, в чому річ. Бабуся Параска ворогувала з невісткою Галькою. Крала в неї яйця, пекла в шкільній грубці і їла. І ось попалися їй бовтуни...

Цей вибух примусив передчасно зробити перерву. Я зайшов до кімнати і зажурився. Всі мої плани й надії пішли шкереберть... А ще ж дві години?! Що я говоритиму

дітям?.. Слона малюватиму?.. Чи слухатиму, як баба Параска бовтунами стріляє?.. А що, коли завідуючий нар-освітою дізнається?.. Страшно стало.

...На третій урок пішов, як на страту... Згадав чомусь батькові слова: «Ти ж, синку, не барися...»

Тільки зайшов, а Серафим:

— Сергію Сергійовичу!.. Покиньмо того слона малювати... Хай йому біс! Не виходить...

— Краще поспіваємо! — запропонувала якась дівчинка. Але Серафим зразу заперечив:

— Дивись, яка співачка!.. Що це тобі — на вулиці?.. — І до мене: — Ви нам краще заграйте на отому, що як ополоник!..

Я зрозумів, що йдеться про мандоліну. А діти всім класом:

— Заграйте!..

— Хоч трошки!..

Я послухався. Та й виходу іншого не було. Приніс мандоліну. Діти пересіли на передні парти. З великим інтересом оглядали інструмент.

— Що ж вам заграти? — питаю.

— Польку! — вигукнув Серафим. А я якраз тільки польку й умів грати.

Заграв. Оченята в дітей зацвіли, як польові квіти. Де-хто почав тупотіти ногами. А Серафим реготав-реготав від задоволення і каже:

— Сергію Сергійовичу, можна затанцювати?

— Можна, — кажу.

Як зірветься мій Серафим! Як плесне в долоні!.. І — пішов!.. Великі батьківські чоботи, як плуги, орали долівку. За Серафимом пустилися в танок ще кілька жвавих хлопчиків. А потім несміливо — дівчатка. І закрутилося!.. Уже час і на перерву, а я граю. А діти:

— Будемо танцювати без перерви!

— Без перерви! — закричав Серафим і хвацько вдарив долонями по халявах.

Танцював увесь клас. Не знаю, скільки б усе це тривало, коли б не вбігла баба Параска.

— Та що це вам, у хліві?.. Гляньте, порили долівку, як поросята! А хто прибиратиме?.. — і з усієї сили потягла віником Серафима. Він саме збирався виписати ногами якогось кренделя.

Я почав утихомирювати бабусю. Мовляв, це в нас урок, за планом.

— За планом!..— передражнила вона.— Йй-пра, Сергійовичу, ви одного розуму з дітьми!

На танцях і закінчили. Діти почали розходитись. А я... до своєї кімнати. Упав на тапчан і заплакав. Так, так, заплакав.

Лежу й схлипую. А в голові: слон... полька... бовтуни... латка на штанях... і три уроки за одну годину... Коли чую — під дверима діти говорять:

— От хороший учитель, правда?

— Хороший!.. Коли б не баба Параска, до самого вечора танцювали б.

Рипнули двері. Я почув Серафима:

— Сергію Сергійовичу... А завтра будемо танцювати? То я взю мамині ботинки. У чоботях важко.

...В залі вибухнув дружний сміх.

Сергій Сергійович теж посміхнувся у вуса. Дістав хусточку і почав витирати спітнілого лоба.

— І досі... і досі, як згадаю той перший урок, у піт мене кидає! Але учителем таки став!

— Та ще й заслуженим! — додав директор школи.

— І завжди згадаю слова Катерини Назарівни: «При нашій Радянській владі всього можна добитися. Було б тільки бажання!» Так от що, дорогі випускники... Коли у вас будуть труднощі — чи в навчанні, чи в роботі... згадайте мій перший урок — і держайте! — Сергій Сергійович високо підніс руку, ніби благословляв випускників на великі трудові подвиги.

СПАСИБІ ЗА ДОБРУ НАУКУ

Це було в 1916 році. Я вже умів читати. Не раз зверталися до мене солдатки, щоб я прочитав їм немудрого листа з фронту або страшне оповіщення про загибель чоловіка.

Саме тоді, вже не пригадую, яким чином, потрапила мені до рук книжечка оповідань Івана Франка. В ній я з великим задоволенням прочитав «Олівець» і «Грицева шкільна наука». Мені було вже дев'ять років. Цілу зиму проходив до школи і добре знав, що таке широка, замашна лінійка в руках сердитого учителя або попа.

Учителі тоді часто мінялися: їх забирали на фронт. А на нашу дитячу долю приїздили все інші і все гірші. Один, пригадую, мав таку химерну вдачу. Підійде до

учня і, не розібравшись, бах по обличчі або смик за чуба і на весь клас: «Ты что сделал, осел?..» А коли ображений учень доведе, плачучи, що в нього все правильно в зошиті, учитель відповідає: «Ладно, это тебе будет наперед... Ведь ты же, болван, все равно сделаешь ошибку!..»

Тим-то я мало не заплакав, прочитавши в оповіданні «Олівець», як учитель побив маленького Степана, коли той загубив олівця.

Невдовзі після цього я пас свиню біля ставка. Скупався, сиджу проти сонця, вицокою зубами. Дивлюся, як ціла зграйка хлопчиків перевертається у каламутній воді. Раптом помітив у траві складаного ножика. Аж у жар мене кинуло від несподіванки. Адже придбати складаний ножик — це була моя мрія. Ним можна ремінців нарізати для батога, зробити дірку в дині чи кавунові і дізнатися, чи вистигли, вирізати в когось у садку гілку бузини на сопілку. О, яке це багатство — ножик в умілих руках селянського хлопчика!

Тремтячи, взяв я дорогу знахідку. А ножик — гарний, з кістяною колодочкою і аж двома лезами! Ще й кільце біля колодочки, щоб можна було прив'язувати мотузком до штанів. Дух мені перехопило від радості!

Поклав я ножика до кишені і боязко озирваюся: чи ніхто не помітив? Ще одна мить, і я чимдуж помчав би додому з цим дорогоцінним скарбом, та враз я пригадав хлопчика Степана з оповідання «Олівець». Стою, міцно стиснувши в кишені ножика. А долоня моя стала гарячгаряча, ніби по ній хто вдарив лінійкою.

Стою, напружено думаю. Чую, як у мені борються дві сили. Одна шепче: «Швидше тікай», а друга: «Не йди». Переборола остання. Мені на мить здалося, що невідомий хлопчик — такий, як і Степан, і що його батько дуже битиме за того ножика.

Хлопчики повилазили з води і з гамором почали одягатися. Я підійшов до них і голосно гукнув:

— Ніхто з вас нічого не загубив?

Всі кинулися до кишень. Дивлюся, один, такий маленький, худенький, вивернув кишеню рваних штанців і кризь сльози промовив:

— Я за... загубив...

— Що саме? — питаю.

— Но... ножика складаного... Ось у цю дірку вшав, — показав на кишеню.

— А який він? — запитав я, щоб пересвідчитись.

— З чорною кістяною колодочкою і двома лезами. Одне більше, друге — менше, — з надією в голосі промовив хлопчик.

Я показав ножика:

— Твій?

— Мій! — вигукнув він і засміявся крізь сльози. — Це татко передав мені подарунок з фронту... Один солдат привіз, бо татка вбито...

...З того часу пройшло багато років. Хто зна, яка доля того хлопчика?.. Може, сам передавав із фронту подарунки своїм дітям?.. А може, героїчно поліг у боях за рідну Вітчизну?.. А може, самовіддано трудиться на благо народу?.. Але я досі безмежно щасливий, що повернув тоді хлопчикові дорогоцінний подарунок... І завжди, коли згадую про той випадок, дякую геніальному Франку за його добру науку, за щире, проникливе слово, яке він посіяв у моє дитяче серце.

НА СВІТАННІ

ПОВІСТЬ

О дев'ятнадцятий рік поразок і перемог,
кривавий рік історичних баталій і нелюдських битв, критичний по силі, незламний по волі, клятий і піжний, наріжний і вузловий, безсонний дев'ятнадцятий рік!

Юрій Яновський

Частина перша

1

Битий степовий плях. Жовта придорожня лобода, сизий переспілий полин, блідо-бузкові озерця безсмертників на перелогах. Гладкі ховрашки перебігають курну дорогу, залишаючи гороб'ячі сліди. І скільки око сягає — степ, і степ, та могили.

Повільно йде, припадаючи на ліву ногу, високий, плечистий чоловік років тридцяти, одягнений у червоноармійську форму. На ногах — розтопані солдатські чоботи. За плечима — скатка шинелі, речовий мішок, до якого прив'язаний білий бляшаний чайник. В одній руці тримає картуз, в другій — польові квіти: сокирки, петрів батіг, коров'як. Спітнілий русявий чуб хвилястим крилом спадає на ліву брову, напівзакриваючи на лобі глибокий рожевий шрам. Блакитні, трохи запалені очі уважно оглядають смужки нескошеної пшениці, незрізаних сояшників, забур'янені шматки добротного чорнозему. Здавалось, когось пильно шукає або щось далеке й рідне пригадує.

Біля порослого різнотрав'ям рову, який нагадував фронтіві траншеї, зупинивсь. У високій лободі, як повалений велетень, лежав сірий гранітний стовп. Тут ще недавно проходила межа земель графа Едуарда Гутмана, відгороджена глибоким ровом від бідняцьких смужок села Похилі Верби.

Сів на теплий гранітний стовп. Перевзувся. Задивився в долину, де чорними привидами лежали руїни колишніх графських хоромів і служб. Уцілілий, хоч і зріджений

сад правильним ромбом розкинувся над невеликою степовою річкою. Здавалось, дивувався, що вижив у смерчі таких боїв і пожеж. Далі, по цей бік річки, стояло село, напівоперезане зеленим поясом верб. У проміннях надвечір'я виблискувала золотим хрестом церква.

«Степи, степи... Земля дідів і прадідів моїх... Скільки разів орали вас копита коней диких кочівників та ординців, засіваючи кісьми, поливаючи кров'ю полонянок і відважних степових трудівників і воїнів... Але то були дики часи лихоліття, часи крові й здобичі, про які досі з невимовним сумом розповідають старовинні пісні та могили.

Та й зараз, у наш двадцятий вік... Вас, рідні степи, орали німецькі снаряди, топтали англо-французькі танки, лизали безжальними язиками смерті страшні пожежі... Але теплі руки хліборобів завжди засівали-заквітчували вас, і ви красувалися, радуючи серця і душі тих, хто вас пестив, як мати дитину...

І ще ж не кінець... Ще будуть нечувані битви, ще снаряди рватимуть на шматки ваші пахучі груди, які з давніх-давен звикли приносити людині, звіру й пташці тільки радість...» Так думав демобілізований воїн Червоної Армії, вчитель Григорій Трохимович Сіваченко.

Важко підвівся. Жадібно вдихав степове повітря, налите пахощами чебрецю, лободи і нескошеного запиленого хліба. Поволі пішов, розбризкуючи чобітьми тонку пилку. Ось смужка заляклого жита. Воно кланялось вибіленим колоссям до самої землі, наче просило допомоги. «Скільки праці людської понівечено», — подумав з болем:

Сонце сховалось за копицями, прибитими дощами й вишуганими вітрами. Десь за пониклими головатими соняшниками зацокотіли колеса і почувся голос: «Но, дороги мої! Но!»

Із-за соняшників викочувався віз, навантажений кавунами, динями й гарбузами. А в задку курів дим, наче з кабиці. Поряд, тримаючи віжки, ішов велетенський, трохи надломлений у плечах чоловік. Обличчя його заросло чорною, присмаленою на сонці бородою і здалека нагадувало голову соняшника, з якого ще не опав пересохлий цвіт. Ось він допоміг конячатам витягти на дорогу воза. Побачив незнайомого, привітався густим басом:

— Вечір добрий вам.— І торкнувся рукою вилялого картуза з репнутим козирком.

Учитель відповів на привітання і, посміхаючись, запитав:

— Трифоне Максимовичу, ви не скажете, куди цей поїзд їде? — І показав на дим у задку.

Велетень на якусь мить застиг від несподіванки. Здивованими очима дивився на червоноармійця.

Враз його великі, мов крила вітряка, руки охопили Сіваченка.

— Григорію Трохимовичу! Та яким же це, як той казав, вітром і з яких країв?! — він широченною долонею розгладив вуса й бороду, і чисто виголене обличчя вчителя втонulo в бороді велетня, як у куці кураю.

Тричі навхрест поцілувались.

— Надовго до нас, любий? — басив Трифон Максимович, підтягуючи короткі штани, оброслі різноколірними латками, винувато ховаючи великі босі ноги в дерев'яних сандалях.

— Думаю, що назавсім.

— Ну, слава богу, як той казав! Ось я вас кавунчиком почастую.

Над рябими, смугастими кавунами і жовтими динями-дубівками вихорцем метлявся сизий димок.

— Що тут у вас горить?

— Ой, не питайте, Григорію Трохимовичу, — посміхнувся в кошлату бороду Трифон Буряк. — Оце ж сірників нема, кресало загубив, а курю часто... От і доводиться, як ви кажете, поїздом їздити: у відрі жар вожу.

— У мене є зайва запальничка. Будь ласка. Я не курю, — і дав Бурякові запальничку, яка формою нагадувала мініатюрний снаряд.

— Оце спасибі! — радо мовив велетень і черкнув. — Тепер жар можна в канаву, — і висипав пломениючий ківяк. — Ой і зародили ж цього року баштани на графському! Таких кавунів і динь ще не бачив. — Він почав щось шукати в кишенях драних штанів. — Мабуть, і ножа загубив разом з кресалом... Загубив. Та обійдемося. — Він швидко вибрав смугастого кавуна-красеня. Рубанув чорною долонею, мов колуном. Кавун розколовся. — Зволяйте, Григорію Трохимовичу! — передав червону, схожу на вечірнє сонце, половину.

Посідали на воза, позвішувавши ноги. Сіваченко помітив, що господар кожну насінину дбайливо складає в драний мішок. Почав і він це саме робити. В'їхали в баштучку, палиту прохолодою, немовби незримою водою. Трифон їв кавун, уважно оглядав учителя своїми невеликими зеленкуватими очима.

— Змінилися ви, Григорію Трохимовичу... дуже змінилися... Пригадую, яким проводжали вас у чотирнадцятому році... А тепер — не те... Видать, довелось гора хильнути...

— Було всього, Трифоне Максимовичу, — коротко відповів Сіваченко. Йому не хотілося поринати в спогади, а тому зразу ж перевів розмову: — А як ви поживаєте? Як родина, така ж велика, як і була?

— Родина моя росте, все одно, що з води. Коли б так достатки росли, я б уже давно порівнявся з колишнім графом Едуардом, — і посміхнувся самими очима. — У мене ж не дружина, справжня квочка! Отож, коли вас вираджали, було десятеро дітей, а на сьогодні вже маємо два-надцятьоро, — не то з сумом, не то з радістю говорив Буряк.

Григорій Трохимович слухав і нишком думав: «Щасливий Трифон Максимович, у нього велика сім'я. Оце привезе кавунів. Засядуть при світлі каганця або й при зорях вечірніх... Діти їстимуть, щебетатимуть... А в мене... Була єдина втіха — дружина, і її нема... Ніхто не зустріне, не розпитає, не пригорне... Де ж її могила?.. Що там посаджено?.. І чи є взагалі могила?..»

А Трифон Максимович розповідав:

— Але тепер уже, хвалити бога, легше стало. І земельки графської нарізали, і на конячат розжився...

— Кушили?

— Ні, комнезам, спасибі, наділив. Це коні багатія Балашенка. Та ви його знаєте, із сусіднього хутора — Тернового. Старого Балашенка розстріляли — видавав німцям активістів. А син, кажуть, у Петлюри. Отож у нього все й забрали... Але морока мені з цими конячками...

— Чого?

— Та погрожує бандит Архангел. Нахваляється, що коні боком мені вилізуть.

— Хто ж він, той Архангел?

— Біс його знає... Але спокою людям не дає. — І він глибоко зітхнув.

З-за пагорба виростала церква. Ударив до вечірні дзвін.

— Видать, завтра свято якесь, бо патлатий уже лунить у дзвони, — мовив Буряк, помахуючи батіжком. І почав розповідати про німецько-австрійську окупацію, про загиблих односельців.

Сіваченко слухав, уважно оглядав панораму села. Невисока гора, повита садами, з яких визирали землячки.

В долині невеличка річечка ховалась у заростях верб і очеретів. Недалеко від церкви стояла низенька школа з поржавілим, колись великим зеленим дахом. Як убого виглядала вона проти чепурної церковки, котра стояла за високим побіленим кам'яним муром, викладеним хрестами з пиляного каменю! «А хто ж зараз живе в моїй шкільній кімнаті?» — подумав. Але розпитувати не наважився, та й не хотілося перебивати житейську розповідь Трифона Максимовича.

— Так ото, — розповідав він, — діти мене і врятували від царської війни. Мабуть, імператор розміркував, що таких, як я, невигідно брати. Уб'ють, а дітям же треба давати якусь допомогу... Хай краще Буряк сидить удома та сіє хліб... А вже після ізверження царя довелося трохи ва німцями й австрійцями побігати... Гонили їх аж до Миколаєва. Давали прикурить у Вознесенську і під Одесою... — Він черкнув запальничкою, припалив давно погаслу здоровенну цигарку. — Та й у нас на станції Білий Міст ми зірвали німцям цілий шалон з хлібом, гарматами і солдатами. Та й з англійцями й французами доводилося тягатись. Не одному вилами галіфе проткнув...

— А що, французи й у нас були?

— О, кого тут тільки не було! І французи, і англійці, і німці, і петлюрівці, і білі, і чорні, і ті, що на віслюках верхи їздять... Набідувалися наші люди... Ой, набідувалися. Оце б тільки жити... І земелькою Радянська влада наділила, і худобину біднота придбала, а воно ніяк не втихає... То пригасне, то знову вибухне. Порозганяли різних антантів, а тепер, кажуть, якийсь генерал Денікон з білим військом насувається на нашу бідняцьку голову, — сумно скаржився Трифон Максимович.

Порівнялися з кладовищем. Сіваченко зіскочив з воза:

— Спасибі, Трифоне Максимовичу, що підвезли. Тут я вже пройдуся.

— Видать, той... бо й квіточок назбирали? — натякнув Буряк, показуючи великим чорним пальцем на кладовище. Але зразу ж перемінив розмову: — Так ви, Григорію Трохимовичу, не баріться. Прямо — до мене. Знайдеться, як той казав, і повечеряти, і де переспати.

Буряк так пихкав цигаркою, що здавалось, у нього вся борода загорілась. Потім похитав кудлатою головою й подумав: «Видать, важко вчителєві, тільки виду не подає...» — і шарпнув за віжки.

Біля цвинтарної напівзруйнованої огорожі Сиваченко скинув картуза. Обережно переступив безладно розкидане каміння, поросле полином, лободю, безсмертником. Пішов ледь помітною стежиною, обминаючи здичавілі бузкові кущі, понівечені худобою. В німій зажурі стояли похилі кам'яні й дерев'яні хрести, оберігаючи вічний спокій трудівників землі. Згадав, як хоронили батька. І кладовище тоді ніби менше було й обнесене муром. А на воротах стояли два білих кам'яних стовпи з хрестами зверху. А зараз — нічого нема... «Мабуть, живим не до мертвих було».

Повільно попрямував до батьківської могили, де, як писали земляки, похована і його дружина. Оглядав пустку-кладовище.

Увагу Сиваченка привернули два високих хрести з подвійними перекладами. На них навскіс, як рушники на новобранцях, висіли вінки з живих квітів. «Мабуть, когось недавно поховали, бо й квіти ще свіжі», — майнула думка. Підійшов. На одному з хрестів прочитав не вирізаний, а майстерно випалений напис: «Здесь покоится прах раба божьего Трофима Ивановича Сиваченко». На другому — теж випалено напис: «Тут похована Олександра Петрівна Сиваченко. Загинула на двадцять першому році життя».

Став навколішки перед могилками, дбайливо обсадженими півниками. Поцілував землю... Скільки доводилося Сиваченкові дивитися смерті у вічі — і в окопах царської війни, і, літаючи на коні, в червоному ескадроні! Скільки довелось відмучитись у лазаретах з перебитою ногою, простріленими грудьми, з отруєними газом легенями, та ніколи сльоза не зраджувала його. А тут — не витримав солдат, гірко заплакав. Його вразила людська увага до пам'яті батька й дружини...

Підвівся. Гаряча рука лягла на шершавий сосновий хрест, що на могилі дружини. А в голові степовими вітрами вирували спогади про дитинство, батька, про молодість і першу любов...

Сиваченко розділив квіти, поклав на могилки. Глянув на червоний захід. На фоні його застигли два вітряки, які здалися велетенськими чорними хрестами...

Край села Григорій Трохимович завагався: куди йти?.. Не пішов ні до школи, ні до приятеля Трифона Буряка.

Широкою стежкою, що звивалась помежи дерезою й листатими лопухами, повернув до річки. Під розлогою старезною вербою зупинився. На кладці лежав білий дерев'яний праник. Видно, хтось недавно тут прав. Чорною і бездонною показалаь йому у вечірніх сутінках степова річечка. По той бік похилою стіною стояв очерет, а за ним, як темно-сизі хмари,— непорушні верби. Із-за них виринав повний байдужий місяць.

Тиша. Десь в очеретах писнула пташка, а в далеких плавнях тривожно заіржав кінь — і знову кам'яний спокій.

Стояв і згадував. Сюди колись приходив з учнями на екскурсію... Ловили рибу, печерували раків, він робив дітям пишки з очерету й верби... А он там, вище, на позолоченому місяцем плесі, любила вечорами купатися вона, дружина... І Сіваченко наче побачив молоду поstattь з темними розпущеними косами. В зеленкуватому сьайві місяця вона тоді була схожа на русалку...

Погасли останні спалахи зірниць на заході. Над селом, що притулилось під невисокою горою, витала заколисана тиша. Інколи її порушувало тоскне скрипіння журавля чи тихе мукання корови.

Григорій Трохимович скинув речі. Дістав шматок чорного засушеного мила, рушник. На кладці умився. Холодна вода освіжила гарячу голову, трохи заспокоїла і влила бадьорість. Намірився йти прямо до Трифона Максимовича. Адже запрошував, та й хатина його ген на пагорбі.

Раптом у вербових зарослях почувся сердитий хлоп'ячий голос:

— Куди ж ти поліз, чортяко? А бодай ти йому був здох ще маленьким!

Стояв. Прислухався. Недалеко шелестіли лози, щось гупало: чи каміння, чи ломачця. І чувся той самий хлоп'ячий голос, який із сердитого переходив у плаксивий:

— Куди ж ти, клишоногий?! Щоб ти й не виліз відтіля! І де ти взявся на мою голову?

Вузенькою м'якою стежиною, обплетеною кропивою, пішов на голос.

На галявині побачив чубатого простоволосого хлопчину років тринадцяти. Штани підкочені повище колін. Тонкі босі ноги — в грязюці. В руці хлопчина тримав замашну палицю.

— Добрий вечір, козаче! — привітався. — З ким це ти воюєш?

Хлопець знітивсь. І, замість відповіді на привітання, поскаржився:

— Ніяк не можу вигнати бичка. Пора вже додому... Геть ноги порізав об очерет...

— Де ж він, той бичок? — і дивився, як дрібно здригалось худеньке тіло хлопчини в коротенькій полатаній сорочці.

— Он, заліз у болото, став собі, і, хоч плач, вигнати не можна. І завжди він так... Ті тров — телята як телята, а цей — виродок якийсь... А вони ще й лаються...

Сіваченко пірнув у прибережні хащі, де бегемотом застиг у грязюці чорний бичок.

— Ану, гей додому! — гукнув.

Почувши чоловічий голос, бичок чвалом вискочив із лозів і, закинувши хвоста за спину, як чорний привид, побіг у напрямку села.

Хлопець голосно засміявся:

— Він дорослих боїться й слухав. А мене — ні. І луплю ж, а все одно не боїться...

Йшли до села стежкою, яка ніби коливалась у сяйві місяця.

— Твій бичок? — запитав учитель, приглядаючись до хлопця.

— Та ні, попівський. У нього четверо, я пасу. А в нас немає худоби.

— А ти ж чий?

— Марфи Бунчужної.

— Як звати?

— Артемом.

Учитель зупинився, пригнувся, міцно обняв його:

— Зрастуй, Артеме! Зрастуй, дорогий! Не пізнали ми один одного...

— А ви ж хто? — і звів на вчителя здивовані очі.

— Не пізнав? А до кого ти в школу ходив?

Артем зупинився. Раптом стрепенувся й вигукнув:

— Григорію Трохимовичу! Та хіба це ви? — і міцно обняв учителів стан, туго охоплений широким солдатським поясом.

Повільно йшли під гору. Сіваченко тримав руку на кострубатій голові хлопця, а той говорив:

— Нізащо б не пізнав вас у військовому одязі. Нізащо!

— Як мати, сестра?

— Мати хворіють... Оксана в паймах у Кіндрата Ко-

лошматенка. Я пасу попових телят. А він... піп такий же вреднючий!

— Чим же вреднючий?

— Усім... Оце й сьогодні перепаде мені за бичка, коли в город полізе... Знову за чуба смикатиме... А скупий!.. Так і зирить, щоб Жанна нічого мені в торбинку не поклала, коли жену телят на пашу.

— Яка Жанна? — насторожився вчитель.

— Та попова ж дочка. Вона така добра. Допомагає мамі ліками, сала передає, хліба...

— Хіба вона вдома?

— Давно!

І в уяві Сіваченка постала картина воєнних років. Окопи... колючий дріт... громи боїв... важке поранення... А біля нього вона, Жанна, сестра милосердя...

Безлюдною курною вулицею наблизились до повіського будинку.

— До побачення, Григорію Трохимовичу, — мовив Артем. — Заходьте до нас. Побіжу гляну, чи прийшов бичок, — і зник за кам'яним муrom.

3

Григорій Трохимович минув церкву й побачив школу, оточену високими акаціями. Постояв у тіні дерев. Довгенько вагався: чи йти відразу до Буряка, чи навідатися до школи? «Хоч подвір'я огляну».

Школа стояла недалеко від церкви. Приміщення немовби ще більше понижчало.

Крізь напіввідкриті почорнілі ворота зайшов у запушений двір. Всюди високі бур'яни, в яких прокошено стежки до воріт, сарая і в сад.

Потягло в сад.

Сад хоч і помітно порідів, але на диво був чистий. Грунт перекопано. У верхів'ї крислатих яблунь зрідка, де-де поблискували проти місяця вцілілі плоди.

Вчитель обминув куці смородини, агрусу, що їх посадив своїми ж руками. Зупинився біля кучерявої черешні. Її посадив разом з дружиною у день одруження свого... Постояв... Круто повернувся, пішов до воріт. Раптом у вікні своєї колишньої кімнати побачив тьмяний вогник. Став, прислухався. «Хто там зараз?.. Може, колега?.. Зайти чи ні?..» — і якимось мимоволі злегка постукав у знайомі двері.

Тиша... Незабаром почувся хрипливатий жіночий голос:

— Хто там?

«Невже Горпина Гнатівна?» — подумав і за звичкою відповів:

— Свої!

Знайомо озвався ключ у старих дверях. У світлому отворі побачив бабусю в старенькій вишиваній сорочці і капцях, вишлетених із валу.

— Горпина Гнатівна? — не то запитав, не то ствердив.

Стара відступила, наче від привида. Потім сплеснула в долоні, кинулась на ший Сіваченкові й тихо заплакала.

— Ну що ви, Горпино Гнатівно... Не треба... Прийшов живий, — і, підвівши сиву голову, тричі поцілував стару.

— Проходьте, Григорію Трохимовичу, та звиняйте, — все ще не могла опам'ятатися Горпина Гнатівна.

— Ну, як ви тут господарюєте, як дітей навчате? — удавано бадьорим голосом почав Сіваченко, проходячи.

— Ой, не питайте... Та скидайте оцей клумак. Хіба він і досі вам не набрид? — і легко зняла з учителя речі.

— А ви так при школі й живете? — запитав, сідаючи на ветхий стілець.

— Комусь же треба, Григорію Трохимовичу. Тепер же таке врем'я, що, коли б не я, і стіни порозтаскували б!

— Спасибі вам, Горпино Гнатівно.

— За що? Де ж би мені дітись?..

Стара розповідала, втираючи сльози. Сіваченко уважно слухав і непомітно оглядав кімнату. Те ж саме ліжко і так само заслано, як і колись. На стіні висить його почорніла скрипка без струн... У віночку червоних польових маків, що розплескалися на чистому вишиваному рушнику, побачив портрет дружини... Ледве пізнав у жовтуватому світлі каганця. «Так ось хто так дбайливо доглядає могилки», — подумав. Щоб розігнати важкі думи, перевів розмову:

— Горпино Гнатівно, чи працювала школа за ці роки?

— Ой Григорію Трохимовичу, краще не питайте... І вчителів прислали, а толку ні на зламану копіюку... Отож, як вас забрали, приїхав якийсь, прости господи, недоколиханий... Таке нещастя було, що й сказати не можна. Тільки й того, що змагався з попом, хто дошкульніше битиме учнів! Зовсім, ідоляка, порозганяв дітей! А потім і сам поїхав... Тільки оті шлейки залишив, що на них штани тримаються...

Сіваченко ледь посміхнувся.

— Тож слухайте далі. Після того вовкулаки прислали якусь панію. Так наче й пічогенька була, тільки страшенно курила. Навіть на уроках, при дітях. Але й ця довго не втрималась: серед зими вийшла заміж за офіцера... Я вже й говорила їй: «Баришня, хіба вас так припекло заміж, що не можете й весни дочекатися? На кого ж ви дітей лишаєте?» Вона тільки промовила: «Так треба»,— і поїхала. А вже після того, як царя скинули, прислали нам дуже гарного молоденького вчителя. Кажали, що із студентів. Навіть схожий був на вас. Ну да. А як дітей любив, гризся з попом, коли той смакав їх за чуби... Та у вісімнадцятому році німці забрали, розстріляли, царство йому небесне...

— Розстріляли? — вирвалось в учителя з болем.

— Розстріляли, ідоли... Хтось на нього доніс, і розстріляли.— І стара широко перехрестилась.— Два дні не давали, ідоли, ховати. А коли вже дозволили — під відмовився хоронити. Відмовивсь, і край! — І перейшла на шепіт: — Мабуть, правду люди кажуть, що на нього доніс сам отець Онуфрій... Тому й ховати відмовився. Тільки й того, що дід Капшук кілька разів ударив у дзвін по його праведній душі...

— Як прізвище того вчителя?

— От, їй же богу, забулась... Знаю тільки, що звали Панасом Кириловичем... А після нього прибула до школи така сатана, що не дай боже!.. Навіть сказати не можу... Зайде було в клас, гримне на дітей, дасть завдання. Гукне до мене: «Бабо, подзвоните на перерву!» Сам же сідає в кімнаті, п'є горілку і виграє на балалайці. А сказився б ти! То я поскаржилась Петрові Карповичу. Здихались і того балабайщика!

— Це який Петро Карпович, не Мережаний?

— Мережаний. Наш голова комнезаму.

— Так він живий, здоровий? — зрадів Сіваченко.

— Живий! Тільки вашу... сердешну не догледіли...— Вона глянула на портрет.— Тут же така колотнеча була, що світу божого не видно! Ті кулі, як ото рій бджолений, літали... А вона вискочила на вулицю забрать дитину Трифона Буряка... Малого врятувала, а сама... Три кулі... Прямо в груди... Я все зберігаю: і кофточка, і спідниця її, і ботинки,— говорила, схлипуючи.

Біль залізними пальцями здушив за горло Сіваченка. Схопився, пройшовся до дверей і тихо запитав:

— Горнино Гнатівно, де б мені знайти Петра Карповича?

— Може б, повечеряли, Григорію Трохимовичу? — спохватилась бабуся.— Бо я, стара, дурна, заговорила та й забула. А ви ж з дороги...

— Ні, ні, спасибі, я не голодний. Мені зараз же треба знайти Петра Карповича.

— Він як не в комнезамі, то в хаті-читальні. Отут, навпроти церкви.

Григорій Трохимович натяг картуз.

— Може, й заночую в нього, то ви не турбуйтеся,— і вийшов.

4

У невеличкому приміщенні хати-читальні, стіни якої рясно прикрашали революційні плакати, повно молоді. На масивному дорогому столі чадить каганець, лежать пожмакані брошури, газети й журнали за 1914 рік. За столом міцно сидить чоловік років сорока. У нього довгі чорні вуса, низько обстрижена кругла голова, вмережана білими шрамами, як глобус. На могутніх плечах аж тріщить старий френч із чотирма великими накладними кишеними. То голова комітету незаможних селян Петро Карпович Мережаний. Проводить з молоддю бесіду. Говорить повільно, не то зважаючи, не то витискуючи кожне слово:

— Так ото я й кажу, товариші хлопці й дівчата... Скликав я вас для того, щоб підіймати культуру і в нашому селі Похилі Верби. Ясно?

— Петре Карповичу, а що таке культура і як її підіймати? — несміливо запитав дебелий юнак з непокірним каштановим волоссям.

Петро Карпович насупив стрілчасті брови і здивовано запитав:

— А ти що, Якове, зайдуся хатою-читальнею, граєш па гармошці і такої дрібниці не знаєш?

Присоромлений Яків опустив голову.

— Хлопці й дівчата, може, хто пояснить, що таке культура? — І голова переможним поглядом розкосих чорних очей оглядав присутніх.— Ніхто не знає? От темнота... І коли я вас навчу? — Під вусами заграла тепла посмішка.

— А ви нам з'ясуйте,— тихо озвалася дівчина з чорними косами і довгастими карими очима, Оксана Бунчужна.

Петро Карпович міцно потер долонею стрижену голову, підморгнув чорним у срібних повутинках вусом:

— Ну, от, приміром, узяти такий момент... Привіз я вам від графа Едуарда чотири гарби книжок? Привіз... А два вози різних картинок привіз? Привіз... А чорного бргана, на якому пани грали, привіз? Привіз!..

— Не орган, а рояль,— несміливо вставила Оксана Бунчужна.— Так попівна Жанна говорила,— і пригнулась, засоромившись.

— Ти б, Оксано, менше попів слухала...— спокійно вів Мережаний.— Коли я ще за царя воював у Галичині, сам чув і бачив, як у польських церквах грали на такій чортовині і називали її органом... А ти мені — попівну... І «фамільярда» вам панського привіз (це він так на більярд), і скрипок різних навіз, таких, що ви ще й не бачили. Всього понавозив, а культури нема.

— Петре Карповичу, а як грать на оту здоровенну скрипку, що вища за мене, ще й кілок забитий, щоб під бороду не взяти? — звернувся до голови Грицько Марченко, вертлявий парубчак, що лукаво поводив сірими очима.

— Розберемось,— поволі мовив Петро Карпович, прикурюючи від каганця.— Ясно?

— Ясно! — погодилась молодь.

— Ну от,— посміхнувся голова.— Значить, читайте книжки, а хто не вмів, учись у тих, хто трохи кумекає. Оце й буде культура. Співочий гурток у нас є. Це теж культура. Але цього замало. Хотілося б і п'єску поставити таку, як я недавно бачив у повіті. Дуже цікаво! Дісталось там і французам, і антантам, і махновцям, і попам, і іншій погані. Дуже цікаве було видовисько! Люди сміялися, плескали в долоні. Ото культура! Треба постаратись, щоб і в нас таке було.

— Де ж ми організуємо таке видовисько, коли в нас немає сельбуду? — запитав Яків Канюченко.

— Як то нема сельбуду? Та його за один день можна зробити! — перебив голова.

А молодь:

— Як зробити?

— Де зробити?

— У нас же й приміщення немає підходящого!

— Еге,— посміхнувся Петро Карпович,— приміщення нема... Крамар Мілісарат утік з бандитами? Утік! Хлів і конюшню залишив? Залишив. Отож завтра приступайте до будівництва клубу. Пробийте в хліві причільну стіну.

З'єднайте з конюшнею. Вичистіть, виметіть. Дівчата хай стіни помажуть. А ви, хлопці, поставте поміст, намалюйте на причільній стіні хату і соняшники, от вам і сельбуд!

Серед молоді смішок. А Грицько Марченко:

— З конюшні та хліва — клуб?.. Там же крамареві коні, корови, свині стояли. І така блошва завелась, що вулицею не пройти!..

— І брудно! — підтримав його Іван Захарченко, закриваючи долонею рота. Його за вибиті передні зуби дражнили на селі Іван-баба.

— Та який же ви авангард, що поганої блохи злякалися? Понапихайте в кишені полину і працюйте! Ясно?!

У цей час на порозі показався Григорій Трохимович.

— Ясно, Петре Карповичу! — промовив посміхаючись.

Мережаний хвилинку постояв, міряючи поглядом прибулого. Потім кинувся назустріч, широко розставивши руки:

— Григорію Трохимовичу! Та невже це ви? — і міцно, по-ведмежому обняв учителя і поцілував.

Молодь по-школярськи підвелася. Тут і справді були всі, що добре знали Григорія Трохимовича, а більшість — його учні. Учитель потис усім руки. А голова метушливо:

— На цьому й пошабашимо, товариші, бо вже пізно. Значить, завтра ламати крамаря й робити сельбуд. Чи то пак, ламати конюшню і робити сельбуд! Вам ясно?

— Ясно! — дружно відповіла молодь і почала розходитись.

5

У тріпотливому сьйві місяця спало село. Восково-жовті відблиски мінилися на стрілчастих церковних вікнах. Ішли безлюдною вулицею. Туга прохолода охоплювала тіло Сіваченка. Петро Карпович озирався, до чогось за звичкою прислухувався, і рука його весь час торкалася кобури револьвера.

— Як у вас тихо, — мовив учитель, поглядаючи на заплющені очі-вікна землянок.

— Так, сьогодні на диво тихо, — відповів голова.

Десь на другому кінці вулиці рипнула гармошка і два парубочих голоси затягли:

Вийшла Дуня, вийшов я
Заганяти бугая.
Ой Дуню, Дуню, я,
Дуню, ягідко моя!

А я йому: «Бицю, бицю»,
А він лізе до спідниці.
Ой Дуню, Дуню, я,
Дуню, ягідко моя!

Звернули у двір. Там серед старих шовковиць, у бузкових хащах стояв високий кам'яний будинок під залізом колишнього крамаря Мілісарата.

— Отут наш комнезам розміщується,— мовив Мережаний.

— Стій, хто йде! — почувся з кущів різкий голос.

— «Затвор»! — відповів Мережаний.

— Тоді буквально проходите.— Із-за кущів обережно вийшов низенький чоловічок, у картузі, короткому піджаку і з гвинтівкою наготові.

— Нема ніяких новин, Ониську? — запитав Мережаний.

— Ні. Правда, хтось верхи проскочив вулицею на вороному коні. І так тихо, що навіть цокоту копит не чути. Мабуть, чимось пообв'язував.

— Давно? І в який бік? — насторожився голова.

— Ні, недавно. А було так... Сиджу я в бузку. Місяць світить, холодок проймає, аж спати захотілося. Викурив одну цигарку, другу. А щоб не видавати, де саме сиджу, не кресав огню, а ходив прикурювати з каганця. Так от сиджу в кущах і спостерігаю. А вибрав я таке місце, що всю вулицю видно як на долоні. Бачу, якийсь маняк буквально наближається... І так швидко, і так тихо... Я приготував гвинтівку, приглядаюсь. Згадав вашого наказа...

— Ху, та хоч не дихай на мене, Цвігуне, а то перекинувся от твоєї самогонки! Скажи коротко: в якому напрямку по-скакав вершник?

— Я ж і кажу, Петре Карповичу, що так, як до церкви... А потім звернув до річки... Мені ж усе чисто було видно...

Та голова далі не захотів слухати балакучого вартового і першим переступив поріг.

У просторому приміщенні коптив каганець. На двох кованих залізом скринях лежав, розставивши величезні сапдалі, Трифон Буряк. Зачувши кроки, схопився, сягаючи стелі лахматою головою.

— Слухай, Трифоне,— почав ще з порога Петро Карпович,— прийде Яків Канюченко з хлопцями. Видася їм три вушкалки і по обіймі патронів. Вони сьогодні патру-

люють. Ми з Григорієм Трохимовичем будемо в мене. Ясно?

— Ясно,— відповів Буряк, позіхаючи на весь рот.

— Та перевіряй Цвігуна, щоб не спав. Бо від нього, як з барила, тягне... А в нас же тут державне зерно... Треба завтра вивезти...

— Все буде гаразд, Петре Карповичу,— промовив заспанним басом Буряк і незграбно приклав руку до тріснутого козирка.

М'яко ступали в ногу по зволоженій росою пілюці. Обидва мовчали, лише озирались навколо.

— Ось і мій палац,— тихо промовив Мережаний, завертаючи у ворота, позначені двома похилими стовпами. На кущах смородини й лободи переливались рясні перлини роси. Голова озирнувся. Оглянув вікна. Тихо підійшов до низеньких, перекошених дверей землянки. Хвилину прислухався. Біля замка нагнувся. Витяг із щілини невеликий папірець, скручений цигаркою.— Знову пошта прибула,— промовив ніби сам до себе.— Так і знав,— і зайшли в темні сіни.

Голова чиркнув запальничкою, відчинив хатні двері. Відтіля вдарило пусткою, мишами і міцним самосадам.

— Оце, Григорію Трохимовичу, мої хороми,— мовив Мережаний, засвічуючи каганця.— І вікна старанно завішую, щоб мухи вночі не кусали,— ледь посміхнувся.

— А ваша родина?

— Десь у Катеринівці, в матері: і дружина, й діти. Тут боюся тримати...— і підніс до світла знайденого папірця.

Сіваченко оглянув холостяцьку незатишну кімнату. Низенька потріскана стеля з вигнутим сволоком. Голі стіни, на яких самотньо висів портрет Леніна. Старе дерев'яне ліжко акуратно, по-солдатськи заправлено смугастим рядном. На столі кілька зачитаних брошур, підручник з геометрії й розкішний том Шекспіра в золотому тисненні. На стіні до блиску начищена шабля, а на ліжку суворо поблискував воронованою сталлю карабін.

Петро Карпович з великими труднощами розібрав написане і промовив:

— Прочитайте, Григорію Трохимовичу, які я «любовні» листи одержую.

Сіваченко підсунувся до світла і прочитав уголос:

«Ти, червона мережапа собака! Востаннє попереджаю: коли не залишиш грабильську продрозверстку і не пере-

станеш виступати проти бога й церкви, наб'ю пшениці в розпорений кендюх тобі і твоїм цуденятам! До скорого побачення! *Архангел*»

Мережаний бачив, як посуворішало обличчя друга. А на високому чолі наче важко дихав глибокий шрам, що нагадував собою зірку неправильної форми.

— Хто ж це так «ніжно» пише?

— А чорт його знає... Є здогадки, що син куркуля Балащенко, із сусіднього хутора. Але, як кажуть, не впіймав, не кажи злодій... Стріляє в активістів, ріже безневинних людей. Особливо лютує у Вовчому Яру... Це відштовхує від нашої влади людей, а особливо молодь. Боятися головоріза...— Він дістав з мисника хлібину, сало, синю гранчасту пляшку, дві масивні чарки.— Погрози погрозами, а їсти треба. Сьогодні ще нічого в рот не брав,— і палив дві чарки.

— Тоді я ваш компаньйон, бо теж із самого рання нічого не їв,— мовив учитель, нарізаючи сало солдатським ножиком. Він глянув на ворожу писульку і запитав: — А не пробували ліквідувати?..

— Та пробували,— скривився голова.— І ліс оточували у Вовчому Яру, і за селом кілька разів засідки робили... А віп, бандюга, з'являється саме там, де його зовсім не чекають.

— І давно об'явився той Архангел?

— Та ні, може, зо два тижні, як почав зо мною листуватися. Та чорт з ним, давайте вип'ємо за нашу зустріч!

Глухо цокнули чарки, наповнені каламутним самогоном. Випили, мовчки закушували. Випили ще по одній. Вчитель глухо закашлявся.

— Щось часто кашляєте, Григорію Трохимовичу. Чи не простудились?

— Та ні, це простуда особлива... В шістнадцятому довелося газів німецьких понюхати...

— Чужі нас рубали, газами душили... А тепер від «своїх» життя немає... І коли воно вже скінчиться? — ніби сам до себе промовив Мережаний.— В якому чині закінчили царську війну?

— Прапорщиком.

— Нагороди маєте?

— Два «георгії» і кілька медалей... Хоч їх тепер, правда, не модно показувати...

— Партійний?

— З сімнадцятого року. Лютневу революцію зустрів у Петрограді в шпиталі. Потім Червона гвардія...

— Ну от,— весело мовив Мережаний, наливаючи по третій.— Ви та я, і в нас буде своя комячейка!

— А де, Петре Карповичу, вам руку покалічило?

— Та хіба тільки руку?.. Увесь змережаний кулями, списаний шаблями. І на царській війні дісталось, і на громадянській... Недарма й прізвище Мережаний,— і підняв чарку.

На вікні Сіваченко побачив двох мишенят, що сиділи біля дірки. Показав Мережаному.

— О, мої милі пожильці прийшли вечеряти. Ніколи не пропускають такої нагоди.— Він витер вологі вуса. Накришив хліба і дав мишенятам. Ті зовсім не сполошилися, а почали спокійно їсти, поблискуючи чорними намистинками очей.— Люблю все живе,— в задумі продовжував голова.— І пташку, і звірину, й тварину... Особливо коней. Коли в уланах служив, був у мене кавалерійський коник Ураган...— Він глянув на шаблю.— А в бою, під Перемишлем... йому снарядом одірвало заднє копито... Командир ескадрону наказав пристрілити, щоб кінь не мучився. Повів я в лісок свого коника... А він дивиться на мене — і сльози з очей... Не піднялася рука...

Мережаний взяв у руки підручник з геометрії:

— Добре, хоч ви повернулись, Григорію Трохимовичу. Ось навезли від графа кілька возів різної культури: книжок, музики, картинок. Звалили все, і так воно мертве й лежить, бо ніхто нічого в ньому не тямить... Оце якось дядьки попросили мене щось про землю почитати. Знайшов я цю книжечку геоземлію, чи то пак геометрію... Дивився-дивився... Відчуваю, що в ній про землю йдеться, а як і що — не второпаю... Взяв і оцю.— Він показав томик Шекспіра.— Почав читати «Отелло»... Читав-читав, а що воно й до чого — ніяк не розумію.— І він глибоко зітхнув.— Признаюсь, ночами просиджую над книжками. Хочу, щоб мій котелок хоч трохи посвітлішав... Бо прийде час, і молоді скажуть: «Ану, дядьку, елемент відсталий... киш з дороги, не заважай!» І правильно зроблять! Тільки... тільки зобидливо стане, коли хтось дорікатиме цим... Адже наше покоління не винувате, що вчилосся розписуватися гаранником біля чужої худоби.— І Мережаний аж скриппув міцними білими зубами.

— А як школа, Петре Карповичу? Розпочнемо навчання восени?

— Обов'язково! Треба, щоб хоч діти не були такими темними, як їхні батьки.

Він підвівся, потягнувся, аж суглоби затріщали, наче роздушував смажені горіхи, позіхнув і глянув на великий кишеньковий годинник.

— Ого, три години... Що ж, Григорію Трохимовичу, спробуємо спочити, поки ніхто не турбує,— і постелив на двох.

6

Вже четвертий день Григорій Трохимович не виходив в кімнати. Мучив тяжкий кашель. А тут ще й рана відкрилась на носі. Лежав. Даремно його колишні учні зграйками залітали або поодиноці приходили, щоби сказати вчителеві своє щире: «Добрий день!» — або хоч глянути на нього через вікно.

Горпина Гнатівна доглядала за хворим. Нікого, крім Петра Карповича, не впускала. Напувала м'ятою, молоком гарячим, діставала білого хліба і полохала дитлахів, щоб не гомоніли попід вікнами, не турбували вчителя.

Діти неохоче розходились, та невдовзі з'являлися знову. Якось надвечір і Оксана Бунчужна навідала хворого, але бабуся не впустила. -

Чутка про повернення вчителя перелетіла й до будинку отця Онуфрія. Її запис Артем. Він тільки-но загнав у повітку чорного бичка, як попівна винесла йому шпрога. Хлопець подякував і радо промовив:

— Тьотю Жапно! Вчитель наш, Григорій Трохимович, повернувся!

— Коли? — здивовано запитала Жапна.

— Та сьогодні, оце тільки що! — і вибіг з підскоком за ворота.

У Жапни трепетно забилося серце. Не пішла до кімнати. Пройшла у сад. Стала під старою грушею і задивилась на місяць. На рожевому заході дивовижним звіром здіймалась чорна хмара. А в ній, мовби в акваріумі, золотими рибками снували зламані стріли блискавиць. Заворожено стояла попівна під старою грушею. Лише міцні дівочі груди високо здіймали білу шерстяну кофту. «Повернувся,— беззвучно прошепотіли уста.— Який же віп тепер?.. Чи змінився... Чи признається?..» І в її серці сплелися надія і сум. Байдужий до всього місяць патрушував на її кучеряву голову бліду позолоту, а в душу — метелицю сно-

гадів... І вставали спогади, то чисті й ніжні, як перший весняний цвіт, то болючі й тривожні, як ніч перед боєм. Плач дітей, голосіння жінок, перебори гармошки на вигоні. Поцілунки й останнє «прощай»... Село виряджало на війну хліборобів. Разом з ними пішов і Григорій Трохимович, в якого Жанна закохалася ще юною гімназисткою. Він чудово грав на скрипку, вона — на піаніно, а мати красиво співала:

Та нема гірш нікому,
Як тій спротиві...

Та Сіваченко одружився. Це ще більше поглибило її першу затаєну любов. А далі...

Померла мати, колишня попова покоївка... Цьому допомогло розпутне життя батька. І не залишилось для дівчини нічого святого. Нотай утекла на фронт, стала милосердною сестрою. Жила тасмною надією знайти його, учителя...

Бої. Сморід землянок. Стогони й прокльони покалічених. Залицання п'яної офіцерні. І ось під Перемишлем, на полі бою, знайшла його, Сіваченка, тяжко пораненого в голову. Заплакала, перев'язала, винесла обережно з бою, як малу дитину. І де в неї сила взялася? І тоді так само світив повний місяць. Тільки був червоний-червоний, як велика солдатська рана. Дві доби лежав непритомний вчитель, а вона не відходила ні на хвилину... А коли прийшов до пам'яті, глянув на неї з-під марлі, погладив руку й прошепотів: «Спасибі, Шурочко...» Думав, що то дружина...

Тихим росяним листом шелестять спогади... Хотіла признатись йому, що любить, але дівоча гордіть не дозволила. Так і пішла знову в саме пекло боїв...

А далі — поранення, шпиталь, міжнародна медаль імені англійської сестри милосердя Флоренс Найтінгейл... І знову бої, кров, стогони... Всю ніжність віддавала пораненим і думала, думала про нього. Сіваченко був для Жанны далекою манливою долею, до якої можна було дійти крізь ліси, гори, провалля, дими й вогні, відчай і навіть смерть...

І ось тепер він тут, недалеко, і такий же самотній, як і вона. Може, це щастя, а може, горе?..

Довго стояла, тривожно вслухаючись у вечірню тишу. Аж тоді, коли від річки незримо підкралася прохолода і хлюпнула на гаряче тіло, пішла до своєї кімнати. У батька

світилося, але дівчина не зайшла. У невеликій кімнаті засвітила лампу. Сіла в м'яке старе крісло. Потерла ліву руку, прострелену вище ліктя розривною кулею. Обвела сумним поглядом кімнату. Тут ще так недавно жила мати. Те ж саме ліжко, ті подушки, меблі. На покуті — образ богоматері. Під склом — білий восковий вінок і фата. Нижче — невелике почорніле розп'яття, кипарисовий хрестик з трьома перекладинками. На столику — улюблені книжки покійної: Лермонтов, Нечуй-Левицький і Олесь... Лише «Кобзаря» не стало.

Жанна дістала з маленької шафи графіцчик з горілкою і пачку дешевих цигарок. Мимоволі глянула на портрет матері, писаний олією. В синій квітчастій хустині, у вишиваній кофті, кілька разків червоного намиста. Печальними очима дивилася на свою доньку, наче просила: «Не ший і не пали...»

На фронті Жанна не пила й не курила. А повернувшись додому, з досади почала... Навіть від батька не приховувала цього. Він, правда, не дуже й заперечував, бо сам полюбляв заглядати в пляшку. Колишня військова служба, гучні компанії, а коли став попом — весілля, хрестини, похорони, — скрізь чарка. Ще раз глянула на портрет матері, скорбною сільською красуні, і згадала її передсмертні слова: «Не дай бог, доню, з покоївки стати попадею». Налила чарку, випила. Закусила шматочком пахучої дині. Запалила цигарку й розгорнула томик Олеся на тій сторінці, де була ще мамина закладка. Прочитала вголос:

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх,
І з дивним рапком ніч злилась,
І як мені розняти їх?!
В обіймах з радістю журба,
Одна летить, друга спить...
І йде між ними боротьба,
І дужчий хто — не знаю я...

По тілу розлилось бентежно-лоскотне тепло. Відсунула книжку, випила ще. Рішуче тріпнула руськими підстриженими локонами і з болем промовила:

— Отак і я: не знаю, хто дужчий — журба чи радість? Відчай чи надія? — І важкі сльозини залишили на палаючих щоках два вологих сліди.

Хтось постукав у двері. Швидко заховала горілку й цигарки.

— Прошу!

Зайшов огрядний отець Онуфрій з розкішною рудуватою бородою, схожою на новий віник, зв'язаний з турецького проса. На голові посрібленою короною красувались густі кучері. Він був у чорному халаті, в руці тримав невеличку книжечку в коричневій палітурці.

— Не спиш, донечко? — ніжно запитав.

— Як бачите, отче...

— О, та в тебе ланіти аж горять... Ти плакала?..

— Ні.

— Ціла?

Мовчання. Отець Онуфрій поклав на її голову теплі долоні, наче благословляв. А помовчавши, наскільки міг, ніжно заговорив:

— Чадо моє єдине... Ми залишилися тільки вдвох... Так, тільки вдвох... — Він замовк, важко дихаючи. І хоч як відвертався отець Онуфрій, Жанна почула важкий запах горілчаного перегару. Ніби догадуючись, про що говоритиме батько, вона раптом запитала:

— Отче, навіщо ви п'єте?

— Так богові угоднo... Раз спокусив диявол, і не можу вирватись із його тенет. Та я вже своє прожив, а ти ж, донечко, тільки починаєш...

— І мене спокусив диявол!.. — відповіла з якимось викликом і пустила хмарку диму. — Чули, отче, повернувся наш учитель Григорій Трохимович?

— Сіваченко?

— Так.

— Це... це приємно... Збільшиться наша компанія. Пригадуєш, він, ще коли мати жила, заходив до нас, гарно грав на скрипку. Порядна, вихована людина, — говорив отець Онуфрій. — І тобі й мені веселіше буде.

Але в цих, здавалося, солодких речах Жанна відчула фальшиві нотки. Широкі долоні отця Онуфрія затремтіли на її голові і сповзли.

— Доброї ночі, чадо моє, — промовив і вийшов, навіть не поцілував її в лоб, як це робив завжди...

Отець Онуфрій заходив до дочки з неабияким візитом. Позаминулої ночі до нього таємно проник бандит Аристарх Балашенко, який видає себе за Архангела. Ще будучи петлюрівським сотником, Балашенко стояв на квартирі в попа. Тоді й закохався в Жанну. Навіть таємно домовився з попом: тільки розгромлять «голопузих більшовиків», зразу ж приїде просити руки і серця Жанни. Умову скріпили торбинкою награвованого золота, яке Балашенко передав

попові, тільки б той охороняв дочку і не дозволив вийти за іншого.

Ще за часів цетлюрівщини він натякав Жанні про сотника — не захотіла навіть слухати. Більше того, заявила батькові, що не може порушити слово, дає ще на фронті вчителів Сіваченкові, бо поклялась у своїй вірності. Хоч це була справжня вигадка, аби тільки позбутися сотника.

Надії Балащенко на розгром «голопузих більшовиків» провалились. Отже, й з одруженням справа лопнула. Та незабаром він об'явився тут в окрузі. Перший візит напівотцеві Онуфрію. Дізнавшись, що Жанна не вийшла заміж, благав попа повінчати їх тасмно.

Той вагався. Та коли Балащенко пагадав про золото і суворо заявив: «Отче Онуфрію!.. Або вінчання, або мemento морі...» — пообіцяв поговорити з дочкою.

Саме з такою метою і заходив сьогодні до Жанни. Але згадка про вчителя затулила попові уста й опустила руки. Кільце замкнулось... З горя і пив чарку за чаркою. А перед очима стояв грізний сотник, рука — на кобурі, і говорив: «Отче Онуфрію, або вінчання, або мemento морі».

7

Після того вечора вже четвертий день Жанна не виходить на вулицю. Куди ж їй було ходити? З ким дружити? Адже не раз чула цинічні репліки парубків: «О, сестра милосердя пішла... Це така, що пройшла Крим, і Рим, і мідні труби і заглянула чортові в зуби!..» П'є, курить, читає, плаче. Годинами просиджує біля стрілчастого вікна, що виходить на вулицю. Проводжає заплаканими очима подорожніх, череду корів, навантажених снопами гарби, фури, які вивозили продрозверстку. Та жодного разу не побачила Григорія Трохимовича. «Що з ним? Де він? Чом не навідається, хоча б на хвилинку?» Інколи хотілось побігти до школи. Але розум брав верх над почуттям.

Лише вечорами, коли Артемко приганяв телят, виходила надвір. Допомогала хлопцеві заганяти худобу. Передавала, щоб не бачив піп, сала чи хлібину хворій матері. Цим вона ніби виконувала заповіт матері, яка завжди казала: «Доню, останньою крихтою ділися з бідними, люби і шануй людей...»

Єдина відрада — вірна подруга Оксана Бунчужна, наймичка багатія Колошматенка. І в пошівни, і в наймички

багато спільного: краса, молодість, любов до пісні й засмучені очі. Жанна навіть почала навчати Оксану потної грамоти. Обидві вони не любили ходити вечорами на вулицю слухати нахабні залицяння парубків. Інколи Жанна дарувала подрузі якусь кофтинку, щоб батько не бачив. А матері передавала медикаментів, які в неї залишилися ще з фронту.

Після важкої безсонної ночі подумала пройтися до річки. Згадала, що Григорій Трохимович колись завжди ходив туди вранці на прогулянку. А їй так хотілось побачитися...

Причепурилась перед дзеркальцем, схожим на серце. Наділа білу шерстяну кофту, на плечі накинула чорний газовий шарфік і пішла.

Старовинний будинок отця Онуфрія стояв хат через п'ять від школи. Це була добротна кам'яниця під коричневою полив'яною черепицею. Її густим вінком оточували розлогі лини й акації, наче оберігали від сторонніх поглядів. У другому кінці двору містилися приміщення для худоби, птиці. Широке подвір'я обнесено високим кам'яним муром. А залізні зелені ворота масивні, мов біля фортеці.

Жанна садом вийшла на город, який збігав до самої річки. Ішла стежиною, протоптапою через картоплиння і зарості уже дозрілого маку. На коричневих парасольках крону, як тонкі нитки марлі, снувалось мереживо бабиного літа. Над безкраїм жовтаво-зеленим розливом верб підводилось веселе сонце. Над річкою ще стояла прозора пелена блакитного туману, який затоплював очерети по самі гусарські султани. У березі, проти городу Кіндрата Колошматенка, чулися сплески праника, які лунко відбивались у плавнях.

Було тихо й свіжо. Раптом з гуцавини верболозу злетіла пісня:

Цвіте тереп, тереп цвіте,
Листя опадас.
Хто з любов'ю це знається,
Той горя не знає.

Жанна пізнала голос Оксани, зраділа, швидко підійшла до подруги, і їхні голоси обнялися в ранковій тиші.

А я молода дівчина
Та й горя зазнала:
Вечеронька не доїла,
Нічки не доспала.

Слухали небо і сонце скаргу сердець дівочих. Слухали річка, замріяні очерети й верби. Слухав з насолодою і Григорій Трохимович, який цього ранку вперше після хвороби вийшов на прогулянку. Він стояв недалеко під старою вербою. До болю закушував губи, щоб не розкашлятися і не сполохати цих уранішніх співучих пташок, а разом з ними й пісню, яка саме розправляла крила:

Ой візьму я креселечко,
Сяду край віконця.
А ще очі не дримали,
А вже сходить сонце!

Хоч дримайте, не дримайте,
Не будемо спати:
Деся поїхав мій миленький
Іншої шукати.

— Аж тепер, добрий ранок!
— Здрастуйте,— відповіла Оксана.
— От і заспівали. А я за тобою вже так скучила. Чом не заходиш? — І Жанна міцно обняла подругу, на якій і кофта, й спідниця були вологими від прання.

— Та нема коли, Жанночко, і вгору глянути!

— Тобі ще багато прати?

— Та ні, одна рядничка лишилась...

— Може, допомогти?

— А ви ж умієте?

— Коли б ти знала, скільки оці мої руки перебрали закривавленої білизни... Скільки пораних перенесли...

«Жанна»,— подумав учитель, довго й глухо закашлявся. Зачувши кашель, дівчата замовкли, насторожились. Сіваченко підійшов до них.

— Добрий ранок,— привітався.— А я думаю, хто це так рано висвітує?

— Добрий ранок,— відповіли дівчата.

Перед учителем стояли дві стенові красуні. Русокоса, з великими голубими очима і мармуровим обличчям — Жанна. І струнка, як молода тополя, із засмаглим на вітрах обличчям — Оксана. Дві чорні коси спадали їй на груди. Благенька спідничка була високо підтикана, показуючи міцні красиві ноги. В руці вона тримала праник і великими карими, ніби зляканими, очима дивилась на Сіваченка. Мабуть, згадала про підтикану спідницю, зашарілась і почала швидко обсмикуватися.

А дівчата, притулившись одна до одної, дивились на

Григорія Трохимовича, на його бліде виснажене обличчя. Він стояв з непокритою головою. Тихий уранішній вітрець бавився чубом, який подекуди заплели срібні нитки.

Сіваченко помітив — щоким Жанни заливав густий рум'янець, а прицухлі вуста, як у дитини, що довго плакала, дрібно здригалися.

— Що, не впізнаєте? — першим порушив тишу.

— Чому? — озвалася Жанна. — Я зразу ж упізнала. — Очі її стали вологими.

Сіваченко Оксані першій потис червону й холодну від прання руку, промовивши:

— Виросла, Оксано, розцвіла, змужніла. Зовсім не схожа на ту дівчинку, яка в школі колись бігала скаржитись, що хлопчики за коси смикають, — і посміхнувся.

Оксана нічого не відповіла, тільки склала на грудях руки.

— А я? — почувся тремтячий грудний голос Жанни, в якому відчувалися нотки і жалю, і задрощів, і хвилювання.

Григорій Трохимович потис її маленьку руку. Заглянув у блакитні очі, які виблискували росою й молодістю.

— А ви, Жанно, така ж хороша, як і раніше. Анічутінку не змінилися. Точніше, зміни є...

— В який бік? — запитала Жанна, і одна брова її тріснулася.

— Звичайно, у кращий...

— Оксано-о-о! — почулося з пагорба. — Чусш, де ти там?!

— О, вже репетує, — тихо озвалась дівчина. А тоді голосніше: — Іду-у-у! — і почала швидко збирати прання.

— Хто то? — запитав учитель.

— Та хазяїн. Боїться, щоб не постояла зайву хвилину, — і, перекинувши прання на коромисло, швидко пішла.

— Давно прибули? — запитала Жанна, хоч добре знала, коли об'явився вчитель.

— Кілька днів...

— І не показуєтесь... — вирвалось мимоволі, й вона зашарілась. Дивилася спідлоба на нього благально-ображеними очима.

— Ще не встиг, — відказав Сіваченко й закашлявся.

— Як здоров'я?

— Та так... — і знову закашлявся.

— Дасться фронт ознаки?

— Трохи...

— Може, ліки потрібні? У мене дещо є. Зайдіть або пришліть когось...

— Спасибі.

Розмова явно не клеїлась. Жанні хотілось, якнайшвидше почути від нього щось утішне, бодай спогад. Хотілося і собі вилити все, що на душі наболіло... Але... І намірилась іти.

— Ви куди?

— Додому,— тихо відповіла, не дивлячись йому в очі.

— Ходімо разом.

На цей раз Жанна не пішла додому городом, а вузеньким провулком, плекаючи надію поговорити з учителем. Ішли повільно, перекидаючись незначними фразами. Раптом Сіваченко запитав:

— Ви... одружені, Жанпо?

— Ні,— відповіла й здивовано глянула на Сіваченка.— Батько хотів віддати за одного петлюривця...— і замовкла.

— Жаль...

— Що жаль? — кинулась поцівна.— Що я не вийшла заміж за бандита? — Її очі блиснули блакитною сталлю.

— Пробачте, ви мене не так зрозуміли... Жаль, що у вас так складається... життя...

— А у вас хіба... краще? — Вона нагнулась, щоб зірвати стеблину петрового батога, на якій синім полум'ям палахкотіли запізнілі квіти. Смикнула раз, другий — не рветься.— Бачите, яка я безсила, навіть квітку не можу зірвати,— мовила з потками печалі.

Григорій Трохимович зірвав дві стеблини, рясно обліплени синіми очима квітів. Вони чомусь нагадували йому очі Жанни.

— Прошу, останніх із могікан.

— Спасибі. Але це ще не останні. Ще цвістимуть жовті квіти,— і, багатозначно глянувши на Сіваченка, почала обривати сині вії петрового батога.

Порівнялись із поповим будинком.

— Бувайте здорові, Жанночко,— ніжно потис руку.

— Так пришлете по ліки? — дивилась на нього благальними закоханими очима. А нишком сподівалась, що сам прийде. Адже він був колись вхожий до їхнього дому.

— А чи варто вас турбувати?..

— Може... самій принести? — запитала багатозначно.

— Не заперечую, коли це для вас... зручно. Я завжди буду радий такій гості,— і ще раз потис її теплу маленьку руку.

Оксана сиділа на току і вибивала соняшники. Була швидко й легко, наче боялась попусувати дорідне насіння. Так мати привчила ще змалку: біля чого б не ходила — худоби, хліба, — треба робити все з душею. І вона робила. Тож недарма Кіндрат Колошматенко нею не хвалиться. Якось заходив до матері й сказав:

— У тебе, Марфо, не дочка, а золото. Все горить у її руках. Не наймичка вона в мене, а справжня господиня. Так, так, господиня...

А сьогодні Оксана працювала з особливим натхненням. Милувалась водограями соняшникового насіння, яке стрибало їй аж на голову, і співала. Дівчина згадувала шкільні роки, Григорія Трохимовича. Як він гарно умів розповідати про людей, про заморські краї, про різних звірів, моря й океани. І хоч вона тоді далі свого села ніде не була, в уяві розгортався широкий казковий і незнаний світ...

Григорій Трохимович грав на скрипку, учив їх співати, водив на екскурсії, розповідав історію свого краю... Одного разу навіть розкопували старовинну могилу й знайшли заржавілу шаблю. Від нього вперше почула вопа про Тараса Шевченка...

«Трах-тах-тах», — вистукувала палиця по соняшниках. І знову спливали й спливали спогади про незабутні шкільярські роки. Згадала Оксана й таке: коли грали в кішки-мишки, кожен учень хотів, щоб Григорій Трохимович тільки його тримав за руку...

Любили діти вчителя, а для неї він був як батько. Завжди цікавився життям їхньої сім'ї. Допомогає, чим міг, теплим словом утішав матір. А коли Григорій Трохимович одружився, Оксана довго плакала... Навіть три дні до школи не ходила... Здавалось, учитель більше не візьме за руку, граючись з учнями, нічого цікавого не розкажуть і до них не заходять...

«Бах-бах-бах» — вистукує липка від соняшникового клею палиця. Сокоцуть задоволено кури, весело цвірінькають горобці, ласуючи насінням, а спогади линуть і липуть...

Літній день, страшне слово «війна». Немилосердно пекло сонце. На вигоні натовпи людей, стражники, солдати... А в повітрі — сумна-сумна пісня:

Последний вонешний денечек
Гуляю с вами я, друзья.

А завтра рано, чуть світочек,
Заплачет вся моя семья...

Плакали жінки, дівчата. Гірко плакала й вона, стоячи недалеко від Григорія Трохимовича. Він був серйозний і зосереджений, як на уроках, і весь час заспокоював дружину, аж поки якийсь військовий з шаблею при боці командовав: «По возах!» Вози поволі рушили. А в сірій куряві ще довго тріпотіли руки вчителя.

Згадала, як пізньої осені зібрались вони до школи. А нового вчителя ще не було. У клас зайшла Олександра Петрівна. Прочитала їм казку про рибалку і золоту рибку, і розійшлись.

Вистукує палиця. М'яким теплим дощем бризкає насіння на босі ноги дівчини. Вона так захопилась роботою й спогадами, що не почула, коли підійшов хазаїн.

Кіндрат Пилипович Колошматенко мав уже років під п'ятдесят. Був він невисокий на зріст, але міцний, жилавий. Ходив у сірому піджаку, жилетці непевного кольору, в галіфе і великих чоботях-витяжках. На голові носив пропотілого наскрізь картуза на пружині, з великим козирком, під яким ховались рухливі сіруваті очі. Голову схилив на правий бік. Носив невелику м'яку борідку рудуватого кольору.

Ось Кіндрат перевірів, чи добре вимолочено соняшники. Посміхнувся і задоволено промовив:

— Оце — по-хазяйськи...

— Ой! — жахнулася дівчина. — Коли ж ви підійшли, що я не почула?

У Колошматенка й справді була така звичка: до чого б не підходив, ніби підкрадався...

— Задумалась? Хе-хе-хе.

— Та ні, просто поспішаю. Хочу сьогодні домолотить, поки дощу нема.

Хазяїн зачерпнув жменями, як ковшами, теплою насіння. Подув, провіяв, зважив на долонях.

— Ех і соняшники цього року, як ніколи...

— Дуже гарні та повні, — погодилась Оксана. — Тричі палкою вдариш — і все насіння вилітає!

— От тільки жаль... — Він почухав потилицю, зарослу рудуватим волоссям, як переспілою отавою.

— Що жаль?

— Та... сподівався, що буде і мені, і молотниці перепаде олійки...

— Хіба вам не вистачить?

— Та це я, дівчино, знаю... Але справа, видиш, не в цьому.

— А в чому ж?

— Поки сієш, збираєш, молотиш — твоє... А там знайдуться непрошені господарі і «дайош!». Так, як і з пше-ничкою, виходить. А не повезеш — зразу ж тобі катавасію роблять... Таке тепер життя настало...

Він глянув на два великих ожереди соломи, на немолочений стіжок жита і якось украдливо продовжував:

— Оксано, перекажи матері, що я дуже шаную твою працю і за це хочу віддячити...

— Чим?

— Ну, приготуй місце, а я вечорком підкину кілька мішечків зерна.

— Навіщо, дядьку Кіндрате?

— Я ж сказав: хочу віддячить за твою чесну працю. Бо як налетить отой грабзагін...

— Який грабзагін?

— Ну, продзагін, як вони кажуть... А так і вам якийсь мішок перепаде, і мені щось залишиться...

— Ні, мати не захочуть цього! Минулої ночі Гнат Захарченко привозив, так не прийняли і сказали: «Я не хочу обманювати нашу владу...»

Колошматенко скривився:

— Який же тут обман? Я сіяв, збирав, молотив і хочу пособити добрим людям...— Він побачив на стіжку, порослому зверху від дощів, зграйку горобців. Ухопив ломаку, замахнувся. Та в цю мить здоровенний кіт чорною стрілою налетів на пташок. І, видно, у мисливському пориві не розрахував стрибок, бо так і полетів додолу. Правда, горобця не випустив.

— Так їх, дармоїдів! — мовив до kota.— Вони теж як оті грабармійці!..

Підійшла молода сусідка-солдатка:

— Помагай бог!

— Казали боги, щоб і ви допомогли,— пожартував Колошматенко.— Що скажеш, Марино? — запитав з ходу, бо надто не любив, щоб у дворі бували зайві люди.

— Я до вас, Кіндрате Пилиповичу. Дайте мені kota...

— Гм... kota?

— Вірите, така мишва завелася, що спасу нема! Мішки погризли, хліб переводять. Навіть письма мого чоловіка посікли — аж за іконами!

Колошматенко натяг козирка ще більше на очі й мовив:
— Та воно, видиш, не шутка дати kota... Але що з цього практично вийде? Він у тебе наїється мишей, а своїх не захоче ловити. Адже так?

— Та хоч на одну ніч, Кіндрате Пилиповичу. У вас їх аж трое. Колись і я вам чимось пособлю.

Кіндрат глянув скося на молодичку і повагом промовив:

— Гаразд... Із сусідами треба й жити по-сусідськи,— і покликав kota.

Той підбіг, поблискуючи жовтими, як у сови, очима, і почав тертися об цупку халяву хазяїна.— На, неси, хай полохас мишву. Він добрячий, пацюків ловить!

Жінка загорнула kota в мішковину, тільки голову залишила. Подякувала й пішла. А Колошматенко вслід:

— Слухай, Марино! Вранці принесеш kota і допоможеш дівчині впоратись із соняшниками!

— Та вже допоможу,— почулось невдоволене.

«От ненажера»,— подумала Оксана.

Хазяїн відігнав курей. Присів біля Оксани навпочіпки. Пересицав зі жмені в жменю насіння. Видно, хотів сказати щось, але не наважився. Цим скористалася дівчина.

— Дядьку Кіндрате, відпустіть мене сьогодні після обіду...

— Куди? Може, матері погіршало?

— Ні.— Оксана не любила обманювати.— Молодь розпочала будувати сельбуд, і я хочу допомогти.

— Сельбуд?.. Гм..— і трохи підсунув козирок.— А без тебе не обійдуться?

— Та я ж пообіцяла Петрові Карповичу.

Колошматенко довго чухав свою перекошену шию. Підвівся. Старанно обтрусив насіння, що попримлипало до штанів, і мовив:

— Та вже йди. Тільки щоб на току порядчок був... Бачиш, он хмарки схоплюються, як на дощ?..

— Не турбуйтеся, я все зроблю! — мовила весело Оксана.

Колошматенко одійшов, зупинився в якомусь ваганні. Потім промовив:

— Оксано, я йду в комнезам... Викликали... А ти... ось що... Увечері піде не затримуйся, приходь до мене... Ї дуже важлива розмова,— і, не чекаючи відповіді, пішов.

Давно колись, ще бідним парубком, Кіндрат Колошматенко ходив до Одеси на заробітки. Там він бачив, у яких розкошах живуть кущі, фабриканти. Чув, як бенкетують. Роз'їжджають по заграничних курортах. І саме тоді його серце полонила жадоба розбагатіти. «Або смерть, або багатство!» — таким став його девіз.

Був він хоч і середнього зросту, а багатирської сили. Вантажив вугілля, ящики в порту. Не пив, не курив, з компаніями не водився. Їв хліб з водою, влітку спав на березі моря, щоб не платити за куток. Складав копійку до копійки. Але — не забагатів. Тільки й того, що надірвав своє здоров'я.

Там, у порту, познайомився з одним греком з Молдаванки, Миколою Мілісаратом, або, як його звали друзки, Колькою Нашатиром. Колошматенкові сподобалась сміливість, відчайдушність, злодійська практичність Мілісарата, і вони подружили. Колька Нашатир зв'язав Колошматенка з контрабандою. Кілька разів доля їм посміхнулася. Завелися гроші. Друзки почали мріяти навіть про відкриття власної крамнички на Пересипі. Бо й Мілісарат був теж уражений мікробом збагачення й наживи. Не раз говорив Кіндратові: «Слухай, Кондрашко, я ще на Молдаванці переконався — у кого гроші, у того сила і влада. Будуть і в нас гроші, матимеш силу і владу. Тільки треба діяти рішуче, нікого не жаліти, навіть себе!»

І вони діяли, ішли з контрабандою на самі відчайдушні операції. Зростали гроші, а відтак і надії не збагачення. Та незабаром махінаціям їхнім прийшов кінець. Обидва потрапили до рук поліції. Гроші в них забрали. І, замість омріяної крамниці, потрапили до тюрми, в якій просиділи майже рік.

Там, у камері, Кіндрат ще більше зблизився з Мілісаратом, ще більше повірив у його ризиковані плани.

«Не журись, Кондрашко, — запевняв той. — У мене є такий план, як у Бонапарта! Хай тільки випустять. Ми таке роздусмо, що всі багатії Одеси перед нами циліндри скидатимуть! Щоб я так жив! Ми ще поставимо фірмовий магазин на самій Дерібасівській!»

Мілісарат спочатку запропонував почати з конокрадства, поки хоч трохи розживуться. Колошматенко погодився. Гроші туманили голову. Вийшли з в'язниці і при-

ступили до діла. Спочатку перепродували крадених коней. Удача розпалювала злодійські апетити. А незабаром почали й самі красти. Дві пари породистих коней вивели в німців-колоністів. А на третій парі — попались у Миколаєві. Прямо на ярмарку дядьки вчинили самосуд. Колька Нашатир позбувся тоді трьох ребер, а Кіндрат Колошматенко на все життя залишився зі звернутою шиєю.

Минули роки. І ось грек Мілісарат і Кіндрат Колошматенко показалися в селі Похилі Верби. Перший відкрив крамницю. Другий — купив у графа добрий шмат землі. А незабаром обидва стали багатіями на всю округу. Побудували будинки, кращі, ніж у попа, завели породистих коней, корів. Поставили вітряки. Колошматенко ще прикупив землі, придбав новий реманент, парову молотарку. В обох запрацювали наймити: строкові, поденщики. Люди тільки дивувалися, дивлячись, як зростає багатство крамаря й куркуля. Та ніхто не знав, де воно береться.

Ходили, правда, непевні чутки-здогадки. І то — різні. Одні казали, що, мабуть, вони зарізали на хуторі Майорському знаменитого професора-лікаря і забрали в нього золото. А такий страшний випадок мав місце за два роки до появи Мілісарата й Колошматенка в селі. Інші говорили, що вони, мабуть, десь в Одесі пограбували банк. Треті — що викопали скарб...

Але все це були тільки непевні припущення, які передавалися нишком, по закутках.

Тим часом багатство і слава Миколи Харитоновича і Кіндрата Пилиповича зростали. Постійними й дорогими гостями бували в них піп, пристав, волосний староста. Навіть сусідній поміщик, гонористий граф Едуард Гутман, здоровкався з ними за руку. А Мілісарат не раз вихвалявся перед високими гостями, що думає відкривати магазин в Одесі на центральній вулиці.

Кіндрат Колошматенко хвалитися не любив, але нишком думав порівнятися багатством із самим графом Едуардом.

І Мілісарат і Колошматенко не одружувались. Зате обидва часто міняли дівчат-покоївок, яких привозили з сусідніх сіл і хуторів.

Та ось грянула Жовтнева революція. Майбутній одеський мільйонер Микола Харитонович Мілісарат частину свого майна продав, частину краму передав на схованку до Колошматенка і втік в Одесу. Худобу, меблі розібрала біднота. Вітряк і будівлі перейшли до місцевої влади.

Кіндрат Колошматенко підійшов до залізної брами колишнього двору Мілісарата. Чомусь шпигонуло в серце, аж в очах потемніло. Постояв, віддихався. Озирнувся. Непомітно перехрестився. «Хоч би не повернувся чортів грек», — чомусь подумав і зайшов у відчинені заіржавілі ворота.

Біля розлогої шовковиці, що гіллям сягала аж на дах, прив'язано засідланого гнідого коня. У другому кінці двору в крамаревих приміщеннях — конюшні й хліві — чувся стукіт молотків, сміх, пісня. Біля залізних дверей колишньої крамниці, де зсипали зерно, сидів босий вартовий з австрійською гвинтівкою. На високому ганку зручно розтапувались дід Самійло і десяцький Онисько Цвігун. Обидва важко заглядали в клаптик недокуреної пожмаканої газети, диміли цигарками.

— День добрий вам, — чемно привітався, взявшись за широкий козирок.

— Здрастуйте, Кіндрате Пилиповичу, — схопився Онисько й шанобливо вклонився, торкнувшись рукою вицілого солдатського картуза.

Кіндрат потис обом руки, делікатно спитав:

— Влада на місці? — І кивнув на двері.

— На місці, — озвався дід Самійло.

— Не знаєте, навіщо мене викликали?

— Іди, Кіндрате, Мережаний тобі сам усе чисто розкаже й покаже, — насмішкувато відповів дід.

— Він сам, чи хтось, може, є? — допитувався, показуючи на засідланого коня.

— Буквально Гнат Захарович в нього, — мовив Цвігун.

— Та йди, Кіндрате, не заважай! Тут саме таке цікаве в газеті попалося, а він торохтить і торохтить, — розсердився дід Самійло.

Колошматенко натягнув картуза на очі, пройшов своїм легким звірячим кроком до відчинених дверей колишньої крамаревої вітальні.

— Можна, Петре Карповичу?

— Заходь, Кіндрате Пилиповичу. Сідай!

— Спасибі, — низько вклонився Колошматенко й пірнув у м'яке графське крісло з обрізаною шкіряною оббивкою.

Петро Карпович сидів за широким горіховим столом з масивними різьбленими ніжками. Обличчя його червоне,

світніле, лівий вус часто сіпався. Перед ним — револьвер і погризена ручка, якою часто й сердито дзьобав у лампадку з чорнилом, наче хотів пробити її.

Проти нього — Гнат Захарченко, дебелий, худий чоловіча із колючою сивуватою стернею на обличчі. Смаглява шия в глибоких зморшках, по ній чорніли кривульки цемитиї пилюки. Він дивився вниз, постукуючи замашним вишневим пужалном об підлогу. Його вилицювате, як у монгола, обличчя суворе.

— Тобі ясно, Гнате? — різко запитав Мережаний.

Гнат мовчки кивнув кострубатою, давно не стриженою головою і все дивився в підлогу, наче розглядав німецькі солдатські чоботи з широкими коротецькими халявами, побитими латками, як вісою.

— Ти ж не якась контра чи буржуазія, — продовжував нагнітати голова, — а наш селянин-середняк... А хліб — коваєш. Від кого?.. Од влади, яка наділила тебе і землю, і худобою. А ти знаєш, що білий бандит генерал Денікін кров'ю заливає нашу радянську землю! — Він показав на великий плакат з написом: «Всі на боротьбу з Денікіним!» — Хто ж його битиме, коли вояки будуть голодні? Хто, я тебе питаю? Мало того, що твій син-лоботряс не воює, ще й батько, замість того щоб везти хліб у державну комору, розвозить уночі попід хати на сховки.

— Іван мій гандж має, через те його й не беруть, — глухо мовив Захарченко.

— Гандж має, — перекривив Мережаний. — А ревти цілими ночами на вулиці, як бугай, то не має ганджу?

— А ми замолоду хіба кращі були? — вступився за Гната Кіндрат.

Мережаний перевів очі на Колошматенка:

— Слухай, Кіндрате Пилиповичу...

— Слухаю, Петре Карповичу.

— Скажи, ти за Радянську владу?

— Дивне запитання, — знизав той плечима, подивився боком на Мережаного. — А за кого ж я? За отих бандитів петлюрівських, що забрали найкращого коня і дали жмепю «лопатою»? Чи за Махна, що заграбастав кабана пудів на десять і найкращого килима, щоб свою тачанку застелити? Я — за нашу Радянську владу. І хлібець, як бачите, вивожу, і коней давав у обоз, снасибі, повернули. І на школу жертвував, хоч і дітей не маю. І дівчину-сироту содержую, як рідну дочку... А ви, Петре Карповичу... —

і натягнув картуза на самий ніс, удавши із себе ображеного.

— А скільки попові завіз пшениці? — запитав голова.

— Бачте, і на церкву треба... Ми люди віруючі.

— Віриш у бога?

Колошматенко не знав, до чого веде Мережаний, і відповів:

— Звичайно, вірю... Але коли... той...

— Коли що?

— Ну, коли... наша влада накаже — і до церкви перестану ходити. Навіть ікони продам, як добрі гроші дадуть.

— О, Кіндрате Пилиповичу, то ти такий сознательний, хоч у більшовицьку партію тебе приймай! — засміявся Петро Карпович.

— В партію, може, й не той... — мовив Кіндрат, — але вважайте, що я не білий, не зелений і не жовто-блакитний, а червоний! — і підсунув угору козирка.

— А не такий часом, як редиска?

— Не розумію.

— Ну, зверху червона, а всередині біла...

— Це вже, Петре Карповичу, хоч ви й влада, але справжню котовасію на мене наговорюєте. Всі знають, що я колишній поміщицький наймит, одеський вантажник. А коли власним горбом грохи в люди вибився, то вже й той, постріку до віку... — І він знову вдав ображеного.

Гнат Захарченко сидів мовчки. Спідлоба позирав то на Мережаного, то на Колошматенка і нишком думав: «І надало ж мені повезти пшеницю... У таку халепу вліз. Тепер і на мене дивитимуться, як на «контру».

— Люблю сознательних людей, — мовив Мережаний, умокаючи ручку в лампадку. — Ось, наприклад, Гнат Полікарпович. Прямо вночі привіз пшеницю... Правда, біля гамазею не було кому прийняти, так він змушений був завезти до Марфи Бунчужної...

Захарченко пошкріб товстим нігтем засмальцьовану латку на коліні і глухим голосом промовив:

— Товаришу Мережаний, зрозумійте ж: сказав, більше не буду ховати, значить, не буду... І на те зважте, що в мене купа дітей, усі голі та босі... Коли б хоч гасу або сірників давали за хліб, я вже не говорю про крам... А то виходить, що з одного боку нам дуже добре, а з другого — дуже погано...

— Не ображайся, Гнате Полікарповичу, що вщипнув, — уже лагідніше промовив Мережаний. — Але ж і ти

врозумій: коли б наша Радянська влада мала крам, гас, сіль, сірники,— всім завалили б село! Але...— І він тільки руками розвів.— Можеш іти, Гнате.

Коли Захарченко вийшов, Колошматенко тихо запитав:

— Так він справді возив пшеничку до Бунчужної?

— Возив, та ввіймався.

— От бачите,— похитав головою Кіндрат.— Це той, що розпипався за Радянську владу і першим грабував графа з крамарем... А ви мене попрікасте.

Очі в Мережаного покруглішали, посердитішали.

— Так от, Кіндрате Пилиповичу... Коли ти такий чесний елемент і горою стоїш за Радянську владу, сьогодні ж вези до магазю п'ятдесят пудів пшениці!

— А завтра?

— Завтра — побачимо.

— Та я вже три плани виконав! — затрявся Колошматенко.

— А тепер дайш — четвертий! — І Петро Карпович поклав руку на револьвер.

— Що ж я з цього матиму?.. Мішок папірців, щоб стіни обклеювати?

— Не папірців, а грошей наших, радянських! — визвірився на нього Мережаний.— Пролетаріат босий, без шматка хліба, кров на фронтах проливає! Голодні робітники, їхні жінки й діти снаряди, патрони виробляють, щоб громити різну Антанту, контру й інтервенцію. Сам товариш Ленін,— він показав на портрет,— сидить на восьмушці хліба і керує державою та всіма фронтами! А ти, глитаю, пшениці жалієш? Іди й вези неоднократно! Тільки щоб зерно було відбірне, без ніякого саботажу!

Колошматенко підвівся. З-під великого козирка по-вовчому блиснули його рухливі очі. Виходив, утягнувши голову в комір засмальцьованого піджака, ніби чекав обуха або готувався до хижого стрибка...

11

У конюшні й хліві крамаря Мілісарата кипіла робота. Командував усім Яків Канюченко. Хлопці пробрили причільну стіну і з'єднали хлів з конюшнею. Дівчата вишкребли, вимели підлогу, пообмітали павутину і вже шпарували стіни.

Поприходили сюди й хлопчакки, які завжди охочі до праці з дорослими. Був тут і Артемко. Виносив з хлопцями

сміття. Потім повилазили на бантини, пообмітали щлююку й павутину, позбивали старі ластів'ячі гнізда. Познімали якісь напівоблізлі котячі та собачі шкури. Підносили дівчатам глину, подавали на риштування відра з ванном, носили воду. З приміщень, пропахлих мишами, сухим кізяком і цвіллю, молоді лунала пісня:

Тихо вода, тихо вода
Бережечки зносить.
Молодий козак, молодий козак
Начальника просить:
«Начальнику, голубчику,
Відпусти додому,
Бо вже скучила,
Бо вже змучилась
Милля за мною».
«Ой радий би відпустити,
Та ти довго будеш.
Напийсь води холодної,
За мплу забудеш».

Потай від батька прийшов на будівництво й Іван Захарченко. Стомлений, з чорними дугами під очима. Сумно поглядав на Оксану.

Це помітила насмішкувата Фросина й зауважила:

— Іване, не будь бабою... Що ти тут крутишся та підглядаєш?..

— Вибирає, в якої ноги краці! — мовив Грицько Марченко.

Захарченко нічого не відповів, лише його бліде обличчя густо почервоніло. Відійшов од дівчат і почав виносити важкі каменюки.

Знову залунала пісня, задзвонили кирки, лопати. В цей час зайшов гнівний Гнат Захарченко і до Івана:

— Ти тут, сучий сину? А кукурудзиння?..

— Та я його ще вночі скосив, коли коней пас, — винувато опустив голову парубок.

— А що тобі, роботи більше нема в хазяйстві? Ступай зараз же додому! — і помахав замашним пужалвом.

Іван покірно пішов. Молодь співчутливо дивилася вслід. Тишу порушила Оксана Бунчужна:

— Бідний хлопець... А ви, дівчата, ще й насміхаєтеся над ним... Та його батько ганяє гірше за наймита!..

Оксана сказала правду. Відколи Гнат Захарченко одержав землю, поцятгував графського майна, сам працював, як віл, дружину не жалів, а найстаршого сина Івана — просто замучив. Уночі він пас коней у степу, а вдень — чи

погода, чи дощ — завжди робота знаходилась. Навіть у свята.

А парубка тягнуло до молодої компанії, до пісні, до книжки, до того ж він був до нестями закоханий в Оксану Бунчужну. Правда, про це навіть не смів і натякнути, бо кому ж такий беззубий потрібен? Так і носив Іван у серці свою загаєну любов. Тільки й радості було, що вирветься з дому, прийде до гурту молоді та хоч на хвилинку гляне в красиві карі очі Оксани.

У приміщенні знову закипіла робота. Грицько і Яків полізли на горище, зривали дошки, з яких мали робити сцену. А дівчата мазали й тихо наспівували:

Сонце рано сходе,
А пізно заходе.
А той багач до бідної
Щовечора ходє.
Ой багачу, багачу,
Не ходи до мене,
Бо ти багач, а я бідна —
Не візьмеш ти мене.

У цей час зайшов Петро Карпович з дідом Самійлом. У старого в руках — сокира, пилка й рубанок.

— Здорові були, хлопці й дівчата! — гучно привітався голова.

— Здрастуйте, Петре Карповичу! — озвалися хором.

— Як наші культурні діла?

— Діла посуваються, — мовив Грицько згори. — Тільки блохи гризуть некультурно!

— Хіба й на бантинах дістають?

— Нам-то байдуже, а дівчат жаль... — У них же всі ноги на виду...

Обличчя Петра Карповича стало серйозним. Глянув на Грицька удавано суворими очима:

— А ти, Марченко, прикуси губу! — і посварився пальцем. Раптом щось змахнув з шиї, почухав руку, глянув на пальці: — Дивись, і справді блохи... От чортів крамар, розвів, а сам утік, — і знову почав чухати руки. Потім глянув на босого хлопчача у шапці-будьонівці, який стояв біля порога і тер ногу об ногу. — Ей, малий будьоннівець, що зараз робиш?

— Нічого, — відповів той і відійшов трохи назад.

— Так ото кінчай і катай десь на городи, принеси полину добрий сніп.

— Та він сам не нарве, і я з ним! — озвався Артемко та й пішов разом із хлопцем.

Дід Самійло сів на купу дощок. Перезув одного валянка. Скрутив величезну цигарку, викресав вогню, припалив і до Петра Карповича:

— Товаришу голова, що ж мені тут робити? Не сидіти ж без діла...

— Ага, діду, — наче щось згадав Мережаній.— Я запросив вас, щоб допомогли сцену поставити.

— Що-що? — запитав старий.— Яку сцену?

— Ну, таку, щоб на ній п'єси ставити, танцювати, співати,— пояснив голова.

Дід погладив закопчені вуса й відповів:

— За це, чуєте, не берусь. Вози, сани робив, крокви ставив, діжки набивав, домовини робив, а такого не доводилось...

Хлопці принесли по оберемку полину.

— Куди його? — запитав Артем.

— Розтрушуйте скрізь, як клечання!

Хлопчаки трусили тонким шаром полин. А Петро Карпович до діда:

— Так ви, кажете, ще не робили сцени?

— Зроду-віку. Навіть не чув про таке...

— От тобі й маєш... А ще ж єфрейтор царської армії...

Від цих слів дід якось звівся. Його хтось налякав, що за Радянської влади всіх, хто служив цареві, відправлятимуть у Сибір. А в діда ще й медаль була... До того ж за розкішну бороду й вуса Самійла Козачка дражнили на селі: «Генерал-єфрейтор».

— Хлопці, як ви скажете? — радився Петро Карпович.— Я думаю, поставимо сцену в конюшні. Вона трохи вужча. А в хліві люди сидітимуть. І повітря буде чистішим, і сте- ля якась є.

Усі погодились. Голова широким кроком пройшовся по конюшні. Господарським оком оглянув долівку.

— Тільки оці кам'яні плити треба позривати. А долівку піском утрамбуємо. Цим уб'ємо двох зайців одразу: і повітря буде чистішим, і блохи згинуть. Так ото, хлопці, беріть лом, лопати і починайте. А ви, пане генерале у валянках,— звернувся до діда,— стружіть оці дошки, доводьте їх до божеського виду. З них ослони поробимо. Тільки гладенько вистругайте, адже в людей тепер одіж дуже рвана, щоб часом не шкрябало...

Молодь дружно засміялась.

Дзвеніла сталь об каміння, викрешуючи іскри. Дід стругав сухі, вистояні дошки. Дівчата мазали стіни. Петро Карпович задоволено спостерігав, потім у якійсь задумі промовив:

— Буржуазія та інші вампіри в золотих палацах підіймали свою культуру. А ми свою — в конюшні... Але вірю, що прийде час, і наша пролетарська культура розвиватиметься в золотих палацах! Оце я був у повіті, нам Леніна читали. Там Володимир Ілліч говорить, що за Радянської влади вся культура — і книжки, і музика, і картинки — належатимуть народів! — Голова ходив повільним, розміреним кроком, щось міркував і говорив, чеканячи кожне слово: — Ви ще молоді, поживете й доживете... Я певен, що он малий отой, будьоннівець, як не вчителем, то великим командиром буде, все одно що Будьонний або Чапаєв!

— Як блохи не загризуть,— кинув репліку Грицько Марченко.

Молодь засміялась. Хлопчик шморгнув носом і опустив голову. До нього підійшов Мережаній, поклав руки на посмалену будьонівку з великою вилинялою малиною зіркою і ніжно промовив:

— Не звертай, синку, на них уваги. Хай сміються... А як тебе звати?

— Свиридком.

— До школи хочеш ходити?

Хлопчик ствердно кивнув головою.

— Молодець! — похвалив голова і дав йому грудочку цукру.

А в кутку конюшні Яків з хлопцями відважили ломом величезну плиту. Під нею зяяло чорне провалля, з якого несло цвіллю.

— Ану, Якове, влізь-но туди та поглянь, що там робиться,— сказав Мережаній.

Яків ускочив.

— Дайте запальничку! — попросив одразу.

Петро Карпович кинув. Підземелля освітілось. Стало видно цементову горловину, схожу на цистерну. До неї прикріплено залізну драбинку, що вела вниз.

— Та де ти, Якове? — петерпляче гукнув Марченко.

— Давайте допомогу, бо тут повно якихось ящиків!

У льох за Яковом поліз і Грицько. Незабаром відти вони почали подавати великі ящики, пооббивані залізними обручами.

— Більше нічого нема там? — запитав голова.

— Ворох солі й кілька пар зогнених чобіт та паритників, — відповів стомлено Яків.

— Що ж у цих ящиках? — запитала Оксана.

— Може, бомби? — мовив дід Самійло. — Пам'ятаю, колись отак наші солдати...

— Зараз дізнаємось. Ану, хлопці! — скомандував Мережаний.

У хід пішли лопи й сокири. Незабаром розбили всі ящики. В них були чоботи, валянки, сувої синього сукна, свічки, мило, цукор, калози, цукерки, шкіряні рукавиці та багато іншого.

— От вампір, скільки паховав, — картав колишнього хазяїна Мережаний. — Хай, мовляв, краще зогниє, аніж бідноті дістанеться. А скільки таких крамарів було по всій Росії!.. І кожен, падлюка, заховав від народу нагробоване у народу ж добро! Хлопці й дівчата, беріть по два шматки мила і по десятку свічок. І давайте перенесемо всі ящики до комнезаму, а завтра розподілимо бідноті.

12

Надвечір з півдня насунули хмари. Пішов рівний густий дощ. Під'їжджаючи до села, Кіндрат проклинав кожну кісточку Мережаного. Адже він примусив його не тільки здати п'ятдесят пудів пшениці, як золото, а й завезти на станцію Білий Міст. А вдома ж ворох соняшникового насіння на току. Відпустив дівку на будівництво того чортового сельбуду, тепер кається...

Та коли в'їхав у двір — зразу повеселішав: насіння згорнуто в гостроверхий ворох і прикрите великим брезентом. «Молодець Оксана... Мабуть, у неї є таке серце до мене», — подумав, заводячи коней у конюшню. Кинув сіна в ясла. Заховав збрую, щоб не мокла. Обійшов подвір'я. Перевірив замки біля комори, льоху, погладив двох прив'язаних собак. Один із них бігав з ланцюгом по дроту, проведеному від хати аж до комори.

На ганку старанно витер ноги об вологий курай. Стояв і слухав, як у ринвах виспівувала вода. З напіввідкритих сінешніх дверей доносились лоскотні пахоці смаженого. «Моя хазячка вже й вечерю готує... Не дівчина, а золото. Вихватить би її — зразу два зайці в руках: урятувався б від більшовицького розору і... хоч на старості літ пожив би з такою кралею. Бо хто знає, що воно далі буде. Сьогодні

треба в'яснити!» З такими думками зайшов до світлиці, скинувши в с'нях мокрого с'ряка.

Засвітив газову лампу, що висіла під стелею. Ходив по м'якому килиму і любовно оглядав дорогі меблі, що їх навіз від графа Едуарда. Коли селяни розбирали економію, Колошматенко теж не сидів склавши руки. Худобу не брав, бо своєї вистачало. Зате нагилів темними ночами крісел, столів, килимів, шаф. Привіз навіть грамофона з великою синьою трубою і кілька ікон. Йому не стільки сподобалися боги, скільки позолочені рами з різними візерушками. Вовив і втішав себе поговоркою: «Добре красти, як є до чого класти».

Кіндрат Пилинович подивився у велике овальне панське дзеркало. Пригладив настовбурчене волосся на голові. Перехрестився на безліч ікон, що сяяли фольгою. Погладив синю трубку грамофона й сів біля напіввідчиненого вікна. Потроху денні суєта й переживання відлягли від серця. «Гарна погода на посіяне. Хай іде дощ, хай сходять пше-ничка... Може, хоч те, що в землі, не вигребуть більшовики...» — думав.

З кухні вийшла Оксана. Сп'тнілі щоки її палахкотіли молодим рум'янцем.

— Будете вечеряти, дядьку Кіндрате?

Та замість відповіді запитав:

— Та хіба я справді такий старий, що ти мене дядьком звеш? — і погладив борідку.

— А як же вас?.. — здивувалась дівчина.

— Ось побриюсь, причепурюся — сама здогадаєшся... Хе-хе-хе...

— А не буде так, як з Трифоном Буряком? Каже, поки не брився, дядьком називали, а побрився — дідом! — і бризнула красивими зубами.

— І таке скажеш... Так що мені, не бритися? — обмацував очима ставну постать дівочу, наче збирався її купувати.

— Як собі хочете, мені байдуже...

— Ой Оксано, Оксано, ти ще молоденька й нічого не знаєш, — зітхнув Кіндрат. — Тепер таке врем'я, що не тільки бритися-чепуритися, а й жити не хочеться.

— Та й чому це ви так?..

— Ат, — махнув рукою. — Худобу впорала? Корів поділа? Собак нагодувала?

— Все зробила. І насіння накрила, щоб не намокло.

— Бачив. Спасибі, хазячко моя... Спасибі. А я турбувався.

— Я тільки побачила, що накрапає дощ, узяла Артема, гукнула сусідку Марину і згорнули. Вона разом і kota принесла. Дякувала...

— А як там вапе будівництво сельбуду чи сельблуду?..

— Післязавтра закінчимо. Ой дядьку Кіндрате!.. Сьогодні хлопці знайшли в крамаревій конюшні десять ящиків різного добра! — і почала докладно розповідати.

Хазяїн уважно слухав, і перед ним чорним привидом постав Колька Нашатир... Серце забилося частіше.

— Мабуть, подавай вечеряти.

Оксана метнулась на кухню. Кіндрат проводжав її ласим поглядом. «Красива, чортяка... Як кажуть, кругом пістнадцять». Дістав із графської шафи графинчик з червоним півником на дні, дві чарки.

Оксана внесла миску смаженої картоплі з м'ясом, полумисок квашених огірків та помідор: це було улюблене блюдо хазяїна. Нарізала хліба, несміливо запитала:

— Дядьку Кіндрате, а що ви мали мені сьогодні сказати?

— Сядь, повечерій зі мною, тоді скажу...

— Нема коли. Мати хворі, треба йти. Кажіть зразу.

— Ні, ні, хай покортить, — і хитрувато підморгнув. — Сідай до столу, ми іще ніколи разом і не снідали, й не обідали, і не вечеряли, — налив дві чарки.

Оксана стояла.

— От прошена... — і злегка взяв її за тугі округлі руки. — Та сідай же!

Дівчина неохоче сіла. Може б, і не погодилась, та розби-рала цікавість: що ж він скаже?

— Отак би давно... Ти ж у мене, видиш, така хазяєчка, що не знаю, як і дякувати, — і підніс чарку. — Зволяй на добре здоров'я!

— Що ви, дядьку?.. Та я зроду її не куптувала!

— А ти покуштуй, уже не маленька, хе-хе-хе...

— Ні, ні! — Оксана так крутнула головою, що її довгі коси розвіялись, як дві чорні стрічки.

— Ну, випий, не бійся, вчителеві не розкажу!

— А до чого тут учитель? — і дівчина високо підняла брови.

— До чого?.. Бачив же, як недавно стояла з ним.

— Ну й що?.. Мій учитель... Зустріла, привіталася...

— Бачив також, як твій учитель прохажувався з попівною і потискав їй праву ручку... Ніяк не міг розпроцатись,

І хоч Кіндрат говорив це без ніякої мети, його слова змусили Оксану спалахнути до самих вух. І чомусь почала кусати й без того червоні губи.

— Видиш, почервоніла, — зауважив хазяїн. — Ну, зволій на добре здоров'я! Та пам'ятай: краще синиця в жмені, ніж журавель у небі...

Дівчина не знала, на що натякає хазяїн. А в голові промайнула зустріч з учителем... Виріс образ винещеної попівни... І вона, відкинувши косу на плече, перекинула чарку. Навіть незчулась, як воно й сталося.

— Оце по-моєму, — похвалив Кіндрат і теж випив.

— Ху, яка противна, — скривилася Оксана, витираючи непрошені сльози.

— За те від неї ти стала ще кращою, — дрібним смішком затрусив хазяїн. — Та візьми закуси, не соромся!

Оксана їла, примовляючи:

— Ну, буде мені від матері, коли прийду п'яна...

— Від чого тут сп'яніти? — Він налив ще.

— О ні, дядьку Кіндрате! — замахала руками дівчина. — Більше і в рот не візьму!

— Примушувати не буду. А сам вип'ю за твої роботящі руки, за твою красу, — й перекинув чарку.

— Яка там краса... — відмахнулась Оксана.

— Не говори... І красива ти, і щаслива ти...

— Чим я така щаслива?

— Своєю молодістю, своїм майбутнім. А я... — і потер розчервонілі очі.

— А що ви? Такий багатій...

— У тому-то, видиш, і вся котовасія... Багатий я безперечно, а щастя не мав і не маю... Не стільки прожив, скільки поневірявся по наймах... І в тюрязі сидів за справедливість... А про таку, як ти, про сім'ю тільки мріяв... Та горе ставало на заваді... Ніхто не знає, як важко дісталось мені оце багатство... Ніхто... Лише пальцями тичуть: «Куркуль, куркуль...» А не відають, яке в цього куркуля серце, і що в нього на тому серці... — Він удав із себе надто засмученого... — От скажи, Оксано, я тебе хоч прикрим словом зобидив?

— Ні, спасибі... Так що ви мені хотіли сказати?

— Не спіши, люба, вислухай, — і перекинув чарку. — Багато я поту й крові... — на слові «крові» здригнувся, — пролив, поки нажив хазяйство... І що тепер?.. Чекаю, як віл обуха, що прийдуть якісь пероби і скажуть: «Ану, куркуль, дайоні пам свій будинок, млин, усе перухоме й рухо-

ме, а сам чіпляй торби і -- на всі чотири вітри!» — Хазяїн витер хусточкою вже звеложені очі.

Дівчина уважно слухала, а Колошматенко ледь чути продовжував:

— Так ото я й думаю... Хай би краще все моє багатство дісталось тобі, хворій матері, братикові, ніж отим більшовицьким грабіжникам...

— Я щось нічого не розумію,— мовила Оксана, поглядаючи на темний квадрат вікна, заснованого дощем.

Колошматенко підсунувся ближче. Тільки хотів покласти руку на її коліно, як у дворі надсадно загавкали собаки. Він схопився. Зачинив вікно, завішав шторкою і почав прислухатися.

— Мабуть, Артем по мене прийшов,— схопилась Оксана. Собаки замовкли. У двері хтось тихо постукав.

— Так і є, Артем... Мама чекали-чекали та й послали,— і вийшла в сні.

Повернулась трохи збентежена.

— Якийсь чоловік чи монах вас питає.

— Хай заходить, коли добра людина.

Дівчина вийшла і пропустила до хати поперед себе незнайомого. Він був у чорному полатаному плащі, старому капелюсі й у порваних калошах, поприв'язуваних мотузками до ніг. У руках тримав скриньку, схожу на шармажку. Став біля порога, скинув мокрого капелюха і тричі перехрестився на ікони. Сам був високий, трохи сутулий. Жовте обличчя заросло чорною дебілою щетиною, з якої визирав великий хижий ніс. Хвилинку постояв, пригладив на голові довге волосся й уп'яв чорні великі очі з жовтими білками на Колошматенка.

— Мир дому цьому...

— Здрастуйте, чоловіче добрий,— ніяково відповів Кіндрат.— Хто ви і що скажете?

Незнайомий скосив банькати очі на Оксану і смиренно мовив:

— Я — монах, отець Нашатир... Хотів перебути у вас оцю дощову годину божу,— і, розкинувши поли плаща, показав великого хреста на грудях.

Руки в Колошматенка затремтіли, очі швидко забігали: пізнав. Тамуючи хвилювання, промовив:

— Ну що ж, залишайтеся з богом...— І до наймицьки: — Е... Оксано... можеш іти спочивати... Зі столу не прибирай, може, отець пове... повечеряють...

Коли Оксана вийшла, незнайомец поклав свою скриньку на підлогу і простягнув мокру брудну руку хазяїнові:

— Здоров, Кіндрате Пилиповичу! Пізнаєш одеського мільйонера?

— Пізнав, Миколо Харитоновичу, — розгублено відповів той.

— Який там у біса Микола Харитонович, — мовив крамар, кидаючи мокрого плаща біля дверей. — Знову я Колька Нашатир... — і од'язав порвані, вимазані в грязюку калози. Пройшовсь босими плоскоступими ногами по м'якому килиму. Розбійницькими очима оглянув меблі, спинив свій погляд на синій трубі грамофона.

— Сідай, Миколо, до столу... — нетвердо промовив хазяїн. — Чим багатий, тим і радий.

— Боюся сідати, бо важко тоді вставати, — мовив Мілісарат і зловісно показав довгі жовті зуби. — А ти, як я бачу, непогано влаштувався й при більшовиках... Будинок, як у графа Воронцова, мебля, мармазеля — шик! Горілка, м'ясо... Не беруть тебе ніякі червоні бурі. — В банькатих очах, на сухому жовтому обличчі відбилася заздрість.

— Ой не говори, — почав бідкатись Кіндрат. — Не життя, а справжня каторга. Щодня червоні злидні розмахують під носом нагапом: дайшш продрозверстку, дайшш коней!.. Інколи так допікають, що хочеться або, — він провів пальцем по шиї, — або кинути все, торбу на плечі й — куди очі бачать...

— Ти завжди прибуднювався, — перебив його Мілісарат і сів до столу. — Ну, за нашу зустріч, Кіндрашко! — і випив єдиним духом. — А ти ж?..

— Та я її, видиш, не вживаю, — збрехав Колониматенко. — Тепер таке врем'я, що не до горілки...

— Навіщо ж тримаєш? — запитав крамар, жадібно розжовуючи м'ясо.

— Для ліків, чи, може, хтось нагодиться... Ну, а ти ж зараз що робиш, як поживаєш?

Той проковтнув, налив ще чарку, випив.

— Питаєш, як живу? Як генерал-губернатор! — злорадно засміявся. — Маю власний магазин... Тільки не на Дерібасівській, як думалось, а на шиї...

— Який магазин? — здивувався Колошматенко.

— А он, цолюбуйся,— він куцями брів показав на свою скриньку.

— То ж марманка...

— Ні, то мій фірмовий магазин... Ходжу з ним по всій губернії, як справжній генерал-губернатор, і вигукую: «Є сахарин! Є камінці для запальничок! Кому гребінці алюмінієві!» — і налив собі ще.— Ну, Кондрашко, не лізь у флакончик. Давай вип'ємо!

Випили. Мілісарат пожадливо їв картоплю, огірки, помідори, а Колошматенко з тривогою думав: «А що, коли прийшов відбирати свій крам?.. Не дам, і все»,— твердо рішив. Потім обережно спитав:

— А ти, Миколо, куди оце мандруєш?

— Прийшов до тебе. Кортить хоч одним оком глянути на свій будинок: чи не розтягла голота по церкві.

— Ні, стоїть. В одній половині розмістився комнезам, а в другій, де була крамниця, грабармія зсипає мою пшеничку...

— Як це твою?

— Щоденно ж продрозверстку змушують везти, бодай їх уже на цвинтар вивезло.

— Хай зсипають... Може, незабаром поділимось нею.— І він по-зłodійськи підморгнув.

— Щось чути? — перейшов на шепіт хазяїн.

— Чути... Еге!.. Генерал Денікін наступає такою армією, що ніяка сила не зупинить її! Сто п'ятдесят тисяч, і майже половина вишколених офіцерів!

Колошматенко глянув на завішені вікна і ще тихше:

— Сто п'ятдесят тисяч!.. Сила...— А подумавши, запитав: — Як ти гадаєш, чим це все закінчиться?

Крамар стрепенувся. Дістав з кишені засмальцьованого, потертого папірця, на якому великими буквами виведено: «Молотсерп».

— Дивись сюди... Читай обратно...

Кіндрат перехилив голову і по складах прочитав: «Прес-то-лом...»

— Ти диви... Молотсерп, а назад — престолом...

— А ти думав! Так що хай звозять пшеничку! А як мій млин?

— Стоїть. Голота паси порізала на підметки.

— Порізала?.. Ух, наробити б із них пасів,— і вилив решту самогонки.— Ну, Кіндрате, за престол і за генерала Денікіна.

А в Колошматенка в голові нуртували думки одна однієї тривожніші. «А що, коли й справді повернеться старе, треба буде не лише з оцим греком, а й з графом розраховуватись. Адже набрав у нього чимало добра». Він ненавидів Радянську владу і боявся приходу білих.

Мілісарат повечеряв. Витер чорну сивувату бороду. Подякував. Пройшовсь по м'якому килиму. Глянув на ноги Колошматенка.

— Добрячі в тебе чоботи, Кіндрате. А одеський мільйонер прив'язує до ніг рвані калоші ще й магазин на шні носить.— Його заросле жовте обличчя вкрилося потом і хворобливим рум'янцем, а очі налилися кров'ю.

Хазяїн виставив уперед один чобіт і мовив:

— Та оце недавно виміняв за чотири мішки пшениці... Приїздили аж з-під Очакова...

Крамар нагнувся, помацав чобіт, закотив халяву. Глянув на зелені смугасті вушка і, криво посміхнувшись, промовив:

— Видно, що очаківські...

«Пізнав свої, чортяка»,— подумав з острахом Кіндрат.

Мілісарат перевів розмову:

— Не знаєш, що зараз у мої конюшні?

— Сельбуд роблять. Співатимуть, танцюватимуть...

А що їм — весело! Грабують хазяїв та співають...

Мілісарат насупився:

— Сельбуд?.. А не чув... нічого там такого не знайшли? — і павів баранячі очі на Кіндрата.

Той вагався: признатися чи ні... Надумав таки сказати, щоб не сидів тут і не надіявся на своє.

— Е-е-е, видиш, кажуть... Наймичка моя сьогодні говорила...

— Що говорила?

— Ніби той... У конюшні в підвалі знайшли якісь ящики.

— Знайшли? — аж затрясся Мілісарат.— Усе пропало, усе до пилки...— і важко сів біля столу, охопивши голову руками.— А я сподівався, що проберусь, хоч пару чобіт візьму та шмат мила. Ух, варвари!.. Тепер я справжній пролетарія всіх країн... Колька Нашатир з Молдаванки,— і почав смикати на голові волосся.

Гніт у лампі вже зовсім осів. Колошматенко навмисне не підкручував. Він голосно позіхав, натякаючи гостеві, що пора йти. Та Мілісарат нікуди й не збирався. Сидів за столом, охопивши голову руками, повторював: «Ух, варвари!»

Хазяїн пішов на хитроці:

— Миколо, тебе ніхто не бачив у селі?

— Ніхто, крім твоїх собак. А що?

— А моя наймичка?..

— До чого це ти? — суворо запитав.

— Я, видиш, боюся... за тебе. У нас же тепер такі порядки: тільки з'явилась стороння людина, зразу її в кутузку і в повіт. А тебе тут кожна собака знає... Сам голова комнезаму Мережаний кілька разів цікавився тобою, — спробував Кіндрат хоч цим налякати крамаря.

Мілісарат суворо глянув на нього і рішуче мовив:

— Ти, Кіндрате, не лізь у флякон і мене не лякай! Я вже ляканий. І прийшов не для того, щоб поздоровкатись, а дізнатися, як мій крам, що я в тебе залишив!

— Крам? — аж присів Кіндрат. — Який крам?

— А ти їй не знаси?.. Сукно, чоботи, калоші, цукор, м'яло.

Колошматенко ще більше перехилив голову і дивився на килим. Потім, наче згадав щось, промовив:

— А-а-а, той... Видиш, Миколо, частину махновці забрали, а решту — наші, голопузі оті... Так що звиняй. За той крам мені давали, не приведи господи!..

Мілісарат підвівся, пронизав його лютим поглядом і прошипів:

— Я так і знав, що ти або продаси мого добро, або заховаш. Тоді от що: сплати мені грішми. Тільки не паперовими, а червінцями.

— Їй же богу, — цограбували. Щоб я з цього місця не встав. І на ікони заприсягну!..

— Тобі забожитися, як дурному з гори покотитися...

— Не віриш? — Кіндрат ударив кулаком себе в груди.

— Як же вірити, коли ти ходиш у моїх чоботях, а кажеш, що виміняв на пшеницю!

Принертий до стіни, Колошматенко по-вовчому блиснув очима:

— Чого ти до мене чіпляєшся! — і в голосі металевий дзвін. — Прийшов до хати, ще й катавасію розводиш!..

— Не прикидайся казанською сиротою і не лізь у флякон, — рішуче обірвав його крамар. — Знай, що не піду від тебе, поки не одержу гроші за крам!

— А коли тебе піймають? Адже наймичка бачила!

— А ти зроби так, щоб не ввіймали!

— Хіба тобі крам чи гроші дорожчі за життя? Попадешся — шльопнуть...

— Разом з тобою, — вищирився крамар жовтими зубами.
— Я ж не состояв у бандах, як ти, — пристрахов Кіндрат.

Мілісарат наблизився до Колошматенка так, що його хижий ніс уперся в саме обличчя, і цідив погрозливі слова:

— А я скажу: товариші Чека, ми разом з шановним Кіндратом Колошматенком... одної прекрасної літньої ночі... на хуторі Майорському... зарізали відомого лікаря, професора Розумовського і його малого хлопця, який почав кричати... і пограбували золото...

— Що ти верзеш? — затремтів Кіндрат. — А докази?..

— А я — не доказ?.. А багатство твоє — не доказ? — наступав Мілісарат. — Так і скажу. Нашатирю нема чого втрачати, крім магазину, що висить на шиї, і рваних калаш...

Колошматенко важко впав у м'яке крісло. Борідка його дрібно тремтіла, а груди високо здіймались. За вікном шумів дощ. Мілісарат пожирав його лютими очима:

— Ну, пане розбійнику?..

У дворі тривожно загавкали собаки.

— Мовчи! — схопився Колошматенко і затулив йому рота. — Забирай свою шарманку, плаща, калаші і ходи за мною...

14

По шибках, як по цинковому даху, видзвонювали важкі краплі дощу. Григорій Трохимович лежав на ліжку, укритись піпелею. Нили рапи, душив кашель. Важкий сум налив душу вчителя, мовби морок вечірній кімнату. Мимоволі перегортав у пам'яті сторінки спогадів короткого, але важкого життя. Згадав дитинство, високого, вусатого поміщицького наймита — батька Трохима. Матері зовсім не пам'ятає: померла, коли мипув йому тільки рік. Та й з батьком бачився рідко, може, двічі на місяць, по неділях. Жив із сусідкою бабусею...

Пригадав, як колись батько косив у поміщика сіно і взяв його з собою. Бігав по травах, полохав пташок, шукав гніздечка. І за день так стомився, що ввечері не міг іти додому. Батько посадив на шию. І так до самого села ніс його, косу, баньку для води, ще й свінок трави для бабусиного теляти.

А далі... Це запам'яталося на все життя...

Одного літнього дня привезли батька од графа Едуарда

з пошматованими руками і розбитою головою: втягло в барабан молотарки... Того дня й поховали. Плакали якісь старенькі жінки, а він і не схлипнув. Не вірилось, що батька не стало. Все здавалось, що він десь косить сіно в поміщика або возить гарбою снопи і скоро приїде його поката-ти. Але татусь не приїздив...

Далі... снувалося в пам'яті... Приїхала якась гарно одягнута пані, від якої пахло духами. Пригорнула хлопця, заплакала і сказала людям: «У мене розбійники зарізали чоловіка й такого хлопчика Стасика... Я заберу сирітку і буду годувати, виховувати...» І тьотя Маша замінила йому батька, матір. Як давно це було...

Тьотя Маша чомусь нагадувала йому Пульхерію Іванівну із «Старосвітських поміщиків» Гоголя. Така ж добра, хазяйновита і заклопотана. Так само любила варити варення, робити різні наливки. І будинок у неї старенький, вріс у землю, потонув у старовинному здичавілому садку. А як вона жаліла малого Гриця... Учила, одягала, доглядала, сварилася в гімназії за нього. Не раз було вчителям-сухарям докоряла: «Ви знаєте, що я древнього дворянського роду! А покійний муж мій знаменитий лікар, професор, дійсний статський радник. Ви знаєте, що він у Миколаєві самому імператорові подавав медичну допомогу!»

Узяв томик Гоголя, розгорнув. Глянув на портрет Пульхерії Іванівни. На першій сторінці повісті прочитав: «Я отсюда вижу низенький домик с галереею из маленьких почернелых деревянных столбиков, идущею вокруг всего дома, чтобы можно было во время грома и града затворить ставни окна, не замочась дождем...»

«Так точнісінько було і в тьоті Маші Розумовської... Як жаль, що нема вже цієї дорогої людини,— з болем подумав.— Померла, так і не довідавшись, хто ж зарізав її мужа і єдиного сина...»

Доць збільшувався. Спогади туманили мозок. Зайшла Горпина Гнатівна:

— Добрий вечір.

— Доброго здоров'я, Горпино Гнатівно.— Учитель важко підвівся. Побачив, що бабуся щось принесла під мокрим мішком.

— Ну й доць. Чи на добро, чи — навпаки? — біля порога скинула мішок з голови і поклала на стіл невеликий вузлик.— Сідайте, підкріпіться. Сметанка, сало, пироги,— і розв'язала вузлик.

— Що ви, Горпино Гнатівно?.. Я не голодний!

— Не вигадуйте: не голодний! Скоро школу відкривати, дітей навчати, а ви й ходити не зможете. Ото сідайте і їжте! Корови ж не масте! Грошей не получаете? Не получаете! — і налила чашку молока, нарізала сала.

— І це ви в таку негоду десь ходили, діставали?..

— І не ходила, і не діставала, самі жінки принесли. Їжте на добре здоров'я. Та сала беріть побільше. Не будете їсти, не розкажу новину, як собі знаєте...

— Тоді я вас слухаю, — посміхнувся вчитель і почав їсти.

Горпина Гнатівна скрикнула старим стільцем, сідаючи, і почала:

— Оце щойно була у баби Векли Мовчанючки, у тої, що знахаркою її вважають.

— Знаю.

— Через це й затрималась... Зайшла з жінками... Ой, таких страхіть нам наговорила, що не приведи господи!..

— Що ж вона такого страшного наговорила?

— Божилася й хрестилася, що минулої ночі до неї прилітав святий янгол... Каже, десь так опівночі з'явився, хоч і двері замкнуто... З'явився, освітив хату таким сяйвом, як ото бані церковні палають. Перехрестив, каже, її, поклав руку на голову і промовив: «Раба господня Векло... Бог уподобив тебе, будь святою... Зроби омовеніє ніг своїх праведних, одягнись у біле, лягай на ліжку, і хай поклоняються тобі оті вівці, що заблудилися в мирській суеті... І навчай їх Христовій мудрості, кротості, терпіння і покірності...»

Сіваченко засміявся:

— І що ж преподобна Векла?..

— Так і зробила. Лежить уся в білому. Біля неї жінки і дід Капшук — євангеліє читає...

— А ноги помила?

— Помила, Григорію Трохимовичу! Виставила їх і не вкриває. Ноги чисті, сама бачила. А то завжди були такі брудні та репані, що в п'ятах аж трава проростала. А це — чисті. Видно, висівками парила баба...

— І що вона проповідує?

— Говорила, десь у якогось сильно партейного більшовика молода стрижена жінка народила чортеня з отаким хвостом. Тільки не з двома ріжками, а з одним. І червона зірка на лобі...

— Ого-го! — засміявся Григорій Трохимович.

— І все твердить, що скоро настане кінець світу, страшний суд... І дід Капшук про це читав у святій книзі...

Потім клявся на євангелії, що бачив уночі, як червоний птах ніс у дзьобові хреста золотого... А потім, каже, щось як спалахнуло!.. Птах згорів, тільки чорний дим пішов від нього. А хрест упав прямо за нашу церковну огорожу... Ой, так настрахали жінок з отим дідом Капшуком!.. А баба все повторює: «Люди, моліться, поки не пізно. Ходіть до церкви, там ваше спасіння!» Я вже думаю: коли хоч одна частка правди є в тому, що вони говорили, і то — хай бог милує...

— А ви, Горцино Гнатівно, нікому не вірте і нічого не бійтеся. Знайте, що найбільші вороги наші — не боги й чорти, а різні людиці в подобії бандитів, куркулів і, коли хочете, попів.

— Свят, свят, — перехрестилась бабуся, — і таке ви скажете проти ночі... Ще сметанки?

— Ні, ні, спасибі.

Стара забрала кухлик, попрощалась і пішла. Григорій Трохимович нервово закрокував по кімнаті. «Бідний Петро Карпович, скільки на його неписьменну голову падає різної ворожої каламуті... Недарма він так і наполягає, щоб якнайшвидше «роздраконити бога та іншу чортівщину...»

Сів біля столу. Прочитав погрозову ворожу анонімку, що приїс йому Трифон Буряк. Обличчя стало вольовим, посуворішало. Глибоко задумався і... глухо закашлявся.

15

Зайшла Жанпа.

— Пробачте, Григорію Трохимовичу, — без дозволу заглянула. Порошків од кашлю принесла.

— Здрастуйте, моя хороша сестро милосердя, — пішов їй назустріч. Потис руку. — Спасибі. Дозвольте вашого плаща?..

— Ні, ні... Я на хвилину.

— Прошу сідати, — підставив хиткого стільця.

— Дякую. А я сиділа, читала, слухала дощ. Потім згадала, що вам у таку неgodу важко дихається, і принесла оце...

— Дякую, Жанночко, спасибі! — ніжно промовив. Помітив — блакитні очі її зволожились, а щоки запашіли.

— Отець Онуфрій вдома?

— Грає з дяком та Колошматенком у карти.

— В карти? — посміхнувся Сіваченко.

— Так. На чарку горілки,— і попросила води.

Вчитель подав. Крізь пахоці дешевих парфумів уловив отруйний туман сивухи.

— Ви теж з ними грали?

— Двічі.

— І виграла?

— Обидва рази,— якимось неприродно засміялась. Поправила розтріпані коси і пересіла до відчиненого вікна.— Закурить у вас можна?

— Прошу, коли це вам дає вдовolenня.

— Мені все дає вдовolenня! — промовила з притиском і запалила цигарку.

— Жанно,— тихо мовив учитель.

— Що, Григорію Трохимовичу? — і повернулась до нього.

— Пробачте за прямоту...

— Прошу! — кинула удавано байдуже.

— Хоч, це, може, і не моя справа, але мій обов'язок...

— Далі? — її голос затремтів.

— Навіщо ви себе губите?.. Мені вас від душі жаль.

— Спасибі й на цьому,— й пустила у вікно хмару диму.

Помовчали.

— Навіщо ви п'єте, курите?

— Такий у мене зараз модус вівенді...¹

— Не схвалюю такого способу життя,— тихо й серйозно відповів учитель.

— А що мені залишається робити? Що, я вас питаю? — у відчаї дивилася строгими, примруженими очима.

— Ви молода, розумна людина і самі повинні...

— А ви знаєте, що таке ідеал? — раптом перебила.

— Приблизно знаю...

— Уявіть собі таке... В страшну хуртовину й мороз вийшли в степ двос... Один твердо знав свій напрямок. І хоч змучений, обморожений, а таки прийшов до мети, залишився живим... А другий... не знав, куди й за чим іти йому. Крутився, тупцював на місці... Так і замерз, хоч був тепліше одягнутий...

— Хто ж ті двос?

— Не заважайте, Григорію Трохимовичу! — Обличчя її палахкотіло, а сама важко дихала.— Про що я пак

¹ Спосіб життя (латин.).

почала? — і міцно потерла спітніле чоло. — Ага, про ідеал... — Вона охопила руками коліно і мовила, дивлячись кудись у куток: — Ще змалку я... мріяла про щось високе й прекрасне... Хотіла сіяти розумне, добре, вічне... Та не пощастило піти вчитись туди, куди бажалось. І пішла я на фронт, щоб хоч там робити добро... — Вона викинула крізь вікно цигарку, котра давно вже погасла.

— І ви його робили, Жанночко... Я сам відчув це...

Вона мрійно продовжувала, наче й не чула слів учителя:

— Там, на фронті, та й після фронту, могла б стати полюбовницею одного з бравих офіцерів... Могла або високо злетіти, або впасти в безодню фронтового бруду... Але від цього рятувала мене велика любов до матері і зненависть до батька, який занастив її життя... Від цього, як чарівний талісман, рятувала мене і перша... безнадійна любов...

«Яка вона красива!» — подумав Сіваченко.

— І ось... повернулась додому...

В глуши, во мраке заточенья
Тянулись тихо дни мої
Без божества, без вдохновенья...
Без слез, без жизни, без любви...

Вона глибоко зітхнула і чомусь глянула на портрет дружини Сіваченка. А великі очі наче плавали в прозорому блакитному тумані.

— Ні, тут трохи не так... Я помиляюсь, коли говорю: «без сліз і без любові». Я... давно полюбила одну людину... Хоч любов ця не приносить щастя... — Уста її затремтіли. Вона одвернулась до вікна і закрила обличчя руками.

— Жанночко, мила, сестричко, — жагуче зашепотів Григорій Трохимович. — Я люблю вас, чуєте? Люблю! Але щастя вам не зможу принести... Зрозумійте мене... Адже попереду ще великі випробування... Дозвольте простягнути вам свою солдатську руку на вічну і товариську любов... Любов чисту й міцну. — Він гладив її теплі кучері, обличчя, відчував на руці гаряче дихання, тепло сліз.

Жанпа рвучко схопилась, перекинула на руку плаща і вибігла. На темній вулиці, в густій сітці дощу побачила незнайому постать, котра мовби тікала від неї.

...Того вечора гірко плакали дві дівчини. Одна — в півській горниці, а друга — в убогій селянській хатині. Оксана, яка йшла навідати хворого вчителя, бачила у вікно все.

Вигін — це своєрідна жіноча радіостанція. Тут можна було довідатись про все: хто що варив, які на ярмарку ціни, у кого народилась дитина, як відьма корів подоїла, в якій церкві обновилась ікона, навіть — де й коли та чи інша жінка свого чоловіка в чужої молодиці захопила.

На млині та в кузні збиралися статечні й нестатечні господарі, а пайбільше ті, які любили щось послухати або розповісти. Таким осередком у Похилих Вербах стала кузня Данила Івановича Корінчука. Тут можна було постригтися й побритися, пограти в підкидного, випити чарку, поспівати, почути про Распутіна і Чемберлена, про таємні діла царського двору і найрізноманітніших бандитів та генералів, про героїв Червоної Армії і міжнародну політику. А вже скільки тих анекдотів, дотепів, неймовірних пригод!.. Тут збирався народ бувалий: солдати царської армії і червоноармійці — колишні артилеристи, піхотинці й кавалеристи.

Чоловіки розмовляли повагом, не озираючись на дітей і не говорячи: «Хай жінки звиняють», — бо їх тут не було. Тому всі події й анекдоти викладалися в «чистому» вигляді, так, як бачили їх або підслухували оповідачі.

Ото тільки дощ із-за гори, роботи в полі нема, чоловіки — до кузні. Хто з пожницями, щоб когось постригти, хто із засмальцьованою колодою карт чи з пляшкою самогонки для початку... Щоб вирватися від жінок, більшість брала в руки якусь стару лопату, сапу, ніби для ремонту, або казали, що треба кресало зробити, бо десь загубилося, і йшли до коваля. І рідко яка з жінок наважувалася піти до кузні забрати свого чоловіка. Бо тут, у цьому своєрідному середовищі, навіть ті чоловіки почували себе героями, яким щоденно перепадало на горіхи від своїх подруг життя. Так, кузня Данила Івановича була в селі і політичним штабом, і культурним центром, і спортивним і картярським клубом.

Ще змалку Давило, як круглий сирота, ходив по наймах. Уже парубком бунтував, коли пан давав погані харчі. Розповідали, що він у графа Едуарда біля молотарки викидав і такі штуки: спинить паровика і до поденщиків та строкових: «Сідайте й співайте, поки пан не нагодус як слід!» — і заводив свою улюблену пісню «Та забіліли сніги».

Та одного разу панські посіпаки дали так йому за «вільнодумство», що Данило кинув найми й пішов учитися на коваля, маючи багатирську силу й кмітливу вдачу. Незабаром ім'я Данила прогриміло на всю округу. Він був майстер не тільки ковальської срави, а й слюсарної і теслярської. Багатії привозили до нього ремонтувати навіть грамофони й велосипеди.

Може б, і розбагатів Данило, коли б не мав таку добру і щедрю натуру. Любив випити і людей пригостити. Не було на селі такої бідняцької хати, де б він не кумував. В одного тільки Трифона Буряка охрестив дванадцяттеро. І коли наступали різдвяні свята, до нього приносили вечерю щонайменше половина дітей села. Багатьом своїм хрещеникам, які не мали в чому ходити до школи а чи просто вийти надвір, купував чобітки, набирив на штанці й сорочечки. Робив і такі речі Данило Іванович: щоразу, коли повертався з базару, пригощав на вулиці дітей цукерками. І ото в ярмарковий день малюки годинами просиджували під парканами, щоб не пропустити, коли дядько коваль їхатиме додому.

Працював Данило Іванович як віл. Не раз граф Едуард запрошував його до себе на роботу. Обіцяв путній будинок, добрі гроші, аби тільки керував майстернями. Та Корітчук не захотів іти в службу.

Дуже любили й поважали селяни коваля. На війні в п'ятнадцятому році Данила Івановича тяжко поранило. Повернувся з одною дерев'яною ногою і георгіївським хрестом. Так і жив з двома дорослими дочками — Вірою та Надією. Дружина померла зразу ж після його повернення з фронту.

Ось і зараз надворі такий дощ, аж бульки схоплюються. А в кузні, що стояла майже над самою річкою, повно селян. Сидять хто на чому попало, деякі просто поприсідали напочіпки. Зітхає великий міх, пахне вугіллям, а Данило Іванович, присівши на теплому ковадлі, розповідає солдатську бувальщину:

— Так ото покликали нас до прийому двох зразу: мене і ще одного чоловіка, в шляпі, при галстуку і з борідкою. Підійшли до столу. Там сидять два мордані, обвішані різними шнурками, і очей на нас не підводять. Ший червоні, товсті, аж коміри тріщать. Один і питає того, що при галстуку: «Прізвище?» Той назвався. «Де працюєш?» — «В університеті». Морда підвелася, свинячі очиці стали лагідними. «Дозвольте запитати, ким ви працюєте?» —

«Двірником, ваше благородіє!» — відповів той. Благородіє почервоніло і каже: «Дурак!»

В кузні здійсмається регіт.

— Оце так буквальна потіха! — реготав Онисько Цвігун, хвацько підкручуючи свої тонкі руденькі вусики. Невеликого зросту, з хитрими сірими очима і кирпатим носом, він сидів навпочіпки спиною до дверей.

Данило Іванович підкинув вугілля, поправив сокиру в горні й продовжував:

— А то ще була й така оказія... Приставили нам взводного, Бандажевський на прізвище. Дурний, як сто свиней разом узятих! Усе хотів вислужитися перед начальством. І ото тільки якийсь перепочинок, зразу ж примушує солдатів розбирати й складати гвинтівки. Якось я не витримав, бо набридло ж, і кажу: «Пане взводний, навіщо це робити? Та ми її, прокляту, із зав'язаними очима можемо розібрати й скласти!»

«Щоб не вийшло конфузу!» — відповів взводний.

«А що таке конфуз?» — питаємо.

Він подумав і каже:

«Конфуз — це вчене слово... Його часто охвицери вимовляють... Ну, от, приміром, тебе, рядовий Корінчук, розібрали на ніч на дрібні частини... Ноги — туди, руки — туди, а голову — чортзна-куди... Лежиш ти. А вранці команда по тривозі: «Підійом! Виходь ладнатися! Сам імператор приїхав на повірку!» Солдати почали складати твої взаємодіючі частини. Але спросоння, замість рук, пригвинтили ноги. Замість ніг — руки почепили. А замість голови — зад... Біжиш ти ладнатися. Всі на тебе дивляться, сміються, регочуться. Оце й буде конфуз. Пойняв?»

Кузня аж хитається від реготу. І почалися різні доповнення, уточнення.

— Оце так камфуз! — аж качається дід Самійло, дригаючи своїми полатаними валянками. Він їх і в дощ не скидав.

Навіть Кіндрат Пилипович, що сидів на зламаному колесі, розсипав скупий смішок. Відколи заховав Мілісарата, він весь час був на людях. Принохувався до політики, прислухався, чи ніхто не знає про крамаря. От і сьогодні зайшов, ніби кресало зробити, хоч удома було не менше десятка запальничок, навіть захований ящик сірників.

Шумить дощ, пахне вугіллям і міцним самосадам. Сиплються жарти, дотепи. Данило Іванович дістає з горна розжарену сокиру з тріснутим обухом. Кладе на ковадло,

бере молотка з довгою ручкою. Враз у кузні задзвеніло, заспівало, аж луна пішла. Кілька хвилини — і сокира готова. Коваль кинув її в пісок, а тоді до Чалюка:

— Макаре, охолоне, і можеш забирати!

— От спасибі,— дякував той, потираючи гудзика-поса правою безпалою рукою, схожою на саперну лопатку.— А скільки з мене, Даниле Івановичу? Бо я такий чоловік, що не люблю боржником бути. Навіть продрозверстку вивіз не так, як дехто,— кинув на Колошматенка.

— Та що з голого візьмеш? — мовив коваль.— Ото півкварти самогону і рубай на здоров'я.

— А я, наче знав, прихватив,— мовив Чалюк, шукаючи в цупких, як жерстяних, брезентових штаних.— Ось вона! — і високо підняв гранчасту пляшку.— І ковбаска є.

— Оце діло! — мовив Цвігун, погладжуючи вусики. Він дуже любив випити й поговорити.

Коваль дістав із закапелка мідну кружечку. Старанно протер її засмальцьованим, іскрами пробитим фартухом і налив.

— Мені за труди положено першому. Будьмо!

Усі з доброзичливою чоловічою заздрістю дивилися на Корінчука. А Онисько Цвігун:

— Ох і пішла, аж у мене в животі потепліло! — і підкрутив свої невеликі рудуваті вуса, які й так уже ячмінними колосками стирчали догори.

Тим часом коваль пригостив Чалюка, діда Самійла, Гната Захарченка і підніс Колошматенкові.

— Спасибі, не вживаю,— відмовився той.

Коваль передав кружку Ониськові.

— Отепер пішла-а-а,— протяг той, занюхуючи ковбасою. Потім до Колошматенка: — Даремно ви, Кіндрате Пилиповичу, не хотіли випити. Така смачна, як колись в одеському трактирі...

А дід Самійло:

— Кіндрат Пилипович боїться, щоб не розоритися на півкварти, тому й не п'є.

— Хто, я? — образився Колошматенко.— Хоч і зараз можу квартиру поставити!

— Значить, живемо! — погладив цупкі вуса Данило Іванович. І його горіхові очі стали теплими.— Недарма в мене так свербить ніс,— і потер запеченою долонею вимазаного в сажу носа.

До кузні, розхлюпоючи сандалями воду, послішав Трифон Буряк.

— Трифоне Максимовичу, а чому це ти влітку на лижах їздиш та ще й у такий дощ? — кинув насмішкувато Онисько. — І штани на тобі ніби заґряничні...

— Така мода пішла, Онисиме, такий фасон, — мовив Буряк, оглядаючи свої здоровенні, як шалівки, дерев'яні сандалі. — От тільки шпори не можу ніде нажитати, щоб уже бути при повній формі! А штани в мене не просто заґряничні, а ще й міжнародні. Ліва холоша — з австрійського сукна, права — з німецького, матія — французька, а поясок — англійський... — І звернувся до коваля: — Куме Даниле, зробіть, будь ласка, кресало. Тільки таке, щоб можна було прив'язувати мотузком. Гублю й гублю. Григорій Трохимович недавно подарував таку ловкеньку запальничку — і ту загубив.

— Пляшку горілки — і зразу кресало вгорить!

— А я прихопив, — і дістав пляшку.

Знову Данило Іванович протер фартухом кружечку. Знову почаствував усіх. А Онисько:

— Ех, коли б знаття, що Теклі немає вдома, приніс би і я пляшку свіженької. Вночі тільки вигнала.

Захарченко і Чалюк полізли до кишень, дістали гроші, дали Цвігунові.

— Не обов'язково до Теклі, — мовив Макар. — Бо вона може гроші забрати, пику тобі натовкти і горілки не дати. Краще — до Василя Терземана.

Онисько схопився, підтягнув штани.

— Стривай, Ониську, — зупинив його Колошматенко. — То мало. Хоч я і не вживаю, але для добрих людей не жалко, — і дав кілька карбованців.

Онисько подався крізь завісу дощу. І, поки Данило Іванович зробив кресало, припер чотири пляшки самогону.

— Оце по-моєму, — задоволено промовив коваль. — А ви кажете, Онисько боїться жінки! — і дістав із закарманка добрий шмат сала й хлібину.

Кружляла по кузні мідна кружка. Червоніли в дядьків носи, обличчя. Випив за компанію і Кіндрат. Шумів дощ, спочивав міх, пригасало вугілля в горні, а розмова розгорялась. Кожен хотів щось розказати — щоб тільки його і слухали. Першу скрипку вів голосистий Онисько Цвігун.

— Як ви не кажіть, а за царя мені жилося набагато краще. Повезед, бувало, парубка свататись — могорич. Посватав — ще більший. Весілля — як свиня нап'єшся. Чи хрестини, чи родини — чарка горілки. Закоlesh комусь свиняку — могорич і свіжина... Щось в Одесі перепродуш — могорич. А то, бувало, почистиш у графа Едуарда кнурців — заливає вином, горілкою!.. А тепер...

— Що тепер? — перебив Буряк.

— Ні весіль, ні сватань, ні хрестин, ні кабанів, ні кнурів, самі тобі похорони.— Його сірі очі стали сумними.

А коваль:

— Почекай, Ониську. Он, кажуть, генерал Денікіп настуває з білими бандами. Знову будуть кабани, весілля, хрестини й похрестини. Будеш і кнурців у графа чистить...

— Коли тебе самого не почистять,— кинув Макар.

Чоловіки засміялись. А Колошматенко обережно до коваля:

— А що, є такі поголоски?

— Хіба не чули?

— Я-то чув... але не вірю... Не вірю, щоб він зайшов аж сюди. Наші війська так закріпилися, що ніяка сила не візьме!.. Це тільки балачки...— вів дипломатично Кіндрат.

Цвігун підсунув угору картуза, такого заяложеного, як коробка від колісної мазі, і промовив:

— А чорт його знає, що буде, коли біляки прийдуть.

— Не знаєш що? — каже Гнат Захарченко.— Примуть панське майно повернути.

— Хто брав, хай повертає...

— А ти не брав?

— А що я брав?

— Кабана, четверо овець, оту рогату тачку, що на двох колесах,— замислено мовив дід Самійло.

А Цвігун:

— Де ж воно... Кабана й овець поїли. Лісанет поламався, ще коли вчився на ньому їздити. І сам трохи не вбився... Досі рука ліва не згинається... Я навіть землі панської не хотів брати... А люди награбастали всього: і плугів, і сівалок, і корів — усякої всячини. Вони хай і відповідають. А я — пролетарія...

Обличчя в Гната Захарченка пересмикнулося:

— Ти, Ониську, звик усе своє життя нічого не робити, а на дурняка жити! А тепер вважаєш себе пролетаріатом... Ледар ти, а не пролетаріат! Через те й землю панську відмовився брати, адже біля неї треба тяжко робити.

А Чалюк:

— Правильно Гнат говорить. Онисько зник, щоб тільки йому давали, а сам — нічого нікому. Я не знаю, як він у комуні житиме. Адже там ледаря не потерплять. Там, як кажуть, один за всіх і всі за одного.

— Що я в тій комуні не бачив?

— А чому ти так, Ониську? — повів Колошматенко. — Он, кажуть, під Вознесенськом в одному селі зорганізували комуну. І люди живуть добре. Не мають ні хат, ні худоби, ні іншого клопоту: все у них обчеське, — і хитрувато посміхнувся.

Захарченко тоді:

— Це виходить, що з одного боку в комуні дуже добре, а з другого — дуже погано, коли навіть і хати нема...

— І що ви плетете, Кіндрате Пилиповичу? — втрутився коваль. — Хіба Ленін до цього допустить? Я ще коли був у лазареті, нам — солдатам — один чоловік читав якусь книжечку, що її написав Ленін. Там ясно сказано, що й до чого. Фабрики і заводи — робітникам. Земля — селянам. А там можна й комунівське господарство зорганізувати, хто забажає. От є люди безлошадні, безінвентарні, як у нас солдатки і вдови. Що вони самі робитимуть з тією землею, що громада наділила? Хіба що багачам за половину віддаватимуть. А в комуні держава допоможе і тяглом, і насінням — усім...

Дош утихав. До кузні зайшов Петро Карпович. Привітався й запитав:

— Хлопці, ану хто тут нічого не робить, давай за мною!

— Куди, Петре Карповичу? — схопився Макар.

— Треба солдаткам пособити. У Зінки Копиці хата валяється. Деревя, піску, глини потрібно підвезти. Та й у сиріт Головаченків та сама музика. Хто їм допоможе?

Чоловіки підвелися.

— Петре Карповичу, у мене конячки морені, — озвався Колошматенко. — Адже вчора возив продрозверстку аж на станцію.

— За піч відпочили, іди запрягай! — суворо наказав Петро Карпович.

У кузні лишилися тільки Данило Іванович та дід Самійло. Коваль почав роздувати горно, а дід — стругати раму до шкільного вікна.

Жовтими листочками верб спливали по річці останні дні літа. Насторожена тривога осіннім туманом оповила село.

В окрузі лютувала банда Архангела. А в Похилих Вербах із хати в хату чорною бідою ліз тиф у супроводі перших похоронних дзвонів... Адже не було ні лікарів, ні медикаментів. Єдині ліки проти страшної хвороби — холодні компреси на голову та настояний на м'яті чай. Найбільшим лікарем на селі стала попівна. Сіваченко умовив Жанну ходити по хатах, виявляти хворих, допомагати хоч порадами. І вона ходила.

Щоранку то там, то там знаходили ворожі листівки. В них — страшні погрози бідності від бога і від бандита Архангела. Все упертіше ходили чутки про наближення білих орд генерала Денікіна.

Солдатки й удови йшли до комнезаму. Вимагали гасу, солі, одягу, взуття для дітей, навіть дощок для похоронів. Важко було Петрові Карповичу, дуже важко! А все ж він не забував і про культурну роботу, настійно вимагав, щоб молодь швидше закінчувала сельбуд.

З головою пірнув у клопоти й Григорій Трохимович. Сам ремонтував у школі парти, вікна, двері. Інколи приходив з інструментом дід Самійло. Вчитель викроював час, ходив по домівках, брав на облік дітей-переростків, щоб розпочати вечірнє навчання. Неохоче погоджувались батьки пускати дітей до школи.

— Навіщо вчитися? Все одно скоро кінець світу...

— Записуйте не записуйте, а дитина до школи не піде, бо гола, як бубон...

Треті просто відверто висловлювали свої думки:

— Куди там до школи? Тепер такі часи, що сьогодні живий, а завтра, що бог дасть...

Де темрява, там надійний ґрунт для ворожої пропаганди. Про це добре знали і Сіваченко, і Мережанний. Ось чому вони так поспішали: один — зі школою, а другий — із сельбудом.

А тут, як на зло, перед самим закінченням приміщення трапилась така подія. Одного ранку знайшли під дверима листівку такого змісту: «Миряни й раби божі! Хто першим переступить поріг цього диявольського сельбуду, того спопелить сила господня!» Багато зусиль довелося докласти Сіваченкові й Мережаному, щоб розвіяти страх

у молоді. Один тільки Яків Капюченко нічого не боявся. Щодночі з гвиштівкою стояв під клубом, щоб ніхто не запалив.

19

От і зараз: пізня темна ніч. Давно спить село, а в приміщенні комнезаму сидять Мережаний, Сіваченко і радяться. Поруч Трифон Буряк ворожить біля каганців.

— Ваша правда, Григорію Трохимовичу, — мовить Мережаний, — темноту, затурканість і контру не візьмеш одним револьвером. Треба наступати більшовицьким, лєнінським словом. Сьогодні хлопці й дівчата сельбуд уже закінчили. Ослопи поробили нові: спереду — нижчі, а ззаду — вищі, так, як ви радили. Долівку піском утрамбували. Рояля витягли на сцену, хай прикрашає... Тепер у мене є ще така думка, не знаю, як ви па це...

— А саме?

— Хочеться прикрасити наше приміщення картинками... Щоб не гірше було, ніж у церкві.

— Картинами? — підняв брови вчитель. — Думка хороша. Але ж хто нам картини намалює?

— Еге, — хитрувато посміхнувся Мережаний. — Картини є... Сам граф Едуард постарався, хоч він і контра. Я з хлопцями й Трифоном Максимовичем привезли два вози картинок! Правда, між ними є й такі, що соромно й дивитись, а є — нічогенькі.

— Де ж вони? — так і кинувся Григорій Трохимович.

— Трифоне Максимовичу, ану давай!

Буряк вніс велику картину в дорогій горіховій рамі. То була «Юдіф» Джорджоне. Поставив на кріслі. Довго всі троє дивились як заворожені. Першим озвався Трифон Максимович:

— Гарна жіночка, як той казав, — і чомусь пригладив на голові настовбурчене волосся. — А шаблюка яка...

— Гарна то гарна, — вів по паузі Мережаний. — А кому ж вона голову відрубала?

— Вроді махновцеві, — серйозно мовив Буряк.

Сіваченко нишком посміхнувся. Йому цікаво послухати, як неосвічена біднота, од якої віками ховали найкращі витвори людського генія, оцінює мистецтво.

— То як, Григорію Трохимовичу? — запитав голова. — Можна цю картину в сельбуд, чи хай у катразі побуде?..

— Можна, — відповів учитель і запитав: — А ще які є?

— Давай, Трифоне!

Буряк вніс репродукцію картини Рембрацта «Повернення блудного сина».

— Це зразу видно, що наша, пролетарська,— мовив Мережаний.

— Видать, наймит повернувся із заробітків,— додав Буряк.

— А може, й дезертир,— підправив Петро Карпович.— Цю можна вішати. Як ви, Григорію Трохимовичу?

Вчитель погодився. Буряк вніс Шардена «Прачку».

— О, це наче наша вдовиця Марфа Бунчужна перебілизну,— мовив Мережаний.— А голодний хлопчина з досади пускає бульби з мила. Сказано, бідняцька сім'я. І цю почепимо.

Трифон уніс «Марію Магдалину» Тиціана.

— Схожа трохи на попівну, тільки не стрижена,— сказав голова.— Але... чи її бандити пограбували, чи така бідність, що й грішне тіло видно... Що воно, Григорію Трохимовичу? Контра чи наша? — і дививсь вичікувально на Сіваченка.

Вчитель почав пояснювати.

— Ні, таких нам не треба. Досить з нас Теклі Цвігуновсі! — мовив голова.

Сіваченко в душі посміхався. Він знав, що цими шедеврами можна прикрасити не лише сільський будинок, а й найкращий палац. Тому не заперечував і не вносив зайвих пояснень у цю своєрідну самодіяльність активу.

Буряк уніс картину Креспі. Мережаний подивився зблизька, здалеку і промовив:

— А що то вона шукає в пазусі?

— Ловить бліх,— пояснив учитель.— Так і написано...

— Це вроді насмійка над нашим сельбудом,— скривився Мережаний.— У нас і своїх бліх, хоч у Європу вези...

Трифон приніс картину Плахова «В кузні».

— Ось нате нашого коваля Данила Івановича,— промовив.

— Прямо викапаній Данило-коваль. Тільки бороду побрити,— задоволено промовив Мережаний.— У сельбуд його.

Сіваченко одібрав картину Маковського «Засуджений».

— Ця — підходить,— пробасив Трифон.— Німці в касках ведуть нашого брата бідняка...

Довго й уважно оглядали картину Іванова «Смерть переселенця». Вчитель помітив, як спохмурніли обличчя

його друзів. Ось Трифон Максимович важко зітхнув і тихо промовив:

— Мабуть, це саме було б і зі мною, коли б Надьку послухав і вирушив у Сибір...

Аж ось Трифон вніс Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

— А це й не знаю що: партизани чи махновці,— промовив.

Григорій Трохимович пояснив.

— А якого ж листа написали вони тому туркові? — поцікавився голова.

Сіваченко став читати по пам'яті запорозького листа. А коли закінчив, Трифон Максимович ударив кашкетом об підлогу, сів на коввану скриню й крізь регіт промовив:

— От учудили! Га-га-га! Аха-ха-ха! «Який же ти в чорта лицар»... Аха-ха-ха!

Йому вторив Мережаній:

— «Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і в вас, поцілуйте ж за це ось куди нас!» Ой молодці, бісові запорожці! Га-га-га! — Він сміявся всією міцною статурою, сміявся так, аж сльози на очах виступили.

Дивлячись на них, від душі розсміявся й Григорій Трохимович.

— Цих козаків,— промовив, заспокоївшись, Петро Карпович,— почепимо на самому видному місці. Хай дивиться контра і тремтить!

— А що з тими богами й голими жінками, що в катразі? — запитав Буряк. — Може, спалити?

— Мабуть, у розход,— підтримав його Мережаній.

— Де ви бачили? — аж на ноги підхопився Сіваченко. — Такі цінності й палити! А ви знаєте, що сказано у Відозві Ради робітничих і солдатських депутатів? — Він дістав вирізку з газети і почав читати:

«Громадяни, старі господарі пішли, вони залишили величезну спадщину. Тепер вона належить усьому народові.

Громадяни, бережіть цю спадщину, бережіть картини, статуї, будівлі — це втілення духовної сили вашої і предків ваших. Мистецтво — це те прекрасне, що талановиті люди вмiли створити навіть під гнітом деспотизму і що свідчить про красу, про силу людської душі.

Громадяни, не чіпайте жодного каменю, зберігайте пам'ятники, будівлі, старі речі, документи — все це ваша

історія, ваша гордість. Пам'ятайте, що все це ґрунт, на якому зростає ваше нове народне мистецтво».

— Мабуть, сам Ленін писав...— сказав Петро Карпович, потираючи круглу стрижену голову.

— І про картини сказано,— підтримав його Буряк.

Мережаній подумав і до вчителя:

— Григорію Трохимовичу, а що ж діти скажуть, коли побачать отих голих богів і жінок?

— Скажуть вам велике спасибі, що зберегли для них такі великі культурні цінності!

Голова посміхнувся і якимось недовіриливо глянув на Сіваченка:

— Хіба скажуть?..

— Скажуть, Петре Карповичу. Обов'язково скажуть велике спасибі за те, що ви у вогні революції і громадянської війни так дбали про піднесення культури народу! Бо без культури загальної немислима Радянська влада, немислимий і соціалізм. Товариш Ленін вчить, що пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих законів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, чиновницького суспільства. Восьмий з'їзд нашої партії виніс спеціально ухвалу, в якій сказано, що треба відкрити і зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва, котрі створено на основі експлуатації їхньої праці...

— Здорово сказано,— мовив Петро Карпович.— Адже все від народу ховалося: і книжки, і музика, і картини...

А Сіваченко:

— Це ж тільки в одного графа Едуарда було стільки мистецьких і культурних цінностей. А в інших поміщиків, і капіталістів, та фабрикантів, а в різних князів і графів... Тепер же Ленін усі ті скарби, як і землю, фабрики й заводи, передав народові!

А Буряк:

— Може, хоч наші діти побачать справжній світ.

...Пізно повернувся додому вчитель. Засвітив каганця. Згадав Мережаного й Буряка, посміхнувся. Раптом у двері хтось постукав. Відчинив. Зайшов Артемко з книжкою в руках.

— Добрий вечір, Григорію Трохимовичу!

— Добрий вечір, Артемку. Ти чого так пізно?

— Пригнав попових телят. Жанна пригостила чаєм... І попросила передати вам якусь записку.— Він подав

скручений папірець.— Вона сама хотіла вас бачити, та не застала вдома. До побачення!

— Щасливо, Артемку!

Григорій Трохимович розгорнув папірець. У ньому крупним нервовим почерком було написано: «Григорію Трохимовичу! Ви обіцяли у важку хвилину подати руку допомоги... Мені зараз дуже важко... (Слово «дуже» було двічі підкреслено). Зайдіть, я сама. Жанна»

Не вагаючись, Сіваченко погасив світло, замкнув двері й швидко пішов з гострою тривогою в серці.

20

Ішов поїд поламаними тинами. Біля залізної брами попівського двору зупинився. Про щось тасмне перешпінтувались старі акації за кам'яним муром. Темно, тиша.

Вагався: «Чи справді щось трапилось, чи, може, просто чергова витівка підшилої попівни?» Намацав у кишені записку Жанци, пістолет, виданий Мережаним. Згадав її зміст — і заскреготала незамкнена хвіртка.

Фасад попівського будинку білів із-за старої липи. В одному вікні крізь темну завіску ледь пробивалося світло. Злегка постукав у масивні двері. Обережні кроки, і зляканий голос у замкову щілину:

— Хто там?

— Свої, — обізвався учитель.

Кладнув засув, повернувся у дверях ключ. Жанна кинулась на шию Сіваченкові і схвильовано промовила:

— Спасибі, друже, що прийшли. Спасибі! — замкнула двері, повела до своєї кімнати.

На столі горіла низько прикручена лампа. Лежав томик Лермонтова, розкритий на сторінці поеми «Мцирі».

— Сідайте, Григорію Трохимовичу, — промовила вже спокійніше і першою пірнула в м'яке крісло.

Сіваченко сів поруч. Глянув у її заплакані очі, окинув поглядом зачіску, одяг, які аж ніяк не говорили, що дівчина призначила побачення.

— Жанно, я слухаю вас...

Маленькою хусточкою з голубою каймою Жанна витерла сльози. Пильно дивлячись на вчителя, слухувала. Раптом тріснула безладно розсипаними локонами, наче скидала з голови щось важке-важке. Вхопила для чогось на столі костяний ніжик, яким розрізають папір, і голос її зазвучав тихо, строго:

— Григорію Трохимовичу... Тільки прошу не подумати, що в цьому винувата дівоча пристрасть чи зайва чарка випитої горілки. Ні.— Губи її тремтіли, і вона їх увесь час прикушувала.— Справа набагато складніша й серйозніша... Ви недавно сказали, що ми залишаємось друзями на все життя. І я вам вірю... Рідному батькові не вірю, а вам вірю!

— Спасибі, Жанно. Але швидше говоріть, що вас так збентежило і чим я зможу хоч трохи розвіяти вашу печаль?

— Я довго вагалася, боялась... Але друзів я маю право... навіть повинна вилити свою душу.— Вона підвелася. Старанніше замаскувала вікно і перейшла на тривожний шепіт: — Ось прочитайте, і ви зрозумієте... Тільки читайте вголос...

Григорій Трохимович розгорнув папірець. На ньому хімічним олівцем енергійним чоловічим почерком написано: «Жанно, попереджаю востаннє... Готуйся. Сьогодні о другій ночі прибуду. Дверей не замикай. Губи — на замок... Мemento морі. А. Б.».

— «Мemento морі»,— тихо мовив здивований вкрай вчитель.— «А. Б.»... Нічого не розумію...

Жанна глянула на стінний годинник, який показував чверть на другу ночі, і мовила пошепки:

— Дозвольте погасить лампу?

— Навіщо?

— Так треба.

— Гасіть.

Вона дмухнула зверху на скло. Лампа блимнула й погасла. Жанна підсунула стілець до Сіваченка, поклала руку на широке кістяве рамено і схвильовано зашепотіла на саме ухо.

— Це пише бандит Аристарх Балащенко, що з хутора Тернового... Колишній петлюрівський сотник... Я, здається, про це говорила... Він стояв у нас на квартирі. Тоді батько дав згоду, щоб я стала його дружиною... Я втекла з дому, ковалась у плавнях. Та коли петлюрівців прогнали, Аристарх Балащенко з'явився в наших краях під прізвиськом Архангел.

— Так це той самий сотник?

— Він.— Жанна затремтіла всім тілом, щільніше придулилась до Сіваченка, наче шукала порятунку.

— Це перша записка?

— Ні, друга.

— Що в тій писалось?

— Щоб я стала його дружиною і вблагала батька повинчати тасмно. Інакше «мементо морі»...

— Комусь говорили про це?

— Ні...— збрехала Жанна, боячись видати батька, хоч і ненависного їй. Не призналась і про те, що, коли показала попові записку, він перехрестився і сказав: «Скорись, чадо мое, на те воля господня...»

Обоє мовчали. Тільки чути було тихе схлипування по-півни.

— Хто вам передав цього листа?

— Не знаю... Знайшла під дверима...

— Чом же раніше про це не сказали?

— Боялась «мементо морі»... Він пообіцяв знищити мене, коли комусь хоч слово скажу... О, він сміливий і страшний! Може з'явиться там, де, здавалося б, зовсім неможливо!..

— Жанно, я зараз підійду до товариша Мережаного, візьмемо людей і схопимо...

— Ні, ні, не ходіть,— заговорила жагуче.— Він уже десь тут, серце мое чує... Краще заховайтесь у тій кімнаті, бо він може проникнути, як демон, і знищити вас.

— А ви?

— Моє життя вже пропаще... Краще смерть, ніж кривавий бандитський поцілунок.— Вона впала йому на груди і забила у риданні...

Наближалася друга година ночі. Обоє сиділи тихо і тривожно прислухалися до найменшого шелесту за вікном. Рівно о другій хтось шарпнув за двері. Раз, удруге...

— Він,— шепнула Жанна.

Шарпнуло й ще... Учитель схопився, дістав пістолет. Потім легенький стукіт у шибку. Жанна завмерла — мовчала. Сіваченко кинувся до вікна, але вона затримала його. Ще послухали — тиша... А незабаром вулицею шалено затупотіло багато кінських копит і пролунало кілька пострілів...

Минула добра година. На селі вгамувалися собаки, Григорій Трохимович зібрався додому.

— Не ходіть! — благала Жанна.— А раптом він зробив засаду?.. Побудьте до ранку, я вас благаю...

— Та незручно якось... Знаєте, вранці хтось побачить, і підуть такі телеграми по селу...

— Не пуцу! — рішуче промовила Жанна.

Благання Жанни зупинили вчителя. Так і просидів він на м'якому фотелі до самого ранку.

Жевріє небо на сході. Поволі пропливають прозорі хмаринки. На жовтій переспілій лободі — буси холодної вранішньої роси. Ідуть, не послішаючи, важкі корови, помукуючи за телятами і жуючи свою незмінну жуйку.

На вигоні вже зібралася купка жінок, серед яких Зінька Копиця, Настя Чалючка, Надія Бурячиха. Пригнала свою теличку й Горпина Гнатівна. Підігнала трьох породистих корів від Колошматенка Оксана. Стала остороп і слухає жіночу розмову про нічні події.

— Було вже далеко за північ, ми давно спали, — говорила Бурячиха. — Чую: у дворі зацокали копита. Я — до вікна... А там п'ять вершників... Я й завмерла. І почала будити свого Трифона. Та поки він проснувся, вони й зникли. А вранці знайшла записку від якогось Архангела. Погрожує вбити. — Виснажене й перелякане обличчя її тремтіло, наче від холоду.

— А біля нас тільки шалено проскакали, — мовила Зінька, — і хтось два рази вистрілив: чи вони, чи наші?..

— А ми спали й нічого не чули, — озвалася Настя Чалючка, чорна, як циганка, молодиця з подзьобаним віскою обличчям.

— А я почула, — мовила Горпина Гнатівна, — і зразу ж кинулась до школи, до Григорія Трохимовича. Я дуже боюся за нього. Торгала за двері, стукала у вікно — не обзивається. Мабуть, подумала, заночував у Петра Карповича.

— В якого там Петра Карповича, — з ходу почала Текля Цвігуниха, підганяючи рябу корову. — У попівни ночував! А ви — в Петра Карповича. — На виповнених устах її злорадна посмішка. Текля любила на когось наговорити, щоб цим прикрити свої гріхи, які за нею водились.

— Що ти мелеш, Текле? — накинута на неї Горпина Гнатівна. — Ти бачила, що таке верзеш?

— Ось хто бачив, — вона крутнулась усім своїм широким станом і показала на бабу Веклу.

— Бачила на власні очі, бачила, — почала баба Мовчанючка, жуючи беззубим ротом. — Тільки-но я прийшла до отця Онуфрія доїти корів, коли це виходить учитель... І, як той кіт, чкурнув поза куці бузку. Я не встигла й привітатися.

— А може, чоловік зайшов у справах? — втрутилась у розмову Надія Бурячиха. Її веснянкувате бліде обличчя аж почервоніло. — Він хворіє, а в попівни є ліки. Вона не раз пособляла й моїм дітям.

— Знаємо, по які ліки він заходив... Попа саме вдома нема, десь чи на хрестинах, чи на похоронах, а дочка — ліки відпускає! — на весь вигін зареготала Текля.

— Тьху! — сплюнула баба Векла. — Вчитель...

А Текля:

— І то правда... Хай уже попівна, їй не дивувати... Сестра милосердя, всі фронті обійшла... А ти ж таки вчитель, дітей збираєшся навчати...

Оксану стало душити в грудях. Хотіла втекти, щоб нічого цього не слухати, але мимоволі затрималась. Хоч і боляче, а хотілося почути, що ж далі... Хіба він таки почував у попівни?..

— Схаменіться, безсоромниці! — накинулась на Веклу й на Теклю Горпина Гнатівна. — На таку хвору, святу людину та отаке зводити!

— Видно, що святий, бо до святої й унадився! — різонула Текля.

Ось наперед вийшла огрядна Зінька Копиця:

— Та обличште вже гріховодити! Ви ж, бабо Векло, недавно мили ноги й казали, що бог вас уподобив і зробив святою, а тепер чортана-що городите на всю вулицю! Святі ж не повинні бути брехливими!

Бабу Веклу це приголомшило. Вона тільки губами плямкала.

Жінки лементували на весь загін. Оксана не витримала. Біль і образа за вчителя і на вчителя стисли за серце. Вона обернулася й пішла, щоб нічого більше не чути. Текля глянула Оксані вслід, і на круглому обличчі заміїлась посмішка:

— Он теж побігла овечка божа. Хазяйські сини сватаються, а воно ще й комизиться. До вчителя внадилась книжечки читати... Щоб ти пропала! Скоро пострижеться у ті шельми, що до сельбуду бігають виспівувати з головою комнезаму. Плювати їй, що в нього жінка і двоє дітей. Він навмисне кудись відправив сім'ю, щоб не заважала з дівчатами комуна строїти!

— Схаменися, Текле! Навіщо зводиш паклепи на чужих дітей! — заступилась за Оксану Горпина Гнатівна.

Зінька рішуче обсмикала спідницю з мішковини, пофарбовану в бузині, і впритул підійшла до Теклі:

— Так це й моя дочка, і ковалеві, та всі, хто до сельбуду ходять поспівати, сякі-такі? Ах ти ж самогонниця! Спекулянтка нещасна! Випила зранку і ротяку відкрила! Та я тобі, брехухо, коси обірву!

Підскочила Настя Чалючка, яка давно мала на Теклю зло. Бо, розповідали, колись її Макар, добре випивши, заночував у Теклі.

— Чия б мичала, а чия б мовчала! — накинулась вона на Теклю.— Сама чужих чоловіків принаджуєш, а на когось наклепи зводиш!

— А то й неправда! — вигукнула Бурячиха.

Текля вперлась руками в круті стегна і до своїх супротивниць:

— Чого, заслипені, причепились до мене? Заздрісно, що мене чоловіки люблять? І люблять, бо є що любити! А за що вас любитимуть? Ви ж худюці, як веретепи!

— Що ти верзеш, п'яного?! — скипіла Чалючка.— І ми рознаслися б, якби тільки пили, їли та спали, як ти!

Текля скипіла:

— Мовчи, циганко задрипана! Награбувала панського майна і носа задерла!

— Хто награбував? — прошипіла Настя.

— Твій Макар!

— Так це й ми грабували? — насіла Бурячиха.

— А ви що, святі? Тягли від пана й крамаря, що під руки попадалось!

— Нам влада дала і коней, і корову! — відрубала Надія.

А Текля:

— Чекайте, чекайте... Ще будете плакати кривавими сльозами від того награбованого добра!

Як розлючені бджоли, накинулись жінки:

— Хто буде плакати?

— За що?

— Від кого плакати?

— Ах ти ж, падлюко розпутна!

Цвігуниха побачила, що непереливки. Задки-задки і дременула через канаву у свій город, гукаючи: «Ониську!» Та коли побачила, що її ніхто не доганяє, зупинилась. Майстерно склала дві дулі і водила ними, наче обстрілювала жінок.

У цей час вулицею на повному галопі проїжджав Петро Карпович. Текля побачила й хотіла втекти.

— Стій, Цвігунихо! — грізно гукнув голова.

Молодиця зупинилась.

— Ти що мені розводиш контру на весь вигін?

— Яку контру?

— Навіщо дулі даєш? Он діти малі кругом!..

Текля рвучко підвела голову, блиснула великими карими очима й процідила:

— Плювати мені! — Та й пішла.

— Зараз же зайди до мене в комнезам!

— Не мала роботи!

— Чуєш, Цвігунихо?! — повторив голова.

— Коли я прийду, вам жарко буде! — і сховалась.

— Тьху! — сплюнув Мережаний.— Не баба, а ціла інтервенція...— й оперіщив коня нагайкою.

Онисько привіз Теклю аж із Вознесенська, де вона працювала в заїзді. І привіз не саму, а з малим дитям, яке невдовзі померло. Ну, звісно, як на селі, почалися різні суди-пересуди. Дехто з чоловіків, побачивши її, гукав: «Гей, подивіться, вознесенська повія йде!» Та коли Текля одного з тих пащекуватих відшмагала як слід, чоловіки примовкли.

Зламала вона і крутий характер Ониська свого. Колись було вип'є і починає дорікати, що взяв її з дитиною. Та коли жінка одмолотила його раз, другий, став як шовковий, а Текля — повновладною господинею. І навіть тоді, коли хтось із чужих чоловіків залицявся до неї, Цвігун не тільки не лаявся, а навіть робив вигляд, що пічого не помічає.

22

Веселе вранішнє сонце золотим пилом притрушувало сумовите листя яблупі, сіялось у невелике класне приміщення. Григорій Трохимович уважно оглядав парти: відсував ті, що потребували ремонту. Спиняв погляд на кришках, на яких вирізано або написано ініціали дітей, які тут сиділи. Традиційна дитяча творчість! По цих своєрідних вензлях пригадував учнів, їхні характери, поведінку. Навіть чув їхню мову, дихання, відчував на собі теплі, допитливі погляди. Ось ініціали «Я. К.». Тут сидів Яків Капюченко — замислений, мовчазний, талановитий хлопець. А ось «О. Б.», старанно виведене чорним чорнилом. Пригадав круглолицю соромливу ученицю третього класу, з довгими чорними косами і карими очима, Оксану Бунчужну.

Багато клопоту в Григорія Трохимовича. Нема підручників, зошитів, чорнила, пер, олівців. До того ж одна класна кімната. А він же хочє цього року обов'язково охопити навчанням усіх дітей — від першого до четвертого класів. А ввечері думає навчати дорослих.

Довгі роки війни, бандитизм, інтервенція, контрреволюційна пропаганда чорним туманом упали не тільки на дорослих, а й на дітей. «Важко буде працювати, ой, важко!» — думав учитель, закручуючи в парті шурупи. Та майбутні труднощі не лякали його. З великим нетерпінням і надією чекав, коли шкільний дзвінок урочисто оголосить початок навчального року.

Згадав тривожну ніч, злякану й безпорадну Жанну. Жаль стало їй.

Надворі задокотіли колеса воза. Глянув у вікно. Трифон Максимович віз цілу хуру дощок, за возом ішов Петро Карпович.

— Доброго ранку, Григорію Трохимовичу, — хоч і стомлено, але весело привітався Петро Карпович, подаючи руку.

— Моє шанування.

— Ви знову до роботи? — накинувся на Сіваченка. — З таким здоров'ям?.. Я ж вам неоднократно забороняв! Що в нас нема кому?

— Та хочеться поспішити, — ніби виправдовувався вчитель. — Незабаром же початок навчального року.

— Встигнемо! — запевнив голова. — Дощок для ремонту привезли. Завтра пришлю дівчат і молодиць: пошпарують, побілять. Данило Іванович пообіцяв дах укріпити й залатати. Прийде дід Козачок, відремонтує вікна, парти. Дам йому в допомогу кілька хлопців надійних.

— Що в повіті? — запитав учитель, сідаючи.

— Новин чимало, і не досить утішних. Насувається генерал Денікін. Треба вивозити й вивозити хліб, щоб не дістався білим бандитам. І Архангел зовсім знахабнів. Минулої ночі на хуторі Терновому підпалив комору з державним хлібом і дві хати активістів... Треба й нам посилити варту. Кажуть, цієї ночі через наше село проскакували... Ви не чули?

— Чув, Петре Карповичу. Ще й кілька пострілів дали, — і розповів усе про Жанну.

— Ах ти ж вампір! — гнівно промовив Петро Карпович, блиснувши очима, і рука його лягла на кобуру. — Так ви самі чули, коли шарпав за двері і стукав у шибку?

— Чув, Петре Карповичу.

— Значить, не тільки мені й Бурякові, а й попівні погрожує?.. Що ж його придумати? — замислився.

— А щось треба. Під загрозою життя людини, і, може, не одної,— рішуче сказав учитель.

Мережаний міцно потер стрижену голову:

— А може б, через неї, через попівну, його зланати?

— Яким чином?

— Коли підкине свою писульку, хай упустить його. А ми засядемо і — здаємо!

— Думка, звичайно, хороша, хоч і дуже ризикована... Але чи підкине він знову папірця, чи ні?.. То ж було останнє попередження. Може, він просто вб'є, і все. А жаль дівчину, дуже жаль...

— Так... Це дійсно заковика...

Довго сиділи вони, радились, прикидали, планували. І зійшлися на тому, що тільки через Жанну його і можна вловити.

— Добре обміркуйте, Григорію Трохимовичу,— мовив голова.— Поговоріть, порадьтеся з попівною... Решту я беру на себе...

— Були в наросвіті? — запитав Сіваченко.

— Заходив... Розводять руками: нема нічого, розшукуйте на місці і книжки, і папір... Бо й самі пишуть на такому, що й цигарки з нього не скрутиш,— і закурив.— А от був я вчора на повітовому концерті — там зовсім інший настрій!

— Що саме?

— От де краса, Григорію Трохимовичу! І насміявся я, і навіть сльозу пустив... Дісталось там і буржуям, і бандитам, інтервентам, і богам, і чортам, і попам! А як гарно розповідали про червоних воїнів, про Леніна! От де сила!.. Ідучи дорогою, я вже думав: отакій би концерт нам, зразу, б у декого в головах прояснилося!

— А чому? Треба й нам організувати...

— І я так думаю! І чим швидше, тим краще!

— Треба виявити наші культурні сили, попрацювати з ними.

— І скільки це забере часу?

— Не менше місяця!

— Господь з вами, Григорію Трохимовичу, хоч ми й комуністи!.. Тепер дорога кожна хвилинка, а ви — місяць...

— А підготовка?

— Та яка там підготовка?

— А ви на коли думаєте?

— На післязавтра. Саме неділя. Відкриємо сельбуд і дамо концерт.

— Не берусь так швидко. Осоромимось.

— Григорію Трохимовичу, і що там такого складного? Я виступлю зі словом: відкрию сельбуд, ударю по банди-тах. Скажу про продрозверстку, про дезертирів. Ви — розгромите попівську музику і релігійний дурман. Проспі-ваємо «Інтернаціонал». Виступлять дівчата з піснями, хлопці розкажуть різні басчки. Та ще коли б і попівна заграла на роялі — більше нічого й не треба! Я все вже продумав і сам організую. Так згода?

Сіваченко посміхнувся:

— Коли ви так наполягаєте, не заперечую.

— А сельбуд у нас як лялечка! Картинки скрізь пороз-вішувано. Та й молодь вимагає, щоб уже щось робити...— Він підвівся.— Зараз дам Якову завдання, щоб писав «прошенія»...

— Які «прошенія»?

— Ну, об'яви такі, як я бачив у повіті, щоб люди схо-дились. Не будуть же десяцькі загадувати! І почну куркулям хвосту крутити, щоб везли продрозверстку.

— Підемо разом. Мені до Трифона Максимовича, шко-лярів переписати.

23

Невелика землянка Трифона Буряка стояла край села у вибалку. Здавалося, що вона навмисне сховалась, щоб ніхто не бачив злиднів її господаря. Стіни землянки акуратно побілено, а впису рівно підведено сажею. У дво-рі ніяких будівель, окрім курника й повітки, вкритої сві-жою соломою. Там стояли коні й корова. Біля повітки перекинуто плуг, лежать дві старенькі борони.

На городі кущились верби, хилилися буйні жовто-зелені кущі віниччя. На хаті доспівали гарбузи — сірі, смугасті, жовті. А попід стріхою вистоювались розвішані на кілках качани кукурудзи: це відібрані па насіння. За хатою, на високій суховерхій вербі, Григорій Трохимович побачив порожнє черногузяче гніздо. Там з року в рік жили, розмножувались благородні птахи, як символ щастя й до-статку. Та ніколи не бачила того достатку наймитська родина Буряків.

Трифон до Жовтневої революції працював у графа Едуарда, дружина — в місцевих багатіїв: мазала хати, бо

вважалась кращою мастильницею на все село. Сапала, снопи в'язала, копала картоплю. Бачилася з чоловіком рідко, може, тому так і дружню жили. Не раз односельці кепкували: «Буряки ніколи не бачаться, а діти плодяться...»

Колись маленька, худенька наймичка Надія Холоденко співала в церковному хорі. У неї чудовий дискант. Там, у церкві, це було на великдень, уперше побачив її, почув голос Трифон і покохав. Він дуже любив пісню. Полюбила і Надія його за богатирський зріст, силу і лагідний характер. Так і жили, працюючи по наймах. Ледь спромоглися за кілька років зліпити невелику землянку на околиці, посадили верб. Тільки добра і щастя в них — діти хороші.

Аж після революції почали Буряки потроху оживати. Трифон привів від графа корову, приволік вгодованого кабана. Кабана зразу ж закололи, щоб дітки хоч раз наїлись скоромини. Та з тим кабаном вийшла така потіха, що й досі люди сміються. Трифон Максимович думав сам заколоти, щоб мало хто бачив. Але зроду цим ділом не займався і почав ножем штрикати не туди, куди треба. Довго мучився, нарешті кабан замовк. Почали смалити. Кабана припекло, а він як схопиться — і подався вулицею. Вся спина горить. Ледве вловив його Трифон. Видно, не заколов, а просто придушив. Потім попросив Ониська Цвігуна, щоб дорізав.

Приніс Трифон на плечах і величезну графську шафу. Хотів хоч трохи прикрасити свою хату-пустку. Проте шафа не влазила. Треба було або стелю пробивати, або ж укопувати в землю, щоб поставити її. Так і зробив, порадившись з дружиною: вкопав. Якимсь зайшов до нього коваль Данило Іванович, подивився на ту комедію і каже: «Куме, ти що, в хаті пужник поставив?» Це образило і присоромило господаря. І надумав використати він панську шафу як ліжко. Поклав долі, промовивши: «Хай діти сплять!»

Трифон Максимович був людиною тихої, мирної вдачі. Дуже поважав свою туркотливу дружину, любив дітей. А було в них десятеро синів і дві дочки.

Зараз Трифон Буряк вважає себе теж не гіршим од людей. Має корову, молоко. Компезам дав йому пару коней, воза. І хоч погрожує в анонімках якийсь Архангел, що помститься за чуже добро, він мало звертає на те уваги. І землі панської одержав чималу пайку: адже родина ве-

лика. Так і живе колишній наймит, окрилений надіями на краще. Вдома майже не буває: весь час у комнезамі. Недарма Мережаний вважає Буряка своєю правою рукою.

Ото й зараз, коли Сіваченко переступив поріг хати, господаря не було вдома. Вивозив хліб від куркуля Колошматенка. Той сам не схотів — сказав, що захворів. Зустріла вчителя маленька веснянкувата господарка і четверо голопузих Буряченьят. Вони схлипували під припічком, витираючи слізи на повних личках.

— А хто тут плаче? — запитав, привітавшись, Григорій Трохимович.

— Ой, не питаєте, — відповіла господарка. — Їх ціла купа, а я одна. І всі такі, що не приведи господи! І дуплю ж їх, але не допомагає...

— Навіщо ж бити? Такі гарні хлопці, — лагідно мовив учитель, оглядаючи міцних чорноголових хлоп'ят. Вони були тільки в латаних засмальцьованих сорочечках, без штанців.

— Скоро збожеволію з ними. Батько весь час у тому комнезамі, наче йому найбільше треба. Ніколи вдома не побачиш. Замолоду по наймах ходив, то не бачила, і тепер те ж саме... Ще й каже: «Ти, Надько, не гарчи й не лайся. Бо я зараз помічник завідуючого Радянською владою на селі!» І що ти йому скажеш? Одне тільки не втямлю: він порозумнішав чи подурнішав за Радянської влади?..

Учитель щиро посміхнувся і мовив:

— Трифон Максимович буде нове життя. За це поприкати не слід.

— Буде... — з сумом промовила. — Що він там буде, не знаю. Знаю, що наближаються холоди, а в мене всі діти голі й босі. Коли був цар, усе ж таки можна було піти поденно, заробити і набрати хоч дешевенького краму. А тепер?.. Тільки збори, мітинги та обіцянки... Всі обіцяють, і ніхто нічого не дає...

— А чому ви так, Надіє Степанівно? У вас же тепер є коні, корова, земля...

— Та є, спасибі!.. Але чи надовго? Он, кажуть, знову пани повертаються і все до нитки забирають...

— Не повернуться, Надіє Степанівно! — твердо промовив учитель. — А хоч і повернуться, то ненадовго! Проженемо!

— Хто їх прожене? Там, кажуть, така сила йде, що страх!

— Отакі проженуть, як ваш Трифон Максимович.

Надія замовкла. Сиділа, підперши худу щоку рукою, і в задумі кивала головою, наче сама з собою розмовляла. Григорій Трохимович оглянув порожню кімнату. Біля печі стояв широченний піл, на якому могли лягти щонайменше десяток дітей. Єдиними прикрасами на голих стінах були кілки. Це — пристрасть Трифона Максимовича. Він любив над усе забивати в стіни кілки і знадвору, і всередини. Та надворі хоч качани кукурудзи по кілках красувались, а в хаті на одному з десяти висів лише безверхий, почорнілий бріль.

— Надіє Степанівно, хочу записати ваших старших до школи.

— До школи? — здивувалась жінка. — Та вони там і стіни порозносять!! Хай уже вдома кишки вимотують...

— На те й школа, щоб виховувати, — почав учитель, та господивня перебила:

— Куди їм до школи? Голі, босі.

Сіваченкові стало жаль цієї неграмотної, забитої наймами й злиднями жінки. Він перевів розмову:

— Чув я, що ваші діти гарно співають.

— Нічогенько. — Очі Надії потеплилі. — Якось отець Онуфрій ходив з молитвою. Я заставила їх заспівати — похвалив. Хотів обох дівчаток і чотирьох хлопчиків забрати в церковний хор, та мій активіст закомизився.

— А де зараз ваші діти?

— Десь на городі.

— Мак їдять! — почувлося з зачиненої шафи, як з льоуху.

— Та мак уже хай їдять. А одих четверо вилупків, — показала на шафу, — замість маку німиці наїлися!

Учитель зацікавився, як співають Бурякові діти. Посміхаючись, промовив:

— Надіє Степанівно, хоч я й не піп і прийшов до вас не з молитвою, а все ж дуже хотілося б послухати співи ваших дітей.

— Що-що, а це можна. — І, стукнувши ногою в шафу, суворо промовила: — Хлопці, ану гукайте сюди всіх!

Рипнули дверці шафи. Четверо хлоп'ят колопотіло босими ногами з подвір'я на город.

За хвилину в хату вбігло все Бурякове плем'я. Самі хлопці, тільки дві дівчинки. Учитель дав меншим по грудці цукру й запитав:

— А хто з вас хоче ходити до школи?

І почувлося різноголосе:

— Я!..

— Ми!..

— І я!..

До Сіваченка несміливо підійшли четверо малюків, тих, що лежали, зачинившись у шафі. Обсмикуючи свої коротенькі сорочечки, защебетали:

— І ми хочемо!..

Учитель обділив і їх грудочками цукру. А Надія:

— Діти, наш учитель хоче послухати, як ви співаєте. Ану, Ганько, починай!

— Якої? — запитала соромлива гарненька дівчинка років тринадцяти з темними косичками.

— Ну, тої, що я вас навчила.

У хаті тиша. Дівчинка Ганя наче щось проковтнула, потім глянула на вчителя, на матір і почала:

Ой горе тій чайці,
Часці небозі,
Що вивела часняток
При битій дорозі!

За нею вступили дзвінкі хлоп'ячі голоси, а потім чарівно-сумовитий голос матері. Він, здавалося, скеровував, надихав і пісню, і дитячі серця, і голоси.

Убога кімната сповнилась дзвінкими дитячими голосами. Григорій Трохимович заплющив очі. Здавалося, стіни хатини розсунулись, а він злетів у чисте безхмарне небо і слухає невидимих пташок. Дівчинка ще сміливіше заспівувала:

А чаєчка в'ється,
Об дорогу б'ється.
К сирій землі припадає,
Чумаків благає:
«Ой ви, чумаченьки,
Ви ще молоденькі.
Веріть мені часняток,
Вони ще маленькі!»

Коли пісня вщухла, діти почали їсти цукор. А Надія змахнула сльозу.

— Молодці! — похвалив учитель і записав до школи шестеро старших.

Виходив схвильований і думав: «Ось за кого треба боротися... Ось кого треба вчити й виховувати. Це — наше майбутнє!»

Удосвіта Оксана доїла Колошматенкових корів і плакала. Помітив хазяїн і співчутливо запитав:

— Що з тобою, Оксаночко?

— Дуже мамі важко...

— От горенько,— похитав головою.

— Дядьку Кіндрате, дозвольте хоч до обіду не приходять на роботу.

— А чому ж? Для тебе — все дозволено... Можеш цілий день не приходити. Тільки щоб увечері пригнала й подоїла корів. А з свиньми я й сам упораюсь. Тим більше, що сьогодні нікуди не ходитиму, щось дуже кепсько почуваю себе.

Відколи з'явився Мілісарат, Колошматенко все більше волі давав своїй наймиці. Намагався, щоб вона порідше в хату заходила, аби часом не помітила непрошеного гостя. «І де він у чорта взявся на мою голову?» — не раз гриз собі нігті. Давно видав би місцевій владі, щоб не тільки позбутися небезпечного клопоту, а й витрат на харчування. Але тремтів за свою шкуру. І змушений був не тільки мовчати, а й потурати крамареві, підкорятися його волі. Мілісарат писав листівки, і Кіндрат покійно підкидав їх туди, куди той наказував. Забажає крамар кудись уночі поїхати,— давав коня й власний одяг. А виїздив Мілісарат на таємні побачення з Балашенком.

Того ранку, йдучи з вигону, Оксана за сльозами пічого не бачила. У саме серце вразила її розмова жінок про вчителя й Жанну. І сама не знала, що її так схвилювало: біль? образа? ревності? Але раптом відчула, як подруга Жанна стала для неї зовсім чужою, а образ учителя — потьмарився і не світив провідною зіркою, як світив ще недавно... Вона згадала той вечір, коли випадково підглянула у вікно... Бачила, як Сіваченко обнімав попівну... Усе сплелося в якийсь чорний таємничий клубок, і вона не могла розгадати, де правда, а де вигадка... «Мабуть, таки правду говорили жінки на вигоні,— думала, обливаючись сльозами.— І чого він ходив до неї?.. Чого?» Ні, не ревності мучили дівчину, щось вище, святіше, а що саме — не могла збагнути... Оксана ніколи й на думці не мала, щоб учитель полюбив її. Ні, вона любила його, як рідного батька. Любила чистою, першою, святою любов'ю, яка зародилася ще на шкільній парті. І тому було так боляче. «Навіщо дав привід для пересудів? А може, все це вигадка? Може,

він і не ходив до неї?» — знову думала. Як вона хотіла, щоб це були тільки бабські брехні...

На подвір'ї зустрів її засмучений Артем:

— Оксано, іди, мама кличуть. А чого ти плачеш?

Замість відповіді запитала:

— Ти що, не гонив сьогодні попових телят?

— Хай вони йому повиздыхають!

— Чому?

— А тому... Вчора вранці, коли виганяв на пашу, Жанна дала шматочок сала й хліба. А піп забрав геть з моєю торбинкою. Обіцяв чоботи справити, щоб ходити до школи. Та вже й літо минуло, а він і не думає, патлатий чорт! І щоб я після цього пас йому телят? Не діжде! Краще баштан стерегтиму, бо крадуть парубки й дезертири...

Оксана втерла сльози, пішла до хати.

— Кликали, мамо? — і подивилась у глибоко запалі очі, обведені землісто-коричневими колами.

Марфа лежала на дерев'яному полику, застеленому блаженською ряднинкою. З-під ряднини виглядало лущинця кукурудзи, сіно. Лежала вкрита домотканою латаною свитиною, а нерухомі очі дивились у низеньку білу стелю.

— Мамо, ви мене кликали? — нагнулася над нею Оксана.

— Кли... кликала, — ледь ворухнула запеченими губами. — Дай мені, доню, водички холодної.

Набрала в кухлик з діжечки і піднесла матері. Та взяла тремтячою, висохлою рукою. Приклала до кухлика поспілі, як на морозі, вуста і пила маленькими ковтками.

— Дай мені, доню, ще того порошка, що попівна принесла... Гарні порошки, спасибі їй... Легше дихається від них.

Марфа випила ліки.

— А тепер — сядь біля мене.

Оксана покійно сіла.

— До Кіндрата Пилиповича не йдеш?

— Була. Подоїла корів, вигнала в череду й відпросилась додому.

— Спасибі йому.

Обидві мовчали. Потім Марфа напівповернула голову до дочки й тихо спитала:

— Оксано, ти мусиш признатися перед матір'ю, як перед богом, хоч я в нього й не вірю. — І губи її затремтіли.

— У чому, мамо? — в неї похололо в грудях.

— Скажи, на тих вечорницях у хаті-читальні... в тебе все чисте?..

— Мамо, хіба ви мені не вірите? — затремтів її голос. — Мені, яка живе тільки вами й для вас, і ви для нас. — Сльози здушили горло.

— А чи правда, що ти пиячила з Колошматенком і що він обнімав, цілував тебе?

— Мамо! — скрикнула Оксана й заридала.

— Не плач, вислухай... Я хочу знати всю правду. — Вона плямкала синіми, як цвіт півників, губами. — А до вчителя ходиш?

— Двічі була і то не сама, а з дівчатами. Ходили провідати хворого.

— А з Петром Карповичем зустрічаєшся вечорами?

— Всі ми зустрічаємось, бо він же нам як батько! Мамо, скажіть, хто це вам стільки наговорив про мене?

— Вчора... заходили провідати Векла Мовчанючка, Текля. І розповіли, що про тебе... говорять на селі.

— Мамо моя рідна! Не вірте, не вірте нікому! — Вона впала перед матір'ю на коліна. Цілувала, обливала сльозами сухі, натруджені руки і в розпачі промовляла: — Не вірте, нікому не вірте, мамо! Я у вас чиста, як свята голубка. Це все вороги мої, з якими я не тільки не хочу знатися, а й зустрічатися! Повірте, мамо!

— Вірю, доню... Встань, заспокойся, — і поклала їй руку на голову.

Оксана підвелася, присіла біля матері на полицю.

— Вірю, дитино моя безталанна, — спокійним уже голосом мовила Марфа. — Прости, що так ненароком до сліз довела тебе... Але я — мати і вболіваю за твою честь, за твою долю... А тут ще минулої ночі спився мені ваш покійний батько. — Вона передихнула. Обличчя якимось оживилося, прояснилось. Очі посвітлішали, здавалось, дивились кудись далеко-далеко і бачили щось світле й радісне.

— Як же вони снилися? — запитала Оксана.

— Приснилось: десь ми сидимо з ним над річкою, над нашою-таки... Весна... Пахнуть квіти й трави, у зелених вербах солов'ї виспівують... А ми обоє молоді-молоді... От батько й каже: «Ех, Марфо, Марфо. І коли вже буде отака краса між людьми, як оце навкруги?» — і широко розвів руками. А трохи помовчавши, рішуче промовив: «А повинна бути! Сподіваймось, Марфо!» Він так голосно сказав «Марфо», аж луна по річці пішла. Потім ухопив грудку землі, кинув у річку, по якій пливла величез-

на чорна гадюка... Раптом почорніло небо і сховалося весняне сонце. Зірвалася буря, ударив грім, зашуміли-застогнали верби, і впала градова злива... Оглянулася я, а батька немає. Біжу, кричу, гукаю його... Буря валить з ніг, злива прибиває до землі, а я все біжу й гукаю: «Іва-а-а-не-с-е-і!» Коли бачу, стоїть він на пагорбі, простоволосий. На руках і на ногах залізні кайдани. І такий високий, що головою сягає вище Колошматенкового вітряка! І нікого нема біля нього, тільки самі ружжа з багнетами по обидва боки. Батько побачив мене крізь чорну зливу і гукнув: «Сподівайся, Марфо!» — і пішов через гору на північ. А за ним попрямували і ті ружжа з багнетами. Раптом багнети загорілися, як свічки. Тільки червоним-червоним вогнем... — Вона важко зітхнула й замовкла.

— Мамо, а проти чого цей сон? — тихо запитав Артем, який непомітно зайшов і слухав мамину розповідь.

Марфа не почувала голосу його і — до Оксани:

— Так що я пак хотіла сказати?.. Ага... Доню, може, мені вже небагато лишилося топтати ряст... Ні, не те... Оксанко, поклич Артемка.

— А я тут, мамо!

— Тут? Тоді добре... Слухайте, діти мої безталанні. Батько ваш за народну правду загинув на қаторзі... — І вона заплющила очі.

Оксана швидко подала кухлик з водою. Артем стояв і вологими очима дивився на матір.

— Не треба, доню, води, мені вже краще...

25

Петро Карнович залишив у комнезамі Трифона Буряка. Наказав йому штурмувати тих, що мають завтра вивозити хліб, а сам пішов до сельбуду.

Був тихий суботній вечір. У чистому небі жовтими ковельцями цвіли зорі. Біля входу — об'ява. Написано її великими буквами на синюватому папері. Мережаний зупинився, прочитав: «Товариші й громадяни! Завтра ввечері, або в неділю, відбудеться відкриття нашого сельбуду і концерт. В ньому беруть участь — доповідь голови комнезаму товариша Мережаного, бесіда вчителя Сіваченка та пісні й танці. Запрошуються всі безкоштовно і старі!»

— Молодець Яків, — уголос похвалив Петро Карпович. — Добре написав, — і зайшов до затишного приміщення.

У сельбуді вже зібралось близько двох десятків молоді: Канюченко скликав за наказом голови, Мережаний привітався й почав оглядати приміщення. Завісу, пошиту з мішковини, вже піднято. На задній стіні красувалась хата, біля неї цвіли соняшники, а на тину догори дном горшки й глечики. Таке Петро Карпович бачив у повіті й наказав Якову, щоб і в них так було.

На сцені виблискував чорними полірованими боками графський рояль. Біля бантини над самою сценою висів великий лозунг: «Кожен цуд вивезеного державі хліба — це восьмидюймовий снаряд по контрі й Денікіну!» На маленьких віконцях звисали майстерно вирізані паперові завіски: робота Оксани Бунчужної.

Долівка всипана піском, приємно пахли живицею свіжовистругані соснові лави. Чисто побілено стіни, ще й прикрашено дорогими графськими картинами.

— Молодці, хлопці й дівчата! — задоволено похвалив Мережаний, оглянувши приміщення.— Все зробили поміму.— Він соколим поглядом окинув присутніх. Серед молоді — Яків Канюченко, Грицько Марченко, Фросина Копиця, Оксана Бунчужна, обидві ковалеві дочки — Віра і Надія. Прийшов у вишиваній сорочці й Іван Захарченко.

Поміж ослонами, оглядаючи картини, вешталось кілька хлопчаків. Яків хотів їх вигнати, але Петро Карпович заборонив:

— Хай сидять, дивляться і слухають.

Поки Мережаний щось обмірковував, заглядаючи в папірець, Яків запитав:

— Петре Карповичу, коли я розвішував об'яви, люди запитували, що таке концерт?

— І що ти їм відповідав? — посміхнувся Петро Карпович.

— Казав... прийдете — побачите, — і почервонів.

— Не знав, що таке концерт? — лукаво запитав Грицько Марченко.— От іще темнота...

— Ану, поясни, Марченко, всім...

— Та ні, я теж не знаю, тільки трохи догадуюсь... Поясніть ви.

— Ну,— поволі почав голова,— виходять люди ось на таку сцену, як у нас. Співають, грають, танцюють, різні басчки розказують: проти буржуазії, проти церкви й різного опіуму... Ясно?

— Тепер прояснюється,— озвався Яків.

— Ну от,— задоволено мовив Петро Карпович.— А тепер піднесіть руки, хто знає якогось віршика чи баєчку? Майже всі підвели руки.

— Одноголосно! А хто вмів танцювати?

Підвелось кілька хлопчачих рук. Петро Карпович підрачував і за звичкою запитав:

— А хто проти? Нема. Запиши, Якове, хоч цих. Але щоб танцювали по совісті! Тепер підійміть руки, хто вмів співати.

Підвелися переважно дівочі руки. А Петро Карпович продовжував:

— А хто вмів щось таке кумедне показати, щоб люди посміялися?

— Я,— озвався Грицько Марченко.— Удвох з Петром Сорокою.

— Запиши, Якове... От і все... Тепер ось що, хлопці. Каганців не запалювати. Треба приладнати свічки, ті, що знайшли в крамаря. Якове, зайдеш до комнезаму, Трифон Максимович видасть... Хай і в нас буде святково... Все ясно? — запитав задоволений Петро Карпович.

— Усе! — озвалась молодь.

— Отож готуйтеся, бо завтра концерт!

26

Тільки-но спустилась на село вечірня завіса, приміщення сельбуду переповнилось людьми. Поприходили не тільки парубки й дівчата, чоловіки й жінки, а й старі. Навіть шептуха Векла, дзвонар дід Капшук, Кіндрат Колошматенко. Діди й баби заходили, дивилися на палаючі, як у церкві, свічки, оглядали картини, яких зроду не бачили, побожно хрестились і врочисто сідали на нових лавах. А на бантинах, звисивши босі ноги, сиділи дітлахи.

Петро Карпович з молоддю був за кулісами. Він відкривав красчок завіси, заглядав у залу і задоволено примовляв:

— Хто говорив, що люди не прийдуть? Гляньте, валом валять... Але чому вони з мішками, відрами, торбинами?.. Що за дивина?

Грицько Марченко хитрувато моргнув до Канюченка й шепнув:

— Це я постарався, щоб не зірвати вечір.

— Як? — здивувався той.

— А так... Зустріли вчора мене Текля Цвігуниха, баба Векла й запитали: «Що сьогодні за збіговисько буде?» — «Не збіговисько, — кажу, — а концерт». — «А що воно таке?» — питають. Я й кажу: «Концерт — це штука серйозна й корисна. Всім, хто прийде, видаватимуть по фунту солі, по шматку мила і по коробці сірників. А біднякам ще й по пуду муки...» Та ото, дякуючи бабі Веклі й Теклі, стільки людей зібралось... Тільки не говори Петрові Карповичу, а то битиме...

— Давайте вже концерта! — почувся чийсь голос.

— Починайте! — вторив йому бас.

Продзвенів перший дзвінок, принесений зі школи. Зайшов Григорій Трохимович. Привітався до молоді. Потис руку Петрові Карповичу:

— Не запізнився я? Трохи в повіті затримався.

— Ні, якраз вчасно! — мовив Мережаний.

— А людей набилося — ледве пройшов! — задоволено мовив учитель. Окинув поглядом молодь, побачив Жанну, зрадів: «Як добре, що вона прийшла».

А Петро Карпович шепче:

— Запросив, як ви радили, й попівну. Хай покаже нашим людям свою музику.

Жанна була строга й зосереджена. Весь час дивилась у темне вікно, мовби чекала чогось тривожного й страшного.

Одягнута в білу кофту, чорну спідницю, охвачену широким жіночим поясом з блискучою пряжкою. Недалеко від неї стояла Оксана в старенькій, але білій як сніг вишиваній сорочці й старанно випрасуваній синій злинялій спідниці. Одна коса спадала на груди, друга — закинута за плече. Інколи кидала на попівну печально-замислений погляд. А коли зайшов Сіваченко — раптом розчервонілася, як макова квітка.

Ось і третій дзвінок.

— З чого ж почнемо? — запитав учителя Мережаний. — Може, з моєї доповіді?

— Ні, хай хѳр проспівас «Інтернаціонал», — порадив той.

Коли всі учасники художньої самодіяльності вишикувались на сцені, голова скомандував:

— Давай, Артеме, тягни!

Завіса повільно пішла вгору. В залі стало тихо-тихо. Всі дивилися на сцену. Там на чільному місці — портрет Леніна.

Урочисто, барвистим колом вишикувався хор. Серед

співаків були й літні люди. Серед них — Данило-коваль, Буряк з дружиною, Горпина Гнатівна, Петро Карпович. Сівачепко звичним рухом поправив старенький військовий кітель, пригладив ледь посрібленого чуба, вийшов наперед і врочисто почав:

— Дорогі земляки! Вперше в історії нашого села перед трудящими відкривається дорога до знань, науки й культури, до світлого життя! — Він помітно хвилювався. — Цю дорогу відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція. Вперше в історії наш народ скинув з очей полуду темряви й неписьменності...

І справді, товариші! Чи бачив хто з вас стільки книжок, скільки Петро Карпович навів від графа Едуарда? Чи бачили ви такі прекрасні картини, створені великими художниками за багато віків? Ні, ваші убогі хатини прикрашували тільки паперові квіти та ікони. Експлуататори тримали селян у покорі й темряві, щоб легше було визискувати. Адже тільки в нашому селі до революції було сімдесят процентів неписьменних. Сімдесят!.. — Він зробив паузу. — А поміщики й капіталісти вчили своїх синів і дочок в інститутах, університетах. А біднота через злидні й нестатки не мала можливості ходити навіть до сільської школи.

Та Ленін і партія сказали: годі! І тепер усе для народу, все для трудівників! І хай зараз і важкі часи, і певні труднощі, але ми сміливо і впевнено підноситимемо нову, соціалістичну культуру, ще не знану в історії людства! Хай живе великий Ленін — учитель, друг і захисник трудового народу! На цьому дозвольте наш скромний сельбуд вважати відкритим!

Коли оплески вщухли, Григорій Трохимович обвів поглядом хористів і махнув руками. Переможно злетів могутній гімн:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн...

Коли закінчили співати, Петро Карпович поставив серед сцени невеличкого столика, покритого кумачем.

— Дорогі товариші! — почав голова. — Від імені комітету бідноти поздоровляю вас із відкриттям сельбуду! Товариші! Отож я й говорю... Не дивлячись ні на Антанту, ні на інтервенцію, ні на кривавого царського генерала Денікіна, ми таки відкрили наш перший сельбуд! Звиняйте, що не в такому палаці, як у повіті, а в конюшні колишнього

крамаря Мілісарата. Це він, вампір, згноїв у підвалі чоботи-витяжки, сукна та інший крам, крім свічок і мила, які оце зараз і горять...

Григорій Трохимович ледь стримував посмішку, а Мережаний серйозно й упевнено продовжував:

— А все ж ми сельбуд відкрили. І школу відкриємо! Бо хочемо, як учить товариш Ленін, щоб усі були грамотні, а куховарки могли державою керувати... Ясно?

У цей час у залі почулося голосне хрюпіння, сміх. Голова окинув суворим поглядом присутніх і запитав:

— А хто там так хропе?

— П'яний Сатада! — почувся голос.

— Розбудіть його! — суворо промовив Мережаний і вже спокійніше продовжував: — А хліб, товариші куркулі та інші елементи, треба здавати державі! А то налетять білі банди і все загребуть... А наша славна Червона Армія голодна і кров проливає на фронтах. А їсти нема чого. А в нас дезертири ховаються по кукурудзах та вербах. Псують баштани, крадуть курей та іншу шкоду роблять нашому сільському пролетаріатові...

— Правда ваша! — так і кинулась баба Векла. — У мене самої на тому тижні забрали чотири найкращих курки! Щоб він, чортяка, тільки курей і їв!..

У залі — регіт, вигуки:

— Оце-то кара дезертирові!

— Так він, наївшись курятини, ніколи не захоче ні воювати, ні працювати!

А Петро Карпович продовжував:

— Отже, товариші, здавайте хліб!

Із зали посипались жіночі вимоги:

— А ви дайте нам краму!

— Як правила цар і цариця, то була карбованець спідниця, а настали нові правителі, то на карбованець — лантух погібелі!..

— І гасу нема!

— І солі, й сірників!

— У них і цвяха не випросиш. Тільки обіцяють!

— Товариші! — гукнув щосили голова. — Дамо! Всього дамо, тільки трохи потерпіть. Адже щоб падовбати солі, добути гасу, наткати краму, зробити цвяха, робітник повинен наїстися! А те, що було раніше виготовлене, буржуазія поховала. Ось тільки в нашого вампіра Мілісарата знайшли шістдесят пудів солі, яку й роздали бідноті по спсску. А скільки таких крамарів у нашій республіці!

І кожен ховає, щоб не дісталось пролетаріям! Правильно я говорю?

— Правильно! — почувлися чоловічі голоси.

— Значить, ще раз нагадую: здавайте хліб, посилайте дітей до школи, викривайте дезертирів! І хай живе наша Радянська влада на всіх планетах нашої земної кулі! А зараз — концерт. — І дав знак Артемові, щоб опускав завісу.

27

— Ну, Григорію Трохимовичу, як воно в мене вийшло? — запитав Мережаний за лаштунками.

— Для початку — добре. Головне, що люди все зрозуміли!

— Якове! — гукнув підбадьорений голова. — Починай концерт!

— Як же його починати? — розвів той руками.

— От іще темнота! — кинув докір Мережаний і дивився на вчителя, наче запитував: «І справді, як його починати?»

— Бери, Якове, список. Виходь на сцену. Відкривайте завісу, і об'являй, хто що буде виконувати, — порадив Сіваченко. — Бажано, звичайно, щоб першими виступили Жанна й Оксана.

— Правильно, так і я думав! — підтримав голова. — Ходімо, Григорію Трохимовичу, сядемо між людьми для порядку.

— Дівчата, на сцену! А ти, Артеме, коли я махну рукою, тягни завісу! — скомандував Яків.

Жанна сіла за рояль. Ліворуч од неї стала Оксана. Артем підняв завісу.

— Співатимуть Жанна й Оксана, — тихо, скоромовкою оголосив Яків і сховався.

— Що він там муркнув? — кинув хтось із чоловіків.

— Кому там незрозуміло? — гукнув Петро Карпович, який сидів з учителем у першому ряду. — Співатимуть Жанна й Оксана! Дівчата, почипайте!

В залі східний жіночий смішок і шепіт:

— Сестра милосердя, хі-хі-хі...

— Попівна й вилізла...

— А що їй скаже отець Онуфрій?

— Та вона звикла до всього... Хі-хі-хі... Ха-ха-ха...

Оксана так розгубилась, що боялась глянути на людей.

Схвильована Жанна дивилась на клавіші, і їй здавалося, що й рояль з неї сміється.

Мережаний гаркнув на жінок, щоб притихли. Жанна тріпнула розкішними кучерями, взяла перші акорди, і ніжний голос її, мов шовкова струна, забринів:

Цвіте тереп, тереп цвіте,
Листя опадає...

За нею тихо, несміливо вступив чистий високий голос Оксани. Натхненні дівочі голоси обнялися, як дві нещасливих подруги. Затужили, заплакали, сіючи смуток, надію і трепетну дівочу любов:

Хто з любов'ю не знається,
Той горя не знає.

В залі — мертва тиша. Петро Карпович сидів урочистий і злегка штовхав учителя ліктем. А пісня розливалась весняною повинню. Чарівні звуки рояля приголомшили, зачарували людей. Здавалось, навіть запорожці на картині перестали сміятися — теж урочисто слухали. Знову тихі акорди, як весняний дощ, хлюпнули по залі. Вже сміливіше Жанна кивнула Оксані. І пісня дужче змахнула лебединими крилами:

Очі ж мої, очі мої,
Що ж ви наробили:
Усі люди цураються,
А ви полюбили.

І не стало ні цього низенького приміщення з бантинами, ні сцени, ні людей, а жила сама пісня.

Мережаний уже не штовхав учителя. Поклав руки на голіна — так і завмер. З щемом і радістю в серці дивився Григорій Трохимович на подруг. Навіть глухуватий дід Капшук, приклавши долоню до вуха, слухав, мовби церковну службу.

Останні слова пісні голубими стрілами пронизали стелю. Тихо завмирили звуки рояля. Жанна підвелась, узяла Оксану за руку, вивела наперед. Обое низько вклонилися і зникли за лаштупками, схвильовані до сліз. А коли вщухли оплески, серед людей почулося схвальне!

— Як же й гарно співали...

— А попівна...

— Попівна вчилась по нотах... А наша!.. Молодець.

— А музика яка!.. Все, як у церкві. Та ще й свічки горять...

На сцену вийшов Артем. Босий, худий, у полатавих штанцях. Глянув на людей, на Григорія Трохимовича, наче порятунку шукав. Щось жував, ковтав, а почати не міг. Ось учитель шепнув йому, і Артемко тонким голосом почав:

— Вірш Тараса Шевченка: «Мені тринадцятий минало...»

Дзвінкий дитячий голос хлопця, щирість і безпосередність сіяли слова великого Кобзаря в саме серце публіки. А коли закінчив, почулося:

— Чий це такий грамотний?

— Та Марфи Бунчужної.

— Ти диви!.. Таке мале і таке пам'ятке...

— Недарма ж з учителем не розлучається.

— Молодець Артем! — гукнув Петро Карпович, коли хлопець тікав за лаштунки.

На сцену з гармошкою вийшов Яків і вже сміливіше оголосив:

— Брати Задорожні Хведь і Василь затавцюють гопака!

Молоді білобрисі брати-близнюки зразу ж вихором закружляли в ураганом тавку. То підскакували аж до бантин, то круtilись, як дзиги. Вибівали долонями по губах, по умовних халявах. Перекидалися колесом на втіху глядачам.

На зміну їм вийшов Грицько Марченко з Петром Сорокою. Грицько вдягнений у вишивану сорочку Івана Захарченка, сиву шапку, підперезаний широким червоним поясом. Під носом метлялися перекошені вуса з клоччя. Він зображував селянина, до якого прийшов піп з молитвою.

Сороку-попа одягнуто в рясу із старого клітчастого рядна. Пишна борода з клоччя нагадувала бороду отця Онуфрія. В руках тримав кадильницю, зроблену з жовтого кабачка. Замість ладану димів сухий кізяк.

Глянули люди — грохнули сміхом. А хлопці ходили, про щось говорили, але з-за реготу публіки нічого не було чути. З кадильниці дим валив, як з паровоза. Петро Карпович схопився і до них:

— Годі, хлопці! Посміялися і досить! І так дихати нема чим! А ви ще з своїм кізяком сюди!..

Хлопці одразу вибігли. Вийшли Фросина й Віра. Заспівали дуєтом:

За тучами, за хмарами
Сонечко не сходе.
За лихими ворогами
Мій милий не ходе...

Уже був пізній час. Догоряли свічки. А виступам і кінця не видно. Ось на сцену вийшов голова комнезаму, оголосив:

— Товариші й громадяни! На цьому закінчуємо наш перший концерт! Хто бажає — залишайтеся на танці. Хто не бажає — може йти спати!

Жінки підняли страшенний галас:

— Як це спати?..

— А де сіль?

— А де мило?

— І сірників обіцяли?!

— А борошно?!

— Яка сіль?.. Яке мило?.. Які сірники?.. — розводив руками Мережаній, нічого не розуміючи.

— Влада пазивається! — гукнула якась жінка. — Тільки дурили б і дурили людей!

— Солі, мабуть, уже понагрібали! — підтримала її інша.

Рипнула гармошка, почалися танці. Люди розходились. Одні дякували за хороший концерт, інші, хоч їх була меншість, лайали «обманщиків»...

28

Після того, як удові Марфі хтось побив кавуни й гарбузи, Артемко днював і ночував на баштані. Удень навідається додому, запасеться харчами, зайде до Григорія Трохимовича, візьме нову книжку — і на баштан. Спочатку мати не пускала: боялась, щоб бандити не вбили. Та останнім часом Архангел затих, у селі стало спокійніше.

На баштані хлопцеві справжнє привілля. Читав книжки, збирав кавуни й дині, копав картоплю. А ввечері, їдучи зі стегу, все це забирав додому дядько Трифон. Проте найулюбленішим заняттям хлопця було виліплювання з глину людей, різних тварин, птахів. Він знайшов у березі річки таку глину, що лінив з неї, як з м'якого воску. Мабуть, з тиждень посив її, поки злінив біля куреня здоровенного коня. Коли той висох, приладнав стремена з вірвовки. А собі на спину почепив «карабін» із сопяшника, а в руки — таку ж шаблюку та й генає на коні, як справжній кавалерист.

Спорожнів степ. Відлітали птахи, сумно прощаючись із рідними гніздами.

Ось і зараз сидить Артем із Султаном біля куреня, покритого сивим пахучим полинем. Дивиться у високе небо — там зорі тріпочуться. За Вовчим яром, де сховалося сонце, здіймається чорна хмара. Біля куреня сіріє мішок з картоплею. Пахнуть зібрані дині. Дядько Трифон обіцяв захитати й забрати.

Хлопець ріже собаці тоненькі скибочки дині. Той апетитно їсть. Ножик в Артема складаний, з двома лезами, коричневою костяною колодочкою, біля неї поблискує мідне кільце — щоб мотузком прив'язувати. Мама казала, що це йому подарунок від батька, якого він майже не пам'ятає. Тому він його так береже.

І завжди, коли гляне на цей ножик, згадує те страшне, про що розповідала йому Оксана, щоб не знала мати... Батька їхнього, розказувала сестра, заслали у Сибір, на каторгу, за те, що вбив управителя графа Едуарда і підпалив панський маєток. Артем тоді тільки народився. А коли йому було три роки, батько Іван втік із каторги і прийшов додому. Мати суворо наказувала:

— Діти, глядіть, нікому не говоріть, що прийшов тато. А то його впіймають і розстріляють!

А через кілька днів наїхали стражники, поліція. Зайшли до хати. Артемко зразу ж випалив: «А пашого тата нема вдома!» — «А де ж він?» — запитав вусатий поліцай. «Кудись пішов», — відповів малий.

Того ж дня й знайшли Івана Бунчужного. Забрали, повезли, і немає звістки по сей день... Від цієї згадки завжди на очі Артемка навертаються сльози.

Росте хмара за Вовчим яром. Темніє степ. Падають зорі з неба, виграють цвіркуни. А хлопець годує собаку динею, дивиться на ножик і все думає про батька.

Ніч опустила темне рядно, розшите зорями. Чорне громаддя хмар уже охопило півнеба, а дядько Трифон не приїжджає. Хлопець озирається павкруги, прислухається. Ось Султан кинув їсти диню, насторожив вуха і загарчав. Артем відсунувся на поріг куреня. Затис у руці ножик і вдивляється в темряву.

Тихо шелестіло високе турецьке просо над куренем. Десь далеко в темному степу то спалахувало, то пригасало вогнище. І раптом здалося хлопцеві, що по баштану ходять, пригинаючись, якісь люди з гвинтівками за плечима. «Мабуть, бандити», — з острахом подумав. Хоч насправді

то маячили соняшники. А хлопцеві здалося, що й Султан злякався, бо підійшов і ліг біля нього. Артемко згадав, як недавно ховали двох якихось чужих чоловіків. Вони здалеку везли сіль. І в ліску, над Вовчим яром, бандити їх порізали, а сіль і коней забрали. Зринули в пам'яті ті страшні, покалічені шаблями обличчя. В одного зрубано половину голови. Артем заліз у самий куток куреня. Султан ліг на порозі, кудись дивився і тихо гарчав.

А навкруги — тиша і густа чорна ніч. Лише сюрчать коники, шарудять у курені миші та інколи страшним реготом десь обізветься сова. Раптом Султан підняв голову, сердито загарчав і зашелестів кудись по баштані. Артем аж затрясся з переляку і ще міцніше стиснув ніжика. Хотів покликати собаку, та побоявся кричати. Лише загорнувся у свитину, тремтів і чекав, що далі буде.

Ось йому здалося, що хтось обережно ходить навколо куреня, хтось розгрібає ззаду курінь. На мить здалося — чиясь чорна рука простяглася, щоб ухопити його за горлянку. Нерви не витримують. Стрілою вилітає з куреня і в розпачі гукає: «Султан, Султан!»

Із-за куреня вийшов пес, тримаючи в зубах щось сіре. Артем придивився. То була його торбинка з хлібом і салом, що Оксана поклала. Переляк почав відходити.

— Так це ти мене так налякав? Витяг, ворюго, торбину з-під голови, — лагідно звернувся до собаки, який поклев торбинку і вимахував кудлатим хвостом. Артем одрізав йому шматочок сала й хліба.

Від річки потягло холодком. Артем заліз у самий куток куреня. Поклав торбинку з харчами під голову. Ліг на пахучому сіні, вкрився свитиною. Лежав і дивився на темно-сірій трикутник дверей куреня, в якому маячила голова собаки.

Хлопець почав уже дрімати, коли раптом щось як блисне жовто-зеленим вогнем! А потім так загуркотіло, наче хтось гнався порожнім возом по великих грудках. «Мабуть, буде гроза», — подумав з острахом. Артем дуже боявся грому й блискавки. Бо сам бачив, як пад річкою небесна стріла вбила Павла Русляка, його корову й запалила стару високу вербу. Хлопець укутався з головою, щоб не бачити блискавки, і затулив пальцями вуха, аби не чути грому.

Та в цей час задокотіли колеса на шляху. Схопився. «Мабуть, дядько Трифон!» — зрадів і хотів бігти назустріч. Та в цю мить почулося грізне:

— Стій, голодранцю!

— Но-о-о!!

— Стій, тобі говорять! — і стукіт коліс завмер.

— Не підходь!

— Злізай!

— Не підходь, заколю!!

— Злізай, більшовицька собако!!

— Люди-и-и! Рятуйте-е-е! Бандити-и-и! — хтось так заволав, аж Султан схопився.

Два лунких постріли пронизали ніч. Крики на шляху стихли. Тільки чути було дзвін копит, що віддалявся в бік Вовчого яру. Артем обома руками охопив шию Султана. «Когось убили бандити», — подумав, вицокуючи зубами.

Знову страшний спалах, наче загорілися небо, баштан і курінь. Грізно над степом прокотився грім, і важкі краплі дощу камінцями залопотіли по куреню і огудинню. Стало темно-темно. Але що це? Артемові здалося, що на шляху щось горить. «Мабуть, блискавка запалила копицю», — подумав злякано.

Тим часом вогонь здіймався все вище й вище. Артем притулився до Султана й завмер. Минали довгі важкі хвилини. Ось хлопець почув стогін біля вогнища: «Люди-и-и... Рятуйте-е-е!»

Артем здригнувся. В маленьких грудях борюкалися страх і біль за чиесь життя. Здавалося, один голос говорив: «Іди допоможи!» А другий: «Не смій, уб'ють!» Зі шляху знову почувся стогін: «Рятуйте-е-е!»

— Султан, за мною! — гукнув хлопець, долаючи страх. І, затиснувши в руці ножика, побіг на голос.

Шумів дощ. Вірвовками хапало за босі ноги гарбузиння, їжачками коловся купчастий курай. На шляху Артем побачив страшну картину. Палахкотіли коноплі, міцно ув'язані на возі. А на землі корчився скривавлений чоловік, скручений і прив'язаний ремінними віжками до колеса. Рясні жарини падали йому на обличчя, на чорну бороду, груди, ноги, озуті в дерев'яні сандалі. Він глянув на хлопця божевільними очима і прохрипів, булькаючи кров'ю: «Рятуйте-е-е».

— Дядьку Трифоне! — скрикнув Артем, упізнавши Буряка. Затуляючись від полум'я, в одну мить поперерізав реміння. Трифон Максимович, відчувши, що в нього вільні руки, відповз від палаючого воза.

Тисячами важких гармат ударив грім. Рвонув ураганний вітер, і на стени важко впала холодна злива. Та Артем нічого цього не помічав. Він погасив на лтанях і піджаку дядька Трифона вогонь. Зняв із себе мокру сорочку і затулив рапи на грудях, що струмували кров'ю. Султан стояв поруч. Дивився на пораненого, на полум'я, яке під зливою почало пригасати, і жалібно скиглив.

— Дядьку Трифоне! — покликав хлопець. — Чуєте? — Але той не обзивався, лише стоґнав. «Що ж його робити? — настирливо думав Артем. — Коли б хоч курінь ближче, та втягти дядька туди...»

Поранений важко застоґнав. З рота забулькала густа кров. Хлопець кинувся до куреня. Вхопив свитину. По дорозі вирвав три дебелих сопяшники. Зв'язав їх. Розставив над головою Трифона і накинув зверху свитину. Потім нагнувся й гукнув:

— Дядьку Трифоне, потерпіть, поки я збігаю в село! — і махнув щодоуху із Султаном.

Горіло, кололося небо. Холодний дощ сік хлопця в обличчя, нещадно періцив по голій спині, грудях. Бура з корінням виривала придорожні сопяшники, кидала на залитий водою шлях.

Здавалось, якась диявольська сила хотіла зупинити відважного хлопця.

Скиглив Султан, обминаючи великі калюжі. В яру клекотіла, ревла чорна, як дьоготь, вода. Та Артем сміливо кинувся по самі груди в бурхливу течію. Султан жалібно гавкав і плив за своїм другом.

Ось у сяйві блискавиць показалися вітряки, а потім і хрест на церкві. А далі — принишкле, прибите громами село.

У вікнах комнезаму світилося. Біля дерев крутилася під дощем пара засідланих коней. Побачили Артема, тихо заіржали. За столом сиділи Григорій Трохимович, Петро Карпович і дід Самійло. Побачили напівголого, забризканого грязюкою хлопця, посхоплювались на ноги.

— Артемку, що з тобою? — першим запитав учитель.

— Там... там... — Він не міг говорити, тільки важко дихав.

— Що там? — тривожно запитав Мережаний.

Бліде, мокре обличчя Артема тремтіло. Великі очі горіли невимовною тривогою, а вузькі груди важко зди́мались, аж шкіра совалась по ребрах.

— Що ж там? — перенитав Сіваченко.

— Там... біля нашого баштану... дядько Трифон помнрав... Бандити підстрілили й запалили... А коней забрали,— ледве вимовив хлопець.

— Діду Самійле, швидше — коней у воза! — наказав голова.

29

Мережаний і Сіваченко прямо в полі зробили Трифонові перев'язку і, не заїжджаючи додому, завезли у повітову лікарню. Повернувшись у село, разом зайшли до Надії Бурячихи. Розповіли про чоловіка. Гірко заплакала жінка.

— Та чом же ви не привезли додому? Хай би хоч діти на нього подивилися... А може, його вже й на світі немає... — плакала причитуючи. Плакали старші діти, збившись у гурток, немов ягнята. Сум і біль уцерьт залили убогу Бурякову хату. Даремно Сіваченко й Мережаний втішали Надію, що нічого немає страшного. Рани не такі вже й серйозні. Вона не вірила. Обнімала своїх діток і причитувала:

— Дітки мої, часнятка мої, та немає вже в нас ні батька, ні коней... Підемо старцями поміж люди... Ой горенько тяжке!.. — Вона ламала руки, рвала на собі коси, проклинаючи бандитів і все на світі...

Велика неприємність чекала на комуністів і в компенсації. Дід Самійло тримав у руках ворожі листівки, що їх підібрали хлопці біля сельбуду: «Пам'ятайте! Хто з вас буде викачувати в хазяїв хліб, виступати проти бога, ходити до сельбуду, того ми скараємо силою господньою, як Трифона Буряка. Мemento морі».

Григорій Трохимович задумався над підписом.

— А що воно значить оте «мemento морі»? — запитав Мережаний.

— «Пам'ятай про смерть». Це по-латині.

— І яка ж це контра так понакручувала? — міцно терстрижену голову Мережаний.

— Диктував Архангел Балашенко,— мовив учитель,— а писав хтось інший, бо я почерк того бандита знаю,— і згадав анонімку, що її підкинуто Жанні.

— Що ж його робити? — запитав удесяте Петро Карпович.— Як би ж його, вампіра, накрити? Адже таку паціку й страх наводить на людей. Та коли б тільки страх, а то й знищувать починає...

Обоє задумались. Нічого не міг підказати й дід Самійло. Правда, коли голова запропонував, щоб сьогодні зробити облаву, той сказав:

— Сьогодні не варто. Бандит, як злодій, зробить шкоду — і тікає від помсти. Він уже чортзна-де самогоп попиває. Мабуть, і коней Трифонових обміняв...

З дідом погодились.

— А що, Петре Карповичу, коли ми сьогодні проведемо загальні збори? — запитав учитель. — Поговоримо про боротьбу з бандитами, про оті писульки.

— Що ж, це можна!..

Увечері, не дивлячись на грязь і дрібний дощ, у сельбуді зібралося повно людей. Мабуть, звістка про поранення Трифона Буряка зіграла їх сюди. Збори відкрив Петро Карпович.

— Товариші і громадяни! — почав він. — Важке горе спіткало нашого Трифона Буряка... А значить, і всю нашу громаду. Різні вампіри, почувши, що насувається денікінська білогвардійська наволоч, піднімають голови і шиплять гадами!..

Товариші бідняки і чесні середняки! Ми повинні бути революційними і пильними! Треба оберігати наше село, наших людей від того проклятого Архангела, який залякує нас богом, чортом і кривавими розправами. Але нам не треба боятися, а треба ліквідувати банду! Ясно? — Мережаний говорив довго, схвильовано, тримаючи руку на кобурі. — Минулої ночі ми знайшли підкинуті ворогами листівки. Про них вам розкаже Григорій Трохимович. Надаю йому слово!

Сіваченко підвівся. Поправив китель, провів пальцем по сплутаному волоссю на голові і мовив:

— Шановні товариші!.. Навіть не знаю, з чого й почати... Петро Карпович правду сказав, що старий світ, стоячи над могилою, намагається за всяку ціну повернути колесо історії назад. Реакціонери всіх мастей пускають отруйні чутки про нашу партію, Радянську владу, виборену такою великою кров'ю кращих синів народу. Вони вдаються не тільки до антирадянської пропаганди, а й займаються терором, знищують кращих активістів. Я недавно був у повіті, і там розповідали про жахливі справи бандитів.

Дивно й боляче, що деякі люди, піддаючись на вудочку ворожим елементам, ладні вважати, що все це діло рук божих. Мовляв, господь карає за непослушаніє, за те, що не ходять до церкви! Коли бог справді є, то він не повинен

не тільки сам удаватися до терористичних актів, а й відводити руку людиновбивць! Насправді ж ми цього не бачимо, а бачимо зовсім інше: вбивають людей наші вороги, прикриваючись іменем божим!

— Правильно!

— Вірно! — почувлися схвальні голоси в залі.

— І справді, кому і чим завинив Трифон Максимович Буряк? Хіба тим, що все життя він і дружина працювали на когось? За що ж його бог покарав?.. Де ж тоді господня справедливість?

— Може, не він грішив, а батьки, от бог і покарав! — гукнула баба Векла.

— Тихо, контрабабо! — гаркнув на неї Мережаній.

— У мене до баби Векли є запитання! — гукнув дід Самійло. — Чим господь стріляє в людей?.. Що в нього є, наган чи обріз?

Баба зайорзалась на лаві, а тоді до Козачка:

— Може, скажете, неправда й те, що в Бернацькому обновились ікона? Сама бачила, сама цілувала її!

Її підтримав дід Капшук:

— Чи, може, неправда, що над нашою церквою пролітає птиця і тримала золотий хрест у дзьобі?

— Це така правда, як і те, що баба Векла помила ноги і стала святою! — гукнула Зінька Копиця.

— А що, я не мила ноги? — визвірилась баба Мовчанючка. — І ноги мила, і святий янгол прилітав!..

— Може бути! — почав Данило Коваль. — Побачив господь, що в баби такі брудні ноги, і пообіцяв навіть святою зробити, щоб тільки помила їх!

— Га-га-га-га!

— Хі-хі-хі-хі!

— Хо-хо-хо-хо! — громом лунало.

А дід Самійло:

— Бабо Векло, а не казав янгол, що треба помити, наприклад, мені, щоб теж стати святим?

І знову регіт.

Петро Карнович ледве заспокоїв людей.

Але знову підвівся дід Капшук:

— От ви, товаришу вчитель, кажете, що й того нема, і того нема... Навіть святого бога, виходить, нема. А де ж тоді світ узявся? Де ми з вами взялися? Де, я вас питаю?

— От чудний дід! — мовив Чалюк. — Вік ізживає, років п'ятдесят у дзвони калатає, а не знає, відкіля беруться люди!

В залі — шум, сміх, обурення.

— Товариші! Товариші! — громовим голосом Мережаний. — У мене є пропозиція: записати в протоколі, що бога ніколи не було, нема і не буде! Хто за це?..

Григорій Трохимович непомітно смикнув його за галіфе.

— Не можна цього робити, — шепнув з притиском.

— Як то бога нема? — першим підхопився дід Капшук.

У сельбуді здійнявся великий галас. Люди сварились, мало за чуби не бралися. Даремно кричали, надривалися Петро Карпович і Григорій Трохимович. Потім хтось почав гасити каганці. Стало темно. На цьому й скінчилися збори...

Ідучи додому, знервованій голова злісно промовив:

— Бачили, Григорію Трохимовичу, як діє контра?

— Чув, — коротко відповів схвильований учитель. — Легше взяти вороже укріплення, ніж завоювати серця та свідомість людей...

30

Важке поранення Трифона Буряка, погрозили ворожі листівки, уперті чутки про наближення денікінців — усе це гнітило людей. Лягаючи спати, активісти не знали, чи встануть уранці живими.

Петро Карпович зовсім падав з ніг. Не їв і не спав. Днями поспішав вивозити хліб, а довгими ночами ходив навколо села, перевіряв посилену варту, виставлену з колишніх солдатів і молоді.

Тим часом Мілісарат, замаскувавшись у підпіллі Колошматенка, робив свою чорну справу. Строчив контрреволюційні листівки, залякував населення. Все робилося за наказом бандита Балашенка, з яким крамар мав зв'язок. Інколи не без ризику й сам темними ночами підкидав листівки. А здебільшого передавав через Кіндрата. Той, правда, не дуже охоче брався за це діло: боявся. Але погроза крамаря — видати його як убивцю — робила свою справу.

Жанна нікуди не показувалась. Після того виступу на вечорі отець Онуфрій категорично заборонив їй будь-куди ходити. Були й інші причини. Знову підкинута листа від Архангела: «Жанно, молись! Мemento морі!» І вона сиділа вдома, немов залякана пташка у клітці.

А тут іще село облетіла звістка. Її принесли Мережаному Артем і Оксана. Ідучи ввечері з клунками бо-

рошна од Колошматенкового вітряка, побачили, як біля крамаревого млина стояло щось у білому й голосило... Коли б хтось інший сказав про це, Петро Карпович не повірив би.

Тривога скувала село. Торжествували тільки Мілісарат і Колошматенко, виглядаючи білогвардійців. Крамар, боячись, щоб ніхто не підпалив його вітряка, однієї ночі зробив до нього вилазку в білому. Тож його тоді й побачили Артем з Оксаною.

Якось увечері в село прибули якісь дві жінки. Злякано зайшли на вогник у комнезам. Плачучи, розповіли, що несли по торбинці солі через Вовчий яр. Їх перестріло шість озброєних, забрали сіль, мило, теплі хустки. І суворо попередили, тільки скажуть комусь про це, хай готують домовини...

Дід Самійло — він саме чергував тоді в комнезамі — провів жінок до Марфи Бунчужної переночувати. А Сіваченко й Мережаний знову почали радитись, як знищити банду. Після майже нереальних, ризикованих планів, що їх викладав Мережаний, вчитель сказав:

— Петре Карповичу, а що, коли я сам візьмуся ліквідувати банду?

— Ви? — Той високо підняв брови. — Яким чином?

— Вислухайте... Скажіть, ви зможете дати мені пару добрих коней, фургона і двох сміливих хлопців?

— Думаєте... втрьох справитися?

— Спробую. Гранати й гвинтівки є?

— Скільки завгодно! — І голова кивнув на ковану залізом скриню. — Цілий арсенал...

Учитель виклав свій план.

Голова замислився. А після довгої паузи:

— План, звичайно, хороший, хоч і небезпечний... Добре, коли бандитів виявиться не більше десятка... А коли цілий кагал?..

— Не думаю, щоб вони нападали на проїжджих усім кагалом, — мовив Сіваченко. — Тільки давайте кавалерійських або артилерійських коней, щоб не боялись пострілів.

— У Данила Івановича є такі. Він дасть. А з компаньйонів — я перший!

— Е, ні, Петре Карповичу. На таку операцію я вас не візьму. Зараз такий тривожний час, а ви відповідаєте за все село.

— А ви?

— Я?.. Що я?.. Бойовий командир царської армії і Червоної... Маю досвід... Одне слово, ваша кандидатура відпадає! Називайте когось іншого.

Петро Карпович міцно потер стрижену, в білих шрамах голову і повільно мовив:

— Найкращі, на мою думку, це Яків Капюченко і Грицько Марченко. Молоді, дебели, сміливі й добре орудують зброєю.

— До того ж мої учні,— задоволено мовив учитель.— Екіпаж хороший. А чи погодяться?

— Треба поговорити з ними. Діду Самійле!

Із сусідньої кімнати, човгаючи валянками, зайшов дід Козачок.

— Що накажете, Петре Карповичу? — мовив, розгладжуючи зім'яту бороду.

— Тут, біля зерна, чергують хлопці: Яків Капюченко і Грицько Марченків. Покличте їх сюди.

...Розмова була ділова й коротка. Обидва юнаки погодилися іти на банду.

— Так ото, хлопці, почергуйте до ранку біля гамазею. А завтра — на цілий день спати, щоб свіжими були! Тільки, боронь боже, нікому про це анічирк... — суворо попередив голова.

31

Наступної пізньої ночі екіпаж був у повному зборі. Біля комнезаму стояв легкий фургон. Добрі артилерійські коні Данила-коваля неспокійно гризли удила. Мережаний відчинив ковану скриню. Видав гранати, гвинтівки, боєприпаси. Ніби між іншим, запитав:

— Хлопці, а ви ж умієте орудувати гранатами «лимонками»?

— Та що ви, Петре Карповичу, смієтеся? — образився Яків.

Там же всі переодяглися в жіночий одяг, голови пов'язали хустками. Сіли у фургон — тільки голови видно. Мережаний побажав удачі, і фургон рушив у дорогу.

Грицько поганяв коней. Колеса тихо котились по м'якій, ще не затужавілій після дощу, дорозі. Незабаром виїхали за село.

— Куди правити? — тихо запитав Грицько.

— На скісний шлях, до Вовчого яру, — мовив Сіваченко.

Повівав прохолодний північний вітерець. Коні йшли дружно, немов поспішали додому. Ішколи їхні ковані копита глухо чавкали по невисоких калюжах. А небо зоряне та чисте — вимите недавніми дощами.

Григорій Трохимович думав про Жанну. Бачив її заплакані очі, скорбне приречене обличчя. Сьогодні ввечері заходила і розпачливо запитувала: «Що робити?.. Що робити?..» Порадив, щоб почувала в Оксани.

Ось і навкісний шлях: добре укочена ґрунтова дорога. Коні пішли швидше. Насторожено прями вухами, поглядаючи на незібрані соняшники. На шляху показалося щось чорне й невиразне.

— Що воно маячить? — тихо запитав Грицько.

— Спалений віз Трифона Буряка, — відповів учитель. — Саме тут його вшіймали бандити.

Коні настоорожено обминули воза.

Яків Канюченко за всю дорогу не промовив і слова. Спокійно сидів, тримаючи на колінах гвинтівку. Вчитель поглядав на його міцну шию, широкі плечі, на яких аж тріщала Фросинина кофта. «Йому б не дівочу хустку на голову, а богатирський шолом», — подумав із задоволенням.

Дорога спускалась у чагарники, з яких чорними привидами виринали фантастичні гранітні скелі. Лунко відвонювали колеса фургона. Швидко йшли коні. Ось і перехрестя доріг. Одна вела праворуч, понад яр, друга спускалась у глибину.

Грицько прищипив коней і запитав тонким жіночим голосом:

— Кума, а тепер куди нам?

Похмурий Яків аж посміхнувся з його витівки.

— Прямо, — шепнув Григорій Трохимович.

Вїхали на саме дно глибокого яру. Стало холодно. Насторожено оглядали ліс, чагарники, високі скелі. Вчитель дав знак. Грицько зупнив коней. Трохи постояли.

— Завертай, — шепнув учитель, — і прав понад яром ліворуч.

— І куди це ми заїхали? — знову жіночим голосом почав Грицько. — Мабуть, заблудили... Но! — аж луна пішла яром.

— Ну, як настрої, хлопці? Не страшно? — тихо запитав учитель.

— Хіба про таке питають? — Уперше за всю дорогу обізався Яків.

Понад яр, врізана в косогір, дорога пішла вгору. Ліворуч, над обривом, чорніли чагарники. Праворуч — стіна похилих зчорнілих соняшників. Було тихо, аж моторошно. У чистому небі безшумно плавали зорі. Ущерблений червоний місяць давно сховався за гору. Раптом коні, як по команді, повернули голови на соняшники. Злегка захропли і подалися вбік.

— Но, маленькі! — жіночим голосом промовив Гриць.

Досвідчене око Григорія Трохимовича помітило в соняшниках кілька постатей, які, пригинаючись, як дровхи наближались до шляху.

Ось один із них випростався на повний зріст, навів гвинтівку і люто скомандував:

— Стій!

— Зупиняй, — шепнув учитель Грицькові.

— Тпру-у-у, — тоненьким, удавано зляканим голосом протяг Марченко.

Коні неспокійно зупинились.

— Злізайте! — той самий владний голос.

Сіваченко помітив, як до того горластого наближається ще п'ять озброєних, і торкнув Якова. Швидко злізли з фургона. Тільки над дорогою вихопились усі бандити, як — одна, друга, третя, четверта гранати потрясли Вовчий яр. Від несподіванки коні шарпнули вперед. Та Грицько міцно тримав віжки.

Григорій Трохимович і Яків кинулися в соняшники. Чотири бандити лежали пошматовані гранатами. П'ятий, тримаючись за живіт, качався по землі. Шостий, кульгаючи, кинувся втікати, відстрілюючись з револьвера. Яків, хоч і без зброї, (гвинтівка лишилась у фургоні), побіг за ним. Бандитська куля пронизала йому плече. Та згарячу він цього не чув. Мовби роз'ярений тигр, налетів на високого бандита і важким кулаком ударив по голові. Той звалився на землю.

Удвох з учителем скрутили бандита вірвочкою і потягли до фургона. Зв'язали й того, що качався з розірваним животом, плакав, благав відпустити. Поклали обох на фургон, поскидали хустки і — повним ходом до села!

По дорозі бандит з розірваним животом помер. Останні слова його були тихі й покірні: «Прощайте, мамо моя рідна...»

Мабуть, за століття свого існування цей наскісний шлях не чув такої лайки, таких прокльонів, як цієї ночі з уст отамана банди Аристарха Балашенка.

Наступного дня біля Колошматенкового вітряка зібралось майже все село: старі, дорослі, діти. Мали судити бандита Балашенка.

На допиті в комнезамі він ні в чому не признався, нікого з бандитів не видав. Лише проклинав більшовиків, Радянську владу і хижо повторював своє «мементо морі». Стояв, прив'язаний ремінням до крила вітряка. Молодий, високий. Синє пошматоване галіфе, френч — у широких плямах крові. Босії — хтось уже встиг стягти добротні хромові чоботи.

Тут же стояли озброєні Петро Карпович, Григорій Трохимович, коваль і Грицько Марченко.

Ось до Балашенка підійшла гнівна Бурячиха, двічі вдарила його по обличчю лозиною, примовляючи:

— Оце тобі, бандюго, за чоловіка, за коней!..

Отаман уваги навіть не звернув. Стояв, як поранений звір, тільки налитими кров'ю очима шукав когось у натовпі і побачив Жанну... Очі широко відкрилися, і він закривавленням ротом вигукнув:

— Мemento морі, попівно!

До нього впритул підійшов грізний Петро Карпович:

— Востаннє наказую, признавайся, де ховається банда?!

У відповідь почулося:

— Та стріляйте вже, гади червоні!

Почулися грізні чоловічі голоси:

— У розход бандюгу!

— Повісити!

— Почепить за шню до крила і пустити вітряка. Хай хоч погойдається, бо на тому світі не доведеться!

Хтось із дядьків уже підійшов з рушницею. Та Петро Карпович і Сіваченко до самосуду не допустили. Того ж дня бандита Балашенка відправили в повіт.

Частина друга

1

По-осінньому принишло й насторожилося село. У жовто-багряному траурі стояли сади і верби над річкою. Здавалося, плакали від дощів і туманів. Тривожні чутки, чекання чогось страшного скували людей. Та й

було від чого хвилюватися. Чорною хмарою насувались на молоду Республіку Рад білі полчища генерала Денікіна, озброєні до зубів імперіалістами Америки, Франції, Англії. Україна вкривалася шибеницями. Шомполи й нагаї вибивали з революційної бідноти «більшовицький дух». Народ стогнав і водночас клетотів священним гнівом.

Південна група військ, очолена видатним командармом Іоною Якіром, стримувала пекельний наступ Добровольчої армії. Стікаючи кров'ю в нерівних боях, вона пробивалась до головних сил Червоної Армії.

Селом їхали вершники на худих, стомлених конях. За ними обози з пораненими й пусті, без боєприпасів, поспішали на Миколаїв. Жінки виносили бійцям молока й хліба. Розпитували про своїх чоловіків і синів, які десь билися на фронтах.

На заклик комісарів вливались у червоні роти й ескадрони хлопці й чоловіки, які могли тримати зброю. З одним із загонів пішли Яків Канюченко, Грицько Марченко, Іван Захарченко, близнюки брати Задорожні, Петро Сорока. Пішла з Яковом і Фросина Копиця. Хотіла піти й Оксана, та не було на кого залишити хвору матір.

Коротко прощались на вигоні матері й друзі, Петро Карпович і Григорій Трохимович. Дівчата, проводжаючи, обнімали й цілували хлопців. Похмурий, як осіння ніч, Мережаний скупю, але запально говорив, звертаючись до молоді:

— Сини наші дорогі! Бийте ж ворога неоднократно, так, як каже товариш Ленін!

Сумними очима проводжав Григорій Трохимович своїх вихованців. Адже кожному з них було по сімнадцять-дев'ятнадцять років. Учитель-фронтвик добре знав, що таке війна і що на них чекає попереду. А все ж мужньо стримував душевний неспокій. Та коли Яків Канюченко несміливо підійшов до нього, міцно обняв, поділував у давно не бриту щоку і тихо промовив: «Григорію Трохимовичу, а як же ви залишитесь?» — Сіваченко не витримав. Дві важкі сльози скотились на стареньку шинелю. Все ж, перемагаючи хвилювання, твердо промовив:

— І ми, Якове, будемо воювати!

Прийшов проводжати земляків і Трифон Максимович. Він уже ходив, спираючись на товсту сучкувату палицю. Коли червоний загін рушив, довго дивився вслід. Потім важко зітхнув і з сумом промовив до Мережаного й Сіваченка:

— А мені, видать, так і не доведеться повоювати за Радянську владу...

Ожив у своєму пацюківському підпіллі крамар Мілісарат, почувши про наближення денікінців. Вечорами, старанно замаскувавши вікна, сидів з Колошматенком за пляшкою самогону. Крамар показував довгі жовті зуби, урочисто й злорадно говорив:

— Ну що, Кондрашко, не казав я — усе закінчиться престолом? Говори, не казав? А ти не вірив...

— Та казав, — якось неохоче відповідав Колошматенко. Кіндрат з одного боку радів, що червоні втікають і не знайдуть його закопану пшеницю. А з другого — побоювався білих, бо чув, що разом із ними повертаються поміщики, які шомполами й нагаями примушують повертати їхнє майно.

А Мілісарат торжествував. Почував себе, як іменинник: побрівся, залишивши царську борідку. Причепурився в одяг і чоботи, які дав Колошматенко. Крізь щілину вікна поглядав на вулицю, де проходили червоні обози, стомлені боями та переходами вершники, і, демонічно посміхаючись, думав:

«Довоювались червонопузі до самої ручки... Швидше йдіть, пані генерали, визволителі наші! Ще буде в Миколи Харитоновича магазин на Дерібасівській. Буде! І з голоти, що грабувала мене, пасів наріжу... І цього сільського креса придавлю до нігтя за своє добро!»

Іколи Мілісарат темними очима пробирався до отця Онуфрія. Той пригощав горілкою, передавав останні новини. Обоє радились і надто раділи приближенню білого війська.

Отець Онуфрій нічим себе не проявляв. Жив замкнуто, відлюдкувато. Акуратно правив у церкві, затаївши злобу і на парафіян, що рідко заходили до храму божого, і на Сіваченка: той загітував його єдину дочку на мирське посміховисько — виступити в сельбуді. І те, що Жанна відмовлялася співати в церковному хорі, він також вважав роботою вчителя.

Піп відчував, що дочка все далі й далі відходить від нього. Веде якесь замкнуте, незрозуміле для нього життя. На всі батьківські щирі поради відповідає здебільшого холодним мовчанням. Радувало наближення христолубивого війства і, як батька, засмучувала відчуженість єдиної дочки.

Інокли почуття самотності гнітило отця Онуфрія. Не раз, добре випивши, пірнав у далекі, як дитинство, спогади. Згадував молодість, військову службу, розгульне життя і тиху, добру покійну дружину. Гаряче молився, розкаювався, що спричинив її передчасну смерть. Тоді гостріше прокидалося в нього батьківське почуття. Він згадував маленьку Жанну. Ніжну, покірливу дівчинку, з теплими шовковими кучерями. Пригадував — сиділа вона в нього колісь на руках, гралася його розкішною бородою, срібним хрестом... Щовечора, йдучи спати, обнімала теплими дптячними рученятами, цілувала й говорила: «На добраніч, отець Онуфрій...»

І він пив і згадував, згадував і пив. Єдиною відрадою в житті стали Колошматенко й Мілісарат. З ними хоч на якийсь час забував про свою самотність. Наближення білогвардійців вселяло в отця Онуфрія надію, що Жанна повернеться-таки в його батьківське лоно.

От і зараз: чорна, тривожна осіння ніч. Під вікнами разом з рвучким вітром сумно гудуть безлисті липи, акації. Вулицею проходять червоні війська. Чути команду, покання, іржання коней, лайку і навіть постріли. А Жанна кудись пішла, навіть слова не сказала.

2

В грудях у Сіваченка відкрилась давня рана. І він зліг. Змарнів, пожовтів, заріс колючою бородою. Недавно веселі блакитні очі запали, поблякли і горіли хворобливим блиском. Дивлячись скрушно на нього, Горпина Гнатівна з тривогою примовляла:

— Ой господи, а що ж буде, коли прийдуть оті прокляті денікінці?.. І куди ж ви, такій слабій, заховаетесь? — І сльози стікали покрученими зморшками з її скорбного обличчя.

Вчитель ледь посміхався, намагався втішити стареньку:

— Не турбуйтеся, Горпину Гнатівно! Ніхто мене не вачепить.

— Ви ж у червоних були, Григорію Трохимовичу,— шептала крізь сльози.

— Був і в червоних, був і в царській армії. Навіть до офіцера дослужився... Так що заспокойтесь і не плачте даремно.

— Може б, хоч трошки поїли?

— Спасибі, я ж недавно вечеряв...

Горпина папувала його чаєм з м'ятою, приносила молока, хліба. Одного разу навіть привела знахарку, бабу Веклу. Але Григорій Трохимович, щоб не образити обох, прикинувся, що спить. Посиділа-посиділа баба Мовчачка та й пішла.

Часто заходили Петро Карпович і Трифон Максимович. Сиділи, розмовляли, радились, журились. Але нічим допомогти хворому не могли.

Щовечора прибігала Жанна, потай від батька. Приносила ліки, робила перев'язку. Дуже рідко навідувалась Оксана. Вдень Колошматенко завантажував роботою. А вечорами й ночами не відходила від хворої матері. Зате Артемко цілими ночами просиджував біля ліжка вчителя. Приносив з собою глею. Виліплював різні фігури: коней, звірів і жадібно слухав тихі оповідання Григорія Трохимовича.

Дивлячись на худеньке й серйозне обличчя Артемка, на його скульптурні витвори, Сіваченко думав:

«На коня вже мені не сісти, щоб громити ворога... Єдина втіха залишається — вчити отаких талановитих селянських дітей».

А тим часом зловіщі артилерійські гули все наближались і наближались. Вночі люди довго її тривожно вдивлялись у далекий обрій, обпалений пожарищами... Глибоко зітхали.

Одної пізньої дощової ночі зайшов до Сіваченка Мережаний з комісаром останнього ар'єргардного кавалерійського загону. Познайомились. Комісар Караманов був середнього зросту, в довгій задріпаній кавалерійській шинелі. Його виснажене обличчя давно не голене. З-під шапки-будьонівки вибивались пасма білявого волосся. Років під тридцять йому. Ліва рука висіла на чорній ганчірці.

Комісар багатозначно глянув на Артема, що сидів біля ліжка, й промовив:

— Товаришу Сіваченко, у мене досить важливі справи до вас. — І кивнув у бік Артемка.

Хлопець помітив, догадався і вийшов.

— Чим можу служити? — запитав учитель.

Караманов присів біля хворого, скинув шапку, пригладив розтріпане, як куделиця льону, біляве волосся на голові і тихо почав:

— У мене два молоденьких червоноармійці-комсомольці тяжко поранені. Ми відступаємо форсованим маршем,

Для них це — вірна смерть. У якої б надійної людини їх можна залишити?..

— Може б, у школі заховати? — запропонував учитель.

А Мережаний:

— Ні, ні, Григорію Трохимовичу. До вас першого можуть нагрянути.

Комісар підвівся. Нервово ходив по кімнаті, глухо видзвонюючи острогами на вимазаних болотом чоботах. Чекав відповіді.

— Може б, до Трифона Буряка? — запитав Мережаний, дивлячись на вчителя.

— Не можна. Дітей багато. Якесь помітить і викаже... Та й сам він недавно з лікарні, ледве пересувається. А чи не краще до коваля Данила? Людина надійна. Фроптовик, має георгіївського хреста за царську війну. Дві дочки дорослих.

— От до нього — можна, — погодився Мережаний.

— А коваль той... не відмовить? — запитав комісар.

— Ні, — запевнив Мережаний.

Комісар підійшов до Григорія Трохимовича. Потис йому руку і мовив:

— Спасибі, товаришу Сіваченко. Одужуйте. — І виїшов. За ним і Мережаний.

Осінній дощ з вітром важкими дробинами тарабанив у вибки. Тоскно шуміли дерева. А з вулиці долітало неспокійне іркання коней. Зайшов Артемко.

— Григорію Трохимовичу, що то за чоловік приходив?

— Комісар червоного загону.

— Він вас знає?

— Ні, щойно познайомились.

— Може, вам чаю налити?

— Спасибі, Артемку. Лягай спочивати, вже пізній час, — і заплющив очі.

Біля порога хлонець зняв великі мамині шкарбани. Розправив кукурудзяне лущиння на старенькому тапчані. Ліг і вкрився свитиною.

Обидва лежали мовчки. Пригасав каганець. Густий морок наливав кімнату до самої стелі. За вікном тужили-плакали голі дерева, дощ ніби гречаною крупою посинав вибки. А здалеку долітали глухі, люті гарматні гуди...

Григорій Трохимович не спав. У його хворобливій уяві поставали страшні картини: пожежі, шибениці, плач жі-

нок, дітей і похоронні дзвони... Згадав своїх учнів, що їх недавно проводжав, тоскно стислося серце.

Раптом напівзавішане вікно освітілось зеленим вогнем.

— Що то, Григорію Трохимовичу? — сховився хлопець.

— Ракета. А ти чому не спиши?

— Не хочеться спати... Чогось наче страшно й сумно... — І він замовк.

Деся зовсім близько почулося кілька пострілів. У кімнаті залягла довга напружена тиша. Першим порушив її Артем:

— Григорію Трохимовичу, а Ленін... розіб'є білих?

— Обов'язково!

— Він сильший?

— Дуже...

— Такий, як оті богатирі, що ви мені читали?

— Ще дужчий... Богатирі поодиначі воювали, а Ленін б'є ворогів разом з усім народом! У цьому й сила його.

— А ви бачили Леніна?

— Бачив, у Петрограді.

— Говорили з ним?

— Ні, тільки слухав.

— Він дуже високий?

— Ні, вищий ростом за мене.

— А чому ж у нього така сила велика?

— Тому що з ним разом ідуть мільйони людей! Он і наші пішли...

— Вони прямо до Леніна пішли?

— Ні, Артемку, в ленінську армію.

Тиша.

— Григорію Трохимовичу, — запитав після довгої паузи хлопець, — а чи є такі школи, де вчать ліпити з глини й малювати?

— Є, Артемку! — І він глухо застогнав, закашлявся.

Хлопець більше не говорив і не питав ні слова. Доң тарабанив по шибках, лютий вітер крутив за вікнами дерева. Артемку вкутався з головою і швидко заснув. І приснився йому дивний сон... Деся він уже дорослий, такий, як учитель. Тільки босий і рвані штани підкочено вище колін. І ніби він у великій світлій школі виліплює фігуру з білої глини. Виліпив, глянув — і на тата схожа, і на Григорія Трохимовича... Потім та фігурка роздвоїлася... З одної половини вийшов тато, а з другої — Григорій Трохимович.

Хату Данила од вулиці відгороджено високим парканом. На городі крислаті вишні, абрикоси рівними рядами спускаються до самої річки. Перед порогом горловина цистерни із залізною кришкою. Над нею розрослась стара крислата верба. Проти хати комора й конюшня, покриті очеретом. Спиною до річки стояли чималенька скирта соломи, менша — сіва, а ще менша — кукурудзиння, заготовленого корові на зиму.

Було за північ, коли Мережаний з комісаром постукали до коваля у вікно. Корінчук вийшов у спідній білизні, запросив до хати.

— У дворі на возі тяжко поранені червоноармійці. Товариш комісар просить, і я прошу, щоб ви їх прийняли й доглянули, поки одужають... — зразу ж почав голова.

— Скільки їх? — запитав Данило Іванович.

— Двоє.

— Ходити можуть?

— Куди їм ходити? — мовив Караманов. — В одного обидві ноги прошито з кулемета, в другого живіт розпорено.

Зайшли в простору, чисту кімнату. Почувши кроки й гомін, схопились на ліжку рожевощокі заспані дочки.

— Швидко, дівчата, підіймайтесь, допоможете, — командував коваль, засвічуючи каганця запальничкою.

Дівчата заспано мружились, кутались від сторонніх, шукали очима одяг.

— Ходімо, товариші, — шепнув коваль.

Не встигли дівчата й одягтися, як у хату внесли одного, потім другого воїна і поклали поряд на ще тепле дівоче ліжко. Молоді хлопці, закушуючи від болю губи, тихо стогнали.

— Дівчата, запинайте вікна! — командував батько.

Дочки швидко замаскували вікна і схилились над пораненими.

Один з поранених, високий, з круглою юнацькою шиєю, весь час колихав забинтовані ноги, скрипів зубами. Другий — молоденький херсонський матрос. Його руки лежали на животі, а великі очі винувато дивились на дівчат. Здавалося, воїн німо просив прощення за турботу. На лівій руці чорніла татуїровка: «Віра, Надія, Любов».

Зовсім близько чорну ніч розпанахав вибух снаряда. За ним — другий, третій.

— Село обстрілюють, гади,— мовив комісар і до бійців:— Бажаю вам, хлопці, швидкого одужання і щастя.— А вас, папашо, усім серцем прошу: догляньте. Революція цього не забуде! — Тверді губи комісара затремтіли. Він козирнув, потис ковалеві широку руку і швидко вийшов, глухо подзвонюючи острогами. За ним у чорну дощову ніч пірнув і Петро Карпович..

Данило Іванович замкнув двері і почав розпоряджатися:

— Віро, стели й друге ліжко. А ти, Надійко, діставай дві пари чистої білизни...— І заходився обережно знімати з поранених брудне, залите кров'ю обмундирування.— Надійко, мерщій запалюй у печі і викидай туди цей одяг... Віро, допоможі, дочко, переодягти хлопців у чисту білизну. Та не соромся голих! Люди ж між смертю і життям!..

Молоденькі червоноармійці соромились, заплющували очі, були такі безпорадні, як малі діти, коли їх переповивають у сухі пелюшки.

На ранок білогвардійці оточили Похилі Верби. Вривалися в хати, шукали червоних.

Данило Іванович миттю одягнув свого старого солдатського мундира, на якому висів георгіївський хрест і дві медалі. Заслав маленького столика вишиваним рушником. Поклав хлібину й дрібок солі. В кишеню — пляшку горілки, чарку, закуску і вийшов за ворота.

Ось на безлюдній вулиці Корінчук побачив п'ять вершників, вони їхали на добрих змилених конях. Серце зацеміло, і він тихо промовив: «Пронеси, господи...» Обличчя в них хижі, люті. До Данила Івановича звернуло троє: офіцер у сірій папасі, чорній бурці, жовтих англійських крагах і двоє козаків у киреях, чорних кубанках з білим верхом.

— Чи не червоних прикриваєш хлібом і сіллю? — запитав офіцер, напіввідкриваючи тонкогубого рота, і його чисто виголене обличчя скривилось у презирстві.

— Нікак нет, ваше високе благородіє! — сміливо промовив Данило Іванович, козиряючи за старою солдатською звичкою.— Ратник першого розряду, георгіївський кавалер, який втратив ногу в боях за віру, царя і отечество, не може прикривати червоних!

— Вільно, георгіївський кавалер! — уже спокійніше мовив офіцер.— Що в кишені?

— Ковбаса та чарка, ваше високе благородіє! — відранортував коваль, не відриваючи руку від козирка.

— Вільно! — Офіцер оглянув коваля каламутними сірими очима й наказав: — Наливай, ратник першого розряду!

Данило витяг шмат ковбаси, кілька квашених огірків, налив чарку:

— На добре здоров'я, пане офіцер!

Той випив, не злізаючи з коня, закусив і зап'ятав:

— Так кажеш, георгіївський кавалере, що в тебе червоних нема!

— Так точно, ваше високе благородіє, нема! Можете перевірити!

— Тоді налий ще одну та козаків моїх почастуй!

Коваль налив офіцерові, потім підніс по чарці козакам. Один із них кінчиком гострої шаблі настромив огірок, спритно перерізає і поділився з товаришем.

Офіцер зовсім було зібрався їхати: підтяг поводи, поправив ноги в стременах і раптом до козаків:

— А може, й справді перевіримо чесність ратника першого розряду? — І першим в'їхав у відчинені ворота.

— Милості прошу, — мовив Данило Іванович, а в самого серце ось-ось вискочить...

Біля ганку поприв'язували коней, і всі троє зайшли до хати.

Данило Іванович завмер. Він уже бачив страшну картину розправи над беззахисними пораненими... Але напружив усю силу волі, щоб не виявити хвилювання.

— Що за люди? — запитав офіцер, підійшовши до ліжок.

— Зяті мої, ваше високе благородіє!

— Чому голови поперед'язувані?

— Тиф, ваше високе благородіє... Уже по три тижні лежать. Відпустить трохи і знову заверне... Вогнем горять бідолашні... Єдині ліки — холодні компреси на голову. — В голосі його забриніли нотки жалю. — Тільки мене не бере: горілка допомагає...

Кубанці багатозначно презирнулись. Офіцер відійшов до порога. Глянув на розмальовану мальвами й півниками піч і до козаків:

— Ходімо! — Й усі троє вийшли...

Блідий, спітнілий, Данило Іванович провів їх до воріт, побажав удачі. Вбіг у хату. Не сів, а внав на ослин і за-

стиг у якомусь забутті. Лише сльози котились по мужньому зблідлому обличчі.

Того ранку отець Онуфрій уперше в житті порушив церковний режим. Передчасно відчинив церкву. І, не чекаючи діда Капшука — знаменитого старого дзвонаря, сам урочисто, як на великдень, ударив у дзвони.

Дзвони гули й гули, заливаючи принишкле село мідною печаллю. Та ніхто того ранку не поспішав до церкви, хоч і була неділя. Навіть найнабожніші жінки не йшли. З'явилась єдина баба Векла. Вона подоїла попівських корів, у череду не погнала, а зайшла, хрестячись, б'ючи поклонни, в церкву. Слідом за нею причвалав і дід Капшук і заминив на дзвіниці попа.

Побачивши білогвардійську кінноту, зачувши урочисті дзвони, Мілісарат підбіг до Колошматенка. Розцілував його, як на великдень, і налив на radoщах по добрій чарці.

— А що, Кіндрате Пилиповичу, не на моє вийшло? — час від часу говорив крамар. — Сказано престолом, значить престолом!..

Колошматенко почепив на чільному місці недавно захований портрет імператора, прикрасив його дорогим вишиваним рушником. Обидва причепурились, позмазували туби оливою і пішли до церкви.

А дзвони гули, заливались, заглушаючи ревіння худоби в дворах і гавкання собак на селі. Заплакана Жанна сиділа в своїй кімнаті. Дивилась у стрілчасте вікно на лавину білогвардійців і в страшному відчаї думала про Сіваченка.

А біла навала чорними хвилями котилась і котилась селом, ніде не зупиняючись. Вершники заскакували в двори, в хати. Наспих шукали червоноармійців. Вимагали сала й самогонки. Брали все, що попадалось під руку. Нахабно залицялись до молодиць і дівчат, поспішали вперед, на Миколаїв.

Той самий офіцер, що недавно був у коваля, завітав зі своїми козаками й до Сіваченка. Григорій Трохимович лежав у ліжку, глухо кашляючи. Поруч на спинці стільця висів його кітель з двома георгіївськими хрестами. Офіцер, побачивши хрести, чомно привітався. Швидко оглянув кімнату й запитав:

— Де воювали, пане вчителю? За що «георгії»?

— Один — за розвідку під Перемишлем, а другий — за Брусиловський прорив, — і закашлявся.

- Десь простудились? — запитав співчутливо.
- Ні, гази німецькі вдишую...
- Надіюсь, вам тепер легше стане? — і посміхнувся тонкими, наче бритвою прорізанними, губами.
- Звичайно... — ледь промовив Сіваченко.
- Від душі бажаю! Маю честь! — і, красиво козирнувши, вийшов разом з козаками.

До самого обіду сунули селом денікінці. Їх урочисто супроводжували галасливі дзвони. Діда Капшука змінив Мілісарат, Мілісарата — Колошматенко. І дзвони не вщухали. Так наказав отець Онуфрій. Та в церкві стояли й молились лише баба Векла і ще дві її ровесниці...

4

Часто влітку буває так: налетить половою градова гроза, в одному місці висіче посіви, понівечить дерева, обіб'є в садах ще зелені плоди — наробить збитків хліборобам. В інших місцях — дощ лише покрапає та похилиться од вітру жита. Щось подібне трапилось і з Похилими Вербами. Денікінці нікого не розстріляли, не повісили, не згвалтували, навіть відчутно не пограбували. Швидко пролетіли вони, як вихор широким степом.

Саме про це наступного ранку говорили жінки на вигоні. Першу скрипку вела Текля Цвігуниха:

— Та й вірте голові комнезаму чи отим комісарам, що тікали... Лякали, що, як прийдуть білі, всіх перевишають, перестріляють! А виходить — справжня брехня. Самі ж ви, жінки, бачили! Ми так налякались, що мій Онисько забіг безвісти, а мене залишив саму. Тремчу, як від пропасниці!.. Аж заходить один, такий молоденький, у золотих погонах, і питає:

— Хазяєчко, скажіть, червоних у вас нема?

— Я сама червона — кажу. — І вона лукаво повела дугастими чорними бровами. — Дістала йому пляшку перваку, як і годиться. Підсмажила яечню, мов, їж, чортебісе. Він випив, закусив. Потім підвівся, подякував, навіть під козирок узяв мені, і — на коня. Лякали, що білі над жінками, дівчатами наругу чинять! І це брехня! Він навіть ні про що й не натякав... А сам же такий красень: високий, як тополя, очі голубі, чуб кучерявий... А одяг на ньому, як з голочки! Такий щоб і поцілував дівку чи молодицю, все життя облизувалася бі!.. — І вона справді облизала свої повні червоні губи.

Її підтримала баба Векла:

— І до мене заїхало двоє. Так видно, хазяйські сини... Попили свіженького молочка, вискочили на коней і поїхали.

— А ти що, Теклю, жалієш, що він не залицявся? — схидно запитала Зінька Копиця.

А Настя Чалючка:

— Мабуть, таки залицявся, бачите, як губи закушусь та нишається?

Текля вирівнялась, крутнулась, а по тому презирливо процідила:

— Дурна ти, голошня курка! І ти б облизулась, так на тебе навіть старий пес ногу не підніме! Бо суха ж, як веретено! — і пішла додому.

Уже давно дід Харитон погнав череду. Його гарашник стріляв, як з пістолета, десь у кінці села, а жінки все не розходились. Стояли гуртом, тихо говорили, скрушно похитуючи головами.

— Як же гарно вчора правилось у церкві... — мовила баба Векла. — Отець Онуфрій навіть рясу великодню одяг... Жаль, жіночки, що ви не були.

Горпина Гнатівна втерла скорботні зморщені уста й нічого не сказала, тільки багатозначно похитала головою. А Зінька:

— Ще б пак... Отець Онуфрій знає, коли й кому дзвонити... А мені не до церкви... День і ніч думаю: де мій чоловік, де син Микола?.. Де донечка моя Фросинка? — і втерла сльозу. — А їх же така сила, і все це на наших, сердешних...

— Нещасні наші діти, — мовила висока жінка, мати Якова Каниюченка. — І не жили, і щастя не бачили, і не напарубкувались, і не нагулялись, а вже на війні... Та старші як старші... А це ж таке молоденьке, й пішло... Хто їх догляне без батька та матері, хто їм слово тепле скаже?.. — Її два старших сини — Улас і Василь — давно вже були в червоних.

— А може, лежать десь порубані, посічені і ворони очі виймають? — схлинула Зінька Копиця.

— А та самогонниця ще й вихваляє: такі красиві, такі чемні, культурні, — із сумом промовила Надія Бурячиха.

— Ой, буде ще людям від тих чемних та красивих, — вставила Горпина Гнатівна. — Буде, ще й залишиться...

Гірко засмутились матері, ідучи з вигону. Мовчала тільки баба Векла, Раптом на дзвіниці, замість звичайного

дзвону, що скликає до утрєні, розмірено і тоскно вда-
рив похоронний дзвін: бам... бам... бам... Жінки пере-
хрестились на церкву. У вранішньому промінні побачили
на дзвіниці простоволосого діда Капшука.

— По кому ж це? — з острахом запитала Горпина Гна-
тівна.

— Може, Марфа Бунчужна преставилась? — тихо мо-
вила Зінька.

— Ні, я вчора була в неї,— мовила Бурячиха.

Біля церковної брами жінки побачили фургон, запря-
жений парою добрих гнідих коней. Фургон високо вимо-
щений сіном, засланий квітчастим килимком.

— Чиї ж це коні й фургон? — запитала Чалючка.—
Жінки, ходімо ближче, дізнаємось.

Підійшли. Із церковної хвіртки вийшов літній чоловік,
шкандибаючи. У солдатському картузі, старій латаній
шинелі, великих австрійських ботинках і з батоном у руці.
Обличчя суворо-страдницьке. Великі вуса — зім'яті, наче
він щойно проснувся і не встиг розгладити їх. Кинувся
чоловік до коней, швидко поправив упряж.

— Дядьку, ви не скажете, по чийй душі це дзвонять? —
запитала Горпина Гнатівна.

Дядько загнуждав коней і суворо відповів:

— Не по душі, а по душах... По багатьох душах!

— А що трапилось? — запитала Зінька.

— У нас, на хуторі Терновому... Минулої ночі білі бан-
дити посікли на капусту шість хлопців і одну дівчину...

— Господи,— перехрестилась баба Векла.

— А відкіля вони, ті хлопці й дівчина? — так і кину-
лась Зінька.

— Хлопці наші, хутірські,— сумно мовив чоловік.—
А дівчина і не знаємо відкіля... Червоні залпшили пора-
нену... Її знайшли і...

— А яка вона з себе? — запитала знову Зінька.

Чоловік поправив віжки і мовив:

— Ви мене питаєте, а я вас... Її, як і всіх, так посікли,
що й обличчя не видно... Весь хутір плаче. Так оце по-
слали мене миряни, щоб поховати по-християнськи...
А отець Онуфрій відмовляється. Каже: «Може, вони сре-
тики-комуністи?» Привіз йому кульок муки, п'ять індиків
і ледве вблагав, щоб хоч подзвонив по їхніх молодих
душах, чортяка!..— І він оглянувся на церкву, наче бояв-
ся, щоб не почув піп.— Ой діла, діла... Пропали ми аж
тепер,— ніби простогнав, вилізаючи на фургон.— Проща-

вайте, люди добрі! — він натягнув віжки, і добрі коні зразу пішли риссю.

Сумними й заплаканими розходились жінки по домівках. А похоронний дзвін вливався у вікна принишклих землянок і гнітив їх мешканців жовтою міддю тривоги...

5

Сумно осінь ходила в гущавинах верб, садів і обривала жовто-криваве листя. А воно покірно вмирало, спливаючи тихо на землю.

Вже більше тижня не видзвонюють веселими язиками молотки в кузні! Не сопе міх натрудженими коричневими грудьми. Не пахне вугіллям. Стоїть мовчазна у чорній зажурі самотня кузня. Даремно щоденно до коваля приходили аж додому чоловіки й жінки, просили, благали щось полагодити. Та Корінчук наказав своїм дочкам говорити людям так: «Батько запив з радості, що прийшли визволителі, і не хоче працювати».

А Данило Іванович тим часом не відходив від молоденьких червоноармійців, над якими витали чорні крила смерті. Схуд, зблід, осунувся, заріс бородою, років на десять постарів. Звелися й красиві ковалеві дочки. Цілими ночами просиджували в старанно замаскованій різним мотлохом катразі біля поранених.

У одного бійця на обох ногах загноїлися рани. А в морячка — ятрився, горів живіт.

— Що ж робити, дівчата?.. Що робити?.. — в розпачі запитував коваль, хапаючись за свою давно не стрижену голову. Дочки тільки плечима знизували. А перед очима в Данила Івановича стояв комісар, чулися його слова: «Доглядайте, папашо... Революція цього не забуде!..»

А в селі ж — ні лікаря, ні фельдшера. Єдине — знахарка баба Векла. Доведений до відчаю муками поранених, Данило Іванович одного разу хотів навіть піти до неї, щоб хоч зілля якогось дала. Але побоявся... І немає з ким ані порадитись, ані пожуритись. Петро Карпович зник ще в ту ніч, коли в село входили денікінці. Звернувся до кума Трифона. Признався у своєму горі.

Блідий, виснажений Буряк довго кашляв кров'ю, довго думав, шкріб свою кострубату бороду, нарешті промовив:

— А коли б до поцівни звернутись, га?.. Вона, спасибі, мені не раз пособляла і кумі Марфі Бунчужній...

— Легко сказати: попівну покликати,— сумно мовив коваль.— А раптом ляпне попові... Він же, знаєте, як ставиться до таких людей?.. Що тоді — шибениця чи розстріл?.. Коли б хоч Петро Карнович був,— теревив поси-вілу чуприцу Данило Іванович.

— Нема,— зітхнув Буряк.— Забігав і до мене, щоб разом у плавні... Я б і радий, та од вітру валюся.— У його запалих зеленкуватих очах блиснули вогники надії. Поклав руку на коліно Данила і прошепотів:— А що... а що, коли попросити Григорія Трохимовича, нехай поговорить з попівною, га?.. Вони дружать, як той казав, ще з фронту. А вона, видать, дівчина з поняттям...

Того вечора в Сіваченка була Жанна. Легко, швидко зробила перев'язку. Була задоволена, що рана загоюється. Легенько торкаючись рукою його гарячих грудей, запитала:

— А тут болить?.. А тут?.. Та ви не прикидайтесь: лікареві треба казати правду!

— Лише од єдиного вашого дотику, Жанночко, стає легше,— жартував Сіваченко.

— Отож.— Жанна поклала маленьку долоню на його високе чоло й підвелася. Дістала із санітарної сумочки баночку малинового варення та ще якусь коробочку.— Варення вживайте з гарячим чаєм, менше будете кашляти. Кашель дуже шкодить вашій рані. А це — таблетки. По одній перед їжею — тричі на день...

— А коли я тільки раз їм?

— Тоді — тричі після їжі приймайте. Бувайте здорові, Григорію Трохимовичу, та не падайте духом! Одужуйте. А я побіжу...

У дверях зустріла розгубленого Данила Івановича. Він чемно привітався до попівни, дав їй дорогу і переступив поріг.

— Вечір добрий, Григорію Трохимовичу,— і подав важку металеву руку.

— А-а-а, ось кого я хотів бачити!— радо промовив учитель.— Роздягайтесь, сідайте і розповідайте, як і що там у вас?

— Спасибі, Григорію Трохимовичу,— і сів, не роздягаючись.— Спершу розкажіть, як здоров'я.

— Та я вже скоро бігатиму!— удавано бадьоро промовив учитель, поглядаючи на георгіївський хрест, що виглядав з-під розхристаної фуфайки Данила Івановича.— І ви почепили «георгія»?..

— Мусив... Така тепер мода пішла. Ви теж, бачу, від неї не відстаете. Мій хрестик і врятував поранених червоармійців від наглої смерті...

— Як почуваються зараз поранені? — запитав учитель з нетерпінням.

Коваль важко похитав головою:

— Погано, особливо морячкові — живіт огнем горить... І що з ними робити?.. Ні лікаря, ні ліків... Та й боюся когось кликати, щоб часом... Тепер же такі тривожні часи — небезпечно довіритися...

Обидва задумались.

За вікном рвучкий осінній вітер голосив у деревах, неначе оплакував когось. Незрізана гілка черкала по шибці, здавалося, випискує синичка.

Типу порушив учитель:

— Треба звернутись до Жанни. Вона добре розуміється на хірургії, має інструменти, медикаменти...

— Ми з кумом Трифоном якраз говорили про неї. Тільки вона часом не того... комусь?.. Щоб цей ризик не вийшов для поранених... — І він двічі провів долонею по зарослій шиї.

— Ні, Жанна людина надійна. Жаль, що пішла... Поговорити б оце з нею...

— То, може, покликати? — кинувся Корінчук. — У мене, як на те, є справа до попа: дещо йому лагодив. Занесу й шепну, щоб зайшла до вас.

— Це було б дуже доречно, — погодився вчитель.

Данило Іванович надів кашкета, зітхнув:

— Коли б то все благополучно обійшлося, — і постукав дерев'яною ногою до дверей.

Григорій Трохимович з нетерпінням чекав Жанну. Довго обмірковував, як сказати. А раптом викаже... Що тоді?.. «Ні! Жанні можна вірити».

Легенький стукіт у двері.

— Будь ласка!

Увійшла в хату стурбована Жанна. Знову із санітарною сумочкою.

— Що, погіршало, Григорію Трохимовичу?

— Так, Жанночко, погіршало, тільки не мені...

Жанна звичним рухом відкинула полу плаща, сіла проти нього на стільчику.

— Даруйте, Григорію Трохимовичу, я не розумію вашої алегорії. Що сталось? Кажіть!

— Ще не сталось нічого, але може статись... Страшно, непоправно, коли ви не допоможете...

— Я завжди до ваших послуг.

— Жанночко, скажіть, ви мене знаєте?

— Дивне запитання, — і високо підняла брови.

— Ви навіть одного разу сказали, що поважаєте мене, як фронтового друга...

— Я сказала більше. — І вона густо почервоніла.

— Тим краще. А солдатська дружба гартується в солдатській скруті...

— Прошу, кажіть, що там?..

— Пробачте, Жанночко, я... Хочу довірити вам, як справжньому другові, одну вельми важливу, таємну справу.

— Можете сміливо довірятись. — Її обличчя стало серйозним, уважним.

Учитель мовчав, вивчаюче дивився у трохи примружені очі Жанни. Потім розповів про поранених.

— Уся надія на ваше вміння, на вашу гуманність.

— Де вони?

— У коваля.

Жанна схопилась:

— Як туди пройти?

Рипнули двері. Зайшов Данило Іванович.

— Та я не тільки проведу, на руках занесу, любя, тільки допоможіть!

Жанна схилилась над учителем і тихо шепнула:

— Будьте спокійні... Ви мені врятували життя, а я зроблю все можливе для них... — і вийшла слідом за ковалем.

Тривожним сном спало село. Мовчали собаки, мовчали безлюдні вулиці. І ніхто не бачив, навіть задраповані хмарами зорі, як через городи й сади тихо пробиралися дві постаті. Одна кременна, накульгуючи. Друга — струнка, легка, дівоча.

6

Отець Онуфрій і не помітив, як того вечора двічі з дому зникла дочка. Не до неї. Саме тоді був зайнятий іншим. Прийшли на таємну нараду Мілісарат і Колошматенко. Цю таємне жадання влади на селі — ось була основна причина їхніх відвідин.

Зустрів їх отець Онуфрій з розкритими обіймами. Під-

ставив цілувати пухлу, як перепічка, волохату руку, великого срібного хреста. Прочитав урочисту молитву на ікони і задоволено повторив свої слова, сказані ще за Радянської влади.

— А що, православні, не говорив я вам, що «возвратиться ветер на круги своя»?

Гості закивали змащеними оливою чубатими головами. Першим озвався крамар:

— Спасибі вам, отче. Я завжди в серці тримав ваші слова, з надією сподівався! І дочекався!

— А я, отче Онуфрій,— мовив солоденько Колошматенко, перехиливши набік голову,— і таке пам'ятаю... Коли дика чернь скинула нашого благовірного царя-батюшку, я запитав вас: «Що робити з портретом?» І ви, спасибі, порадили заховати до слухного часу. Я так і зробив, дякуючи вам. А тепер — знову пригодився...

Мілісарат тим часом нарізав принесеної ковбаси, хліба. Отець Онуфрій налив три добрих чарки і проспівав урочистим басом:

— Так вип'ємо, православні, за на-шо-го ім-пе-ра-то-ра Ми-ко-ла-я Олекса-а-андро-ви-ча-а-а!

Випили за царя і православну церкву. Випили за «визволителів». Пили й за те, щоб господь вверг у геєну огненну більшовиків та їхню антихристову владу.

Під розіпрів. Скинув рясу, піджака, жилетку. Залишився тільки в спідній сорочці, широких штаних і підтяжках. Голі до ліктів волохаті руки покрилися краплинками поту.

— Ех, жаль, немає грамофона. Це б накрутили пластинку «Боже, царя храни»,— скрушно бідкався Кіндрат.

— Навіщо той грамофон? — промовив підпилий крамар і хрипким голосом затягнув:

Нівеста була в білім платті,
Жених весь — у чорних штана-а-ах!..

Колошматенко наступив під столом чоботом-витажкою крамареві на ногу. Мов, не забувайся, де сидиш. Мілісарат замовк. Почав розглядати стіни, рясно прикрашені різними картинами на релігійні сюжети: Георгій Побідопосець на коні, народження і розп'яття Ісуса Христа, велика картина страшного суду, Вавілонська башта та ін.

Тим часом Кіндрат, погладивши борідку, вкрадливо почав:

— Отче Онуфрію... Тут зібрались самі почитателі бога, церкви і царя... Скажіть, чи закріпляться наші визволителі і чи згинуть єретики більшовики?

— Нема влади, аще не від бога! — коротко й упевнено пробасив.

— І я так думаю, — підтримав Мілісарат.

— Свята правда, — схвально кивнув головою Колошматенко. — А от як ви, отче, дивитесь на таке?.. У нашому селі, як ви знаєте, нема зараз ніякої влади. Комнезамівська втекла разом із шкуродером Мережаним... І виходить, бидите...

Та його перебив Мілісарат:

— Мережаного, мабуть, уже наші домережили до краю! — і показав жовті зуби.

— Туда йому й дорога! — додав Кіндрат і дипломатично продовжував: — Так ото я, бидите, й прикидаю в своїй темній голові... Влади немає... А чому ж ми сидимо склавши руки? Чого чекаємо, виглядаємо? Може, знову Мережаного?

— А й справді! — блиснув розбійницькими очима крамар. — Чому б нам не настановити свою владу і не почати наводити порядки? Мене ж, отче Онуфрію, обдерла злидота як липку!.. Все розтягла, а з будинку й вікна повиймали. Навіть з конюшні та сарая балаган більшовицький зробили. Знайшли останнє добро моє, заховане в конюшні, — і вдарив себе кулаком у груди. — А була б влада, хоч би пшеничку забрали — ту, що не встигли вивезти у продрозверстку. В моїй же колишній крамниці зсипана!

— Вашими устами, православні, глаголить істина! — мовив отець Онуфрій.

А Колошматенко:

— Маленьку поправочку, Миколо Харитоновичу... Крамниця ваша, а пшеничка — моя... Пудів двісті, не менше... Так що звиняйте... Хоч я теж за нашу владу...

Піп погладив пишну бороду, підняв угору товстого перста і мовив:

— Влада конче потрібна! Адже не тільки вас грабували, а й православного графа Едуарда теж он жебраком зробили...

— Що ж ви нам порадите, отче? На що благословляєте?

Отець Онуфрій помовчав, поправив на могутніх болохатих грудях срібного хреста. Поплямкав масними губами і прорік:

— Хай буде воля господня! Післязавтра в нас храм. Виступлю в церкві з проповіддю. Треба подбати, щоб якнайбільше людей прийшло... А про владу нашу — то я вважаю так: Кіндрат Пилипович буде старостою, а Микола Харитонович — заступником. Про це й у церкві оповіщу і перед військовою владою клопотатиму.

Мілісарат і Колошматенко вклонились:

— Спасибі, владико наш...

— Вік не забудемо! А списочки тих, що грабували, уже можна складати? — запитав крамар.

— І не тільки тих, а й неблагонадійних, котрі оскверняли бога, царя й православну церкву!

Як не тихо промовив під ці страшні слова, Жанна, яка щойно повернулася від коваля, почула їх. Перед нею постав образ хворого, немічного вчителя. Вбігла в свою кімнату, не роздягаючись, упала на ліжко.

Сп'янілі від радості, гості ще випили «на коня» і вже поглядали на свої шапки.

Раптом брязнула кольорова шибка в стрілочному вікні попівської світлиці. Важкий шмат паленої цегли гримнув прямо об самий стіл, погасив свічку, впав на тремтячі коліна попа. Мілісарат і Колошматенко аж попадали з переляку на підлогу...

Коли опам'ятались, Колошматенко чиркнув запальничкою. Під узяв у руки важку цеглину. До неї на мотузку прив'язано цупку картонку з написом: «Тремти, копртло! Шумлять верби!»

7

Накинувши ветху шинелю, Григорій Трохимович сидів біля вікна й дивився в сад. Він уже трохи одужав, міг ходити. Вночі пройшов невеликий дощ, уранці ж білий туман затопив верби понад річкою, берег. У хмарному небі запізнілі гуси співали прощальну пісню. Інколи на їх печальні сурми відгукувались свійські гуси, повагом прямуючи до річки.

Сіваченко ще з дитинства любив осінь, коли вся природа завмирала на зиму в урочистому спокої, щоб відпочити, а напровесні ожити, розквітнути з новою силою на радість людині й пташці.

Особливо запам'яталась Григорієві Трохимовичу осінь початку свого вчителювання. За вікнами — золотий плач

дерев... На вікнах — важкі сльози осіннього дощу. А в теплому, затишному класі десятки чистих, довірливих дитячих очей. І кожна дитина — таємниця, невідомість.

П'ять років поневірявся по фронтах. І завжди, в перший день початку занять у школі, під найстрашніші гарматні гули вчувався шкільний дзвінок. Ось і зараз, після довгої розлуки з школою, він з невимовним хвилюванням чекає першого дзвінка.

Зайшла Горпина Гнатівна. Навіть не привітавшись, поматеринськи накинулася на Сіваченка:

— Господи, і чого це ви піднялися? З вашою хворобою і в таку погоду?..

На блідому, чисто вибритому обличчі Сіваченка — посмішка.

— Не гнівайтесь, Горпино Гнатівно. У мене сьогодні велике свято!..

— Яке? — здивувалась стара. — Дід Капшук уже давно тарабанив би в дзвони, коли б хоч поганеньке свято... — Вона поставила на стіл глечик молока. — Снідайте!

А Григорій Трохимович продовжував посміхатись:

— Сьогодні таке свято, що не тільки дід Капшук, а й сам піп про нього не знає і не гадає!

— Дивно, — знизала плечима стара й сіла.

— Горпино Гнатівно, — продовжував Сіваченко, — а ви пригадуєте, як колись навесні вперше виходили в поле?

— Чом не пригадую? То ж навесні, а не восени. — Її старечі лагідні очі спалахнули теплими іскорками. Вона посміхнулася, аж зморшки біля вуст розгладились, і тихо повела: — Було, навесні виїдемо бичками в поле на свою смужку... Навколо тихо, пахне землею, молодою травицею, урочисто співають пташки... А земля, їй же богу, паче дихає... Набере було мій Захар у сіву зерна. Впаде навколішки, скине шапку, поцілує святу землю. Підведеться, промовить: «Господи, помагай!» — і сипне зерном... А як мій покійний гарно та рівно сіяв... А косив як!.. У графа Едуарда був першим косарем на сіножаті. За це пан навіть платив йому більше, ніж іншим... Григорію Трохимовичу, так скажіть, яке свято сьогодні, щоб і я знала?

Вчитель підвівся.

— Сьогодні, Горпино Гнатівно, у школах починається посів, як у вас був навесні. Тільки ви клали зерно в землю, а вчителі кладуть зерно-слово у дитячі серця... — І він узяв на столі шкільний начищений дзвінок.

— Ви так мудро сказали... І справді, воно й виходить... Але куди ви зібралися?

— На уроки!

— І не думайте, й не гадайте — не пущу! Куди там на уроки, коли ви аж світитесь! Скидайте шинелю, снідайте і лягайте! — тоном суворого лікаря наказала бабуся.

— Як то лягати? А діти ж прийдуть!

— Не прийдуть, — спокійно відповіла. — Я ще вчора на бігоні сказала батькам, щоб не посилали дітей, бо ви хворі. Сьогодні прибігало кілька дітлахів, та я відправила! Почекають, не горить!

— Оце так, — у задумі мовив Григорій Трохимович. — А я ж пообіцяв, — і злегка подзвонив. Потім глухо закашлявся, сів на ліжку, тримаючись за груди.

— Отак би й давно... Подзвонили, снідайте і лягайте. Навіть попівна наказала, щоб я вас ще з тиждень не випускала на вулицю!

— Бачили її?

— Якраз учора надвечір. Ой, забула розповісти вам. Скаржилась Жанна, що попові позаминулої ночі хтось через вікно вкинув отакенну каменюку, геть із запискою!.. Отець Онуфрій, казала, аж захворів з переляку... — і налила вчителеві у чашку молока.

— Не знаєте, хто вкинув?

— Ні. Казали Кіндрат Колошматенко і крамар Мілісарат, що банда червона об'явилась. Так вони ходять удвох попід хати й розпитують людей, чи ніхто вночі нікого не бачив...

— З крамарем Мілісаратом?.. А де він узявся?

— Приперся! Сама бачила й чула, як розповідав людям на вулиці, що генерал Денікон ніби вже Москву взяв і самого Леніна заарештував...

Сіваченко випив молоко, подякував.

— На добре здоров'ячко. А тепер лягайте, вкривайтеся, — і вийшла зажурена, повторюючи: — Що воно далі буде?..

Григорій Трохимович ліг і замислився, дивлячись у заплакане вікно. Він був певний, що каменюка у вікно попа — робота Мережаного.

Тихо прочинились двері. Обережно просунулась голова Артемка у великому, по самі вуха, старому картузі.

— Можна до вас, Григорію Трохимовичу?

— Заходь, заходь, Артемку!

Хлопець зайшов. Став біля порога. Довго оглядав свої босі ноги, наче перевіряв, чи добре витер. Сіваченко побачив у нього стару шкільну торбинку з вилинялими півниками, в якій було щось кругле. «З нею ще Оксана ходила до школи», — чомусь пригадалось.

Хлопець скинув картуза, привітався. Погладив свою стрижену «під драбинку» голову й запитав:

— Григорію Трохимовичу, ви нас будете сьогодні вчити?

— Ні, Артемку. Бабуся Горпина заборонила навіть з кімнати виходити, — посміхнувся.

— І мене прогнала, й до вас не пускала. А мама вам кавуна передала, — і дістав з торбинки здоровенного смугастого кавуна.

— Спасибі, Артемку. Як мамине здоров'я?

— Учора весь день важко було. Аж надвечір трохи полегшало. Я викликав Жанну, вона дала ліків і... Спали вночі. А попові тось кинув через вікно каменюку...

— Каменюку? — ніби здивувався Сіваченко. Він дивився у загадкові очі хлопця, які, здавалося йому, щось важливе приховують, і навмисне запитав: — А хто ж то кинув?

Артемко хитрувато посміхнувся, глянув у вікно і перейшов на шеніт:

— Мабуть, Петро Карпович... Він того вечора заходив до нас, до дядька Трифона. Казав, коли ви щось захочете передати йому — то я можу...

— Дивись, який герой, — посміхнувся вчитель і вивчаюче глянув на хлопця. — Як же ти передаватимеш?

— Еге, як... Ми домовились, щоб усе класти в душло старої верби, розбитої громом.

— А ти не побоїшся?..

— Пхі, чого мені боятись? У мене й пістолет є, і п'ятдесят штук патронів до нього...

— Будь обережний з такими речами, — суворо наказав учитель.

— Хіба я маленький? — серйозно відповів хлопець. — Не знаю, з ким можна про це поговорити, а з ким ні?..

Григорій Трохимович замислився і по паузі запитав:

— Оксана не залишила роботу в Колошматенка?

— Ні. Петро Карпович сказає, щоб не кидала. Ой Григорію Трохимовичу, а на селі зараз таке робиться!.. Крамар уже захопив свій будинок. Розбили замок з Колошматенком і вивозять пшеницю. А людям, які приходили з мішками, і фунта не дають! Колошматенко вірвав

замок із сельбуду і перевіз додому всі картини, скрипки, тільки рояль лишився.

— Дядька Трифона давно бачив?

— Сьогодні. Ходили на палиці по двору.

— Попроси, Артеме, коли він зможе, хай до мене заїде.

— Добре! — Він схопився і вже з дверей запитав: —

А коли приходити до школи?

— Десь за тиждень, коли одужаю...

— Хоч би трохи походить, поки тепло, — мовив хлопець, дивлячись на босі ноги.

— Не журися, Артемку, чоботи для тебе дістанемо!

— Де ж ви їх дістанете? — здивовано і з недовірою спитав.

— Пошиємо!

— Е, коли б чоботи, я б в одній сорочці взимку ходив до школи, — посміхнувся Артем і, попрощавшись, вийшов.

Сиваченко важко задумався. «Значить, контра, як говорить Петро Карпович, уже починає підіймати голову... Треба діяти! Але як... як?..» І в голові степовим вихором думки...

8

Оповите густими туманами, залите печаллю осіннього листу, причаїлось село. Короткі похмурі дні, заштриховані мрякою. Довгі й чорні, як бідняцьке горе, ночі. Тривожні чутки з різних околиць. І страшні, як смерть, слова: «Іде каральний загін».

Цю звістку приніс один дідусь із сусіднього села Катеринки. Він проходив грузькою вулицею з двома маленькими дівчатками й розповідав:

— Люди добрі! Насувається страшна чорна хмара білогвардійська! В нашому селі — шибениці, стогони і щоденні похоронні дзвони! Порюють карателі нагаями, шомполами, а рани засипають сіллю... Садять людей у льохи, мучать, щоб повертали панське майно, панську землю! І мою донечку повісили, бо зять у червоних... Залишились нещасні сирітки. — І він показував на босих, худеньких дівчаток. — Рятуйтеся, хто як може! Матері, ховайте своїх дітей, бо настав кінець світу. — Ішов старий і якимось божевільним голосом причитував.

Оксана першою помітила діда з онуками. Запросила до хати перегрітися, перекусити. Але той відмовився, заявивши:

— Спасибі, доню. Підемо шукати батька їхнього, а мого зятя. Бо матері вже не знайдемо, поховали, закопали...

Так і йшли вулицею. Їх зупиняли сердобольні жінки. Запрошували поїсти гаряченького: Зінька, Чалючка, Бурячиха. Виносили, хто шматок сала, хто пирогів. Та до хати дід не хотів завертати.

— Піду, піду, добрі люди! Піду шукати правди. Правди не для себе, а для оцих от сиріток,— і тягнув за червоні, холодні рученята маленьких онуків.

На дзвіниці вдарив дзвін. Дід склав пучки пальців, наче хотів перехреститись. Але рука склалась у кулак — великий, чорний, жиливий.

Так і не зайшов старий ні до кого... Зник на пагорбі у сірій осінній безвісті за чорними, як велетенські хребти, вітряками.

Того дня заплакала-затужила Надія Бурячиха, обнімаючи дітей:

— Дітки мої, чалятка мої дрібнесенькі, що ж на вас чекає? Ми теж узяли в пана корову й воза... І замучать нашого постріяного батька. Не вбили одні бандити, доб'ють денікінці.

Мовчазний, як ніч, сидів Трифон, підперши кудлату голову обома руками, весь час позирав на перекинуту на долівці панську шафу. Пробирав заспокоїти дружину, дітей, які живим теплим вінком оточили його, обнімали. Малі не плакали, не розуміючи трагедії. Лише старша донька Ганя, тамуючи сльози, сказала:

— Мамо, не плачте. А ви, тату, заховайтесь, я носитиму вам їсти, щоб ніхто не бачив...

— Та куди ж йому ховатися з таким здоров'ям? — голосила Надія.— Досі ж рани ятряться.

Блимав на маленькому вікні жовтий каганець. Буряк дивився на свої велетенські постолі, які розкисли на дощі. І думав важку думу: «Коли б не рани, пішов би до Петра Карповича».

Ось дружина дістала з кабиці печену картоплю. Діти, як шпаченята, обстушили стіл. Їли прямо з шкаралупами, без солі.

Трифон Максимович дістав з кілка свою волохату шапку — не то з kota, не то з собаки. Одяг світку.

— Куди ж ти? — кинулася дружина.

— Піду пройдуся...

— Куди в таку негоду і з таким здоров'ям?

— Зайду до Григорія Трохимовича. Поговоримо, порадимось та й навідаю... Переказував Марфішим хлопцем, щоб зайти.

Почувши про вчителя, Надія глянула на мужа-велетня заплаканими очима:

— Може б, хоч картоплину з'їв?

— Не до їжі,— та й пірнув у темну мряку.

Розкислі постолі роз'їжджалися по слизькій дорозі в різні боки. Тяжко спирало поранені груди. Лісячими очима-вогниками блищали невеличкі віконця в хатах бідноти. Вулиця сумна, безлюдна. Ні мови, ні пісні, ні гармошки. Навіть собака не завис. Наче вимерло село. Пройшовсь повз будинок крамаря. Одне вікно, запнуте чорним, ледь світилося. «Уже вселився»,— подумав злісно.

Ось і мовчазна темна школа. Дивилась чорними очима вікон. Постояв під вікном — тиша. «Видать, уже спить Григорій Трохимович». Коли це почувалась мова: жіночий і чоловічий голоси. Довго витирав постолі об курай. Постукав у двері.

— Прошу,— почувся Сіваченків голос.

Привітався, ніяково став біля порога.

— Проходьте, Трифоне Максимовичу, сідайте. Довго я вас виглядав.— Вчитель простяг руку.— Як ваше здоров'я?

— Видать, пішло на краще. Сьогодні навіть ризикнув аж до вас причалпати. А ви ж тут як?

— Теж, видать, пішло на краще,— жартома відповів Сіваченко.

— Тоді, як кажуть, слаба богу,— мовив Буряк сідаючи.

Оксана підвелася, тримаючи в руці книжку.

— Піду я, Григорію Трохимовичу. Бо хазяїн наказував довго не затримуватись.

— Добраніч, Оксано. Спасибі, що завітала.

— А книжку візьму.

— Прошу, прошу!

Дівчина попрощалась і швидко пішла.

— Що нового, Трифоне Максимовичу? — запитав учитель.

— Ат, новин багато... І що інші, то все гірші... Так багато новин, що не знаєш, що й думати, де діватися... Аджє чули, що карателі наближаються?

— Чув. Мені Оксана розповідала. І про того нещасного діда з малими дітьми... Важкі новини...— А трохи

подумавши, твердо: — Що ж, хай наближаються, зустрінемо!..

Буряк причинив двері. Пригладив непокірного чуба. Глянув на замасковане вікно, прошепотів:

— А я, Григорію Трохимовичу, оце прийшов до вас, як до рідного брата-порадника...

— Слухаю вас.

— Як почула моя Надія про карателів — плаче, голосить і наполягає, щоб я кудись тікав. Але куди мені з такими ранами і в таку негоду? Це значить іти на вірну загибель. Та й від чого мені тікати і від кого? Що я кому завинив? Що все своє життя недоїдав, недосипав і працював на чужих? Чи тим винен, що бандити хотіли знищити? Так ото я й хочу почути, що ви порадите.

Вчитель подумав. Поправив на столі гніт каганця.

— Ваша правда. Нікуди тим часом не треба втікати. Знайдеться і тут робота. Будемо діяти спільно... Не знаєте, де Петро Карпович?

— Трохи знаю...

— Бачились?

— Один раз. Саме перед тією okazією, коли каменюку попові кинуто... Петро Карпович теж радив не вириватися з дому до слушного часу... Казав, коли прийдуть карателі — наші Похилі Верби так зашумлять, що ну!.. — Його очі блиснули у заростях брів. — А ще казав, щоб ви побачились з ковалем Данилом. Той не хоче до вас заходити, а має щось важливе передати.

— На жаль, мені ще ходити не можна. Але постараюся з ним якось побачитись.

Пізно повертався додому Трифон Буряк. Ішов легкою, бадьорою ходюю. Не відчував ні болота під ногами, ні холодного дощу, навіть у грудях не так боліло.

9

Північний вітер зі страшною силою рвав темносірі полотна хмар. Стогнали-плакали жовтими сльозами останнього листу верби над каламутною річкою. Тоскно шуміли нескошені очерети, махаючи своїми гусарськими султанами. Чорні зграї вороння шугали над принишклими хатами, кружляли, сідаючи на церкві.

У таку негоду Григорій Трохимович уперше після важкої хвороби вийшов на вулицю. Його турбувало єдине: що хоче повідати Данило Іванович?

Учитель пішов не до коваля додому, а до кузні. Для маскуванн^я взяв, ніби для ремонту, кілька залізних обручів, шкільний замок. На його щастя, над кузнею того дня справді здіймався сивий димок. Коваль щойно почав роздувати горно.

Привіталися.

— Що новенького, Даниле Івановичу? — запитав учитель.

— Добре, що нагодилися... є важливі новини. Я до вас навмисне не хотів заходити.— Він хвилинку помовчав. Покропив водою вугілля.— Та ви мене розумієте. Поранених червоноармійців, попівна, спасибі, виходила. Їх уже забрав Петро Карпович. Це одне...

Коваль вийшов з кузні, глянув навкруги, повернувся і перейшов на шепіт:

— Чули, Григорію Трохимовичу, що партизани вчинили на станції Білий Міст?

— Ні, не чув.

— Зірвали білогвардійський ешелон. Сам Петро Карпович розповідав. Тепер у нашій окрузі лютує каральний загін. Казав, ось-ось нагряне й до нас. А Колошматенко з Мілісаратом і попом уже списки складають — хто розбирав графське і крамареве майно і тих, що за Радянську владу...

— Списки складають? — перепитав Сіваченко.

— Уже навіть склали...

— Знаєте, хто в них потрапив?

— Поки що ні. Мережаний просив і наказував, щоб вас берегти...

— Мене?.. А він, а ви, а решта?..

— Сказав, щоб про нього не турбувались.— І ще тихше: — Був недавно в самій Одесі.

— В Одесі? — здивувався вчитель.

— Так. Одержав від підпільного ревкому вказівки і завдання...— Він виглянув у двері.— О, чорт несе Ониська Цвігуна,— і швидко витяг з горна шмат розпеченого заліза, поклав на ковадло і задзвенів молотком.

Зайшов Онисько. Якось тихо, несміливо привітався. Пильно оглянув кузню. Поклав стару заржавілу вищерблену сокиру і — до коваля:

— Даниле Івановичу, наваріть лезо.

— Якщо думаєш білих рубати — зроблю, як бритву,— і взяв у руки сокиру.

— Куди мені там рубати? — мовив Цвігун.

— А що ж ти нею думаєш робити, може, графських кнурців чистити? — злісно посміхнувся коваль.

— Та що ви? Уже — ні кнурців нема, ні графа...

— Воювати не хочеш, так навіть тобі сокира? — грізно насупив сиві брови і кинув сокиру за поріг. — Нема коли мені з твоїм струментом возитися. Он для школи треба — і замки, і ручки до дверей та вікон. — І до вчителя: — Значить так, Григорію Трохимовичу... Все, що ви оце принесли, полагоджу. А завтра занесу і вже походжу там біля вікон, дверей. Так що не турбуйтеся.

— Дуже прошу, Даниле Івановичу. Бо днями думаю розпочати заняття. Вже холоднувато, а вікна й двері — дрантиві.

Розмову перебив Цвігун:

— Гляньте, що воно за вершники? — показав на вулицю.

Коваль приклав долоню до очей:

— Мабуть, карателі, — подивився на Сіваченка такими очима, наче вони кричали: «Ховайся!»

— Козаки, — наче сам до себе мовив Цвігун і, якось зів'явши, зіщулювся й вибіг з кузні, навіть сокири не взявши.

Коваль з острахом глянув на вчителя.

— Григорію Трохимовичу, а як же... ви?

— Що я?..

— А Петро Карпович попереджав...

Сіваченко випростався, підтягнувся. Суворо глянув на вершників і твердо мовив:

— Я вчитиму дітей! Заходьте, — і потис ковалеві руку.

10

А в село чітким кавалерійським ладом в'їжджало до півсотні вершників. Попереду, на доброму вороному коні, офіцер у сірій папасі, чорній киреї, жовтих крагах. По боках, на гнідих баских конях, два кубанських козаки з карабінами за плечима, при шаблях, пістолетах. На вулиці — ані душі. Тільки вітер шумів у кронах голих дерев. Люди злякано припадали до підслішуватих вікон, важко зітхаючи, пригортали дітей, як перед великим лихом.

Тільки Онисько Цвігун, не встигши перебігти вулицю проти своєї хати, стояв, німо вдивляючись у карателів.

— Де староста? — запитав офіцер, припинивши коня. Навіть не відповів на привітання Ониська. Різонував його каламутними сірими очима й заціпив тонкі губи.

— Ось тут, недалеко, ваше високе благородіє,— почав Цвігун.— Я зараз проведу! — Тримаючи шапку в руках, побіг уперед.

Біля недавнього приміщення комнезаму, над яким вітер рвав білий прапор, вершники зупинились.

— Зараз покличу старосту,— запобігливо мовив.

Та не встиг і кроку ступити, як вибігли Колошматенко і Мілісарат.

— Здравія желяємо, ваше високе благородіє,— мовили разом і низько вклонилися.

— Хто староста? — пискливим голосом запитав офіцер.

— Я, ваше благородіє,— вклонився Колошматенко.

— Чому знака на грудях немає?

— Ще не встиг почепити. Недавно призначили... Так що звиняйте,— і вклонився.

— А то що за чорний ворон? — запитав офіцер, показуючи нагаєм на крамаря.

— Це моя права рука. Микола Харитонович Мілісарат. Колишній крамар на всю округу. І в Одесі славився. А з ким маємо честь? — Кіндрат зам'явся.

— Начальник карального загону капітан Крикуновський,— вже м'якше відповів офіцер.— Пане старосто, прошу розквартирувати півсотню і забезпечити коней фуражем, а козаків їжею!

— Слухаю, ваше високе благородіє! — відрубав Колошматенко і навіть стукнув закаблуками.— Миколо Харитоновичу, ану — миттю!.. Онисько, допомагай!

— Та розміщуйте концентровано!

— Як, як? — запитав Кіндрат.

— Не менше п'яти чоловік на одній квартирі!

— Зрозуміло. Пане Мілісарат, чули?

— Буде зроблено! — гукнув крамар і повів вершників.

Цвігун пішов слідом.

— А ви, пане капітане, до мене, як і положено по чину,— шанобливо вклонився Кіндрат, погладивши борідку.— Прощу за мною,— і повів офіцера та двох кубанців до себе.

— А як у вас нащот червоної чуми? — запитав капітан.

— Спокійніше, ніж в інших селах, пане капітане. Стараємось з усіх сил. Стараємось, щоб не допустити...

— Молодець, пане старосто!

— А тепер, хвалити бога, ще ви прибули,— задоволено промовив Колошматенко,— зовсім спокійно буде,— і швидко відчинив ковані ворота.

На поріг вийшла розчервоніла Оксана.

— Ой! — скрикнула, побачивши незнайомих, і хотіла сховатись.

— Ей, Оксано! — гукнув Кіндрат. — Стривай! Миттю готуй панові офіцерові та його козакам обід! І щоб хороший!

Дівчина зникла. Крикуновський подивився їй услід і багатозначно підморгнув козакам.

Колошматенко відчинив простору стайню:

— Коней поставимо сюди, пане капітане. Місця вистачить. Колись своїх було повно, а тепер — довели, чортові більшовики... Ледве трьох калік уберіг.

Вершники спішилися. Крикуновський кинув поводи статному козакові в чорній кубанці, з чорними бровами, мовби крила врозліт.

— Ставте коней. — І кивнув на русявого козака з орлячим носом, рябуватим од віспи обличчям: — Перевірте, де і як розташована півсотня. За годину — доповісти!

— Слухаю, пане капітане! — хвацько козирнув кубанець.

Кіндрат показав козакам, де сіно, овес, повів офіцера в світлицю. Крикуновський кинув на руки хазяїнові свою папаху, кирею і заходив по кімнати, видзвонюючи срібними острогами. Було йому років за тридцять. Середнього зросту, присадкуватий, з рідкуватим прилизаним волоссям. Англійський френч міцно охоплював плечі. На рівних ногах дзеркалом виблискували коричневі англійські краги. На грудях теліналися дві медалі, георгіївський хрест.

Ходив, як на муштрі. Пильно оглядав дорогі панські меблі, картини, які Колошматенко забрав у сельбуді й почепив у себе. Зупинився біля грамофона й круто повернувся до хазяїна.

— Пане старосто. А ви знаєте, що мені ці меблі, картини і грамофон добре знайомі?..

Ці слова ледь з ніг не збили Кіндрата. Проте вдав, що не почув — видзвонював чарками у миснику. Тим часом капітан продовжував, глянувши на вензелі:

— Точно, знайомі. Відкіля вони тут? — І суворі примружені очі на Кіндрата. Цокнув портсигаром. Чиркнув запальничкою, пустив пахучий цигарковий дим. — Дивіться сюди, ось вензель на портсигарі. А тепер — сюди, — показав на такі ж вензелі на картинах, крислах.

У Колошматенка перехопило горло. Але давня природна хитрість і самовладання виручили й на цей раз. Він кашлянув, посміхнувся й мовив:

— Ваше високе благородіє... Видите, може даже бути, що вам знайомі грамофон та інший реманент... Адже все це майно належить моєму давньому приятелю графові Едуарду. Я навмисне забрав і приховав, щоб більшовицька злидота не порозтягувала.

Крикуновський якось підозріло глянув на старосту. І, ніби між іншим, промовив, оглядаючи меблі:

— Незабаром моя тітка, графиня, приїде...

— Приїдуть? — удавано радо вигукнув Кіндрат. — А граф?

Крикуновський ледь схилив голову, як у жалобі:

— Графа... угробили червоні бандити...

— Царство йому небесне, — перехрестився Колошматенко. — Така людина була... Така дорога людина... Завжди було руку мені подавав. Скільки я в нього овечок, теличок породистих купував.

Та капітан наче й не чув його слів. Підходив до речей, до картин. Дивився теплими очима і повторював:

— Як усе це знайоме... Самі спогади, спогади...

Кіндрат поставив на стіл графин самогонки, чарки. Оксана внесла смажену ковбасу, яєчною і вийшла. Офіцер окинув звичним поглядом її з ніг до голови й запитав:

— Дружина?..

Колошматенко посміхнувся в борідку. Подививсь у вікно, обмірковуючи, що ж відповісти? Сказати, що не дружина, почне залищатися до паймички. А цього якраз йому й не хотілося.

— Майже... дружина... Наймичкою працює...

— А чому майже?

— Ще не вінчані... Не встигли, видите... Такий час... Хіба за чортових більшовиків можна було думати про якесь весілля? — І він почав заклопотано пересувати чарки.

Крикуновський посміхнувся:

— Пан староста має тонкий смак. Добре розуміється на Євиних нащадках! — і лукаво підморгнув.

— Та так, нічошенька хазяєчка. Чистьоха, роботяща, акуратна... І мене поважає...

Капітан багато пив, майже не закушував і курив пахучі цигарки. А коли його каштановий чуб, з проділом

посередині, вологими пасмами завис над сковорідкою зі смаженою ковбасою, попросив відпочити. Колошматенко провів його під руку до другої кімнати. Поклав у перини. Скинув краги і вийшов навшпиньках.

Оксана зайшла прибирати зі стола. Підшилий Кіндрат узяв її за округле підборіддя і жагуче зашепотів:

— Оксаночко, хазяєчко дорога...

— Що ви, дядьку Кіндрате? — злякано відступила дівчина.

— Вислухай мене і добре подумай... Більшовикам — амба. Видиш, яка сила прийшла? Москву вже забрали денікінці!

— До чого ви все це ведете?

— Слухай далі, хороша моя...— Він ще нижче нахилив голову.— Мати твоя — на ладан дихає... Не вік же тобі наймичкою ходити та й твоєму малому братові... А станеш мою хазяєчкою...

— Ні! — перебила Оксана.— Цього ніколи не буде! Не буде!! — Стояла схвильована й рішуча, поблискуючи карими очима.

Колошматенко весь напружився, а в голосі почулися нотки роздратування:

— Подумай, дурненька... Я навіть панові офіцерові сказав, що ти моя дружина, тільки що невінчана...

— Яке ви мали право таке говорити?

— Усе заради твого благополуччя... Адже офіцер уже накинув на тебе своїм розпусним оком.— Він перейшов на шепіт:— І коли б я не сказав, що ти моя дружина, уже б лежала в його п'яних обіймах. А я — одвів.

Оксана опустила голову, наче її гнули дві товстих смоляних коси. В голові — хуртовина думок, біль і невимовна тривога. Згадала вчителя, хвору матір, Петра Карповича і його наказ: «Не залишай роботу в Колошматенка, це потрібно для нас!»

Кіндрат підійшов ближче, лагідно посміхнувся, взяв за тугі руки вище ліктів і запитав:

— Ну, як, хазяєчко моя, надумала?..

Оксана мовчала, не виривала рук, як було раніше. По довгих чорних віях стікали сльози. А Колошматенко:

— Що ж ти мовчиш, ягідко?.. Скажи хоч слово. Знай, що я тобі тільки добра бажаю. Думаю, краще бути знатною господинею, купатися в розкошах, ніж покидькою заразного офіцера. А тепер таке врем'я, що нема коли зайво роздумувати...

Оксана мовчки взяла на столі посуд і вийшла на кухню.

Колошматенко торжествував. Йому здавалося, наймичка на все згодна, тільки соромиться признатися. Загавкали собаки. Хазяїн глянув у вікно. То від стайні до хати йшли козаки. Кіндрат вискочив на ганок і тихо попередив:

— Пан капітан наказав, щоб не будити його і не подавати ніякого рапорта... Прив'яжуть коней і заходьте пообідати. Чим багаті, тим і раді...

11

Із самого ранку по селу валували собаки, а погід вікнами надривалися десяцькі: «На сходку!» Особливо старався Онисько Цвігун. Він заходив у двір і вигукував:

— Чоловіки, діди, баби й жєнщини! Всі на майдан! Усі на сходку!

Коли гукнув під вікном Зіньки Копиці, жінка вийшла навстріч і схидно промовила:

— А що там і по скільки даватимуть на майдані?

— Прийдеш — почувеш і побачиш, — заявив Онисько, ховаючи очі. В душі ж був задоволений, що сам староста й офіцер доручили йому таку почесну справу. Тіпився думкою, що, коли ходитиме при начальстві, ніхто не вимагатиме панського майна, котре притяг.

Крізь волохаті хмари ледь пробивалося неласкаве сонце. На вигін цього ранку ішли не корови з телятами, а чоловіки й жінки, учні з торбинками в руках. Позавчора Григорій Трохимович оголосив, що сьогодні перший день навчання. Він уже сидів біля столу: худий, побритий, старанно зачесаний. Переглядав старі книжки, котрі набірав у колишніх учнів, саморобні зошити. Поглядав на пляшку бузинового чорнила, з тривогою думав про перший урок і події на селі. Аж зайшов Онисько Цвігун і заявив:

— Вчителю, зараз же йдіть на сходку!

Надворі було сиро й холодно. Григорій Трохимович одяг свою стареньку шинелю, солдатського кашкета й пішов.

На майдані вже бовваніла трибуна, владнана з чотирьох діжок, накритих дошками, заслана килимом. Біля трибуни — вісім вершників з оголеними шаблями. Серед них і два козаки з особистої варту Крикуновського.

У натовпі, межі жінками, угледів Надію Бурячиху, Зіньку Копицю, Настю Чалючку, бабу Горшину і Жанну з Оксаною. Не прийшли на сходку лише Трифон Буряк і Марфа Бунчужна — обом хворі.

Чувся тривожний шепіт:

— Навіщо нас скликають?

— Ой господи, і чого вони хочуть?..

— А що від карателів доброго можна чекати? Так і німці колись скликали, давали шомполів та нагаїв...— зітхнула Зінька, згадавши, як били її чоловіка.

— Коли б тільки нагаями обійшлось,— тривожно мовила Надія Бурячиха.

Текля Цвігуниха стояла осторонь із бабою Веклюю. Святково одяглась, навіть щоки підмалювала червоним папером.

Учитель став осторонь. Дивився на бершників з оголеними шаблями, на святково одягнутого крамаря Мілісарата, який наглими, розбійницькими очима вдивлявся в натовп.

До Сіваченка підійшли кілька школярів, тихо привітались. Артем запитав:

— Григорію Трохимовичу, а сьогодні будемо навчатися? — І передав непомітно якусь книжечку.

— Будемо, обов'язково будемо! — твердо промовив учитель, дивлячись на Артема, на напівроздягнутих дітей.

— Ідуть... Ідуть...— тривожною хвилею прокотилось по строкатому натовпу.

До трибуни наближались підтягнутий, у начищених крагах капітан Крикуновський і Колошматенко. Староста поверх бекеші з синього сукна начепив якусь бляху: ознаку сільської влади. Мілісарат низько уклонився їм, скинувши картуза.

Натовп завмер. Першим на трибуну піднявся Крикуновський. За ним Колошматенко й Мілісарат. Ось капітан окинув натовп примруженим злим поглядом і щось шепнув Колошматенкові. Той скинув картуза, пригладив долонею волосся на голові і почав нетвердим голосом:

— Панове громадо!.. Гм... Тепер уже, видите, товаришочків нема... Зникли, хвалити бога, назавжди...А є паши! — і показав на офіцера — І про питання всіх впросів вони вам розкажуть... Отож уважно слухайте. Запам'ято-

вуйте кожне слово, яке скажуть товариш... тьху, пан офіцер!

Крикуновський скригнув португееми, начищеними крагами. Кожне слово вимовляв, наче стріляв у прищиклий, насторожений натовп:

— Панове жєнщини й мужчини села. Віднині варварська влада низложена! Волею бога і воїнів генерала Дєнікіна знову настали старі добрі часи. Царицин, Дон, Кубань, Донбас, Москва — під білими прапорами із золотим орлом! Наші доблесні воїни вже під Петроградом! Настали часи миру, благодєнствія і процвітання!

Панове! Високе командування надіслало мене повідомити вам цю радісну звістку. І разом з тим навести після червоних бандитів твердий порядок у селі.

А тому наказую: перше. Всім громадянам, за винятком сільської влади,— і скупим жестом руки в білій рукавичці показав на Колошматєнка,— протягом двадцяти чотирьох годин здати: гвинтівки, гранати, пістолєти, а також холодну зброю — тєсаки, багнєти. За невиконання цього — розстріл!

Натовп глухо зашумів. А капітан продовжував карбувати:

— Другє. Протягом тижня знести і здати під розписку все розграбленє майно графа Едуарда. За невиконання цього — в'язниця!

Третє. Всім комуністам, якщо такі є, протягом доби зарєструватись у старости. Воїни ж, які билися за віру, царя й отєчєство і які мають військові заслуги, повинні зарєструватись у мене для одержання матеріальної і моральної допомоги.

Четвертє. За будь-які найменші виступи проти влади — розстріл і шибєниця! — І, дзєнькнувши острогами, щось шєпнув старості.

Колошматєнко знову вийшов наперед і вже сміливіше запитав:

— Панове громадо, усе зрозуміло?

Натовп мовчав. По-собачому граючи очима, Микола Мілісарат звернувся до офіцєра:

— Ваше високе благородіє, можна однє запитаннячко?

— Прошу!

— Як же будє з моїм пограбованим майном?

У повітрі блиснула біла рукавичка офіцєра. Люди притихли.

— Громадяни! Пункт другий — про пограбування чужого майна стосується всіх господарів, котрі потерпіли від більшовицької черні! Зрозуміло?

— Дуже! — гукнув сяючий крамар і щосили заплескав у долоні.

— А запитання можна? — почувся зляканий голос Ониська.

— Тільки по суті! — попередив Крикуновський і покосив очима на Цвігуна.

— Ваше високе благородіє,— почав тремтячим голо-сом.— А як бути, коли, приміром, майно, взяте у графа Едуарда, або здохло, або поламалося так, що й коліс не лишилось?

— Худобу купити й здати. А майно відремонтувати й здати! Все! — і дав знак, щоб люди розходились. Капітан хвацько зіскочив з помосту. Козак накинув на нього кирею.

Крикуновський і Мілісарат попрямували до Колошма-тенка. Вершники зникли. Налякані люди з важкими думами розходилися по домівках.

Задумливий і мовчазний, повертався Григорій Трохи-мович до школи, глухо кашляючи. Аж біля паркана до-гнали його Надія Бурячиха, Настя Чалючка й Зінька Копиця.

— Григорію Трохимовичу,— почала першою Зінька.— Як же тепер бути? Надало мені взяти в пана поганеньке теля. І не скористалася з нього, бо зарізали й з'їли фран-цузи.— І зазірала в замислені очі вчителя, наче шукала в них порятунку.

— А мій дурний Трифон,— почала Надія,— припер пан-ську шафу й воза... А тепер віз згорів, шафу діти так роз-тарабанили, що й доброго слова не варта.

— І мій Макар,— почала Настя Чалючка,— пригнав п'ятеро овець і дерева привіз на хату... З овець давно по-робили кожухи. Деревом покрили хату... І що тепер буде?..

— Нема — то й не здавайте,— мовив учитель. І, попро-щавшись з жінками, пішов до школи.

12

Зайшов у клас. Там порожньо. Дітей ще не було. «Не почую сьогодні шкільного дзвінка»,— з сумом подумав. Сів на передню парту. Дістав з кишені переда-ну Артемом книжечку. Розгорнув,— побачив шматочок

паперу, списаний крупним, нерівним почерком. Прочитав: «Григорію Трохимовичу, що мені робити? Колошматенко заявив: або я стану його дружиною, або віддасть на поталу офіцерові чи козакам. *Оксана*»

По високому чолі Сіваченка розійшлися дрібненькі хвильки зморщок. Глибокий рожевий шрам на лобі почервонів і мовби швидко-швидко задихав.

«Що робити? Або дружиною Колошматенка, або на поталу козакам... Що ж робити?» — знову і знову питався сам себе вчитель і не знаходив відповіді.

Обережно прочинилися двері. Зайшов Артемко з торбинкою на плечі, оглянув клас:

— Що, нікого немає?

— Немає, Артемку, — із сумом відповів учитель.

— І навчатись не будемо?

— Мабуть, ні. — Він раптом перейшов на шепіт: — От що, Артеме. Зараз же знайди Оксану. Шепни, щоб вийшла до річки — щось прати чи просто по воду. Я там чекатиму. Тільки зараз. А ввечері принесеш мені свої нові вироби з глини. Зрозумів?

— Зрозумів, — пошепки промовив хлопець і швидко вийшов з класу.

Григорій Трохимович узяв сокиру, віршовку і попрямував до річки — нарубати лози. Він уже кілька разів ходив по лозу, з якої безсонними ночами плів кошики. Навчав і Артема цієї немудрої справи. Це було водночас надійним маскуванням для них обох.

На вулиці патрулювало кілька вершників. Біля церковної огорожі повернув на леваду.

З волохатих хмар неохоче виглядало сонце. Тихо несла свої води почорніла степова річечка. Зайшов у гущавину верболозу. Стояв, прислухався. Навколо — тиша, лише десь у вербах тонко попискувала невидима пташка. На серці було важко.

Ось він побачив, як униз, городом Колошматенка спускалась до річки Оксана. На коромислі несла якісь ряднинки. Григорій Трохимович плюнув у долоні, і сокира застукала по гнучких лозах: цюк-цюк-цюк...

Оксана кинула ряднинки під вербою. Озираючись, пішла на звук сокири. Ось вона вже із затуманеними очима, склавши на грудях руки, постала перед Сіваченком і чогось чекала.

— Читав записку, — тихо заговорив учитель. — Треба шукати виходу...

— А якого? — Її уста здригнулися по-дитячому.

— У мене є така думка...

— Яка? — І в очах зажеврила надія.

— Не знаю, чи вона підійде...

— Говоріть, Григорію Трохимовичу!

— А що, коли... — вчитель зробив паузу, — коли заявите Колошматенку, що ви... моя наречена?..

Дівчина стрепенулась. Дивилась у саму душу вчителя своїми довірливими вологими очима і ледь спромоглася промовити від хвилювання:

— Люди й так язиками плещуть...

— Тим краще, — посміхнувся вчитель. — Я вам бажаю тільки щастя. А Колошматенкові й усім кажіть, що поберемося пізніше. Для більшої вірогідності — заходьте до мене, а я — до вас. Маму навідуватиму.

В Оксаниних очах засвітилися веселі вогники.

Дзвінко цюкала сокира, а на кладці вичахкував пра-ник. Здавалося, що дві зозулі над річкою різними голо-сами відраховують комусь роки життя.

Григорій Трохимович приніс із берега снопок лози. По-клав біля недоплетеного кошика, сів писати. Написав з кілька листівок до населення. Заховав їх між роздер-тою палітуркою старої книжки. Накидав два-три слова й Мережаному — про події на селі. Скрутив папірець ци-гаркою і встромив у пищик, зроблений з очеретини.

Вечоріло. Із шкільною торбинкою прийшов Артем.

— Як мати себе почуває?

— Плачуть, — відповів хлопець.

— Чого?

— За... вас бояться й за Оксану.

— А чому за мене? — і мимоволі глянув на вулицю. Там проїжджав кінний патруль. Погладив Артема по жорсткій стриженій голові. — Сідай і уважно слухай.

Хлопець сів на краєчок стільця. Вчитель строго і водно-час лагідно глянув у довірливі дитячі очі:

— Оцей очеретяний пищик, коли добре стемніє, відне-сеш у дупло старої верби... Знайдеш її поночі?

— А чому не знайду?

— Тільки ніякої зброї з собою не бери. Тепер дивись сюди... У цій книжці між палітурками є кілька списаних папірців... Пізно вночі розклеїш їх на видних місцях. Щоб з вулиці люди бачили... Зрозумів?

— Усе чисто! — бадьорим голосом відповів Артем.

— Ну, бажаю успіху!

На ранок село облетіла тривожна й радісна звістка. Хтось уночі порозклеював листівки, в яких писалося: «Товарищі! Не здавайте білим бандитам ніякого майна! Озброюйтеся, ховайтеся, ідіть у партизани, знищуйте карателів! З нами лєнінська правда! Шумлять верби».

Листівки порозклеювано на видних місцях, навіть на воротях Колошматенка, хоч там квартирував капітан Крикуновський.

Колошматенко й Мілісарат з раннього рання сиділи в приміщенні колишнього комнезаму. Перший чекав, що знеситимуть зброю, а другий мав приймати графське майно, а відтак і своє!

Та вже сонце повернуло з обіду, а ніхто не приніс навіть заржавілого обріза, хоч староста безконечно ганяв десятицьких. Один лише Онисько Цвігун приніс ножа, яким колись кабанів колов, та дід Капшук приволік старовинну рушницю, без приклада й курка.

Нічого не висидів і крамар. Правда, хтось із чоловіків припер важке панське крісло з єдиною ніжкою, з обрізаною шкіряною оббивкою. А про худобу — нема чого й казати. Ніхто навіть вівці не пригнав.

Довго вагався і Трифон Максимович — що робити з панською шафою: везти чи ні? Та підказала дружина: — Заховайся й мовчи, не будь дурнем... Люди нічого не несуть і не ведуть. Що людям — те й нам. Адже в папірцях тих, що вночі хтось поналіплював, пишеться, щоб люди нічого панського не здавали!

На тому скінчили свою раду.

Слухняна баба Векла занесла того дня панську ікону в зображенням Георгія Побідоносця. П'яний Мілісарат подивився, сердито сплюнув і промовив:

— Поцілуй, стара, свого Григорія знаєш куди?.. Ти меблю і крам мій носи! А вопа — картинки!..

Крикуновський безперервно викликав до себе то старосту, то Мілісарата. Кричав, розмахував пістолетом, погрожував.

— Мені на вечір треба рапорт подавати вищому начальству! А що ви зробили? Що?! Розжену таку імпотентну владу і посаджу! Це ж допустити, щоб якась червона зараза на самих воротях старости отаку погань порозклеювала!.. — тикав їм під самі носи листівку. — А де ж

сільська влада? Де панське майно і худоба? Де, я вас питаю? — І його тонкі губи вкривалися липкою піною.

Куркуль і крамар тільки лупали очима, винувато розводили руками. А Колошматенко нишком лаяв себе: «Навіщо я, дурень, показав йому оту писульку?»

— Ідіть! Дулом пістолета вимагайте, щоб зносили зброю, графське майно, і шукайте червону банду!

І вони йшли. Викликали людей. Умовляли, погрожували, страхали жорстокою розправою самого капітана. Та ніхто не поспішав не тільки зносити майно, зброю, а навіть іти на їхні виклики.

Крамар старався з особливою наполегливістю. У нього був список, в якому точно зазначено, хто що взяв із його майна. Проти діда Самійла Козачка стояло: «Взяв кабана і вулик із бджолами». Мілісарат викликав старого і, тикаючи йому в груди револьвером, вимагав усе повернути. А той спокійно відповів:

— І чого ти, Миколо, репетуєш? Ну, взяв я в тебе кабана й вулика. Люди брали, і я взяв. Кабана зарізав, бджоли подохли. З вулика зробив скриньку. Що ж я тобі віддам — душу? — і пішов.

— Будеш ти мене пам'ятати, старе падло, — гукнув йому вслід крамар.

Того ж вечора на голову Кіндрата Колошматенка звалився новий клопіт. Оксана, подаючи вечеряти, весело заявила:

— Дядьку Кіндрате, можете мене поздоровити!

— З чим? — похмуро запитав. — Може, з офіцером знюхалась? — Він дуже потерпав за те.

— Виходжу заміж! — бадьоро мовила дівчина.

— Заміж?.. — обличчя Колошматенка просяяло, очі закліпали. Він розгладив вуса, узяв її за плечі. — Я ж тобі давно про це говорив, люба моя... — Він поклав ложку, вилер борідку, наче збирався цілуватись. Жадібними очима глянув на Оксану і ніжно промовив: — Отак би й зразу, хазяєчко моя... А то — хвицалася, відмовлялася... Хе-хе-хе! — і наблизився до неї.

— Виходжу я заміж за нашого вчителя! Вчора посватав... — і засміялась.

Колошматенко сів до столу, сердито відсунув миску.

— За вчителя?.. А попівна?

— А що мені попівна? Не її ж, а мене посватав!

Хазяїн зайорзався в кріслі. Борідка його дрібно затряслася. Погляд запалених очей погострішав:

— Та йому ж три чисниці до смерті! — процідив з презирством. А помовчавши, додав: — Гляди, щоб твоя радість не обернулася в сльози.— Підійшовши до шафи налив чарку самогону.

Оксана нічого не відповіла і пішла до худоби.

Біля криниці козаки напували коней.

— Козаченьки, влийте й мені відро води, — звернулася до них дівчина.

— Для такої кралі можемо всю криницю вилити! — мовив один із них, поводячи чорними в широкий розліт бровами, і витяг відро.

Другий ще більше збив набакир чорну з білим верхом кубанку і тільки сказав:

— Так точно!

Кубанці провели Оксану теплими поглядами, тихо заговорили:

— Ну прямо козирна дівчина...

— Точно, як у нас на Кубані.

— Жаль, що такому кривов'язому чортові дісталася...

— Хіба вона його дружина?

— Сам же хвалився, що з нею живе.

— Точно, — чулося з якоюсь досадою. — Мабуть, її горе примусило.

— Жаль дівчини. Може, й наші кубаночки... десь отак перебувають в обіймах старих дуків та п'яниць-офіцерів?..

— Ех, і коли вже оця зав'рюха скінчиться?

— Не видно їй ні кінця ні краю...

14

Принишло, насторожилось село. Карателі лютували. Заходили в хати, як до себе додому. Грабували. Вимагали самогону, доброї закуски.

П'ять вершників стояло в Корінчука. Пиячили, безсоромно приставали до його дочок. І тільки георгіївський хрест та дерев'яна нога батька рятували дівчат від наруги.

Все частіше чоловіки й парубки виходили в поле з мішками, наче кукурудзу ламати. Але додому не повертались. Відкопували заховану зброю і зникали у вибалках та яругах.

Григорій Трохимович був задоволений: листівки робили своє... І від Петра Карповича одержав через Артемка втішну звістку: «Налагоджуємо зв'язки. Зростаємо, міцніємо! Шумлять верби!» — писав той.

Незабаром усе село знало, що вчитель одружується з Марфиною дочкою. Більшість жінок ставилось до цього схвально. Навіть баба Горпина якось запитала:

— Григорію Трохимовичу, а чи то правду кажуть, що ви берете Марфину дочку?

— Правду,— відповів.

— І я вам хотіла радити... Не вік же бути самотнім... Та й Оксана проти тієї стриженої попівни, як сонце проти землі... От тільки, що такий час тривожний...

— Буде ще й спокійний, Горпину Гнатівно! — упевнено промовив.

— Так що, може, той? — І стара показала на портрет дружини вчителя.

— Ні, ні, знімати не треба. Портрет не заважатиме.

Становище Кіндрата Колошматенка ускладнювалось. Кричав на нього офіцер. Люди неохоче звозили панські плуги, борони, сівалки, зносили покалічені меблі. Лише худоби ніхто не вів. А щоденно доносилися страшні звістки. То десь партизани повісили старосту, то підпалили когось, то зірвали ешелон білогвардійський. А минулої ночі запалали обидва вітряки. Він й не радий був, що погодився старостувати. «На чорта мені оця бляшанка на грудях? Через неї можуть або повісити, або хату спалити...»

А тут іще горе. Якось увечері, коли нікого не було, зайшов Мілісарат. Він добре випив у Цвігуна. Накрутив грамофона. Двічі прослухав пластинку «Боже, царя храни». Потім дістав з кишені гранчасту зелену пляшку самогону. Поставив на стіл і каже:

— Давай, Кіндрате, вип'ємо та поговоримо, як давні друзі. Ти ж любиш Кольку Нашатира?

Колошматенко насторожився. Випили. Мілісарат почав:

— Так от що, друже... Розтягли моє майно, і сліду не стало... І вітряк, єдину надію, спалили...

— І мій, собаки, спалили.

Та Мілісарат його не слухав:

— Що тобі вітряк? У тебе й так усього повно — і власного, і награвованого... — уже з потками злості говорив крамар. — А мене жебраком зробила голота. Ти розумієш? Мене — жебраком! — і вдарив себе кулаком у груди. — Та не тільки голота, а й ти допомагав...

— Я? — витріщив очиці староста.

— Так, так, голубе... сизокрилий. Скільки я тобі залишив добра на збереження? А де воно? Хоч би грішми повернув за нього. А то дав пару чобіт, старий піджак, штани такі, що й рак не вчепиться, і — руки помив! А знаєш, як важко мені діставалось багатство? Бо я знаю, як і твоє дісталось. Ми і коней крали, і в тюрязі сиділи, ми і людей різали...

— Миколо! — прошипів пополотнілий Кіндрат. — Не говори про це... Не говори. Даю слово, що повернемо все майно, ще ж тільки почалося. Не твоє, так чужого тобі навеземо. Тільки заспокойся і потерпи.

Мілісарат ударив чорним кулаком об стіл, аж пляшка підстрибувала, і погрозливо заявив:

— Знай, Кіндрате. Не повернеш краму або грошей за нього, — все розкажу! А лікар Розумовський був дворянського роду!.. Мені — море по коліна! Краще смерть, ніж жебрацьке життя! А тобі...

Колошматенко почав пошепки благодіяти:

— Друже, мовчи... Все буде гаразд... Я ж тебе прийняв, коли тут червоні були. Ризикував, видиш, життям і майном. Переховував, годував, одягав...

У дворі загавкали собаки, почувся кінський тупіт. Заїшов стомлений Крикуновський. Кинув кирею на руки Колошматенкові, а Мілісарату — папаху, важко сів біля столу. Був чимось збентежений. Налив собі чарку, випив і до них:

— Ну-с, доповідайте, що видавили з проклятої мужви?

Колошматенко міцно потер зарослу потилицю й тремтячим голосом:

— Погані справи, ваше високе благородіє...

— Тобто?

— Зброї не здають... Дещо з графського реманенту зібрали. Та в мене, слава богу, збереглося, — пішов на хитрощі Кіндрат.

— А мені, ваше благ... високе благородіє, хоч би дулю дали. Скільки пограбовано, і лише одна баба ікону принесли, — скаржився крамар.

Крикуновський випив ще чарку. Заїв ковбасою й різко промовив:

— Слабо старалися, панове! Так і доповім у вищу інстанцію!

— Ми-то, видите, стараємось, пане капітане. Але оті більшовицькі листівки...

— Що, знову листівки? — насупився офіцер.

— Зно́ву, ваше високе благородіє,— винувато мовив хазяїн.— Ось, подивіться. Одну зняв у себе, а другу — на церковних вратах.

Крикуновський прищулив ліве око, наче цілювся з гвинтівки, бридко скривив губи. Прочитав про себе. Розірвав папірця на дрібні шматки.

Схопився. Скрипнув португезями й крагами і промовив як вирок:

— Вогнем і залізом випкати більшовицьку заразу! Вогнем і залізом!!

— Не інакше,— підтримав його крамар.

Капітан нервово пройшовсь, потім виструнчився, і, наче віддав команду перед боєм, металевим голосом:

— Завтра взяти заложників з мужицького активу. Бити, поки не викажуть партизанів! Це — раз. Друге: зібрати на площі всіх, хто розтягував графське майно. Ось за цим списком!

— І тих, що мене грабували! — вставив Мілісарат.

Офіцер ніби не почув його і різко продовжував:

— Пане старосто, хто у вас є з більшовицького активу?

Колошматенко хвилинку подумав і якимось пошепки заговорив:

— Перший — Трифон Буряк. Він, видите, бу́в правою рукою колишнього голови комбезаму. Горлянки хазяїнам виривав за продрозверстку.

Крикуновський звичним рухом дістав з планшетки блокнота, записав:

— А ще?

— Коваль Данило Корінчук. Там така більшовицька шкура.— І крамар аж зубами скрипнув.— Я його знаю ще за імператора Миколая Олександровича... Проклинав і царя, і міністрів, і вашого дорогого дядю графа Едуарда...

— А з жінок? — запитав Крикуновський.

— Оту б язикату Зіньку Копицю. В неї чоловік, син і дочка в червоних.

— Ще одну!

— Є й ще... Тільки, видите, вона хворіє...— Колошматенко замислився: мав на увазі Марфу Бунчужну. Зло на неї, на Оксану переповнило душу. Хоч тим хотілось помститися.

— Про кого це ти, Кіндрате Пилиповичу? — з нетерпінням запитав Мілісарат.

— Та про Марфу Бунчужну.

— О,— так і кинувся крамар.— Це справжня зміюка! Жінка каторжника.

— Того, що в графа Едуарда вбив управителя і підпалив маєток...

Крикуновський записав.

— Сьогодні всіх посадити в лях. У тебе — надійний?

— Як кріпость! Тільки що там квасина, картопля, глечики... Краще б у сарай. Порожній і міцний.

— Сам знайдеш, куди посадити. І скажи, коли не видадуть, хто розкидає листівки, всіх повішаємо!

— Оце — по-моєму! — злорадно посміхнувся Мілісарат.— Я за те, щоб зразу ж приступити до діла і сьогодні ж почати хрестити!..

— Ні, завтра. Сьогодні я дуже стомлений. Отець Онуфрій запрошував на вечерю. А ви — дійте! — І звичним жестом показав, щоб подали кирею й папаху.

Цього разу Колошматенко й Мілісарат зробили це з особливою лакейською старанністю. Крикуновський уже з дверей крикнув:

— Для успішної операції беріть мого особистого охоронця, а він візьме на підмогу ще кількох козаків.

— Буде зроблено!

15

Минулого вечора капітан Крикуновський довго засидівся в отця Онуфрія. Його приваблювала не стільки розмова з попом, скільки красуня попівна. Це вже була друга зустріч з нею. Правда, під час першої Жанна не захотіла розмовляти. Була якоюсь, як він відмітив, дикою, гордою, мовчазною і незалежною. Цього ж вечора стала невпізнанною.

«Мабуть, так про людське око ламалась...» — думав офіцер, засипаючи Жанну компліментами, каламбурами, навіть поетичними уривками. Попівна йому подобалась. Це й змусило капітана менше пити, триматися винятково коректно, культурно. А він це міг робити, маючи університетську освіту.

Та в Жанни було зовсім інше на умі. Хотілося розвідати про криваві замисли карателів і повідомити про це вчителя. Вона турбувалась його долею, життям, знаючи запальну вдачу і прямоту Сіваченка. Це й змушувало не тільки бути привітною до офіцера, а й кинути кілька разів на нього блакитний кокетливий погляд.

Жанна делікатно попрощалась. Поцілувала батька в лоб, а Крикуновському подала гарячу руку. Той підвівся, цокнув острогами і красиво вклонився. З попом після того ще добре вишив і почав просити руки і серця його дочки. Отець Онуфрій уважно слухав, не перебивав. Лише кивав головою і завзято боровся зі сном. Потім го- лосно позіхнув, перехрестивши рота, і прорік:

— Я такий, пане капітане, що хоч і зараз хай бог благословить. І я благословлю. Але не знаю, як дщер моя... Поговорить з нею...— Попові кортіло розповісти про взаємини Жанни з учителем, але втримався, як батько, якому не хотілося плямувати честь своєї доньки. Він тільки налив Крикуновському чарку і сказав: — На те воля господня... Я б волів мати такого зятя, як пан офіцер. Сам колись у кавалерії служив.

Капітан підвівся, виструнчився, цокнув срібними острогами, поцілував руку пастора.

Другодні Крикуновський проснувся дуже рано. Боліла голова, мучився з перепою.

Думка, що скоро стане володарем, хоч, може, й ненадовго, такої красуні, як попівна, нуртувала молоду кров. Схопився з ліжка. Зробив за звичкою кілька гімнастичних вправ. Під дверима вже шепотіли охоронці. Капітан лягнув у долоні. Внесли начищені краги, випрасуваний френч, миску з холодною водою.

— Ну, як нічна операція? — запитав з ходу.

— Трьох посадили, пане капітане, — говорив, виструнчившись, охоронець: — Ковалю, Трифона Буряка, Зіньку Копицю. Марфа Бунчужна дуже кволу, ходити не може, тому й не взяли її.

— Тек-с, тек-с...

Крикуновський був у такому доброму гуморі, що більше не розпитував, а почав розповідати козакам, як гуляв у попа.

— Ви бачили попівну? — запитав, лукаво підморгуючи.

— Так точно, пане капітане!

— Ну як?

— Картина, пане капітане!

— Це їх дві таких, — мовив офіцер. — У попа та оця Колошматенкова наречена, чи як її називати...

А охоронець:

— Пане капітане, вона тільки наймичка в хазяїна. А просватав її сільський вчитель!

— Учитель? — здивувався Крикуновський. — А він же, старий чорт, казав, що вона йому майже дружина.

— Хотів позадаватись перед вами, що має таку кралю. А насправді її вчитель посватав, навіть весілля скоро буде.

Крикуновський пройшовся:

— Звичайно, офіцер, учитель більше личить їй, ніж оцей старий скнара. — Він застебнув френча, розчесав на обидва боки волосся і пішов до Колошматенка. Але староста вже ходив по двору.

— Доброго ранку, ваше високе благородіє! — вклонився Кіндрат.

— Як справи, пане старосто?

— Все гаразд, пане капітане. Троє сидять. — І він кивнув на сарай, біля якого виструнчилося два козаки з гвинтівками.

Офіцер дав знак, щоб хазяїн зайшов до хати:

— Може, чарочку, пане капітане? — завбачливо запитав.

— Давай, і почнемо гнuzдати непокірну чернь.

Колошматенко промовив:

— Зараз і закусочка буде! — Він поставив на стіл пляшку самогону, яку вчора приніс Онисько Цвігун. Нарізав кендюха, принесеного Макаром Чалюком за його наказом. Дістав миску з квашеними огірками. Колошматенко добре годував і напував офіцера та його охоронців. Проте не за свій рахунок. Через Мілісарата він обкладав контрибуцією селян, і вони приносили курей, качок, гусей.

Капітан випив і твердим голосом:

— Що ж, почнемо допит заложників!

— Пора, — мовив Колошматенко. — Бо там таке виробляють у сараї, мало не розвалить.

— Де краще, пане старосто, з ними вести відверту розмову?

— У тій кімнаті. Вона порожня. Я вам не потрібний?

— Ні. Ідіть. — І махнув до козаків.

16

Першою привели бліду, злякану Зіньку Копицю.

— Сідайте, мадам Копиця, — мовив, оглядаючи її з ніг до голови.

— Насиділась, досить, — відповіла сердито.

Крикуновський по-котячому звузив очі й одразу перейшов на «ти».

— Де твій чоловік, син, дочка? — і поклав на стіл пістолет.

— А бог їх знає... Де людські, там і мої...

— Значить, де людські, там і твої? А точніше? У червоних чи в партизанах?

— Та хто зна, які з них червоні, а які партизани? Я знаю, що ви — білі, а ми — чорні, репані мужики...

— Репані мужики? — пронизав Зіньку вовчим поглядом. — Скажи, де беруться оті листівки? Хто їх може наклеювати?

— Хіба я знаю?.. — знизувала плечима жінка.

Крикуновський схопився:

— Брешеш, гадино! — і так ударив її в обличчя, мало не злетіла біла рукавичка. — Признавайся, хто це такий — «Шумлять верби?»

Жінка випростала свій дебелий стан, очі блиснули вогнем зненависті, і вона рішуче промовила:

— Хто? О, то, мабуть, такі молодці, що не на одну голову ще нашумлять...

Капітан заскреготав зубами!

— П'ятдесят нагаїв. П'ятдесят!

Козаки повели Зіньку. Крикуновський затягнувся цигаркою. Незабаром із сарая долинули дикі жіночі зойки.

Ввели коваля Корінчука.

— Здравія желаю, ваше благородіє, — сердито мовив той, дивлячись спідлоба недобрими очима. — За що мене посадили? За те, що воював за царя й отечество? — І випнув груди, на яких здригався георгіївський хрест.

Крикуновський глянув на коваля. Пізнав. Стало якось незручно. Заховав пістолет у кобуру й мовив вибачливо:

— Прошу сідати, георгіївський кавалере. Це вийшло якесь непорозуміння... Я не знав, що й вас...

Данило Іванович сів. Капітан запропонував цигарку.

— Спасибі, не курю. От чарку б випив. Та ще й добру, — мовив коваль, показуючи на пляшку.

— О, будь ласка! Будь ласка! Я пам'ятаю, як ви мене пригощали! Першим пригощали! — і налив дві чарки підряд, які коваль, перехилив єдиним духом. У капітана був затасний план. Прикриваючись фальшивою людяністю, він сподівався щось таки випитати в коваля. І капітан делікатно повів: — Пане Корінчук. Ми з вами разом воювали за віру й царя... Маємо георгіївські хрести за ратні подвиги... Тобто у нас з вами — спільні політичні інтере-

си... Чи не могли б ви хоч коротко інформувати мене про більшовицьку організацію «Шумлять верби»?

— А чому ж? — охоче почав Данило Іванович.— Чув про ті верби, хай їм чорт. Учора проходив якийсь лоточник. Сахарин продавав... Сам — аж з-під Одеси... Так розказував, що й справді якась організація діє невловимо. Знищує наших білих воїнів. Пускає під укіс ешелони генерала Денікіна. Одне слово, знищує все, як та сарана... І вловити її не можуть. Оце я чув, пане капітане.

— Ну, то під Одесою... А от про ті «Шумлять верби», що тут, у вашому селі, орудують? Листівочки підкидають?..

— От про цих нічого й не чув... Можливо, що аж з Одеси налітають? Кажуть, що ті «Шумлять верби» коять лихо і під Одесою, і під Миколаєвом.— Він говорив з такою непідробленою серйозністю й наївністю, що капітан майже повірив.— Коли б я щось знав, то кому-кому, а вам би першому розповів.

Крикуновський налив ковалеві третю чарку:

— Я вірю, пане Корінчук, у вашу благородність. Прощу пробачити, що помилково затримали. Надіюсь, ви інформуватимете мене про все?

— Так точно! — виструнчився старий солдат.

— Можете бути вільним!

— Спасибі, ваше високе благородіє! — козирнув і вийшов.

Козаки пішли за Трифоном Буряком. А сам капітан почав міркувати: «Чи правду каже, чи лисом прикидається? Проте можливо, що й на добре слово хтось кліне. У мене в практиці були такі моменти...»

Ввели Буряка. Незграбний, зігнутий, почорнілий, як зрізаний совяшник в осінню негоду. Драна свитина звисала клаптями.

Капітан тонкими губами смоктав цигарку. Сісти не запрошував, а сердито спитав:

— Прізвище?

— Буряк Трифон Максимович,— спокійно, як приречений, відповів арештований.

— Мережаного знаєш?

— А чому ж?.. Знаю. Колишній голова нашого комнезаму.

— А хто був його помічником?

— Ну, я... Люди поставили...

— У царській армії служив?

— Ні.
— Значить, дезертир?
— Чому дезертир? Мене і не призивали, дітей багацько.
— Скільки?
— Дванадцятєро.
— Любиш їх?
— Як і кожен батько. Вас теж, видать, любили батьки, на офіцера вивчили...

Капітан скривився:

— Майно графське грабував?
— І землі дали панської, як і всім людям.
— Де зараз колишній голова комнезаму?
— Відкіля ж мені знати? Степ — широкий, верби — густі, і шукай вітра в полі.

— Що ти знаєш про таємну організацію «Шумлять верби»?

— А що я знаю? Нічого... Шумлять і хай собі...

— А хто підпалив вітряки, розкидає листівки?

— І таке питаєте... Відкіля ж мені знати? — І хоч Буряк говорив стримано, з кущуватих брів очі поблискували недобрим вогнем. Це помітив офіцер.

— Тоді скажи, коли так любиш своїх дітей, хто в селі допомагає партизанам? — і підвівся, дістаючи пістолет. — Уже одна призналась. І ти мусиш! Не признаєшся — розстріл. — Капітан, ніби граючись, перекидав пістолет з руки в руку.

— Ого! — посміхнувся в бороду Буряк. — Зразу й розстріл... — Потім рішуче підняв кудлату голову, яка сягала майже до стелі, і, важко дихаючи, промовив: — У мене вже стріляв один бандит, — і зробив крок до капітана. Так наступає на мисливця смертельно поранений ведмідь. — Досі не можу видихати.

— Мовчати! — вереснув Крикуновський і вдарив Буряка колодочкою пістолета по голові.

Та в цю мить руки-лопати Трифона вхопили капітана за горлянку і, як пір'їну, кинули додоу. Пістолет залетів аж у куток.

— Козаки! Сто шомполів оцій горилі! А завтра — в петлю!

Вхопили Буряка, потягли надвір. Він і не пручався. Скрутили за спиною довгі й важкі руки.

Капітан зайшов на другу половину, де на нього чекали Кіндрат і крамар.

— Ну як, пане капітане?

У цей час долинув із сарая голос Буряка:

— Ой діточки мої, ой господи! Та за віщо ж така кара? Та що я кому забивив?

Крикуновський злісно посміхнувся і, кивнувши на вікно, процідив:

— Чуєте як? — І перехилив налиту чарку.— Важко. Дуже важко вибивати слова з мужви. І ви, панове, мало допомагаєте. Тільки про себе думаєте!

— Та що ви, пане капітане? — почав Колошматенко.

— Ми зі всіх сил стараємося,— підтримав його Мілісарат. Обидва винувато, злякано позирали один на одного.

— Слухайте сюди,— почав Крикуновський, відчеканюючи кожне слово.— Сьогодні ж ставте на вигоні шибеницю. Завтра погойдасмо на ній оту горилу!

— Яку горилу? — запитали обидва.

— Буряка! Це — одне. Скликати на вигін усе село! Старих, жінок, малих! Почну розмовляти з ними іншою мовою... І останнє... — він помовчав.— І останнє... Сьогодні, пане старосто, перед важкими трудами треба трохи спочити!

— Може, постелити?

— Ні, на вечір організувати банкет! І такий банкет, щоб село здригалося! Запроси отця Онуфрія з дочкою. Свою красуню наймичку. Ну, а я вас обох запрошую, панове.

Колошматенко, подумавши, запитав:

— Пане капітане... А що... коли б покликати й вчителя?.. Він же царський офіцер... — А в самого була підступна думка: звести Сіваченка, Жанну й Оксану. І таким чином виявити їхні взаємини. Попівна і його наймичка повинні б посваритися з-за вчителя, видати деякі таємниці...

— Можна й вчителя,— відповів офіцер.— Домовились. Готуйтеся, а я трохи спочину,— і пішов до своєї кімнати.

До капітана невдовзі зайшов, виструнчившись, охоронець:

— Пане капітане! Дозвольте доповісти! Бурякові всипали сто шомполів. Тричі водою відливали... Що робити з жінкою? Лежить, тільки плаче та стогне.

— Жінку випустіть, а його вартуйте!

— Єсть!

Крикуновський роздягся, ліг, блаженно простягнувши ноги. Думав про майбутній банкет. Його тішили дві думки: остаточно закріпитися в серці попівни і через офіцера-вчителя довідатись про партизанів.

У заплакане вікно заглядало похмуре надвечір'я. Григорій Трохимович сидів за шевським столиком, шив чоботи. Поруч Артемко.

Хлопець був надзвичайно засмучений.

— Не журись, Артемку. Не такий уже чорт і страшний, як його малюють... Та козаки тільки лякають, що повісять Трифона Максимовича. Брешуть, побояться!

— Еге, лякають... І за нашою мамою приходили... Ледве Оксана вблагала, щоб не забірали. А крамар — тільки щоб забрати!

— Але ж не забірали?

— Бо вони тяжко хворі!

Вчитель наколював шилом якусь стару підошву і забивав саморобні дерев'яні шпильки. Руки в нього тремтіли, часто бив молотком мимо. Проте не подавав вигляду, що чимось схвилюваний, і спокійно розмовляв з хлопцем:

— Отак, Артемку... Скоро й ти чоботи матимеш. Буде в чому ходити до школи... А горе — минеться...

Артем любовно гладив уже готовий чобіт, оглядав його з усіх боків. Стромляв руку всередину, нюхав халяву, підошву, примовляючи:

— Які ж гарненькі чобітки... У мене ще таких не було. А де ви дістали, Григорію Трохимовичу, халяви, передки й підметки?

— Знайшов у добрих людей. Коваль, Данило Іванович, дав. — І зненацька спитав: — Оксана вдома?

— Та ні, в Колошматенка. Цілий день варить, смажить, пече. Йй допомагають баба Векла й тітка Текля. Сьогодні, казала, у хазяїна буде великий банкет.

— Банкет?

— Ну да. Казали, що й вас запросять!

— І мене?

— Оксана веліла вам переказати.

— Спасибі.

— Прибігла на часинку додому. Зварила мамі кашу, нагодувала й знову побігла.

Вчитель задумався. Поклав молотка. Глибоко зітхнув, глянувши на босі ноги хлопця.

— Жаль, не встиг я тобі закінчити чобіт.

— А хіба що?

— Сьогодні обов'язково треба піти до старої верби...

— Та що я, босий не піду? — весело озвався Артемко. — Я все одно чобіт не озув би. Там такі штурпаки...

Вчитель болісно посміхнувся. Сів біля столу, на шматочку паперу написав: «П. К. Завтра Буряка повісять. Сидить у Колошматенка в сараї. Сьогодні там банкет. Запрошують і мене. Варту буде ліквідовано. Шумлять верби». Він скрутив папірця. Упхав у очеретяний пищик.

— Добре стемніє — і йди, Артемку. Тільки обережно.

— А що мені, в перший раз?

Сіваченко знову взявся за молоток. У двері хтось легенько постукав.

— Будь ласка!

На порозі, струшуючи з чорного плаща дощові краплі, стояла Жанна.

Вчитель схопився, пішов назустріч.

— Яка холодна рука! — здивовано мовив, допомагаючи скинути плаща.

— Зате серце — гаряче, — відповіла кокетуючи. — Тільки ви не хочете цього зрозуміти. — Жанна була в доброму настрої.

— Помиляєтесь, Жанночко, — посміхнувся вчитель. — Я давно це розумію. Тільки...

Вона перебила:

— Тільки... заручини справили з іншою... — а в голосі затамоване тремтіння. — Та я не ображаюсь. Ми — друзі, давні і щирі. Правда ж? — І очі її посміхалися. Вона якось інстинктивно відчувала, що заручини — це якийсь хитрий хід, бо й Оксана якось розповідала їй про залицяння Колошматенка.

— Прошу сідати. — Вчитель оглядав її статну фігуру, святково одягнену.

Жанна сіла, закинувши ногу на ногу, охопила руками коліно. Подивилась на чобіт, шевське начиння. Ледь посміхнулася:

— Вдалися до іншої професії?

— Треба, Жанночко, все вміти. А куди це ви так вирадилися? Чи не на банкет до Кіндрата Пилиповича?

— Ви — догадливий... Але уточнюю... Не тільки на банкет, а й на заручини! — і закусил губу.

— На які заручини? — здивувався вчитель.

Дівчина пильно дивилась йому в очі, вневнено говорила:

— На самі звичайні... Кого любиш — відвертається... І від рідного батька набридло слухати докори: «Ті, чадо

мос, так і проживеш садиною, яко затворниця...» От і надумала...

— За кого ж?

— За начальника карного загону капітана Крикуновського! — і тріснула кучерями. — Як ви на це, як друг?

Сіваченко помовчав, потів:

— Ви... полюбили його?

— Ні, — знову тріснула крилом волосся. — Любити можна тільки раз у житті. Так, тільки раз! Як суворий Данте, як Ромео й Джульєтта...

— Мені вас жаль, Жанпочко...

— Треба було жаліти раніше, дорогий мій друже Григорію Трохимовичу. Тепер уже пізно. — Вона схопилась. Пройшлась по кімнаті і, грайливо повівши бровами: — А тепер запрошую вас на банкет і на мої заручини!

Звістка про заручини Жанні остаточно спантеличила вчителя. Йому було жаль, що така дівчина стане дружиною ката. Та найбільше турбувала думка, що вона, ставши дружиною офіцера, викаже тасмниці. Стояв і дивився в чорне вікно, по якому сльивали важкі дощові сльози.

— Що ж ви зажурилися, Григорію Трохимовичу? Одягайтесь. Там чекають на нас. Сам наречений мій просив покликати вас. Хоче познайомитись ближче, як офіцер з офіцером! Розповідала йому про вашу хоробрість, про те, що ми разом були на фронті. Отож і поведітьс гідно, як належить офіцеру царської армії, який випадково потрапив до червоних, — і дивилась на нього загадково-тасмниче.

У Григорія Трохимовича відлягло від серця.

— Підкоряюся, Жанночко, як давньому другу! — І почав одягатися.

18

— Стій, хто йде!

— Свої, — обізвалася Жанна.

— Свої коней виводять, — відповів котрийсь з вартових і зник у сінях.

Вийшла Оксана, глянула і:

— Хлопці, та пропускайте. Це наш учитель прийшов з поповою дочкою!

Сіваченко козирнув козакам, пропускаючи вперед Жанну. В сінях роздяглися. Зайшли в простору кімнату, в якій горіло аж дві гасових лампи.

За широким, розкішно накритим столом сиділи: отець Онуфрій, капітан Крикуновський, Колошматенко й Мілісарат. Сіваченко привітався по-військовому:

— Здравія желаю, панове!

А Жанна:

— Пане капітане, знайомтесь. Це той самий вчитель-офіцер, про якого я вам розповідала!

Крикуновський схопився, зробив крок до вчителя.

— Дуже приємно! Але ми, здається, вже знайомі! — і міцно потис Сіваченкові руку. — Я навідував пана вчителя, коли саме проганяли червоних. Пам'ятаєте?

— Так точно! — відповів учитель.

— Прошу до столу! — командував Колошматенко. — А то вже пізній час.

Капітан узяв Жанну під руку, чемно посадив біля себе. Григорій Трохимович сів скраю від дверей.

Отець Онуфрій, який уже перехилив чарчину-другу, підганяв господаря:

— Ну, як кажуть, благослови, отче, чого душа хоче! — і налив собі.

— Кіндрате Пилиповичу, — звернувся офіцер до хазяїна. — А де ж ваша пташка?

— Зараз буде. Порається.

На порозі, з великою мискою квашених помідорів і огірків, постала Оксана. Вся аж напіла від якоїсь внутрішньої радості.

— Годі, Оксаночко, — мовив Кіндрат. — Сідай уже, а то, видиш, гості чекають.

Крамар старанно наливав у чарки. Оксана сіла біля Григорія Трохимовича. Жанна глянула, і недобрый вогник блиснув у її голубих очах. «А що, коли вони тільки дурять мене?» — подумала. Але уважно слухала компліменти, каламбури капітана Крикуновського.

А отець Онуфрій:

— Григорію Трохимовичу. Як приємно, що ви нарешті направили до нас стопи свої. Ми вже тут радцисяд з паном старостою і з паном каштаном, що пора вже й школу відкривати. Треба виводити на стезю праведну не тільки дорослих, а й отроків. Бо душі їхні позаростали колючими терніями...

— Так точно, — мовив учитель. — Але здоров'я весь час не дозволяє, отець Онуфрій.

— Жаль, жаль, — мовив піп, тримаючи в руді чарку. —

Панове, пропоную випити за наших дорогих христороби-вих воїнів, за георгіївських кавалерів!

— Даруйте, отче,— схопився капітан.— Але я пропо-ную перший тост підняти за єдину, неподільну Росію! За прославленого генерала Денікіна! Ура!

Усі, навіть Сіваченко, вигукнули «ура» й випили. А Колошматенко з Мілісаратом довго плескали в долоні.

Крикуновський знову схопився:

— Панове! Пропоную випити за прекрасну статть, яка завжди прикрашає і звеселяє наше ратне життя. За чар-івних панночок Жанну й Оксану!

Знову випили. Оксана ж — тільки пригубила.

Ось підхопився Колошматенко:

— Панове! Я пропоную випити за отця Онуфрія!

Мілісарат плескав у долоні, наливав чарки.

Випили за попа. Випили за капітана й Сіваченка. Вчи-тель виголосив тост за сільську владу. Випили і за владу. Та найбільше пили за Крикуновського. І в кожному тості звучало прохання, щоб він якнайшвидше знищив черво-ну заразу: оті прокляті «Шумлять верби», що підпалили обидва вітряки й людей каламутять листівками! Такі то-сти проголошували піч, Колошматенко, Мілісарат.

У кімнаті загуло, зашуміло, як у розколоманому ву-лику. Оксана все частіше виходила. Вносила страви. Сі-ваченко щось ворожив біля грамофонних пластинок. Отець Онуфрій, витираючи рясний піт, розповідав Кінд-ратові й крамареві якусь притчу. Капітан щось нашіпту-вав на вухо Жанні. Вона розчервонілась, голосно смія-лася з його дотепів. Ось він схопився:

— Панове! Хвилинку уваги! Панні Жанні дуже спо-добався пікантний анекдот. Хочу й вам розказати!

— Просимо! — заляпав у долоні крамар.

— Хай дарує отець Онуфрій,— почав Крикуновський.— Якось п'яний козак ніяк не міг вилізти на коня і став прохати святих: «Діво Маріє, допоможи!» Стрибнув, ні-чого не виходить. Тоді як гукне: «Сорок святих, допомо-жіть вилізти!» Стрибнув, і перелетів через коня. Козак підвівся й каже: «От чорти, гуртом перекинули...»

Регіт, грім оплесків потрясли світлицю, аж лампи по-чали кліпати. Лише Сіваченко низько нахилився над пла-стинками, наче вивчав їх.

Знову говорив Крикуновський:

— Панове! Ще в студентські роки, коли я приїздив до дяді Едуарда на канікули, чув, як гарно співали дівчата

малоросійських пісень. Як би мені зараз хотілося воскресити зорю туманної юності!

— А може б, грамофончика накрутити? — мовив Мілісарат.

— Ні,— перебив його піп.— Хай краще діви заспівають,— і перекинув без ніякого тосту кільканадцять чарку.

— Тільки — малоросійську! — попросив капітан і заплескав у долоні, звертаючись до Жанни й Оксани.

— Ану, дівчата,— попросив учитель.— «Цвіте терен!» Жанна підморгнула Оксані. Та підійшла, сіла поруч і почала:

Цвіте терен, терен цвіте,
Листя опадає...
Хто любові не відає,
Той горя не знає...

Слухали, затаївши подих. Колошматенко весь час позиравав на розчервонілу Оксану. Крамар витирив п'яні сльози. Вчитель тихо підтягував. Офіцер замислився. Лише отець Онуфрій спокійно уминав гусяче стегно.

Коли дівчата стихли, Крикуновський схопився на ноги й став шалено бити в долоні, вигукуючи:

— Браво! Бравіссімо! Як це чудово! Спасибі! У такому закинутому степовому селі — такі голоси! — і підняв чарку.— Панове, вип'ємо ж за те, щоб у маєтку мого покійного дяді швидше залунали такі пісні. Граф дуже любив малоросійські мелодії: у нього був цілий наймитський хор! — І очі капітана зволожились.

Чоловіки випили. Розмова спалахнула ще голосніше. Оксана знову сіла біля Григорія Трохимовича й шепнула:

— І чого то Жанна так заливається?

— Значить весело,— шепнув учитель.— Ось давайте і я вам щось казатиму на вухо, а ви смійтеся на повний голос.— І засміявся першим.— То слухайте, смійтеся і робіть те, що я скажу.

Оксана піла узвар, голосно сміялась, а вчитель шептав.

— Понапувайте добряче козаків і вартових біля сарая. Позачиняйте собак. Починайте зараз же. Носіть ніби страви і робіть своє...

— Ха-ха-ха,— реготала Оксана, пригублюючи чарку.

— Тепер можна й грамофончика крутнути,— знову за своє Мілісарат, цокнувшись з поном.

— Крутни «Боже, царя храни!» — гукнув Кіндрат.

Крикуновський:

— Кіндрате Пилиповичу! «На сопках Маньчжурії»!

— Давай «Маньчжурію»! — гукнув Кіндрат.

Зашипіла голка. І з синьої труби, наведеної на гостей, як гармата, вибухнули звуки вальсу. Капітан зробив красивий реверанс і запросив Жанну.

— Ідіть,— шепнув учитель Оксані.

Тільки вона вийшла в сіни, як котрийсь з вартових шепнув:

— Чорноброва. Де ж правда? Пани гуляють, а ми гинемо під дощем... Хоч дулю нам піднеси!

— А не видасте мене, козачки?

— Ну що ти, чорнявко?

Оксана винесла їм по пляшці міцного самогону, хліба, ковбаси.— Тільки глядіть не викажіть!— і понесла в хату здорового свіжого кавуна. Крикуновський із Жанною злагоджено танцювали. Піп глянув на кавуна:

— Оце дар божий! — і потягся до червоної скибки.

Колошматенко наливав у чарки. Знову почалися тости і просто — пили без тостів.

— Оксано! — гукнув Кіндрат.— Внеси ще кавуна!

Дівчина вийшла. На цей раз уже не було кубанців біля ганку. Десь зникли. На кухні вхопила дві пляшки самогону, ковбаси і понесла вартовим до сарая.

— От спасибі, дочко,— сказав уже літній козак.

Отець Онуфрій сипав дотепами, тримаючи чарку, хрестив, примовляючи:

— Ізиді, дух лукавий, а залишайся чистий спирт!..

Регіт, жарти, вигуки сотрясали будинок. Ось поставили нову пластинку, і по кімнаті попливла жартівливо-бадьора «Камаринська». Піп схопився. Тупнув чоботом і громовим голосом:

— Жаль, братія, що немає військової форми. Я б вам показав свою кавалерійську вдачу! — і підняв поли ряс.

До нього підійшов, похитуючись, Крикуновський. Щось шепнув на вухо, й обидва вийшли до сусідньої кімнати. Мілісарат крутив грамофон, як шарманку. Оксана знову принесла кавуна. Сіла біля вчителя і сміючись шепнула:

— Всі четверо готові.

— Спасибі!

У цей час увійшли піп і капітан. Перший — в офіцерському мундирі, другий — у довгій поповій рясі. З ходу, під загальні оплески, почали «Камаринську». Хрипів грамофон. А вони таке виробляли, як на сільському весіллі,

коли свати переберуть. Піп дзвенів острогами, гунав чобітьми, увесь час поправляючи пістолет.

Та раптом відчинилися двері. На порозі з'явилися четверо в масках, одягнуті у білогвардійську форму, озброєні гвинтівками, пістолетами.

— Руки вгору, контро! — гаркнув передній. Григорій Трохимович зразу ж пізнав Мережаного.

Всі підняли руки і мов скам'яніли.

— Обшукати! — наказав Петро Карпович. А сам насторожено стояв з пістолетом і гранатою в руках.

Першого обшукали Сіваченка. Довго рилися в кишенях, обшупували з усіх боків. Потім — Оксану, Жанну. У попа відібрали офіцерський пістолет, забрали зброю в Колошматенка. На смерть переляканий Мілісарат нагнувся над грамофоном, лише довгі чорні руки тремтіли як у лихоманці.

А Мережаній наказував:

— В'яжіть цих трьох! — і показав на Крикуновського, крамаря й Колошматенка. — А ви, — до решти, — геть, щоб і духу вашого тут не було!

Першим дременував піп, прямо в офіцерській формі. За ним Жанна, Сіваченко й Оксана.

За хвилину чотири вершники тінями шугонули із сонного села в нічну каламуть. На одному коні сиділо двоє: то Петро Карпович віз Трифона Буряка.

19

Охорона покотом спала під навісом у яслах. Голодні коні висмикували сіно з-під своїх господарів, тихо іржали. Нарешті — один із кубанців прочувався. Розбудив друга. Обтрусилися. Обійшли навколо сарая. Зайшли всередину. Ні вартових, ні ув'язненого не було. Двері — навстіж. Обережно підійшли до ганку. Поторгали двері. Відчинено. У хаті почувся тихий стогін.

Надворі поволі сіріло, у кімнаті ж було ще темно. Засвітили запальничкою. На підлозі лежали позв'язувані і з позатикуваними ротами Крикуновський, Колошматенко, Мілісарат. Капітана не зразу й впізнали, бо він у попівській рясі. Всі троє говорити не могли, лише стогнали.

Охоронці вмить повитягували з ротів ганчірки. Порозв'язували. Крикуновський схопився, поточився. Виправився, підійшов до першого з козаків і бах, бах по обличчю:

— Де ви були, сволото? Де, питаю? Порозстрілюю! — і хотів ухопитися за кобуру. Але пістолета не було.

— Ваше благородіє, дозвольте доповісти! — насмілився той, що його тільки-но відлущував капітан.

— Мовчати, сволото! — А коли глянув на його посилене страдницьке обличчя, наказав:— Доповідай!

Козак стояв, витягнувшись у струну, і тремтячим голосом почав:

— Пане капітан. Нас теж пов'язали і роти позатикали. Ледве звільнилися. Вартові... біля сарая зрадили. Видали нас бандитам, а самі десь зникли. Уз'язненого в сарай нема!

— Як?! — заверещав Крикуновський.

— Ніяк нема! Хтось забрав, і двері відчинено. Налітала ціла зграя партизанів...

Капітан мовчки одягав френч. Колошматенко й крамар розминали затерпі ноги... Часто спльовували. Обличчя їхні люті й злякані. Вони клінали очима, лаялись. Нарешті офіцер одягся і до козака:

— Негайно відпукай Бурулькіна і передай наказ: перевернути все село догори дном! Поголовний обшук і допити. Нагаїв і помшолів не жаліти!

— Слухаю, вашбродь!

— Передаси наказа — і до мене.

— Слухаю, вашбродь! — І козак, хвацько повернувшись, вийшов.

— А ви, — звернувся суворо капітан до старости й крамаря, — підіймайте десяцьких і зганяйте на майдан усю мужву — від малого до старого! Я буду в отця Онуфрія!

Кіндрат оглянув сарай: на дверях збито важкий замок, поскручувано штаби.

— От бандити... Такого добрячого замка зіпсували...

Хазяїнові не хотілося навіть і снідати. Випив лише чарку, замкнув хату, дав худобі й пішов з крамарем до канцелярії, де спокійно спав черговий Онисько Цвігун. Колошматенко сердито штовхнув його палицею під бік, злісно процідив:

— Уставай, годі хиріти! Та клич до мене всіх десяцьких! Тільки швидко!

Напівсонний Цвігун муркнув, позіхнув, протер очі:

— Навіщо десяцьких?

— Треба! — оскажено крикнув Кіндрат.

Цвігун нетвердим кроком вийшов з канцелярії.

Капітан застав отця Онуфрія в постелі. Той лежав з пе-

рев'язаною головою. Стогнав, увесь час ковтаючи якісь порошки, що їх підносила Жанна.

— Здравія желаю, отче! — привітався капітан.

— Ой,— пробасив у відповідь піп і болісно скривився.— Не вловили червоних еретиків?

— Ні. Шукаємо. Дав команду. Сьогодні — все зроблю, а порядок наведу!

— Ой,— простогнав отець Онуфрій і до Жанни: — Чадо моє, принеси нам чогось такого, щоб нерви заспокоїти,— і склав так пучки, ніби тримав чарку.

Жанна вийшла. Крикуновський почав шептати:

— Отче, а ви часом не догадуєтесь, хто в селі допомагає червоним?

— Важко сказати, сину мій. Важко. Тут їх багато, а хто саме — важко сказати... Але в мене є підозра на вчителя... Це людина не наша, хоч і офіцер, і нагороди має... Так, мені здається, що не наша...

Капітан замислився.

— Щось помічали?

Отець Онуфрій не встиг відповісти, бо увійшла Жанна. Вона принесла графинчик з горілкою, настояною на калгані, ковбаси і квашених огірків.

— Налий нам, чадо моє,— попросив піп.

Жанна налила дві чарки.

— А собі, Жанночко? — делікатно мовив офіцер, підвівшись.— Після того нічного переполоху — не завадить.

Жанна налила ще одну чарку. Всі троє випили.

Ще вдосвіта по селу літали вершники, гавкали собаки. То карателі гасали по дворах. Над селом носилась груба лайка, крики, плач, прокльони. Незабаром дід Капшук, за наказом отця Онуфрія, виліз на дзвіницю і почав бити, як на сполох, у великий дзвін: бам... бам... бам... То був знак, щоб люди сходилися на площу.

20

Григорій Трохимович у задумі міряв кроками кімнату. Горпина Гнатівна розповідала про нічні події. На серці було радісно, що врятували Буряка від наглої смерті. Однак учителя чимдалі все більше тривожив сьогоднішній день. Адже Крикуновський цього так не залишить. Він ходив по кімнаті і все думав, думав... Пригадав розмову з попівною про її заручини з капітаном. Посміх-

нувся. Догадався, що все то була вигадка Жанни — сміливої, неспокійної і безпорадної дівчини.

Глянув у вікно. На вигоні видно чорну шибеницю. Там сьогодні мав гоїдатися Буряк. Та цього вже не станеться. І зразу ж засмутився: «На кого ж чекає шибениця?»

Булицею, як тіні, промчали три вершники.

Незабаром хтось постукав у двері.

— Прошу! — і серце здригнулося, як від похоронного дзвону.

На порозі стояв капітан Крикуновський.

— Дозвольте, пане вчителю?

— Будь ласка, — чемно запросив. — Прошу сідати, — і підставив стілець.

Капітан сів. Його маленькі запалені очі ковзнули по стінах. Ось він побачив портрет дружини вчителя:

— А це що за Венера?

— Моя покійна дружина.

— Красива, — і перевів погляд на портрет Шевченка:

— Пан учитель захоплюється малоросійщиною?

— Не тільки... А й великою Росією, — і показав на портрет Пушкіна. — Один і другий — національна гордість двох народів...

— Тек-с, тек-с, — процідив удавано делікатно. — Пробачте, пане вчителю... Чув я, що у вашому селі є багато реліквій мого покійного дяді графа Едуарда: рояль, картини, бібліотека.

— Є, зберігаються...

— Дозвольте дізнатися, як вони сюди потрапили?

— Навіть не скажу. Бо коли я повернувся, — вони вже були...

— Були, значить... А не знаєте, хто їх сюди доставив?

— Не знаю.

— Не Мережаний?

— Можливо, під його керівництвом...

— Ви його знали особисто?

— Звичайно, знав. З одного ж села.

— Він комуніст?

— Так точно!

— Тек-с... Пане вчителю, у вас два георгіївських хрести. Де воювали? За що одержали?

— Один за Брусиловський прорив, — спокійно мовив учитель. — Я, здається, вже мав честь про це доповісти панові капітану.

— Ах, так, так, пригадую. Цікавий збіг... І в мене «героїї» за Брусиловський прорив. Дозвольте ще одне запитання. Де пан учитель перебував після сімнадцятого року? — Довго лікувався. А ще довше був інтернований більшовиками.

— Тільки... інтернований? — і пронизав Сіваченка недобрим поглядом. — Не більше?

— Ні! — твердо відповів, хоч у душі здійснювалася буря.

— Дозвольте дізнатися про ваше соціальне походження?

— Батьки були бідні селяни. А після їхньої смерті мене, малого сироту, взяла на виховання дворянка Марія Оттівна Розумовська.

— Розумовська? — офіцер здивовано підняв брови. — Як це трапилось?

— За важких, навіть трагічних обставин. Її мужа-лікаря і шестирічного сина зарізали розбійники. От вона і взяла мене. Бо саме тоді і мій батько загинув.

— Де?

— Біля молотарки у графа Едуарда. Подавав у баракбан, і його втягнуло...

— Тек-с, тек-с... Це дійсно трагедія, — удавано співчутливо мовив капітан. — Значить, виростили ви і виховувались у дворянській родині?

— Так точно.

— Присмно. Тоді у вас повинне бути високе почуття дворянського обов'язку.

— Я шацую світлу пам'ять моєї другої матері, благородної Марії Оттівни.

— Похвально. Сподіваюсь, пан учитель в її честь допоможе мені приборкати оскаженілих партизанів?

— Чи личить це народному вчителеві?

— Ви мене неправильно зрозуміли, пане вчителю. Сил у мене вистачить. Нам би тільки деякі дані...

— Тобто?

— Ну, хоч би ключ до бандитської організації «Шумлять верби».

Григорій Трохимович посміхнувся:

— На жаль... — і розвів руками.

Офіцер підвівся:

— Тек-с... Що ж, пробачте за турботу. Маю честь! — І він, ледь кивнувши головою, вийшов.

Сіваченко помітив, що у двір в'їжджали три вершники, а виїхав лише один. «Значить, візит Крикуновського не випадковий. Я вже в пастці», — з тривогою думав. Бамкав

дзвін, на вигін валом валили люди. У Сіваченка стискалося серце. Хтось постукав знову.

— Прощу!

Зайшли два козаки.

— Здравія желасмо, пане вчителю! — і, побачивши георгіївські хрести, обидва виструнчились.

— Здравія желаю, славні козаки! Чим служити можу?

— Дозвольте доповісти, — не відриваючи руки від кубанки, почав один із них. — У шкільному дворі не виявлено нікого.

— Дозвольте, пане вчителю, обшукати вашу квартиру, — звернувся другий козак. — Наказ капітана.

— Будь ласка, — спокійно мовив учитель, хоч у середині похолонуло. Він не знав, що саме затіяв Крикуновський.

Козаки оглянули кімнату. Постукали злегка прикладами об підлогу. Заглянули під ліжко. Робили це все вони якось неохоче, без належної пильності. У жестах, поглядах відчувалась ніби якась провинна.

Сіваченко мимоволі замилювався силою, молодістю цих статних красивих кубанців. І не витримав:

— Виправка, друзі, у вас чудова! Давно в армії?

— З п'ятнадцятого не злазимо з коней. Так що встигли нас виправити... — навперербій відповідали козаки.

— Самі здалеку?

— Обидва з Кубані. Станиця Кореновська.

— Жінки, діти є?

— Нікак нет. Не було коли думати про це. Зовсім молодими на війну забрано.

— До Денікіна добровільно пішли чи мобілізовані?

— Який біс, добровільно... Утекли з армії після того, як скинуто царя... Не встигли й за чепіги взятися — Денікін забрав... — І, глянувши на георгіївські хрести Сіваченка, запитали: — Пан учитель теж... воювали?

— Доводилось.

— Ми теж у таких перепалках були, що ну. Тільки по медалі й заробили, — мовив один. — Сказано — тьомний народ.

А другий:

— Важко тьомному. От коли ще в Карпатах були... Одне благородіє передало якось через мене другому благородію записку. Я заніс. А там написано, щоб мені того... всипали гарячих... Я й одержав сповна. — І він якось злісно посміхнувся. — Кругом важко тьомному. Не знаєш, що воно робиться і для чого?.. Одні — те кажуть, інші — те.

Слухаєш, наче те і те — правильно... Коли б у якійсь книзі прочитати — розібрався б...

— Може, присядете, браві козаки?

— Нікак нет. Наказано не затримуватись! — І обидва, чітко обернувшись, вийшли.

Сіваченко нервово заходив по кімнаті. «Тьомний народ», — згадав їхні слова. — Ех, темрява... Ти віками окутувала, як чорними хмарами, голову простолюдина. Віками багатії не школи, а храми будували, щоб золотом і церковним дзвоном засліпити й оглушити людину...»

А дзвін бив і бив... І люди йшли та йшли на майдан. А по вулиці на баских конях, з оголеними шаблями гасали карателі. Хмари розвіялись. Сонце скупо позолотило хрести на церковних банях. Григорій Трохимович вагався: іти на майдан чи ні? Адже його тим часом ніхто не запрошував. Почекав. Накинув наопапки шинелю, вийшов на поріг, щоб глянути: стоїть біля школи варта чи ні?

Зажурений сад де-не-де тріпотів неопалим листом. Раптом зашелестіли кущі смородини. Насторожився. Почувся тихий голос Артемка:

— Григорію Трохимовичу...

Сіваченко озирнувся й пішов на голос. На очах у хлопця сльози.

— Що з тобою, Артемку?

— Маму й Оксану забра...ли. Погнали на площу... А вам ось Жанна передала записку. Я боявся заходити, щоб козаки не побачили.

Вчитель нагнувся, взяв папірець. А хлопець вужем поповз у гущавину саду. Сіваченко постояв надворі. Потім зайшов до кімнати. Тремтячими пальцями розгорнув папірець. Прочитав і здригнувся: «Негайно тікайте, ховайтесь! *Жанна*»

Сіваченко порвав на дрібненькі шматочки папірець і сам до себе промовив: «Негайно тікайте...» А як же люди? Що буде з ними?»

21

А на майдані коїлося страшно. Карателі й куркулі зігнали все село — від малого до старого. Біля шибениці знову здійнялась імprovізована трибуна з чотирьох діжок. На ній стояли Крикуновський, Колошматенко з бляхою на грудях, Мілісарат. Поруч — охорона на конях.

Людський натовп оточувало з півсотні вершників з оголеними шаблями.

Глухий гомін і плач дітей здіймалися над натовпом. А з трибуни хрипко горлав Крикуновський:

— Іменем закону втретє наказую, коли не видасте червону банду, кожного двадцятого повішаємо або розстріляємо!

У натовпі плач, голосіння. Наперед вийшла Надія Бурячиха, як квочка, оточена дітьми, і злісно заговорила:

— А скажіть, пане офіцер, за що мого чоловіка так повічили? А в нього ж цілий кагал дрібних діток!

— Хто це? — запитав капітан Колошматенка.

— Жона того ж Буряка, котрий утік минулої ночі.

Офіцер скипів і до козаків:

— Посадить цю червону заразу! Хай признається, де її чоловік-партизан!

Бурячиху схопили. Дітей, які чіплялися матері за спідницю, повідкидали, як цуценят. У натовпі загуло, завирувало. Вийшов Данило Іванович. Очі коваля горіли, як розпечене залізо:

— Пане капітане! — грізно почав. — Навіщо ви мучите всіх людей? Навіщо взяли безневинну жінку, відірвавши від дрібних дітей? Де та справедливість, яку ви принесли? — Він важко дихав, місив дерев'яною ногою грязюку. На грудях у нього виблискував георгіївський хрест.

Крикуновський махнув рукою. Як собаки, накинулись на коваля карателі. Скрутили руки. Одшпурнули дочок.

Капітан окинув натовп звірячим поглядом. Махнув до кулеметників: ті приготувались. Натовп зойкнув.

— Ну, востаннє попереджаю! Хто видасть партизанів?

Наперед, опираючись на плече Оксани, вийшла Марфа Бунчужна. Вона підняла вгору сухі, знесилені руки й на повний голос заволатала:

— Люди, не признавайтесь! А ти, — до Крикуновського, — будь проклятий навіки! — і повалилась у багно. Оксана не могла її втримати.

Це видовище вплинуло навіть на капітана. Він наказав посадити Оксану, Марфу, коваля, Бурячиху й пообіцяв, що, коли не викажуть, де ховаються партизани, — всі заложники завтра висітимуть. Потім махнув рукавичкою — і в осінньому повітрі прогрімili дві довгі кулеметні черги. Злякані люди й діти почали розбігатися. На вигоні самотньо стояла чорна шибениця, як символ білогвардійської влади...

Вечоріло. На церкві, покаркуючи, гніздилося на ночівлю вороння. Загін карателів скаженів. Крикуновський дав наказ нікого не жаліти. І денікінці лютували.

Не обминуло горе і хати Цвігунів. Надвечір зайшло п'ятеро п'яних карателів. Випили всю самогонку і почали вимагати ще. Та коли Текля стала божитись і клястись, що більше немає, нагло насміялись над нею. Ониськові, котрий заступився за дружину, дали двадцять помполів. Розлючена Текля вхопила рогача і пробила одному козакові голову. За що теж була заарештована.

У глибокому холодному льоху крамаря після першого звірячого допиту лежали, стогнучи, Данило Корінчук, Марфа Бунчужна з дочкою, Зінька Кошиця.

Оксану двічі водили на допит. Першим познущався над її честю дівочою офіцер. Потім передав козакам. Після довгих знущань її били до нестями.

Про це кризь сльози розповідала Григоріїві Трохимовичу Горпина Гнатівна, сидячи біля його ліжка. А він, мовчазний, блідий, як мрець, лежав, склавши руки на грудях. Очі вчителя горіли зненавистю. «Нещасна Оксана, нещасна й мати твоя». Нарешті запитав:

— Не бачили, й Артемка забрали?

— Ні. Того не було на вигоні. Кажуть, що завтра всіх заложників вішатимуть, — витираючи сльози, казала Горпина. — Ой боже ж наш, та відкіля ж і за що така людям кара?.. Та в чому ж вони винуваті?..

Вчитель лежав нерухомо, думав: «Як і чим допомогти? Що робити? Як урятувати людей від смерті?» І нічого не міг придумати. Не важка хвороба, а почуття безсилля терзало й мучило його серце. Перебирав безліч варіантів, та все то був лише зліт хворобливої уяви. А в село все прибували і прибували карателі. Вище їхнє начальство вважало, що саме тут знаходиться партизанський штаб «Шумлять верби». Тим часом у великій кімнаті Мілісарата, де влаштовано катівню, відбувалася нарада бандитської трійки. Крикуновський тримав у руках партизанську листівку.

— Панове, а чи не вчитель пише оці більшовицькі наклепи?..

Першим озвався Мілісарат:

— І мені здається — вчитель.

— Не може бути й сумніву! — твердо, хоч і тихо мовив капітан. — От тільки питання: хто їх розклеював?

Всі ніяково розводили руками, знизували плечима. Крамар потер свого шулічого носа, заблимав розбійницькими очима і до Крикуновського:

— Пане капітане, а ви знаєте?..

— Що? — запитав нетерпляче.

— Мій же будинок недалеко від школи... Я помічав, що отой малий пудьвірок Марфа Бунчужної частенько забігав до вчителя. З торбинкою, хоч навчання в школі не було... Чи не він ото все робить?..

— Одного разу і я помітив,— підтвердив Кіндрат.

Капітан подумав, закурив, цокнувши іменним портсигаром. Потім плеснув у долоні. Увійшов козак.

— Стару Бунчужну до мене!

— Слухаю, вашбродь!

Незабаром кубанець повернувся. Його чорні брови врозліт насупились.

— Пане капітане, Марфа Бунчужна... преставилась!..— На його вилицях затремтіла шкіра.

— Туди їй і дорога!

— Що накажете робити з трупом?

— Хай полежить до ранку. Завтра поховають разом з іншими! — засичав, нашівідкриваючи рота.— Посилити варту і — до пана старости!

— Слухаю, вашбродь! — якось глухо промовив козак і повернувся вже не так чітко й хвацько, як раніше.

Незабаром усі троє сиділи в затишній світлиці Колошматенка. Пили, вечеряли, радились.

— Підкажіть, як напасти на слід. Ви ж господарі села, надія нашої влади! — звертався офіцер до Кіндрата, до крамаря.

Ті жували ковбасу, думали. Першим почав Мілісарат:

— А чи не спробувати зробити таке?.. Коли вчитель з партизанами того... він обов'язково захоче виручити ув'язнених і пошле хлопця, куди слід... А нам щоб узяти й вислідити... Га?

— Пан Мілісарат має рацію,— погодився офіцер.— А вчителя ще встигнемо забрати... Він буде в нас як принада... Я виставив біля школи надійну варту, не втече...

— Оце діло,— підтвердив Колошматенко.— Так можна й партизанів злапати...

— А що, коли хлопець не піде до вчителя, а піде прямо до партизанів? — запитав завбачливий крамар.

— І це може бути,— погодився офіцер.— Я біля ув'язнених виставлю численну засідку: на випадок нападу...

— Так це ж здорово! — підтримав Мілісарат. — А хлопцем я буду стежити сам.

Такий план усім сподобався. Коли стемніло, першим пішов на засідку Мілісарат.

Артемко й справді до Сіваченка не заходив, побоявся. Він непомітно поза городом спустився до річки. Під старою вербою, до якої обов'язково мав підійти Петро Карпович, заліг у лозах і чекав. Він знав, як мордували Оксану, а про смерть матері ще не чув.

23

Григорій Трохимович ходив по кімнаті в шинелі й думав: «Що робити? Гинуть люди. Їх завтра стратять... Оксана, стара її мати, Корінчук...»

Важко сів біля столу, узяв шматочок паперу... «Коли б хоч Артемко... Петро ж Карпович не знає, що тут діється...» Він уже бачив страшну картину вчорашнього дня. І тремтячою рукою вивів: «Жанночко, прощайте... Я вас любив... Але зараз... в ім'я людей іду на смерть... Не забувайте Артема й Оксану. Ваш друг Г. С.». Він залишив записку на столі з надією, що хто-небудь знайде і передасть попівні. Зняв портрет дружини, поцілував і вийшов у темну ніч.

На вулиці безлюддя. Ішов рішучим, розмашистим кроком. Не помічав, як за ним кралися, мов рисі, кілька озброєних постатей, серед яких був і Мілісарат.

Та, на їхнє здивування, вчитель не повернув до річки, швидко і впевнено попрямував до будинку Колошматенка. Зайшов у двір. Там його зустріли голосним гавканням вовкодави. На ганку стояло двоє козаків, курили.

— Стій! Хто йде?

— Пан учитель, — відповів. — Прошу доповісти капітанові.

— Пан учитель? — з тривогою перепитав котрийсь з козаків, приглядаючись. — Доповісти капітану?

— Так точно! — твердо мовив учитель.

Козаки завагались, і один з них якось неохоче зник у чорному отворі дверей. А другий:

— Ви — самі?

— Сам.

Незабаром на порозі показалися капітан і Колошматенко. Побачивши офіцера, Сіваченко звернувся до нього:

— Пане капітан, дозвольте до вас на аудієнцію!

— Прощу, — стримано відповів той, і в руці його холодною сталлю блиснув пістолет.

Зайшли до світлиці. Офіцер з прихованою настороженістю поглядав на блідого вчителя. Потім наказав козакам обшукати.

— Пане капітан, — спокійно мовив Сіваченко. — Я прийшов до вас без зброї. Даремно шукаєте! У мене зараз єдина зброя, зброя комуніста, яка зветься Правда!

Офіцер здивувався. Оглянув учителя й запитав:

— Чим служити можу, пане вчителю? Чи то пак, товаришу вчителю?

— Випустіть ув'язнених! Вони вам нічого не скажуть про партизанів. Ключ від підпільної організації «Шумлять верби» — у мене! Слово честі комуніста!

— Он як? — підняв брови капітан. — Що ж, повіримо в слово честі колишнього офіцера, а тепер... комуніста! — До козака ж: — У погріб, під посилену варту! — І показав на двері.

Сіваченко покійно йшов у супроводі козаків і Крикуновського. Біля порога стояло ще троє — два козаки і крамар, вони стежили за вчителем. Сіваченка штовхнули в глибокий лъох Колошматенка. Клацнув пудовий замок. Трьох козаків поставив капітан біля дверей і сказав, що за втечу більшовика вони відповідатимуть головами.

— Нікого, крім мене, до лъоху не підпускати! — були останні його слова. Напнувши кирею, він попрямував з охороною до будинку крамаря.

Криваві зорі капали з високого неба. З глибокого лъоху чулись голосіння, стогін, прокляття. Білогвардійські карателі, очолені самим капітаном, чекали. І дочекалися...

Майже перед світанком двадцять озброєних партизанів, серед яких був і Артемко, непомітно підкралися до крамаревого будинку. Та на цей раз їм не пощастило. Карателі відкрили шалений вогонь. Не чекаючи засідки, Петро Карпович трохи розгубився. Партизани змішались.

— Вогонь! — скомандував Мережаний і першим кинув гранату.

Бій був короткий, але жорстокий. Поранений осколком у голову, Петро Карпович наказав відступати. Партизани розтанули, як і з'явилися, залишивши вбитими трьох чоловік і тяжко пораненого Трифона Буряка. Йому гранатою перебило ногу: не зміг тікати. Заліг за муром і єдиний проти сороба депікінців цілу годину відстрілювався. Вісім карателів знищив, поки ворожа куля не попала в нього.

Наступного дня капітан наказав випустити заложників. Дозволив навіть поховати Марфу Бунчужну. Партизанів і Буряка велів укинути у вапняну яму, щоб настрахати інших. Так і поховали селяни трудівницю Марфу. Дід Самійло сяк-так збив домовину. Жінки викопали яму. Обмили безталанну. Склалися, хто що міг з одягу, і поховали... Оксана після наруги й важких побоїв навіть не змогла піти на кладовище, провести матір в останню путь. Не було й Артемка на похороні. Поранений у ногу, він був далеко від села схований партизанами в добрих людей разом з Петром Карповичем.

А в напівзаваленій ямі, де колись гасили ванно, лежали партизани, разом з ними — пошматований велетень Трифон Буряк.

Після похорону своїх карателі зібралися в попа пом'янути усопших: капітан, отець Онуфрій, Колошматенко і Мілісарат. Похмурою, мов градова хмара, ходила Жанна — обслуговувала гостей. Вона знала про ув'язнення Сіваченка — прочитала його записку, яку передала Горпина Гнатівна.

Випили, розговорились.

Офіцер звичним рухом пригладив зачіску.

— Твердий горішок — партизанський отаман, учитель. Двічі допитував — і добре допитував, а він як кремій! Коли втретє нічого не викаже — в розход. Без свого ватажка і партизани осядуть. Та й у селі менше буде підтримки.

— Іменно! — підтримав підцилий Мілісарат. — Обезглавити, й баста!

У світлицю зайшла Жанна, принесла сині мариновані баклажани.

Крикуновський ще випив, закусив. Подякував попові, його дочці за хороший обід.

— Благословіть, отче. Підемо, нема коли гаяти час. Бо всяке зволікання схоже на смерть, — і кивнув Кіндратові та крамареві.

Від учителя кати не почули жодного звуку, жодного слова зрадницького чи слова-прохання про збереження життя.

До поцівського дому йшли жінки, діти, старі. Просили врятувати вчителя. Приходили і Цвігуни, і баба Векла, і дід Капшук.

Та отець Онуфрій зачинився у своїй келії і велів козакам нікого не випускати. Жанні ж наказав нікуди з дому не відлучатися. Попа щось гризло, мучило. Йому страшно було своїх, колись таких покірних, парафіян, які завжди в усьому допомагали йому, слухали проповіді. Не виходила з голови Марфа Бунчужна... Думав і про вчителя, і про мертвих партизанів, що лежали в брудній напівзасипаній ямі. Відчував за собою, за своєю совістю якусь страшну провину перед людьми, перед богом... Пекло біля серця, і отець Онуфрій заливав важкі думи самогоном.

Замкнулась і Жанна у своїй кімнаті. Гірко плакала, побивалась, не знаючи, як визволити вчителя. Всі думки її зводились до єдиної: ублагати батька. Тільки в цьому бачила порятунк, єдину надію.

Жанна зняла зі стіни портрет матері, пішла до батька. Стала перед ним на коліна, тримаючи портрет, як ікону.

— Отче,— почала тремтячим голосом.— Я все чула, я все знаю.

Отець Онуфрій глянув на неї з-під насуплених брів і промовив:

— Дитя моє, що це?!

— Отче...— Сльози залили її очі, бліде обличчя.— Простіть, може, чим завинила перед вами!..

— Бог простить, чадо моє...

— Отче мій... В ім'я моєї любові до вас, іменем покійної матері... прошу, врятуйте вчителя... Врятуйте!

— На все воля господня,— тихо відповів отець.

— Отче,— в екстазі продовжувала Жанна,— не гнівить бога! Я знаю ваше життя... Я знаю причину передчасної смерті матері... Я знаю все!.. Усе знаю! Я... благаю, врятуйте вчителя. Він для мене — саме життя! Смерть учителя буде моєю смертю! Чуєте!— В її голосі відчувалась погроза.— Я прокляну вас, прокляну самого бога і на себе накладу руки! Клянусь святою матір'ю!— Вона поцілувала портрет і забилася в істеричному риданні.

Фатальний страх охопив попа, коли почув ці слова дочки. Він ще ніколи не бачив її такою рінучою і нещасною.

— Встань, чадо моє... Встань!— затрясся отець, мов у пропасниці. Він звів на ноги дочку, поцілував у золоті кучері, які чомусь нагадали йому німб богоматері, і схвильовано мовив:— Заспокойся, дитя моє... Бог милостивий. Я зроблю все можливе... Для тебе, єдина, зроблю... Чуєш, дитя моє, все зроблю, що в моїх силах,— і поцілував у палаючий лоб.

Жанна стрепенулась. Обняла отцеву шию, у нестямі ридаючи:

— Спасибі, рідний... Спасибі, я знала і надіялась!— Потім зів'яло пішла до своєї кімнати.

— Будемо молитись і уповати на всевишнього...

Пізнього вечора прийшов до отця Онуфрія капітан — блідий, знервований.

— Не признається, гад!— і почав скидати білі рукавички, на яких піп побачив краплі крові.— Немов залізний..

— На все воля господня,— мовив отець Онуфрій.

— Я вас не розумію, отче...

— То я про себе... Будемо уповати на всевишнього...

— І на вас, отче Онуфрію.

— І на мене,— індіферентно відповів.— Все від сили господньої...

— Думаю, завтра, на світанні... Може, він хоч під дудлами карабінів і перед святим хрестом язика розв'яже?

В отця Онуфрія затремтіли пальці, і він охопив голову руками.

25

Григорія Трохимовича вели на розстріл раннім осіннім світанком. По боках ішло четверо козаків. За ними — капітан Крикуновський, отець Онуфрій.

Сіваченко ступав мужньо, з високо піднятою головою. На обличчі, на вухах запеклася кров. Руки йому порозв'язувано, одяг на ньому пошматовано.

Ішли мовчки. Ранкову тишу порушували сумні голоси запізнілих гусей. Вчитель ловив очима в небі сірі ключі птахів, як колись, у дитинстві. І перед ним зринали картина за картиною. Безрадісні сирітські роки... Смерть покаліченого батька... Перші роки вчителювання... А далі фронти, окопи, лазарети...

Показалися річка, похилі, майже безлисті верби. «Які вони красиві і навесні, і взимку — в білому вбранні, і восени — у своїй жовтій печалі...»

Ось і стара душласта верба. Під нею вперше освідчився в коханні Олександрі. Під нею часто відпочивав зі своєю милою дружиною... Під нею востаннє попрощався з нею. Не знав, що навіки...

На галявині, вкритій прив'ялими осінніми травами і запізнілими жовтими квітками, почулось різке офіцерово: «Стій!»

Козаки спішилися, приставили карабіни до ніг, виструнчилися.

— Вільно! Можна покурити!— скомандував Крикуновський.— А пан учитель хай помилується природою, послухає востаннє, як шумлять верби,— злісно посміхнувся. Він дістав срібний портсигар, закурив. Кивнув попові і відійшов убік.

У небі знову почулися печальні голоси відлітаючих гусей. Григорій Трохимович задивився в небо. На його розпухлих закривавлених устах з'явилася ледь помітна посмішка. Молодий козак-кубанець чомусь виплюнув цигарку, розтоптав і без ніякої команди став струнко, як у почесній варті. За ним виструнчилася решта охоронців. Вони дивилися на Сіваченка співчутливими поглядами.

Про що думали в цю мить обпалені громами гармат і блискавками шабель кубанці?! Важко сказати. Може, думали про свої домівки, про рідню?.. А може, кожен із них ставав на місце вчителя і хотів забнути: про що можна думати в останні хвилини життя?..

Тим часом Григорій Трохимович, провівши поглядом сірий трикутник гусей, задивився на тиху степову річечку, яка спокійно несла свої води у вічність.

— Та й гарно ж як! Правда, хлопці?— звернувся він до козаків.

Ті опустили голови. Зачувши голос учителя, капітан вискочив із-за верби:

— Струнко!

Козаки підрівнялись і стояли, як статуї. Нетвердою ходою підійшов до Сіваченка отець Онуфрій, тримаючи в руці великого срібного хреста. Він підняв очі до неба й почав:

— Гм... гм... Григорію Трохимовичу... Іменем всевишнього прошу покаятися...

— В чому покаятися, отче Онуфрію?— ледь розтуляючи запечені, побиті губи, запитав учитель.

Піп зам'явся, потім уже сміливіше:

— Ви, раб божий, виступали не тільки проти бога, церкви, а й проти нашої влади, даної всевишнім...

— Я від цього не відмовлявся на допиті, не відмовляюсь і перед смертю.

— Ти був зв'язаний з партизанською організацією «Шумлять верби»!— закричав офіцер.

— І від цього не відмовляюсь. Більше того, я був її організатором і керівником!— гордо заявив учитель.

— Признайся, хто вони і де ховаються!

— От від цього, пане капітан, я категорично відмовляюсь...

— Мовчать!— крикнув капітан і глянув на попа.

З рук отця Онуфрія ледь-ледь не випав срібний хрест. Нарешті він одкашлявся і тихим смиренным голосом:

— Григорію Трохимовичу... Покайтесь і признайтеся, благаю! Може, доведеться предстати перед богом...

— Отоді розкажу все! — якось стрепенувся вчитель. — Скажу: господи, коли б ти тільки знав, які в тебе мерзенні раби, з кокардами на лобі і золотими погонями на плечах...

— Мовчати!!!— аж посинів Крикуновський і підніс пістолета до самого обличчя Сіваченка.

Та вчитель наче й не бачив цього:

— І за оцих козаків скажу... Розповім господові, як їх, темних, забитих, багачі, прикриваючись хрестом господнім, примушують убивати братів і сестер своїх, щоб потім легше було з них самих шкуру дерти!

Чотири пари грізних козацьких очей дивились на вчителя, як на пророка. На їхніх суворох обличчях не ворухнувся жоден м'яз. Лише тоді, коли капітан ткнув дулом пістолета в скроню вчителя, козаки недобре презирнулись. А Сіваченко продовжував:

— Пане офіцер, ви ж дворянин... Навіть найжорстокіші варвари всіх часів дозволяли перед смертю слово сказати...

Та Крикуновський перебив:

— Востаннє наказую, негіднику, признайся, де ховаються партизани!

— Тепер скажу.— І він ледь посміхнувся.— Ховаються вони в надійному місці... Це місце — народ... А вас, пане капітан, народ не сховає, а поховає! І — незабаром!..

— Струнко! — скомандував козакам запінений капітан.— Кругом! Раз, два, три! Кру-гом! Стій! Приготуватися!

Вчитель стояв під старою вербою. На нього зловіщими чорними дулами дивились чотири карабіни. Руки в козаків помітно тремтіли, очі горіли недобрим вогнем. Крикуновський дав знак попові. Той підійшов до вчителя і підставив хрест для поцілунку. Але Сіваченко одвернувся і мужньо промовив:

— Не можу, отче. Я — комуніст! Краще дозвольте мені мовити останнє слово... Пане капітан, хай козаки не витрачають на мене куль, а рубають!.. Кулі їм ще пригодяться захищатися або ж стріляти в отаких золотопогонних гадів!

— Плі!!!— диго вигукнув капітан.

Але карабіни мовчали.

— Плі, собаки!!!

Та карабіни тільки тремтіли в козацьких руках. Розлючений Крикуновський вистрілив двічі прямо в груди вчителеві... У цю ж мить, як по команді, чотири козацькі кулі на смерть прошили карателя... Зляканий отець Онуфрій, піднявши поли чорної ряс, спотикаючись, побіг у верби, шепчучи: «Спаси, господи, люди твоя».

Повільно опускався Григорій Трохимович на пом'яту осінню траву... Однією рукою тримався за груди, а другою — за шкарубкий стовбур старої верби... І мертвий не хотів він падати...

Кубанці схопили за руки й за ноги тіло Крикуновського. Стягли в холодну річку. Потім нагнулися над Сіваченком, поскидали кубанки. Постояли з похилими головами.

— Прощайте, товаришу вчителю... Ми ще помстимося за вас.— І всі четверо поспіхом пішли в лози.

А сонце сходило. Вранішній вітерець тихо шелестів очеретами і жовтавим листям верб. У небі знову почувлися прощальні голоси відлітаючих гусей. Та Григорій Трохимович уже нічого не чув...

ЕПІЛОГ

Яка ж доля інших героїв повісті? Скажу коротко, як і належить в епілозі. Дружину Петра Карповича і двох дочок знищили денікінці. Хтось видав місце, де вони переховувались. Мережаний потрапив у бригаду Котовського. В бою з білополяками його тяжко поранено. Довго чахнув і невдовзі після громадянської війни помер. Доглядав Мережаного Артем Бунчужний, якого той усиновив. Односельці поховали свого колишнього голову комбату з почесними поряд з могилою Григорія Трохимовича.

Марія Бурячиха померла в голодний 1921 рік. Діти вижили. Усе село допомагало сиротам.

Коваль Данило Іванович пішов хтозна-куди із села. Сталося це після загибелі молодшої дочки Надії. Одеський комсомолец, якого вона колись доглядала пораненого, приїхав сватати. Хвора й знеславлена денікінцями, дівчина повісилась.

Жанна й Оксана добровільно пішли з червоним загоном санітарками. В боях з бароном Врангелем під Перекопом обидві загинули... Повернулися з Червоної Армії Яків Ка-

нюченко, Грицько Марченко, Іван Захарченко і Фрося Ко-
пиця. Фросина стала дружиною Якова, а старша дочка ко-
валя Віра — Грицьковою.

Повоював у лавах Червоної Армії й Онисько Цвігун, хоч,
правда, в обозі. Текля, виряджаючи Ониська, наказувала:
«Не повертайся додому, поки не розіб'єш ворогів!» Він і
справді повернувся аж після громадянської війни.

Отець Онуфрій по тому, як дочка прокляла його та піш-
ла з червоними, дуже засумував і подався в один із мона-
стирів Кисва. Баба Векла, котра навідувала його там, роз-
повідала, що бачила попа в чернечому одязі, напівбоже-
вільного. Коли зустріла, — не пізнав. І на привітання від-
повів співом: «Спаси, господи, люди твоя...»

Заросла будяками могила Кіндрата Колошматенка. Його
партизани викрали вночі й десь у степу розстріляли. У
річці знайшов свій безславний кінець Микола Мілісарат.
Сам Петро Карпович наказав партизанам прив'язати йому
каменюку до шиї.

А про Сіваченка й Мережаного живе досі в народі доб-
ра слава. Посеред села стоїть двоповерхова школа імені
Григорія Трохимовича і розкішний Палац культури імені
Петра Карповича. На впорядкованому кладовищі села По-
хилі Верби височать два пам'ятники. На одному з них на-
пис: «Тут похований народний учитель Григорій Трохи-
мович Сіваченко». На другому — «Тут лежить герой гро-
мадянської війни Петро Карпович Мережаний». Біля
пам'ятників розрослися дві плакучі верби. І шумлять-
шумлять вони нащадкам про грізні, героїчні часи.

Що ж з Артемком Бунчужним? Життя його велике й
складне, про яке можна написати окрему повість. Він за-
кінчив робітфак, потім інститут. Хоробро бився з фашистсь-
кими загарбниками. Захищав Сталінград, штурмував Бер-
лін. Після війни став архітектором і скульптором. Живе
десь у Сибіру. Має родину. Дипломною роботою його були
дві скульптури: погруддя Сіваченка й Мережаного, які й
встановлено на кладовищі.

Щороку на Жовтневі свята приїздить у рідне село. Од-
ного разу його запитали молоді колгоспники: чому так
довго простоє біля пам'ятників? Артем Іванович Бун-
чужний урочисто відповів: «Бо тут лежать — мій перший
учитель і мій другий батько...»

З М І С Т

І сміх, і усміх, і лірика, й задума.
Михайло Стрельбицький 3

ГУМОРЕСКИ

Бублики	18
Як мене збирали до школи	22
Бувальщина	26
Храм	31
Хіба тепер свята?	35
Що таке говіння	40
А почалося з крашанок	46
Одповілись	51
От колись було...	55
Сватання	60
Перша вистава	65
Живі картини	70
Замри й не дихай!	74
Хіба тепер культура?	78
Як я вчився	82
Чоботи з милом	86
Ноти й оселедці	90
Товариш Пардон	95
«Самородок»	99
Максимальний мінімум	104
Принцип у бузині	107
Хитрий іменинник	111
Блондинка на синій «Волзі»	115
Безплатна командировка	120
Виграли бабу	124
Жінки можуть іти...	128
При бубнових інтересах	132
Коза з Контрабасом	137
Хід Королем	141
Символи	146
На дачі	149
Ювілей відкладається	153
Павільйон «Красота»	157
За трьома дверима	162
Вперше на трибуні	165
Як я царя продавала	169
Артистка	173
І пішов я на базар	177
Дикий відпочинок	180
Любов і кисле молоко	187
Алло, дайте Хвеньку!	193
Таргани	198
Дорога качечка	203

Ой кума, ти душа...	206
Чудо	211
Ішли куми із футболу	216
Що ми мелем, товариші?	219
Через Джулинку — в Африку	223
Вовочка	228
З відром по щуки	231
Збірна базару	236

ОПОВІДАННЯ

З книги життя	243
Ідуть дівчата в поле жати...	250
Ой люлі, люлі	257
Матроський скарб	269
Тітка Лінкєря	276
Нічний курс	279
Його портрет	284
Повернення	290
Сім'я лейтенанта	294
Старший кашовар	305
Могила невідомого хлопчика	320
Ядзя	325
Татко	332
Фіалки	338
На практиці	343
То була справжня любов	350
Перший урок	368
Спасибі за добру науку	376

НА СВІТАННІ. <i>Новість</i>	379
-----------------------------	-----

ЕВГЕНИЙ СЕРГЕЕВИЧ КРАВЧЕНКО

ВОТ КОГДА-ТО БЫЛО...

Юморески, рассказы, повесть

Киев, издательство художественной литературы «Дніпро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *Н. М. Кравченко*
Художие оформлення *Б. Й. Бродського*
Художній редактор *В. П. Мазниченко*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректори *Н. І. Забаштанська,*
Н. І. Харчук

Информ. бланк № 4165

Здано до складання 10.12.86.
Підписано до друку 13.04.87.
Формат 84×108^{1/2}.
Папір друкарський № 2,
Гарнітура звичайна нова.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 29,82+1 вкл.
Умовн. фарбовідб. 29,873.
Обл.-вид. арк. 32,376.
Тираж 30 000 пр.
Зам. № 6-516.
Ціна 2 крб. 20 в.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Кравченко Є. С.

К77 От колись було... Гуморески, оповідання, повість / Упоряд. Н. П. Кравченко, передм. М. П. Стрельбицького. — К. : Дніпро, 1987. — 567 с.

До книги відомого українського радянського письменника (1907—1975) увійшли повість «На світанні», присвячена боротьбі революційного селянства з денікінськими бандами в 1919 році на півдні України, а також оповідання та гуморески, що відзначаються ніжним ліризмом, по-справжньому народним гумором.

К 4702590200—081
М205(04)—87 81.87

84Ук7—4

2 крб. 20 к.